

ELIB.AM

ԷԼԵԿՏՐՈՆԵՎՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԷՐԻԽ ՄԱՐԻԱ ՌԵՄԱՐԿ

ԱՊՐԵԼՈՒ

ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Է Կ

ՄԵՌՆԵԼՈՒ

ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Կ Ե Պ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ ԵՐԵՎԱՆ 1963

N (գերմ)
ԻՒ 31

ERICH MARIA REMARQUE
«ZEIT ZU LEBEN UND ZEIT ZU STERBEN»

Ռուսերենից արագմանեց՝ Գեղորգ ԷՄԻՆ

ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК
ВРЕМЯ ЖИТЬ И ВРЕМЯ УМИРАТЬ

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство
Айпетрат, Ереван, 1963

I

Մահր Ռուսաստանում այլ հոտ ունեւր, քան Աֆրիկայում: Պատահում էր, որ Աֆրիկայում եւս, անգլիացիների ան-
ընդհատ կրակի տակ, դիակները երկար ժամանակ անթաղ
ընկած էին լինում «միջանկյալ գոտում», բայց այնտեղ արեւն
իր գործն արագ էր տեսնում: Գիշերները քամին ծանր հեղ-
ծուցիչ և տհաճ-քաղցրավուն հոտ էր բերում՝ դիակներն ուռ-
շում էին գազերից: Օտար աստղերի լույսի տակ նրանք ուր-
վականների պես հառնում էին իրենց տեղերից այնպես,
կարծես նորի՛ց էին ուզում մարտի գնալ՝ լուռ, անհույս և
սմեհ մեկն առանձին: Սակայն առավոտյան դեմ նրանք կուշ
էին գալիս, մահու շափ հոգնած՝ սեղմվում հողին, կարծես
հղհելով խրվել նրա մեջ: Հետագայում, այդ դիակները հայտ-
նորերելիս, նրանցից շատերն արդեն բոլորովին սմքած էին
լինում, թեթեւացած, իսկ մի երկու ամիս հետո միայն ու միայն
կմախքն էր մնում, որի ոսկորները շխշխկում էին արդեն շա-
փից ավելի լայն համազգեստի մեջ: Դա չոր մահ էր, մահ՝
ուվուլի մեջ, քամու և արեւի ներքո: Իսկ Ռուսաստանում մահը
կաշուն էր ու գարշահոտ:

* * *

Արդեն մի քանի օր էր, ինչ անձրև էր գալիս: Զյունը հալ-
վում էր: Իսկ ընդամենը մի ամիս առաջ ձյան կույտերը մար-
դու հասակից բարձր էին:

Ավերված գյուղը, որը թվում էր, թե բաղկացած է միայն ածխադեղին տանիքներից, օրավուր, ինչքան ձյունը նստում էր, այնքան ավելի էր աճում ու մեծանում: Սկզբում ձյան տակից երևում էին պատուհանների շրջակալները, մի քանի դիշեր անց՝ գոյների կուլափայտերը, իսկ ապա՝ տների մուտքի աստիճանները, որոնք ուղղակի տանում էին դեպի սպիտակ-դորշավուն լեռներ:

Ձյունը հալվում էր ու հալվում, և նրա տակից նորանոր դիակներ էին հայտնվում: Դրանք հին գիական էին: Գյուղը շատ անգամ էր ձյունից-ձեռք անցել՝ նոյեմբերին, գեկտեմբերին, հունվարին և այժմ, ապրիլին: Այն գրավում էին ու թողնում, թողնում ու կրկին դրավում, իսկ բուրն այնպե՛ս էր ծածկում դիակները, որ երբեմն, մի քանի ժամ անց, սառնիտարները շատ դիակներ չէին էլ կարողանում գտնել: Ձյան սպիտակ շղարշը համարյա ամեն օր նորից ու նորից էր ծածկում ավերակներն այնպես, ինչպես բժշկական քույրն է սովանով ծածկում արյունոտված անկողինը:

Նախ երևացին հոնավար ամսվա գիականները: Նրանք ընկած էին երեսանց և արևերես ելան ապրիլի սկզբին, ձնհալից անմիջապես հետո: Մարմինները քարացել էին սառնամանիքից, իսկ գեմքերը կարծես դորշավուն մոմից էին ծեփված:

Դիակները շիրմափոսն էին նետել գերանների նման: Գյուղից այն կողմ գտնվող բլուրի վրայի ձյան բարակ շերտը մաքրել էին և սառած հողը մի կերպ փորել: Մանր էր եղել այդ աշխատանքն ու դժվարին:

Գեկտեմբեր ամսվա գիականների մոտ հայտնաբերվեցին զինքեր, որոնք պատկանել էին հոնավար ամսվա գիականներին: Հրացաններն ու նռնակները ավելի խորն էին թաղվել ձյան մեջ, քան մարմինները. երբեմն գտնում էին նաև պողպատե սաղավարտներ: Այդ գիականների վրայից հեշտ էր պոկել համազգեստների տակ եղած տարբերիչ կրծքանշանները՝ հաղուստներն արդեն կակղել էին ձնհալի ջրից: Զուրը լցվել էր դիակների բաց բերանները, թվում էր, թե նրանք ջրահեղձներ են: Մի քանի դիակներ կիսով չափ փափկել էին: Այդպիսի գիականներ տեղափոխելիս, դեռևս չէին ծավում, բայց ձեռքերն արդեն կախ ընկած ճոճվում էին, սաքսոնցնոդ, հա-

մարչա ցինիկ անտարբերությամբ ողջունելով մարդկանց։ Սառույցից նախ և առաջ ազատվում էին դիակների աչքերը։ Աչքերի եղջերաթաղանթները, որոնք առաջ կարծես ապակուց լինեին, այժմ դոնդողի էին նմանվում։ Սառցաշուրթ դանդաղ ծորում էր դիակների աչքերից։ Թվում էր, թե նրանք լալիս են։

Հանկարծ մի քանի օրով սառնամանիքը վերսկսվեց։ Ջուներ նորից սառցակալեց և այլևս չէր նստում։ Հետո նորից տաք, նեխած քամի բարձրացավ։

Սկզբում խունացած ձյան վրա մի գորշ բիծ երևաց։ Մի ժամ անց դա արդեն մարդու ջղաձգորեն վեր պարզված ձեռքի ափ էր։

— Եվս մի հատ,— ասաց Ջաուերը։

— Ո՞րտեղ,— հարցրեց Իմմերմանը։

— Այնտեղ, եկեղեցու մոտ։ Փորձենք փորել—հանել, հը՛։

— Ի՞նչ կարիք կա։ Քամին ինքն ամեն ինչ կանի։ Քիչ այն կողմ դեռ մի մետր ձյուն կա. գուցե և երկու։ Չէ՞ որ այս գրողի տարած գյուղը փոսի մեջ է ընկած։ Հավե՛ս կա, ինչ է, նորի՞ց սառցաշրի մեջ մտնել։

— Ես որ իսկի հավես չունեմ։— Ջաուերը խոհանոցի կողմը նայեց,— Չգիտե՛ս, ինչ պիտի տան լալիելու։

— Կաղամբ։ Կաղամբով խոզի միս և կարտոֆիլով ղոփկ։ Խոզի միս էլ, ո՞վ գիտի, լինի-չլինի։

— Էլի՞ կաղամբ։ Մի շաբաթվա մեջ այս էլ երրորդ անգամն է։

Ջաուերը արձակեց շալվարի կոճակներն ու սկսեց միզել։

— Ընդամենը մի տարի առաջ ես խգիթի պես էի միզում, հյշեջ խողովակը քեզ օրինակ, իսկական զինվորականի պիս,— դառնացած ասաց նա,— և ինձ հիանալի էի զգում։ Ուտիլիքն առաջին կարդի էր։ Օրական, առանց ետ նայելու, էսքան ու էսքան կիլոմետր առաջ էինք գնում։ Կարծում էի թե, էս է, տո՛ւն կգնանք։ Իսկ հիմա միզում եմ քոսոտ շպակի պես՝ անհավես ու անտրամագիր։

Իմմերմանը ձևաբար տարավ թևի տակն ու հաճույքով սկըսեց քորել։

— Իսկ իմ կարծիքով, միեւնույնն է, թէ ինչպես կմիգեսս միայն թե նորից շտակ դառնաս:

— Իմ կարծիքով էլ: Բայց, ինչպես երևում է, մենք հավիտյան էսպես էլ զինվոր կմնանք:

— Պա՛րզ է: Հերոսի դեր խաղա՝ մինչև սասկելդ: Երեկ մարդավարի էլի միայն էսեսականներն են միգում:

Զառուերը շարվարը կոճկեց:

— Ինչո՛ւ չէ: Ինչքան կեղտոտ գործ կա՝ մեզ, իսկ պատիվը՝ նրանց: Մենք երկու-երեք շաբաթ կովում ենք ինչ-որ մի քոսոտ բնակավայրի համար, իսկ նրանք վերջին օրը գալիս են ու, մեզանից առաջ ընկնելով, որպես հազթողներ գրավում... Մի տես, թե ո՞նց են նրանց պահում-շահում: Ամենից տաք շինելները, ամենից ամուր սապոգներն ու մսի ամենից յուղալի կտորը նրանցն է:

Իմմերմանը քմծիծաղ տվեց:

— Հիմի արդեն էսեսականներն էլ քաղաքներ չեն գրավում: Նրանք էլ են մեզ պես նահանջում:

— Զէ՛, ո՛չ մեզ պիտ... Մենք չենք գնդակահարում և այրում՝ ինչ մեր ձեռքն ընկնի:

Իմմերմանը գազարեց մարմինը քորել:

— Էսօր քեզ ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց նա զարմացած, — ոչ էս, ոչ էն, սկսել ես մարդավարի բանն՝ դուրս տալ: Տես հա՛, Շտայնբրենները կլսի, և վռազ տուգանքային զորամաս կընկնես: Նայիր, եկեղեցու գիմացի ձյունը կարդին նստել է: Արդեն ձեռքը մինչև արմունկը երևում է:

Զառուերը նայեց եկեղեցու կողմը:

— Եթե ձյունը շարունակի այսպես հալվել, վաղը հանգուցյալը որեւէ խաշից կախված կմնա: Ի՛նչ էլ հարմար տեղ է ընտրել, ճիշտ և ճիշտ գերեզմանատան վրա:

— Այստեղ գերեզմանատո՞ւն է:

— Իհարկե: Մոռացե՛լ ես, ինչ է: Զէ՛ որ մենք այս գյուղում արգեն մի անգամ եղել ենք՝ հոկտեմբերին, մեր վերջին հարձակման օրերին:

Զառուերը իբ կաթսայիկը վերցրեց:

— Էս էլ խոհանոցը: Շուտ արա, թե չէ միայն թերմացքը բաժին կընկնի:

Մեռելի ձեռքն ավելի ու ավելի էր երևում: Թվում էր, ո՛չ թե ձյունն է հալվում ու իջնում, այլ ձեռքն է հողից դանդաղ բարձրանում, որպես անորոշ սպառնալիք, որպես օգնության քարացած աղերս:

Մոտեցավ վաշտի հրամանատարը:

— Այն ի՞նչ է այնտեղ:

— Ինչ-որ մի մուժիկ է, պարոն լեյտենանտ:

Ռաեն ուշագիր զննեց մեռելի հագուստի խունացած թևքը:

— Ռուս չի,— ասաց նա:

Ֆելդֆելի Մյուլկենն ոտքի մատները սապոգի մեջ իրար քսեց: Նա տանել չէր կարողանում վաշտի հրամանատարին: Ճիշտ է, հիմա էլ նա կանգնած էր հրամանատարի առաջ ձգված ու ձեռքերը կողքերին սեղմած, կարգապահությունը վե՛ր է ամեն տեսակի անձնական զգացմունքներից, բայց, որպեսզի արտահայտի իր արհամարհանքը, սապոգի մեջ ոտքի մատներն աննկատ իրար էք քսում:

«Անխելքի մե՛կը,— մտածում էր նա:— Զավզա՛կ»:

— Հրամայեք, որ փորեն-հանեն դիակը,— ասաց Ռաեն:

— Հսո՛ւմ եմ:

— Իսկույն եթ մի քանի մարդ ուղարկեք այնտեղ: Շատ էլ մի հաճելի տեսարան չի:

«Փալասի մե՛կը,— մտածում էր Մյուլկենն:— Վախկոտ: «Շա՛տ էլ մի հաճելի տեսարան չի...»: Կարծես թե առաջին անգա՛մն ենք մեռել տեսնում»:

— Գերմանական զինվոր է,— ասաց Ռաեն:

— Հսում եմ, պարոն լեյտենանտ: Վերջին շորս օրը մենք միայն ուռաների դիակներ էինք հայտնաբերում:

— Հրամայեք հանել, հետո կտեսնենք, թե ով է:

Ռաեն գնաց իր բնակարանը:

«Փքված է՛շ,— մտածում էր Մյուլկենն:— Տաք տուն ունի, վառարան և վզին էլ՝ երկաթե խաչ, իսկ ես իսկի առաջին աստիճանի խաչ էլ չունեմ, թեև ավելի եմ արժանի դրան, քան նա իր այդ պատկերակալին»:

— Զառե՛ր,— գոռաց նա,— Իմմերման. եկեք այստեղ: Բահերն էլ վերցրե՛ք: Էլ ո՛վ կա: Գրեքեր, Հիրշման, Բերնինգ: Շտալբրքիներ, ստանձնեք հրամանատարությունը: Տես-

հո՞ւմ եք այդ ձեռքը: Փորեք-հաննք, և եթե գերմանացի լի-
նի՝ թաղեք, թեև դրազ կգամ, որ գերմանացի չի:

Շտայնբրենները մոտեցավ:

— Գրազ կգա՞ս, — հարցրեց նա: Նա մանկական զնգուն
ձայն ունեւր, որին զուր փորձում էր պատկառելի շեշտ հաղոր-
դել: — Քանիսո՞վ դրազ կգաս...

Մյուկկեն տատանւում էր:

— Երեք ուրբո՞ւ, — ասաց նա մտածելուց հետո, — երեք
օկուպացիոն ուրբո՞ւ:

— Հի՛նգ: Հինգից պակաս համաձայն չեմ:

— Դե լավ, հինգ: Բայց վճարելու պայմանով:

Շտայնբրենները ծիծաղեց: Նրա ատամները փայլեցին
աղոտ արևի լույսի տակ: Տասնինը տարեկան շիկահեր պա-
տանի էր նա, գոթական հրեշտակի դիմքով:

— Դե իհա՞բկե, ուրիշ էլ ինչպես, Մյուկկե:

Մյուկկեն չէր սիրում Շտայնբրեններին, բայց վախենում
էր նրանից և զգուշանում: Բոլորը գիտեին, որ Շտայնբրեն-
ները «երկու հարյուր տոկոսանոց» նացիստ է:

— Դե յա՛վ, պայմանավորվեցինք: — Մյուկկեն գրպանից
հանեց կեռասնեու փայտից շինված ծխախոտատուփը, որի
կափարիչի վրա ծաղիկներ էին խարանդած: — Սրդարեստ ու-
զո՞ւմ ես:

— Բեր տեսնենք:

— Ախր ֆյուրերը չի ծխում, Շտայնբրեններ, — իրրև թե
ի միջի ալոց ասաց Իմմերմանը:

— Ռեխդ փակիր:

— Քոնը փակիր:

— Ինչպես երևում է, դու այստեղ ճարպակալել ես. —
Շտայնբրենները շեղակի նայեց նրան իր աղվամաղե թար-
թիչների տակից, — եղածն արդեն մոռացա՞ր, ինչ է:

Իմմերմանը ծիծաղեց:

— Ես մոռացկոտ չեմ, և լավ հասկանում եմ, թե դու ինչ
ես ակնաբերում, Մաքս: Բայց դու էլ մի մոռանա, թե ես ինչ
ասացի. ֆյուրերը ծխող չի: Այսքան մի բան: Այստեղ չորս
վկա կա: Իսկ որ ֆյուրերը չի ծխում, այդ բոլորը գիտեն:

— Հերիք է զավակութիւնն աննս,— ասաց Մյուկկեն,— սկսեք փորել: Վաշախ հրամանատարի հրամանն է:

— Ինչ արած, դնացի՛նք:

Շտայնբրենները ծխեց Մյուկկէի տված սիգարետը:

— Էդ ո՞ր օրվանից է, որ վերակարգի ժամանակ ծխում են,— հարցրեց Իմմերմանը:

— Մենք վերակարգի մեջ չենք,— գրգռված պատասխանեց Մյուկկեն:— Վե՛րջ տուր զավակությանը և գործի անցիր: Դո՛ւք էլ, Հիրշման, գնացեք և հանեք ռուսին:

— Նա ռուս չի,— ասաց Գրեբերը:

Միայն նա էր, որ մի քանի տախտակներ քարշ տվեց սպանվածի մոտ և միայնակ սկսեց ետ տանել ձեռքերի և ուսերի շուրջը եղած ձյունը: Այժմ արդեն պարզ երևում էր մեռելի թրջված համազգեստը:

— Ասում ես ռուս չի, հա՞,— Շտայնբրենները պարողի նման արագ ու վստահ անցավ ճոճվող տախտակների վրայով ու պպկեց Գրեբերի կողքին:

— Ճիշտ որ, համազգեստը գերմանական է:— Նա ետ շրջվեց:— Մյուկկէ, սա ռուս չի, ես գրագը տարա՛:

Մանր քայլվածքով մոտեցավ Մյուկկեն: Նա աչքերը հանեց դեպի փոսը, որի եզրերից դանդաղ ջուր էր կաթում:

— Բա՛ն չեմ հասկանում,— մրթմրթաց նա:— Արդեն մի շարաթ կլինի, ինչ մենք միայն ռուսներ ենք գտնում: Սա, երևի, դեկտեմբերին սպանվածներից է, միայն թե խորն է թաղվել:

— Գուցէ և հոկտեմբե՛ր ամսվա,— ասաց Գրեբերը:— Այն ժամանակ մեր գունդն այս տեղերով էր անցնում:

— Բա՛ն ասիր... Նրանցից ոչ մեկն էլ այստեղ չէր մնա:

— Ո՛ւ, կմնա՛ր:՝ Մենք այստեղ գիշերն էինք կռւում: Ռուսները նահանջեցին, իսկ մեզ հրամայվեց իսկույն կեթ առաջ շարժվել:

— Ճի՛շտ է,— հաստատեց Զաուերը:

— Ի՛նչն է ճիշտ... Մեր թիկունքային ծառայութիւնը անկասկած հավաքել ու թաղել է բոլոր սպանվածներին: Անկասկած:

— Դժվար է երաշխավորել: Հոկտեմբերի վերջին առատ

ձյուն եկալ, իսկ մենք այն ժամանակ շատ արագ էինք շարժվում:

— Այս էլ երկրորդ անգամն է նույնն ես ասում,— Շտայնբրենները նայեց Գրեբերին:

— Եթե քեզ դուր է գալիս, կարող եմ էլի ասել: Մենք այն ժամանակ հակահարձակման անցանք և ավելի քան հարյուր կիլոմետր առաջ շարժվեցինք:

— Իսկ հիմա նահանջո՞ւմ ենք, հա՞:

— Հիմա մենք նորից վերադարձել ենք նույն տեղը:

— Այսինքն նահանջո՞ւմ ենք... հա՞, թե՞ չէ:

Իմամերմանը նախազգուշացնելու համար բոլեց Գրեբերին:

— Իսկ ի՞նչ: Առա՞ջ ենք շարժվում, ինչ է,— հարցրեց Գրեբերը:

— Մենք կրճատում ենք ռազմաճակատի դիժը,— ասաց Իմամերմանն ու ծաղրական նայեց Շտայնբրեններին:— Արդեն մի տարի կլինի, ինչ կրճատում ենք: Դա սարատեղիական անհրաժեշտություն է՝ պատերազմը շահելու համար: Ո՞վ չգիտի այդ:

— Տեսեք, տեսեք, մատին մատանի կա,— հանկարծ ասաց Հիրշմանը:

Նա շարունակեց փորել և ձյունից աղատեց. նաև մյուս ձեռքը: Մյուկկեն կոացավ:

— Ճի՛շտ որ...— հաստատեց նա,— Մինչև անդամ՝ ոսկե: Պսակի մատանի է:

Բոլորը նայեցին մատանուն:

— Զգո՞ւյ՜ջ եղիր,— շնչաց Իմամերմանը Գրեբերին,— այս սրիկան կարող է քո արձակուրդի գործը փչացնել: Կմատնի, թե դու խուճապ տարածող ես: Նրան էլ հենց այդպիսի բան է պետք:

— Նա պարզապես գլուխ է գովում... Զգո՞ւյ՜ջ, որ ինքդ էլ չընկնես: Նա քո վրա ավելի ատամ ունի, քան ինձ վրա:

— Թքա՛ծ: Մեկ է, ինձ արձակուրդ չեն տա:

— Տեսեք, նրա վրա մեր գնդի տարբերիչ նշաննե՛րն են,— ասաց Հիրշմանը, ձեռքերով ձյունը ետ տալով:

— Որ ասում էի ուս չի՞,— Շտայնբրենները քմծիծաղով նայեց Մյուկկեին:

— Չէ, ոսւս չի,— բարկացած արձագանքեց Մյուկկեն:

— Դե, հինգ ուրբիւն տեսնեմ: Ափսո՛ս, որ տասը ուրբիւն վրա գրազ չեկանք: Փողը հանի:

— Մոտոս փող չկա:

— Իսկ որտե՞ղ է, պետական բանկո՞ւմ է, ինչ է: Դեսուդեն մի դցի, հանի՛:

Մյուկկեն շարությամբ նայեց Շտայնբրեննէրին, ապա կրծքի գրպանից հանեց դրամապանակն ու փողը հաշվեց:— Այսօր իմ բախտը չի բանում:

Շտայնբրեննէրը փողը գրպանը դրեց:

— Ըստ իս սա Ռայկեն է,— ասաց Գրեբերը:

— Ի՞նչ:

— Մեր վաշտի լեյտենանտ Ռայկեն: Նրա ուսադիրներն են: Բացի այդ, աջ ցուցամատի մի հողը չկա:

— Հիմար բան ես ասում: Ռայկեն վիրավորված էր, և նրան թիկունք տեղափոխեցին: Մեզ հետո ասացին այդ մասին:

— Ի՞նչ ուզում ես ասա, սա Ռայկեն է:

— Գլխի վրայի ձյունը մաքրեք:

Գրեբերն ու Հիրշմանը շարունակեցին փորել:

— Զգո՛ւյշ,— գոռաց Մյուկկեն,— գլուխը կվնասվի:

Վերջապէս ձյան կույտի միջից հրեաց մեռելի թաց գլուխը:

Աչքերի խոռոչներում դեռ ձյուն կար, և դա արտասովոր սպավորութեան էր գործում: Թվում էր, թե դիմակ քանդակող քանդակագործը չի հասցրել աչքերը քանդակել:

Կապտած շուրթերի արանքից շողաց ոսկե ատամը:

— Դժվար է ճանաչել նրան...— ասաց Մյուկկեն:

— Ուրիշ ո՞վ պիտի լինի: Մեր սպաններից այն ժամանակ ուրիշ ոչ ոք չի զոհվել:

— Մաքրեք աչքերը:

Գրեբերը մի պահ տատանվեց, ապա սկսեց ձեռնոցով զզույշ սրբել աչքերի ձյունը:

— Դե իհարկե Ռայկեն է,— ասաց նա:

Մյուկկեն իրար անցաւ: Այժմ նա արդեն ինքն ստանձնեց հրամանատարութունը: Քանի որ գործը սպային է վե-

բարերում, որոշեց նա, ապա պիտի կարգադրի ամենից բարձր աստիճան ունեցողս:

— Հանել դիակը: Հիրշման և Զառուր, դուք բռնեք ոտքերից, իսկ Շառայնբրեններն ու Բերնինգը՝ ձեռքերից: Գրեներ, պուխը զգուշ բռնիր: Դե, ձեզ տեսնեմ, միասին. մեկ, երկու, վերցրի՛նք:

Դիակը փոքր-ինչ շարժվեց տեղից:

— Նորից, մեկ, երկու, վերցրի՛նք:

Դիակը մի փոքր էլ շարժվեց տեղից: Երբ օդը ներխուժեց փոսը, այնտեղից խալ հառաչանք լսվեց:

— Պարոն ֆելդֆել, սաքը պոկվում է,— գոռաց Հիրշմանը:

Պոկվածը միայն սապոգն էր, որ դեռ կախված էր մնացել: Զրից ոտքերը սապոգների մեջ փակ էին և միսը քրքրվել:

— Թողեք, ցած դրեք,— գոռաց Մյուկկեն:

Բայց արդեն ուշ էր: Դիակը զինվորների ձեռքից սահեց, և սապոգը Հիրշմանի ձեռքում մնաց:

— Գոնե ոտքը վրա՞ն է,— հարցրեց Իմմերմանը:

— Սապոգը մի կողմ դիր և շարունակիր փորել,— գոռաց Մյուկկեն Հիրշմանի վրա:— Ի՛նչ իմանայինք, թե դիակն արդեն քայքայվել է: Իսկ դու, Իմմերման, լռի՛ր: Հարկավոր է հարգանք ունենալ դեպի մահը:

Իմմերմանը զարմացած նայեց Մյուկկեին, բայց ոչինչ չասաց: Մի քանի րոպե հետո դիակն արդեն ամբողջովին մաքրված էր ձյունից: Թրշված համազգեստի գրպանում փառտաթղթերով լի մի դրամապանակ գտան: Տառերը շաղվել էին, բայց որոշ բաներ դեռ կարելի էր ջոկել: Գրեները չէր սխալվել՝ լեյտենանտ Ռայկեն էր դա, որն աշնանն իրենց վաշտի հրամանատարն էր:

— Հարկավոր է իսկույն զեկուցել այս մասին,— հայտարարեց Մյուկկեն,— մնացեք այստեղ, ես իսկույն կվերադառնամ:

Նա քայլերն ուղղեց դեպի այն տունը, որտեղ ապրում էր վաշտի հրամանատարը: Դա միակ, քիչ թե շատ անվնաս մնացած տունն էր, որ հեղափոխութունից առաջ երևի հոգեվորականի էր պատկանել: Ռանն նստած էր մեծ սենյակում:

Մյուսիկներն ատելությամբ նայեց ռուսական լայն վառարանին, որի մեջ բոցկլուում էր կրակը: Վառարանի խորշում շնթուկել էր գամփռը: Մյուսիկներն զեկուցեց դեպքի մասին, և Ռաեն նրա հետ միասին դուրս եկավ տնից: Նա մոտեցավ դիակին և մի քանի րոպե լուռ նրան էր նայում:

— Աչքերը փակե՛ք, — վերջապես ասաց նա:

— Դա անհնա՞ր է, պարոն լեյտենանտ, — պատասխանեց Գրեբերը, — կոպերն այնքան են փափկել, որ կարող են սրկվել:

Ռաեն նայեց ավերված եկեղեցուն:

— Առայժմ տարեք այնտեղ: Դազադ կճարվի՞:

— Դազադներն ստիպված եղանք թողնել... — զեկուցեց Մյուսիկները: Մի քանի հատ էր, այն էլ ռուսների ձեռքն ընկավ: Հուսով ևմ, որ նրանց պետք կգա:

Շտայներենները քրքջաց: Ռաեն չծիծաղեց:

— Իսկ կարելի՞ է դազադ պատրաստել:

— Դա այնքան էլ շուտ չի լինի, պարոն լեյտենանտ, — ասաց Գրեբերը, — իսկ դիակն արդեն բոլորովին քայքայվել է: Բացի այդ, մենք դժվար թե գյուղում հարմար տախտակ գտնենք:

Ռաեն դիտի շարժումով համաձայնվեց:

— Փաթաթեք վրան-թիկնոցի մեջ և հենց այդպես էլ կթուղենք: Գերեզման փորեք և խաչ պատրաստեք:

Գրեբերը, Զաուերը, Իմմերմանը և Բերնինգը կակղած դիակը տեղափոխեցին եկեղեցու մոտ: Հիբլմանը վարանոտ հետևում էր նրանց, տանելով սապոզը, որի մեջ ոտքի կառուներ էին մնացել:

— Ֆելդֆեբել Մյոսիկե, — կանչեց Ռաեն:

— Պարոն լեյտենանտ:

— Այսօր այստեղ չորս ռուս պարտիզան պիտի բերվեն: Վաղն եեթ, լուսաբացին հարկավոր է գնդակահարել: Այդ դրոժը հանձնարարված է մեր վաշտին: Գտեք ձեր ջոկում կամավորներ: Հակառակ դեպքում՝ հրամանով մարզիկ նշանակեք:

— Լսում եմ, պարոն լեյտենանտ:

— Աստծուն է միայն հայտնի, թե ինչո՞ւ հատկապես մենք... Ասենք այսպիսի խառնաշփոթ ժամանակ...

— Ես կամավոր եմ գրվում, — հայտարարեց Շտայնբրենները:

— Շատ լավ:

Ռաեի դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում: Ձյունից մաքրված կածանով նա քայլեց դեպի տուն այնպես, կարճես ոտնացույ պերի վրա լինելով:

«Գնաց դեպի իր վառարանը. — մտածեց Մյուկկենս. — Փալա՛ս... Կարծես թե մի քանի պարտիզան գնդակահարելը մե՞ծ բան է: Կարծես նրանք մեր մարդկանց հարյուրներով չե՞ն գնդակահարում»:

— Եթե ուռաներին ժամանակին բերին, թող հենց նրանք էլ Ռայկեի համար գերեզման փորեն, — ասաց Շտայնբրենները: — Էլ մենք զուր տեղը չենք չարչարվի: Թող փորեն և՛ նրա համար, և՛ իրենց: Ինչ եք կարծում, պարոն Ֆելդֆեբել:

— Ձեմ առարկում:

Մյուկկեի սիրտը ճմլվում էր: «Էյա դու, գրասենյակի մուկ... — մտածում էր նա: — Մի սրա՛ն մտիկ, սրա լղարությա՛նը, սրա բոյի՛ն... Ոնց որ փայտե ծողի վրա ակնո՞ց դնես: Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերից լեյտենանտ է և դեռ ոչ մի աստիճան չի բարձրացել: Քա՛ջ է... Ասենք ո՞վ է հիմա վախկոտ: Ձե՛, զոռով հո չի, նրա մեջ ֆյուրերի թթվամորը չկա»:

— Ի՞նչ կարծիքի եք Ռաեի մասին, — հարցրեց նա Շտայնբրեններին:

Վերջինս տարակուսած նրան նայեց:

— Ախր նա մեր վաշտապետն է:

— Դա պարզ է. իսկ ընդհանրապե՛ս:

— Ընդհանրապե՛ս. ի՞նչը ընդհանրապես:

— Ոչինչ, — դժգոհ քրթմնջաց Մյուկկենս:

— Այսքան խոր հերի՞ք է, — հարցրեց ամենից տարեց ուռալ:

Յոթնամյապետն տարեկան ծերունի էր, նա, ճերմակ-կեղտոտ

մորուքով և պաշտօն, երկնագույն աչքերով: Նա խոսում էր ջարդված գերմաներենով:

— Ռեխդ փակիր և սպասիր, մինչև կհարցնեն,— գոռաց Շտայնբրենները:

Նրա տրամադրությունը նկատելի կերպով բարձրացել էր՝ պարտիզանների մեջ կին կար, և Շտայնբրենները աչքերով անընդհատ հետևում էր նրան:

Կինը գեղեցիկ էր և ջահել:

— Ավելի խոր փորեք,— ասաց Գրեբերը: Շտայնբրենների և Զաուերի հետ միասին նա հետևում էր գերիների աշխատանքին:

— Մեզ համար է...— հարցրեց ուսը:

Շտայնբրենները մի ուսուցումով ցատկեց նրա մոտ և թարս խփեց նրա վեմքին:

— Ես քեզ չասացի՞, քյավթառ, որ ձենդ կտրես: Այսուեղ տոնավաճառ չի, հասկացա՞ր:

Շտայնբրենները ժպտաց: Նրա դեմքն այլևս չար չէր, այլ կրում էր այն գոհ արտահայտությունը, որ ունենում է երեխան՝ ճանճի ոտքերը պոկելիս...

— Ո՛չ, այս գերեզմանը ձեզ համար չէ,— ասաց Գրեբերը:

Ռուսը շարժվեց: Նա կանգնել էր անշարժ և Շտայնբրեններին էր նայում: Վերջինս էլ նրան էր հառել իր աչքերը: Ինչ-որ բան փոխվեց Շտայնբրենների դեմքին: Նա ամբողջովին լարվեց, երևի կարծելով, թե ուսն ուր-որ է կհարձակվի իր վրա, և սպասում էր նրա լուռ իսկ շարժումին: Ի՞նչ կա որ. նա հենց տեղնուտեղը կգնդակահարի նրան: Մեծ բան է, ի՞նչ է: Միենտե՛լն է, ծերունին դատապարտված է գնդակահարության և ոչ ոքի մտքով չի՞ էլ անցնի պարզել, թե ինքը նրան անհրաժեշտ պարագաներո՞ւմ է սպանել, պաշտպանվելի՞ս, թե՞ հենց այնպե՛ս: Այնուամենայնիվ իր, Շտայնբրենների համար դա միևնույնը չէր: Գրեբերը չէ՞ր հասկանում, թե Շտայնբրեններն ինչո՞ւ է գրգռում ուսին՝ պարզապես սպորտային հետաքրքրությունի՞ց, (որպեսզի ուսը համբերությունից դուրս գա), թե՞ նրա մոտ դեռ չէր հողմնահարվել այն յուրատեսակ բծախնդրությունը, որի ղեպքում մարդ, նույնիսկ սպանելիս, ճգնում է իրեն ապա-

ցուցել, թե ինքն իրավացի" է: Երեւի և այս էր և այն, կամ այդ երկուսը միաժամանակ: Առաջին անգամը չէր, որ Գրեբերը նման բան էր տեսնում:

Ռուսը չշարժվեց: Զարդված քթից արյունը հոսում էր նրա մորուքի վրա: Գրեբերը հարցնում էր ինքն իրեն, թե ինչպե՛ս կվարվեր ինքը նման դեպքում՝ իսկույն կհարձակվեր թշնամու վրա", տեղնուտեղը վտանգելով իր կյանքը, թե՛ ամեն ինչ կտաներ, հանուն մի քանի ժամվա, կամ մի գիշերվա կյանքի: Նա այդպես էլ չգտավ դրա պատասխանը:

Ռուսը դանդաղ կոացավ ու քլունգը բարձրացրեց: Շտայնբրենները ետ-ետ դնաց: Նա սլափաստ էր կրակել: Բայց ռուսը չշտկվեց: Նա շարունակեց փորել փոսի հատակը: Շտայնբրենները բծիծաղ տվեց:

— Պառկիր փոսի հատակին,— հրամայեց նա:

Ռուսը վար դրեց քլունգն ու պառկեց փոսի մեջ: Նա պառկած էր անշարժ: Երբ Շտայնբրենները փոսի վրայով անցավ, ձյան կտորներն ընկան նրա դեմքին:

— Երկարությունը հերի՞ք է,— հարցրեց Շտայնբրենները Գրեբերին:

— Այո՛, Ռայկեն բարձրահասակ չէր:

Ռուսն, աչքերը չռած, վերեւ էր նայում: Թվում էր, թե նրա աչքերում արտացոլվում է երկնքի կապույտը: Շնչառությունից բերանի մոտ շարժվում էին մորուքի փափուկ մազերը: Շտայնբրենները մի որոշ ժամանակ էլ սպասեց, ասպ հրամայեց:

— Դուքս արի:

Ռուսը դժվարությամբ դուրս եկավ փոսից: Թաց հողը կպել էր նրա շորերին:

— Այսպե՛ս,— ասաց Շտայնբրենները և նայեց կնոջ կողմը:— Իսկ հիմա գնանք ու փորենք ձեր գերեզմանը: Պարտադիր չէ սրա պես խոր փորել: Թքած, թե ամռանն աղվեսները ձեզ կհռչոտեն:

Վաղ առավոտ էր: Հորիզոնում աղոտ-կարմրագույն մի շերտ էր երևում: Զյունը ճոճոռւմ էր ոտքերի տակ: Գիշերը

նորից թեթև սառնամանիք էր եղել: Նոր փորված գերեզմանները սևին էին տալիս:

— Գրո՞ղը նրանց տանի,— ասաց Զառեբը,— էս ինչ կրակը գցեցին մեզ նորից: Հանուն ինչի՞ պիտի մե՛նք զբաղվենք այս գործով և ոչ թե ՍԴ-ն: Չէ՞ որ «եկից» անելու վարպետները նրանք են: Մեր ի՞նչ գործն է սա... Այս էլ երրորդ անգամն եղավ: Ախր մենք ազնիվ զինվորներ ենք...

Գրեբերն անփույթ բռնել էր հրացանը: Հրացանի սլող-սլառը կարծես սառույց լինելու նա ձևոնոցները հագավ:

— ՍԴ-ն թիկունքում այնքան շատ գործ ունի, որ հազիվ է հասցնում...

Մոտեցան մյուսները: Միայն Շտայնբերեններն էր առույգ ու զվարթ: Երևի զիշնրը լավ էր քնել: Նրա թափանցիկ մաշկը երեխայի մաշկի նման շիկնել էր:

— Տղն՛րբ,— ասաց նա,— էդ կովին տվեք ինձ, էլի՛...

— Այսինքն ո՞նց թե քեզ,— հարցրեց Զառեբը,— Եվ հետո, մեկ է, դու արդեն չես հասցնի նրա փորը լցնել: Հարկավոր էր նախօրո՞ք այդ փործել...

— Նա արդեն փործել է...— ասաց Իմմերմանը:

Շտայնբերենները շարությամբ շուռ եկավ:

— Իսկ դու որտեղի՞ց գիտես:

— Եվ, ասում են, թե կինը մոտ չի թողել:

— Բա՛ն ասացիր: Եթե ես ուզենայի, գծվար չէր այդ կարմիր կովին տիրանալ:

— Կամ՝ շտիրանալ...

— Հերի՛ք է շատախոսեք:— Զառեբը մի կտոր ծամելու ծխախոտ դրեց բերանը:— Եթե ինքզ ես ուզում նրան գնդակահարել, խնդրեմ. ես առանձնապես չեմ ձգտում:

— Ես նույնպես,— հայտարարեց Գրեբերը:

Մյուսները լռում էին: Լուսանում էր: Շտայնբերենները թեք ու շարությամբ ասաց.

— Գնդակահարությունը մեծ պատիվ է այս բանդիտների համար: Այդ էր պակաս, որ փամփուշտ փչացնենք նրանց պատճառով: Նրանց հարկավոր է կախե՛լ:

— Իսկ ինչի՞ց,— Զատուերը նայեց շուրջը:— Գոնե մի ծառ տեսնո՞ւմ ես... Թե՛ կհրամայեիր նախ կախաղան սարքելու Բայց ինչի՞ց:

— Բերին,— ասաց Գրեքերը:

Երևացին Մյուլկենն ու ուսաները: Երկուսական զինվոր ուղեկցում էին ուսաներին առջևից և ետևից: Առջևից քայլում էր ծերունին, նրա ետևից՝ կինը, ապա՝ երկու ավելի ջահել տղամարդ: Նրանք չորսն էլ, առանց հրամանի սպասելու, շարվեցին գերեզմանի մոտ: Կինը, նախքան մեջքով դեպի գերեզմանը կանգնելը, նայեց փոսին: Նա բրդե, կարմիր շերտազգեստ էր հագել:

Վաշտի հրամանատարի անունից հանդես եկավ առաջին դամակի լեյտենանտ Մյուլլերը: Դատավճիռն ի կատար ածելու ժամանակ նա փոխարինում էր Ռաբին: Դա, իհարկե, հիմարություն էր, բայց որոշ դեպքերում դեռևս ձեականությունները պահպանվում էին: Բռնորն էլ գիտեին, որ այդ ուսաները, սլարտիզան լինեին թե ոչ, արդարացման ոչ մի հավանականություն չուներին, թեև նրանց ըստ օրենքի հարցաքննել և դատավճիռ էին կայացրել: Ասենք, ի՞նչ կարելի էր ապացուցել և ինչպես: Նրանց մոտ, իբրև թե, զենք էին հայտնաբերել և այժմ ուխտի զնդակահարելին սպայի ներկայությամբ, բոլոր ձեականությունները պահպանելով: Կարծես թե դա նրանց համար միևնույնը չէ՞ր:

Լեյտենանտ Մյուլլերը քսաներկու տարեկան էր և ընդամենը վեց ամիս էր, ինչ վաշտ էր ուղարկվել: Նա ուշագիշտ նայեց դատասլարտյալներին և քատավճիռը կարդաց:

Գրեքերը նայեց կնոջը: Կարմիր շրջագեստը հագին, նա հանգիստ կանգնած էր գերեզմանի մոտ: Զահել և ուժեղ կին էր նա, ստեղծված ևրեխա բերելու համար: Նա չէր հասկանում Մյուլլերի ասածը, բայց գիտեր, որ դա մահվան վճիռ է, և, մի քանի րոպե հետո, այն կյանքը, որն անզուսպ խլերտում է իր երակներում, ուխտի հավիտյան ընդհատվի: Եվ, չնայած դրան, նա կանգնել էր այնպես հանգիստ, կարծես առանձնապես ոչինչ չէր պատահել և ինքը պարզապես փոքր-ինչ գողում էր առավոտյան ցրտից:

Գրեքերը նկատեց, որ Մյուլկենն լուրջ տեսքով ինչ-որ բան է շշնշում Մյուլլերին: Մյուլլերը գլուխը բարձրացրեց:

— Ավելի լավ չի՞ լինի հետո:

— Ոչ, պարոն լեյտենանտ, հիմա ավելի հարմար է:

— Դե լավ, արեք, ինչպես ուզում եք:

Մյուլկենն առաջ եկավ:

— Ասա այն մեկին, որ սապոգները հանի... — դիմեց նա ծերունուն, որը գերմաներեն գիտեր, և ցույց տվեց ջահել դերիններից մեկին:

Ծերունին կատարեց նրա հրամանը: Նա խոսում էր ցածրաձայն և փոքր-ինչ երգեցիկ: Գերին, թուլակազմ մի տղա, սկզբում չհասկացավ, թե ինչ են ուզում իրենից:

— Շո՛ւտ արա, — մռնչաց Մյուլկենն, — սապոգները հանի՛ր:

Ծերունին իր ասածը կրկնեց: Տղան վերջապես հասկացավ, և շտապ-շտապ, ինչպես այն մարդը, որն զգում է, թե ինքն անփութություն է թույլ տվել, սկսեց սապոգները հանել: Մի ոտքի վրա կանգնած և անվարժ ցատկոտելով, նա հանեց նաև մյուս սապոգը: «Ինչո՞ւ է նա այդպես շտապում... — մտածում էր Գրեքերը, — որպեսզի ժամ առաջ մեռնի, ինչ է»: Տղան պատրաստակամ սապոգները մեկնեց Մյուլկենին: Սապոգները լավն էին: Մյուլկենն ինչ-որ բան քրթմնջաց և ձեռքով մի կողմ ցույց տվեց: Տղան սապոգները դրեց այնտեղ ու վերադարձավ իր տեղը: Ոտքի կեղտոտ փաթաթաններով նա կանգնել էր ձյան մեջ և ամաչկոտ թաքցնում էր իր ոտքերի փաթաթանների միջից դուրս ցցված դեղին մատները:

Մյուլկենն ուշադիր զննում էր մյուս դերիններին: Կնոջ մոտ նա մոթթե թաթմաններ տեսավ և հրամայեց դնել սապոգների մոտ: Մի պահ նա ուշադիր նայեց կնոջ բութ շրջազգեստին:

Շրջազգեստը լավ կտորից էր կարված և դեռ ամուր էր: Շտայնբրենները քթի տակ թաքուն ծիծաղում էր, բայց Մյուլկենն կնոջն այդպես էլ չհրամայեց հանվել: Նա կամ Ռաեից էր վախենում, որը կարող էր պատուհանից հետևել մահապատ-

ժին, կամ պարզապես չգիտեր, թե իր ինչին է պետք այդ շրջապահատը: Նա հեռացավ:

Կինը ոռւտերեն արագ-արագ ինչ-որ բան ասաց:

— Հարցրեք, թե ի՞նչ է ուզում,— ասաց լեյտենանտ Մյուլլերը: Նա դունատ էր: Առաջին անգամն էր նա մահապատիժ ի կատար ածում: Մյուլկենն այդ հարցով դիմեց ծերունուն:

— Նա ոչինչ էլ չի ուզում. նա պարզապես անիծում է ձեզ,— պատասխանեց վերջինս:

— Ի՞նչ ասաց...— հարցրեց Մյուլլերը: Նա ոչինչ չէր հասկացել:

— Նա անիծում է ձեզ,— բարձրաձայն կրկնեց ծերունին:— Անիծում է ձեզ և բոլոր այն գերմանացիներին, որոնք մտել են ոռւտական հողը: Անիծում է նաև ձեր զավակներին: Նա ասում է, թե կգա այն օրը, երբ իր զավակները կգնդակահարեն ձեր զավակներին, ինչպես դուք հիմա մեզ:

— Ա՛յ քեզ իժի ծնունդ...— Մյուլկենն ապշահար նայեց կնոջը:

— Նա երկու երեխա ունի,— ասաց ծերունին,— երեք տղա էլ ե՛ս ունեմ:

— Վե՛րջ տուր, Մյուլկե,— ջղալին գոռաց Մյուլլերը,— մենք պատուիրներ հո չենք:

Ջոկը շարվեց ըստ «զգաստ» հրամանի: Գրեթեբը հրացանը սեղմեց: Նա նորից ձեռնոցները հանեց: Սառը սողապատը ծակում էր մատները: Նրա կողքին Հիրշմանն էր: Հիրշմանը բոլորովին գունատվել էր, բայց չէր շարժվում: Գրեթեբը որոշեց կրակել ձախ կողմում կանգնած ոռւտի վրա: Առաջ, նման դեպքերում, նա օդի մեջ էր կրակում, բայց վաղո՛ւց այլևս այդպես չէր անում: Գրանից գնդակահարվողներին ի՞նչ օգուտ... Նրա պես էին մտածում նաև մյուսները և երբեմն դիտմամբ կրակում էին հենց այնպե՛ս, մի կողմի վրա: Բայց այդպիսի դեպքերում արարողությունը կրկնվում էր, և, որպես հետևանք, գերիները կրկնակի անգամ էին ենթարկվում մահապատժի:

Ժիշտ է, մի անգամ մի կին, որի վրա դիտմամբ չէին կրակել, չոքեց և արցունքն աչքերին շնորհակալութիւն

հայտնեց նրանց՝ իրեն նվիրված այդ մի քանի ռուպե կյանքի համար, բայց Գրեբերը չէր սիրում հիշել այդ մասին: Ասենք նման բան այլևս չկրկնվե՛ց էլ:

— Նշա՛ն բռնել:

Նշանացուցիի ճեղքից Գրեբերը տեսնում էր ռուսին՝ երկնագույն աչքերով ու սպիտակ մորուքով ծերունուն: Նշանառության հատիկը նրա դեմքը երկու մասի էր բաժանում: Գրեբերը նշան բռնեց փոքր-ինչ ներքև: Վերջերս նա կրակելով թոցրեւ էր մեկի կզակը: Ավելի լավ է կրակել կրծքին: Նա նկատեց, որ Հիրշմանը հրացանի փողը բարձրացրել է և նշան բռնել դերու գլխից վերև:

— Փողը ցա՛ծ բռնիր և դեպի ձա՛խ, Մյուսկկեն հետևո՛ւմ է,— մրթմրթաց նա:

Հիրշմանը փողն իշեցրեց:

— Կրա՛կ,— հնչեց հրամանը:

Թվաց թե ռուսը աճեց-բարձրացավ ու քայլեց Գրեբերին ընդառաջ: Նա ծոմալեց այնպես, ինչպես արտացոլումը սոնավաճառի խեղկատականոցի ծուռ հայելու մեջ և մեջքի վրա դետին տապալվեց, բայց փոսի հատակը չընկավ: Մյուս երկուսն անձայն ներքև բնկան: Առանց սապոգների տղան վերջին վայրկյանին ձեռքերը բարձրացրեց՝ դեմքը պաշտպանելու համար: Համազարկից հետո նրա ձեռքի թաթը փալասի պես ջլերից ցած կախվեց: Ռուսների աչքերն ու ձեռքերը չէին կապել՝ մոռացե՛լ էին:

Կինն ընկավ բերանքսիվայր: Նա դեռ կենդանի էր: Զեռքին հենված, նա բարձրացրեց գլուխն ու նայեց ղինվորներին: Շտայնբրենների դեմքին դոհունակ ժպիտ երևաց: Նրանից բացի ոչ ոք կնոջ վրա չէր կրակել:

Փոսի միջից լավեց ծերունու ձայնը: Նա ինչ-որ բան մերմընչաց ու լռեց: Միայն կինն էր դեռ պառկել՝ ձեռքերին հենված: Իր լայն այտոսկրներով դեմքը ղինվորներին հառած, նա ինչ-որ բան էր խոխոտում: Ծերունին արդեն մեռած էր, և ոչ-ոք չէր կարող նրա ասածը թարգմանել: Կիսապառկած, հենված ձեռքերին, կինը նման էր մի մեծ, խալտաճամուկ գորտի: Նա այլևս չէր կարողանում շարժվել և ղինվորներին նայելով, խոխոտում էր: Թվում էր, նա չի նկատում, թե ինչպես

է Մյուկկենն, այդ խոխոռցից զայրացած, կողքից մոտենում նրան: Նա խոխոռում էր, խոխոռում և միայն վերջին պահին նկատեց ատրճանակը: Գլուխը ետ գցելով, նա ատամները խբեց Մյուկկենի ձեռքի մեջ: Մյուկկենն հայհոյեց և ձախ ձեռքով թափով խփեց կնոջ կզակին: Երբ ատամները թուլացան, նա կրակեց նրա ծոծրակին:

— Խայտառակ կերպով վա՛տ կրակեցիք,— մռնչաց Մյուկկենն:— Նշան բռնել չգիտե՛ք:

— Դա Հիրշմանն էր, պարոն լեյտենանտ,— զեկուցեց Շտայնրրենները:

— Ո՛չ, Հիրշմանը չէր,— ասաց Գրեբերը:

— Լոնցե՛ք,— դռաց Մյուկկենն,— ձեզ չե՛ն հարցնում:

Նա նայեց Մյուլլերին: Մյուլլերը շափազանց գունատ էր՝ կարծես ընդարմացել էր: Մյուկկենն կոացավ մյուս ոռուներին զննելու համար: Նա ատրճանակը մոտեցրեց ջահել ոռուի ականջին ու կրակեց: Գլուխը ցնցվեց և նորից անշարժացավ: Մյուկկենն ատրճանակը պատյանը դրեց և նայեց իր ձեռքին, ապա թաշկինակը հանեց ու կապեց:

— Յոդ քսեք,— ասաց Մյուլլերը,— որտե՛ղ է բուժակը:

— Աջ կողմի երրորդ տանը, պարոն լեյտենանտ:

— Իսկույն ևեթ գնացեք:

Մյուկկենն գնաց: Մյուլլերը նայեց զնդակահարվածներին: Կինը, զլիտով դեպի առաջ, բնկած էր խոնավ հողի վրա:

— Դրեք փոսը և հողով ծածկեք,— ասաց Մյուլլերը:

Նա հանկարծ զայրացավ, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչու:

Գիշերը հորիզոնի այն կողմից թավալվող դղրդյունը նորից սաստկացավ: Համազարկերի ցոլքն ուժեղացավ ու երկինքը բոսորագույն դարձավ: Տասն օր առաջ գունդը առաջավոր գծից հտ էր բերվել և հանգստանում էր: Բայց ուռաները մոտենում էին: Օր չկար, որ ռազմաճակատը չփոխեր իր տեղը: Այժմ որոշակի կրակային գիծ չկար: Ռուսները, արդեն մի քանի ամիս էր, ինչ հարձակվում էին, և գունդն ամսե-ամիս հտ էր քաշվում:

Գրեթե արթնացավ: Նա ականջ դրեց դղրդոցին և փորձեց նորից քնել: Ոչինչ չէր ստացվում: Քիչ անց նա սապոգները հագավ և դուրս եկավ փողոց:

Պարզկա գիշեր էր և սառնամանիք: Աջից, անտառի կողմից, պայթյուններ էին լսվում: Լուսավորող հրթիռները, թափանցիկ մեղուզանների նման, օդում կախված լույս էին արձակում: Ինչ-որ տեղ, ռազմաճակատի գծից այն կողմը, լուսարձակները պրպտում էին երկինքը, ինքնաթիռներ որոնելով:

Գրեթե կանգ առավ ու նայեց վերև: Լուսինը դեռ դուրս չէր եկել, բայց երկինքը պատած էր աստղերով: Նա աստղերը չէր տեսնում, միայն զգում էր, որ այս գիշերը ռմբակոծման համար հարմար է:

— Լա՛վ եղանակ է արձակուրդ գնացողներին համար,—
ասաց ինչ-որ մեկը կողքից։ Իմամերմանն էր։ Նա պահակու-
թյան մեջ էր։ Թեև գոնզը հանգստանում էր, բայց գիշերնե-
րը պահակներ էին նշանակում, որովհետև պարտիզանները
թափանցում էին ամեն տեղ։

— Ինչո՞ւ ես այդքան շուտ վեր կացել,— հարցրեց Իմամե-
րմանը,— դեռ մինչև հերթափոխը կես ժամ կա։ Գնա քնիր՝ ես
քեզ կարթնացնեմ։ Այս տարիքում որ չքնես, էլ ե՞րբ ես քնե-
լու քանի՞ տարեկան կլինես։ Քսաներե՞ք։

— Այո։

— Որ ասո՞ւմ էի։

— Քունս չի՞ տանում։

— Թե՛ չես համբերում մինչև արձակուրդ դնալդ, հը՛ր։—
Իմամերմանը փորձող հայացքով նայեց Գրեբերին։— Բախտդ
բանում է, հա՛. հանա՛ք բան է, ինչ է՞ արձակո՞ւրդ։

— Դեռ վա՛ղ է ուրախանալ։ Կարող են վերջին պահին
րոշոր տեսակի արձակուրդները վերացնել։ Ինձ հետ արդեն
Լրեք անգամ այդպես պատահել է։

— Ամե՛ն րան կպատահի։ Երբվանի՞ց է քո արձակուրդը։

— Արդեն վեց ամիս է որոշել են, բայց միշտ որևէ բան
խանգարում էր։ Վերջին անգամ զնդակը ծակեց ազդրիս փա-
փուկ միսը՝ հայրենիք ուղարկվելու համար դա քիչ էր։

— Էլ մի՞ ասի... Ուղղակի ձախորդություն է։ Բայց քեզ
գոնե արձակուրդ հասնում է, իսկ ինձ, օրինակ, չի էլ հաս-
նում։ Ես, ախր, նախկին սոցիալ-դեմոկրատ եմ, քաղաքա-
կան իմաստով՝ անհուսալի։ Ինձ լուկ մնում է մեռնել որպես
հերոս և միայն այդքանը, դառնալ թնդանոթի միս և պարար-
տանյութ հաղարամյա ռայխի համար։

Գրեբերը շորս կողմը նայեց։

Իմամերմանը ծիծաղեց։

— Իսկակա՛ն գերմանական հայացք։ Մի՛ վախենա՛ րո-
ւորը խռմփում են։ Շտայնբերենները՝ նույնպես։

— Ես նրա մասին չեի էլ մտածում,— զայրացած առար-
կեց Գրեբերը։ Նա հենց այդ մասին էր մտածում։

— Ավելի՛ վատ.— Իմամերմանը նորից ծիծաղեց։— Նշա-
նակում է՝ այդ վախն այնքան խորքի է թափանցել մեր մեջ, որ

մենք արդեն չենք էլ նկատում: Զավեշտական է, որ մեր հե-
րոսական դարում մատնիչները առանձնապես շատացել են՝
սյնպես, ինչպես սունկերն անձրևից հետո: Սա քեզ մտա-
ծելու տեղիք չի՞ տալիս:

Գրեբերը լռում էր:

— Եթե դու ամեն ինչ այդպես հասկանում ես, ապա առա-
վել՝ ևս պիտի զգուշանաս Շտայնբրեններից, — վերջապես
ասաց նա:

— Ես թե՛լ եմ նրա վրա: Նա ձեզ ավելի շատ կարող է
վնասել, քան ինձ: Թեկուզ և այն պատճառով, որ ես անզգույշ
եմ: Ինձպեսների համար դա լավագույն հանձնարարականն
է՝ ազնիվ մարգն իսկույն երևում է: Չափից ավելի հաճոյա-
կատարությամբ պոչ խաղացնելն ինձ միայն կվնասեր մեր
րոնդաների աչքում: Սա նախկին սոցիալ-դեմոկրատների
փորձված կանոնն է՝ կասկածն իրենցից հեռացնելու համար:
Համաձայն ես:

Գրեբերը փչեց ձեռքերի վրա:

— Յո՛ւրտ է, — ասաց նա: Նա չէր ուզում քաղաքական
վեճի մեջ մտնել: Ավելի լավ է ոչինչի շխառնվել: Գրեբերը
միայն մի բան էր սեզում՝ արձակուրդ ստանալ, և աշխա-
տում էր գործը չփչացնել: Իմամբմանն իրավացի է: Երբորդ
ուսյխում մարդիկ չեն վստահում իրար: Ոչ մեկի հետ չի կա-
րել իրեն տալահով գդալ: Իսկ եթե քեզ ապահով չես զգում,
ավելի լավ է լեզվիդ գոտ չտաս:

— Վերջին անգամ ե՛րբ ես տանը եղել, — հարցրեց Իմ-
ամբանը:

— Երկու տարի առաջ:

— Այդքան վաղո՞ւց... Այ թե կզարմանաս, հա՛:

Գրեբերը չպատասխանեց:

— Այ թե կզարմանաս, հա՛, — կրկնեց Իմամբանը, — թե
ինչպե՞ս է այնտեղ ամեն ինչ փոխվել...

— Իսկ ի՞նչը պիտի առանձնապես փոխված լինի:

— Շա՛տ բան. ինքդ կտեսնես:

Գրեբերը հանկարծ սիրտը կտրատող սուր վախ զգաց:
Ծանոթ զգացում էր դա, որ հայտնվում էր ժամանակ առ ժա-
մանակ, առանց որևէ տեսանելի պատճառի: Ասենք, դա

զարմանալի էլ չէր այն աշխարհում, որտեղ վաղո՞ւց արդեն
դագարիւ էս քեզ անվտանգ զգալի:

— Իսկ դու որտեղի՞ց գիտես,— հարցրեց նաւ— Զէ՞ որ
դու արձակուրդ չես գնացել:

— Զեմ գնացել, բայց գիտե՛մ...

Գրեբերը վեր կացավ տեղից: Ախր ի՞նչ կարիք կար տնից
դուրս գալու: Նա չէ՛ր ուզում ոչ մեկի հետ խոսքի բռնվել:
Նրան հարկավոր է մենակ մնալ: Ինչ լա՞վ կլինէր հենց հիմա
մեկնել: Այդ միտքը միշտ հալածում էր Գրեբերին: Հարկավոր
է մենակ մնալ, բոլորովի՛ն մենակ, գոնե երկու-երեք շաբաթ
և մտածել: Ուրիշ ոչինչ: Մտածելու շա՛տ բան կա, և այն էլ
ոչ թե այստեղ, այլ տանը, որտեղ պատերազմը չի հասնում:

— Հերթափոխի ժամանակն է,— ասաց նաւ— Գնամ թուր
ու թվանքս հավաքեմ ու արթնացնեմ Զատեբին:

Ողջ դիշեր թնդում էր հրետանու որոտը: Ողջ դիշեր պայ-
թյունների ցուրք փայլատակում էր հորիզոնի վրա: Գրեբերն
ուշագիր նայում էր հեռու: Ռուսներն էին դրանք: 1941 թվա-
կանի աշնանը ֆյուրերը հայտարարեց, թե նրանց հետ հա-
շիվներն արդեն մաքրված են: Թվում էր, թե դա այդպես էլ
է: 1942 թվականի աշնանը նա այդ հայտարարեց երկրորդ
անգամ և դեռևս այն ժամանակ էլ թվում էր, թե դա այդպես
է: Բայց հետո անբացատրելի ինչ-որ բան տեղի ունեցավ
Մոսկվայի ու Ստալինգրադի տակ: Հանկարծ ամեն ինչ տե-
ղում քարացավ: Դա ինչ-որ կախարդանքի էր նման: Որտե-
ղից-որտեղ ռուսների մոտ նորից հրետանի հայտնվեց: Հո-
րիզոնում սկսված որոտը խլացնում էր ֆյուրերի բոլոր ձա-
ռերը և, այլևս չդադարելով, քշում-տանում էր իր առջևից
գերմանական բոլոր դիվիզիաները: Ոչ ոք չէր հասկանում,
թե ի՞նչ է կատարվում, բայց հանկարծ լուրեր տարածվեցին,
իբրև ամբողջ զորաբանակներ շրջապատման մեջ են ընկել
ու հանձնվել: Շուտով շատերի համար պարզ դարձավ, որ
հաղթանակները վեր են ածվել պարտությունների ու փա-
խուստի: Ճիշտ այնպիսի փախուստի, ինչպես Աֆրիկայում,
երբ ընդամենը մի քալ էր մնացել մինչև Կահիրե հասնելը:

Գրեբերը ծանր քայլածքով դնում էր գլուղի շուրջը ուռը:

վող կածանով: Անլուսին գիշերվա ազոտ լույսն աղավաղում էր հեռանկարը: Զյունն ինչ-որ տեղ հավաքում էր այդ ցրված լույսն ու արտացոլում: Տներն ավելի հեռու էին թվում, իսկ անտառն՝ ավելի մոտիկ, քան իրականում: Օտարության ու վտանգի հոտ էր գալիս:

1940 թվականի ամառը: Ֆրանսիա: Զբոսանք դեպի Փարիզ: Խոյընթաց ինքնաթիռների ոռնոց՝ ինքն իրեն կորցրած երկրի վրա: Փախչող քանակի մնացորդներով ու գաղթականներով խճողված ճանապարհներ: Հունիսի սկիզբը: Անտառներ, դաշտեր: Ռազմական երթ՝ պատերազմի երես չտեսած վայրերով, այնուհետև՝ արծաթյա փայլով ողողված մայրաքաղաքը. փողոցներ, սրճարաններ: Մայրաքաղաք, որը հանձնվել էր առանց, թեկուզ, մի կենտ կրակոցի: Գրեթե անայ ժամանակ ոչ մի քանի մասին չէր մտածում: Ոչ մի տազանալ չէր զգում: Ամեն ինչ ճիշտ էր թվում ու արդար՝ արյունարբու հրոսակները հարձակվել էին Գերմանիայի վրա և նա պաշտպանվում էր՝ ահա եղած-չեղածը: Ա՛յն, որ հակառակորդը լավ նախապատրաստված չէր և հազի՛վ էր դիմադրում: Գրեթե ին այն ժամանակ հակասություն չէր թվում:

Իսկ հետո՞. մտածո՞ւմ էր նա գոնե հետո, Աֆրիկայում, տնապատում, աստղերով ու տանկերի զորոցով լի գիշերներին, հարձակման վնասկան փուլերի ժամանակ: Ո՛չ, չէր մտածում: Զէ՛ր մտածում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ բանակը նահանջում էր: Զէ՛ որ դա տեղի էր ունենում Աֆրիկայում, անդրծովյան անհայտ մի երկրամասում: Մեջտեղում Միջերկրական ծովն էր, նրանից այն կողմ՝ Ֆրանսիան և նոր միայն Գերմանիան: Ինչի՞ մասին նա մտածեր և ինչո՞ւ: Ի՛նչ տներ, որ նահանջում են: Հո չի՞ կարելի միշտ և ամեն տեղ հաղթանակ տանել:

Եվ ահա Ռուսաստանը՝ պարտություն և փախուստ: Սա արդեն անդրծովյան ինչ-որ երկրամաս չէր, և այստեղ սկսված նահանջն ուղիղ դեպի Գերմանիա էր տանում: Եվ նահանջում էին ո՛չ թե առանձին ջարդված զորամասեր, ինչպես Աֆրիկայում, այլ ամբողջ գերմանական բանակը: Այգ ժամանակ էր, որ Գրեթեը հանկարծ սկսեց մտածել: Մտորել սկը-

տեցին նաև ուրիշները: Եվ ինչպե՞ս կարելի էր շմտածել: Քանի դեռ նրանք հաղթում էին, ամեն ինչ կարգին էր, իսկ այն, ինչ կարգին չէր, կարելի էր չնկատել, կամ արդարաց-
նել մեծ նպատակով: Իսկ ի՞նչ նպատակ էր այդ: Մի՞թե այդ
նպատակը միշտ էլ չի ունեցել իր աստառը: Եվ մի՞թե այդ
աստառը միշտ էլ խավար ու անմարդկային չի՞ եղել: Ինչո՞ւ
նա այդ չէր նկատում առաջ: Իսկապե՞ս չէր նկատում: Քանի՞
անգամ է նա սկսել կասկածել, քանի՞ անգամ է նրան զզվանք
պատել, բայց նա համառորեն ետ է վանել իրենից այդ ա-
մենը:

Գրեթե լսեց Զատուրի հազը և, մի քանի ավերված խոր-
ճիթներ շրջանցելով, ընդառաջ գնաց նրան: Զատուրը ձեռքով
հյուսիս ցույց տվեց: Հորիզոնը շառագունել էր սաստկացող
փայլատակումների ցուլքից: Պայթյուններ էին լսվում, և կրա-
կի խրձերը բռնկվում էին երկնքում:

— Այնտե՞ղ էլ արդեն ուռաներն են... — հարցրեց Գրե-
թերը:

— Ո՛չ, այդ մեր սակրավորներն են: Նրանք ինչ-որ գյուղ
են ոչնչացնում:

— Նշանակում է, նորից նահանջում ենք:

Նրանք լռեցին ու սկսեցին ականջ դնել:

— Վաղո՞ւց է, ինչ ես ոչ մի անվնաս մնացած տուն չեմ
տեսել, — քիչ հետո ասաց Զատուրը:

Գրեթե ընդ ցույց տվեց այն տունը, որտեղ Ռանն էր ապ-
րում:

— Այս մեկը համարյա անվնաս է մնացել:

— Մի՞թե... Իսկ գնդացրային հերթազարկերի հետքե՞րը
իսկ այրված տանիքն ու փլված սրա՞հը:

Զատուրը բարձրաձայն հոգոց հանեց:

— Թվում է, թե հարյուր տարի է, ինչ շեն մնացած փողոց
չե՞մ տեսել:

— Ես էլ:

— Դու ի՞նչ: Դու շուտով կտեսնես: Տա՛նը:

— Այո. փա՛ռք աստծո:

Զատուրը նայեց հրդեհի ցուլքերին:

— Մեկ-մեկ սարսափում ես, տեսնելով, թե ինչքա՞ն շատ

բան ենք մենք ավերել այստեղ, Ռուսաստանում: Սարսափում ես, մտածելով, թե ի՞նչ կանեին նրանք մեզ հետ, եթե մոտենային մեր սահմանին... Դու երբեք ես մտածել ես այդ մասին:

— Ոչ:

— Իսկ ես մտածել եմ: Ես, ախր, Արենիյան Պրուսիայում տուն-տեղ ունեմ: Ես դեռ հիշում եմ, թե ինչպես մենք տասնչորս թվականին, ռուսների գալու ժամանակ, փախանք: Այն ժամանակ ես տասը տարեկան էի:

— Դե, մինչև մեր սահմանը դեռ շատ ճանապարհ կա:

— Նայած թե ինչպես կգնան գործերը: Գուցե և իսկիսթափվելու ժամանակ էլ շունենանք: Հիշո՞ւմ ես, թե մենք սկզբում ինչպես էինք առաջ շարժվում:

— Ես այն ժամանակ Աֆրիկայում էի:

Զառուհր նորից նայեց հյուսիս: Այնտեղ հրե մի պարիսպ ծառս եղավ, և քիչ հետո ուժեղ պայթյուններ լսվեցին:

— Լսո՞ւմ ես, թե մենք ի՞նչ օջիհներ ենք խաղում այստեղ: Պատկերացրու, թե ի՞նչ կմնա մեր երկրից, եթե ռուսները մեզ մոտ նույնն անեն:

— Կմնա այնքան, ինչքան այստեղ:

— Ես էլ հենց այդ ևմ ասում: Մի՞թե դու չես հասկանում ուղի: Կամա-ակամա գլուխդ ամեն տեսակի միտք է գալիս:

Դեռ ո՞ր է, որ ռուսները հասնեն մեր սահմանին... Չլսեցի՞ր Նախանյալ օրվա գեկուցումը. էն, որ բոլորիս զոռով հաժախեցին: Պարզվում է, որ մենք ռազմաճակատի գիծը կրճատում ենք, որպեսզի բարենպաստ պայմաններ ստեղծենք նոր դադախի գեղերի համար:

— Փշո՞ւմ են: Դրան էլ ո՞վ է հավատում: Այդ դեպքում էլ ինչի՞ համար էինք այն ժամանակ ապուշի պես առաջ խրցկրվում: Դու լսիր, թե ես ինչ եմ ասում՝ հենց որ հասնենք մեր սահմանին, հարկավոր է իսկույն եթե հաշտութուն կընքել: Ուրիշ ելք չկա:

— Ինչո՞ւ:

— Դեռ հարցնո՞ւմ ես... Որպեսզի նրանք մեզ հետ չանեն այն, ինչ մենք նրանց հետ արինք: Պա՞րզ է:

— Պա՛րզ է: Իսկ եթե նրանք չուզենա՛ն մեզ հետ հաշտություն կնքել:

— Ուզե՛ր:

— Ռուսները:

Զառուերը զարմացած աչքերը հռռեց Գրեբերին:

— Այսինքն ինչպես թե չուզենան: Եթե մենք հաշտություն առաջարկենք, նրանք պարտավոր են այն ընդունել: Իսկ հաշտությունը՝ հաշտությո՛ւն է: Պատերազմը կվերջանա, և մենք փրկված ենք:

— Նրանք պատերազմը կդադարեցնեն միայն այն ժամանակ, եթե մենք անվերապա՛հ կերպով անձնատուր լինենք: Իսկ այդ դեպքում նրանք կգրավեն ամբողջ Գերմանիան, և դու, միևնույնն է, այլևս չե՛ս տեսնի քո ունեցվածքը: Դրա մասին իսկի մտածե՛լ ես:

Զառուերը շվարեց:

— Դե իհարկե, մտածել եմ, — վերջապես ասաց նա: — Բայց դա արդեն այլ բան է: Եթե հաշտություն լինի, նրանք էլ չեն համարձակվի ոչինչ ավերել:

Նա աչքերը կկոցեց, և Գրեբերը հանկարծ իր առաջ տեսավ խորամանկ մի գյուղացու:

— Զէ՛, մեզ մոտ նրանք ոչինչի ձեռք չե՛ն տա: Ամեն ինչ հիմնահատակ ավերված կլինի միայն նրանց մոտ և, վաղ թե ուշ, նրանք, միևնույնն է, ստիպված կլինեն հեռանալ:

Գրեբերը չպատասխանեց: «Ինչո՞ւ էլի իզուր խոսակցության րոնվեցի, — մտածում էր նա, — չէ՞ որ ես որոշել էի ոչ մի բանի չխառնվել: Խոսքերից ի՛նչ օգուտ... էլ ինչ ասես, որ վերջին տարիներին մեզ մոտ չեն գովարանել, կամ վատարանել: Ամեն հավատ ոչնչացված է: Իսկ խոսելն անիմաստ ու վտանգավոր է»: Ասենք այն Անհայտն էլ, որն անձայն ու անշտապ մոտենում էր, շափից ավելի վիթխարի էր, անորսալի ու ահեղ, որպեսզի հնարավոր լիներ նրա մասին խոսել: Խոսում էին վիճվորական ծառայության, ուտելիքի ու ցրտերի մասին: Բայց ո՛չ նրա՝ Անհայտի: Նրա ու սպանվածների մասին չէին խոսում:

Վերադարձին Գրեբերն անցավ գյուղի միջով: Ծախապարհին հաստ ձողեր ու տախտակներ էին գցել, որպեսզի մար-

դիկ մի կերպ հալոցքի միջով անցնեին: Ամեն քայլափոխի ձողերը ճկվում էին, և նա քիչ էր մնում ընկներ ցեխի մեջ:

Գրեթե անցավ եկեղեցու կողքով: Դա արկերից ավերված մի ոչ-մեծ շենք էր, որի մեջ այժմ գրված էր լեյտենանտ Ռայկեի դիակը: Դռները բաց էին: Երեկոյան գտել էին ևս երկու սպանված զինվոր, և Ռաեն կարդադրել էր առավոտյան նրանց բոլորին թաղել զինվորական պատիվներով: Նրանցից մեկի՝ եֆրեյտորի ինքնությունը այդպես էլ չհաջողվեց պարզել: Նրա գեմքը կրծոտված էր, և մոտը տարբերիչ կրծքանշան չէր հայտնաբերվել:

Գրեթե մտավ եկեղեցի: Բորակի ու նեխվածքի հոտին խառնվել էր նաև դիակների հոտը: Նա գրպանի լապտերով լուսավորեց անկյունները: Անկյուններից մեկում սրբերի երկու ջարդված արձան կար: Արձանների կողքին ընկած էր ցորենի մի քանի ծակ, պատռված պարկ՝ երևի Սովետների օրոք շենքը որպես պահեստ էր ծառայել: Մուտքի մոտ քամին շատ ձյուն էր դիզել, և ձյան մեջ խրված էր առանց դռների ու փոխանցման շղթայի մի հեծանիվ: Եկեղեցու մեջտեղը, վրան-իկինոցի վրա գրված էին մեռելները: Նրանք պառկած էին հպարտ մենության մեջ, խստադեմ, աշխարհի ամեն ինչին օտար:

Գրեթե իր կտնից դուռը փակեց ու շարունակեց պտույտը: Ափերակների շուրջը սավառնում էին ստվերներ, նույնիսկ դիշերային խուլ լույսը գափաղիկ էր թվում: Նա բարձրացավ այն բլուրը, սրտիկ փորված էին գերեզմանները:

Ռայկեի համար փորված փոքր լայնացրիլ էին, որպեսզի նրա հետ մեկտեղ թաղեն նաև երկու զինվորների դիակները: Նա լուսե փոսի մեջ լցվող ջրի խուլ կարկաչը: Փոսի մոտ դիվաված հողի կույտը շողում էր թույլ ցուլով: Նրան հենված էր զոհվածների անունները կրող խաչը: Ցանկության դեպքում մի քանի օրվա ընթացքում դեռ կարելի էր կլինի իմանալ, թե ով է այստեղ թաղված. սակայն ո՛չ ավելի՝ շուտով դյուղը նորից ռազմադաշտի կվերածվի:

Գրեթե րուրի վրա կանգնած, շուրջը նայեց: Էրկ, խարուսիկ ու մռայլ տեղանքը կարծես դավաճանությամբ էր հղի: Քիշեքային լույսն աղավաղում էր ամեն ինչ: Նա մերթ մե-

ծաղցնում էր եղածը, մերթ՝ աչքից թաքցնում, և ամեն ինչի անծանոթ ու օտար ուրվագիծ էր հաղորդում: Ամեն ինչ անծանոթ էր՝ ներծծված սառնամանիքով և Անհայտի մենու-թյամբ: Զկար ոչինչ, որ ջերմացներ, որին կարելի լիներ կռթնել: Ամեն ինչ անծայր էր, ինչպես այս երկիրը: Անծայր ու օտար: Օտար և՛ դրսից, և՛ ներսից: Գրեթե ջրտից սարսըռաց: Ահա թե ինչպե՞ս դասավորվեց իր կյանքը:

Փոսի մոտ դիզված հողակույտից հողի մի կոշտ դլորվեց, և Գրեթերը լսեց, թե ինչպես նա խուլ ձայնով դիպավ փոսի հատակին: Հետաքրքիր է, ճիճուները կենդանի մնացած կլի-նե՞ն այս սառած հողում: Հնարավո՞ր է՝ եթե նրանք բավա-կանաչափ խորն են մտել հողի մեջ: Բայց կարո՞ղ են նրանք ապրել մի քանի մետր խորության մեջ, և ինչո՞ւ են սնվում: Եթե նրանք դեռևս այնտեղ են, ապա վազվանից սկսած, եր-կա՞ր ժամանակ ուտելիքի կարիք չեն զգա:

«Վերջին տարիները նրանք, հավանաբար, ուտելիքի պա-կաս չեն զգացել,—մտածում էր Գրեթերը:—Ամենուրեք, որ-տեղ մենք եղել ենք, նրանց քեֆին քեֆ չի հասել: Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի ճիճուների համար ուղղակի ոսկեդաք է սկսվել: Մենք թողել ենք նրանց դիակների ամբողջ բանակ-ներ: Ճիճուների սաեղծած լեգենդների մեջ մենք երկա՞ր ու երկա՞ր կհիշվենք որպես առատության րարի աստվածներ»:

Նա շուռ եկավ: Մեռելներ... Ինչքան շա՞տ են նրանք: Սկզբ-քում նրանք մեծ մասամբ թշնամու բանակից էին, բայց հետո մահն սկսեց ավելի ու ավելի համարձակ ներխուժել իրենց սեփական շարքերը: Գնդերը հարկ էր լինում համալրել նո-րից ու նորից: Պատերազմի առաջին օրերից կռվող ժանոթ զինվորները քանի գնում՝ պակասում են: Այժմ նրանցից միայն մի բուռ է մնացել, իսկ իր մտերիմ ընկերներից միայն մեկը՝ չորբորդ վաշտի հրամանատար Ֆրեզենբուրգը: Ընկե-րներից մեկն սպանված է, մյուսը՝ վիրավորված, երրորդը՝ հոսպիտալում, կամ, եթե բախտը բանել է, շարային ծառա-յության համար ոչ-պիտանի է ճանաչվել և ուղարկվել Գեր-մանիա: Առաջ այս բուռն ուրի՜շ տեսակ էր և ա՛յլ կերպ էր կոչվում:

Գրեքերը լսեց Զատուերի ոտնաձայնը. լսեց, թե ինչպես է նա բարձրանում լլուրը:

— Որևէ բան է պատահել,— հարցրեց նա:

— Ոչինչ... Թվաց, թե ինչ-որ աղմուկ եմ լսում, բայց այդ առնետներն էին՝ այն ախոռում, որտեղ ռուսներն են:

Զատուերը նայեց այն հողաթմրին, որի տակ թաղված էին պարտիզանները:

— Սրանք գոնե գերիզմանումն են...

— Այո, և իրենք էլ փորեցին իրենց համար:

Զատուերը թքեց:

— Ճիշտն ասած, դժվար չէ այս խեղճերին հասկանալ: Չէ՞ որ մենք ավերում ենք նրանց երկիրը...

Գրեքերը նայեց նրան: Գիշերը մարդ այլ կերպ է դատում, բան ցերեկը, բայց Զատուերը հին դիմադրող էր և այնքան էլ հեշտ չէր ազդվում որևէ բանից:

— Այդ ինչպե՞ս հասար այդ մտքին,— հարցրեց նա,— նահանջում ենք դրա՞ համար...

— Իհարկե: Պատկերացրու, եթե նրանք երբևէ մեզ հետ չ'ույնն անեն:

Գրեքերը լռեց: «Ես նրանից լավը չեմ.— մտածեց նա,— ևս էլ, ինչքան հնարավոր էր, ինձնից հեռու էի վանում նման մտքերով:

Զարմանալի է, թե ինչպես ես սկսում հասկանալ ուրիշներին, երբ լռելի նեղեմ եմ ընկնում,— ասաց նա:— Իսկ քանի դեռ լավ եմ ասելու, այդպիսի բան մտքովդ չի՞ ել անցնում:

— Իհարկե: Ո՞վ չգիտի այդ:

— Հը՞մ... Բայց այստեղ հպարտանալու բան չկա:

— Հպարտանալու... Ո՞վ է այդ մասին մտածում, երբ բանը սևփական կաշվին է հասնում:— Զատուերը նայեց Գրեքերին ավստոսանքով ու զարմանքով:— Դուք, ուսում առած-նեղդ, սիրում եք եղածը խճճել: Այս պատերազմը ես ու դու լինք սկսել և ոչ էլ պատասխանատու՞ ենք նրա համար: Մենք միայն մեր պաթաթն ենք կատարում, իսկ հրամանը հրաման է: Ճիշտ չե՞մ ասում:

— Ճիշտ ես...— հոգնած համաձայնվեց Գրեքերը:

III

Համազարկի ձայնն իսկույն խլացավ անծայր երկնքի գորշ բամբակի մեջ: Պատերի վրա նստած ագռավները նույնիսկ չչարժվեցին իրենց տեղից: Նրանք արձագանքեցին դրան միայն կռավոցով, որը կրակոցներից ավելի բարձր էր թվում: Ագռավները սովոր էին ավելի ուժեղ աղմուկի:

Երեք վրան-թիկնոցները կիսով չափ խրված էին ձյան հալոցքի ջրի մեջ: Խոշտանգված դեմքով զինվորի դիակը փաթաթված էր վրան-թիկնոցի մեջ: Ռայկեն պառկած էր մեջտեղում: Ոտքի կտորներով լցված ուռած սապոգը հարմարեցրել էին իր տեղում, բայց դիակները եկեղեցուց գերեզման սանեկիս սապոգը նորից պոկվեց տեղից ու ցած կախվեց: Ոչ ոք չէր ուզում սապոգը տեղը զցել: Թվում էր, թե Ռայկեն ուզում է, ինչքան կարելի է ավելի խո՛րը թաղվել հողում:

Դիակները ծածկեցին թաց հողի գուղձերով: Փոսը լցնելուց հետո մի քիչ հող ավելացավ: Մյուկկեն նայեց Մյուլլերին:

— Տրորե՞մ:

— Ի՞նչ:

— Ասում եմ տրորե՞մ դերեզմանը, պարոն լեյտենանտ: Այդ դեպքում ավելացած հողի՛ն էլ տեղ կլինի, իսկ վերևից բարեք կդնենք, որպեսզի աղմուկներն ու գայլերը...

— Նրանք դիակներին չե՛ն հասնի: Փոսը բավականաչափ խորն է, և, բացի այդ...

Նա ուզում էր ասել, թե աղվեսներն ու գայլերն առանց տչն էլ շատ ստեղծիք ունեն, և գերեզման քանդելու կարիք չեն դրում, բայց լռեց:

— Դատարկ բա՛ն է,— ասաց նա,— որտեղի՞ց գլուխդ մտավ այդ միտքը:

— Պատահո՞ւմ է:

Մյուսկինն անտարբեր նայեց Մյուլլերին: «Ե՛վս մի անպետքի մեկը,— մտածեց նա:— Զգիտես ինչու, սպա են գործնում հենց անպետք մարդկանց, իսկ լավ տղաները զուր տեղը նահատակվում են: Այ, օրինակ, Ռայկենն»:

Մյուլլերը պոխր տարտերեց:

Մնացած հողից շիրմաթումբ պատրաստեք,— հրամայեց նա:— Այգոսիս ավելի լավ կլինի: Եվ խաչ տնկեք:

— Կտո՞մ եմ, պարոն լեյսենանա:

Մյուլլերը վաշտին հրամայեց շարվել ու հեռանալ: Նա կարգապարտ էր պետք եղածից ավելի բարձր ծայնով: Նրան միշտ թվում էր, թե հին գինվորներն իրեն բանի տեղ չեն դնում: Ի դեպ, հենց այդպես է՛լ էր:

Զատերը, Իմմերմանն ու Գրեբերն ավելացած հողից մի փոքրիկ իրմտիմտը ստրեցին:

— Խաչը չի կանգնի,— նկատեց Զատերը,— հողը շատ է փոքրուն:

Ճիշտ որ:

Երեք օր էլ չի դիմանա:

Իսկ այդ Ռայկեն քո մոտիկ ազգակա՞նն էր, ինչ է:

Լեյոսդ րեզ պահի: Կավ տղա էր: Դու ինչ ես հասկա-
նում որ...

— Խաչը տնկո՞ւմ ենք, թե՛ չէ...— հարցրեց Գրեբերը:

Իմմերմանը շուռ եկավ:

— Հը՛մ... արձակուրդ գնացողն է. չի՛ համբերում:

— Իսկ դու նրա տեղը լինեիր, կհամբերեիր՞, ինչ է,—
հարցրեց Զատերը:

— Ինձ արձակուրդ տվող չկա, և դա քեզ շատ լավ հայտ-
նի է, գոմազրի բղեզ:

— Իհարկե շեն տա: Մեկ էլ տեսար՝ գնացիր ու ետ չեկար:

— Ո՞վ գիտի՝ գուցե և գա՛մ:

Զատուերը թքեց: Իմմերմանն արհամարհանքով ծիծաղեց:

— Գուցե գամ և նույնիսկ իմ սեփական կամքով:

— Քեզնից ո՞վ է բան հասկանում: Ասելը՝ ամեն ինչ կասես, բայց ո՞վ գիտի, թե մտքումդ ինչ կա...

Զատուերը խաշը գետնից բարձրացրեց: Նրա երկար կոթի ներքևի ծայրը սրված էր: Նա խաշը տնկեց ու բահի տափակ կողմով մի քանի անգամ վերևից խփեց: Խաշը խրվեց փուխը հողի մեջ:

— Տեսնո՞ւմ ես, — դիմեց նա Գրեբերին, — երեք օր էլ չի դիմանա:

— Երեք օրը քիչ ժամանակ չի, — առարկեց Իմմերմանը: — Գիտես ևս քեզ ինչ խորհուրդ կտամ, Զատուեր: Երեք օրվա ընթացքում գերեզմանոցի ձյունն այնքան կնստի, որ դու արդեն կարող ես գնալ այնտեղ: Գտիր մի քարե խաչ և քարշ տուր այստեղ: Այդ դեպքում քո՝ հավատարիմ հպատակի հոգին կհանգստանա:

— Ռուսական խա՞չ:

— Իսկ ի՞նչ կա որ... Աստված միջազգայնական է: Թե՛ նրան էլ է այդ արգելված...

Զատուերը շուռ եկավ:

— Ոնց որ տեսնում եմ, դու հանաքչի՞ ես: Իսկական միջազգային հանաքչի:

— Վերջերս եմ այդպես դարձել, Զատուեր: Առաջ այդպես չէի: Իսկ ինչ վերաբերում է խաչին, դա քո հնարածն է: Երեկ դու ինքդ առաջարկեցիր:

— Երեկ հա երեկ... Երեկ մենք կարծում էինք, թե նա ուու է: Իսկ դու պատրաստ ես ամեն խոսք ծռել:

Գրեբերը բահն ուսին դրեց:

— Դե, ես գնացի, — հայտարարեց նա: — Այստեղի գործը վերջացավ, այնպես չէ՞:

— Այո, արձակուրդավոր, այո, նապաստակի սիրտ, — պատասխանեց Իմմերմանը: — Այստեղի գործը վերջացավ:

Գրեբերը չպատասխանեց: Նա սկսեց իջնել բլուրից:

Ջոկը տեղավորված էր նկուղում, որտեղ լույսն ընկնում էր առաստաղի ճեղքից: Հենց ճեղքի տակ, շորս հոգի, արկղի շուրջը մի կերպ տեղավորված, սկստ էին խաղում: Մյուսները քնած էին անկյուններում: Զառեքը նամակ էր գրում: Բավականին ընդարձակ այս նկուղը հնում երևի պատկանել էր տեղական ջոջերից մեկին: Նկուղը քիչ թե շատ պաշտպանված էր խոնավությունից:

Ներս մտավ Շտայնբրենները:

— Վերջին լուրերը լսեցի՞ք:

— Ռադիոն չի աշխատում:

— Ա՜յ քեզ խոզություն: Նա պիտի միշտ սարքին լինի:

— Որ էդպես է, ինքդ էլ սարքեր, կաթնակեր, — պատասխանեց Իմմերմանը: — Երկու շաբաթ է, ինչ այդ դործով պրալովիկի պուխր արկը թոցրել է:

— Իսկ ի՞նչն է փչացել:

— Մարտկոցներ չկան:

— Զկա՞ն:

— Ոչ մի հատ: — Իմմերմանը ատամները բաց արած նայեց Շտայնբրեններին: — Եթե լարերը քթածակերդ կոխես, ով պիտի, գուցե և աշխատի: Զէ՞ որ քո դուխը միշտ էլեկտրականացված է: Փորձի՛ր, հը՞:

Շտայնբրենները մազերը ետ գցեց:

— Ոմանք, մինչև մի լավ շղաղվեն, ռեխները չեն փակի:

— Էլ դեսուդեն մի գցի, Մաքս, — հանգիստ պատասխանեց Իմմերմանը, — բոլորն էլ պիտեն, թե քանի անգամ ևս ինձ մատնել: Դու ճարպիկ ես, ի՞նչ ասել կուզի: Դա վատ չի: Բայց դե ես, ի մեծ դժբախտություն քո, հմուտ մեքենագետ եմ և լավ զննարար: Իսկ այդպիսիները հիմա այստեղ ավելի են սլետք, քան դու: Ահա թե ինչու քո բախտը չի՞ բանում: Քանի՞ տարեկան ես...

— Զե՛նրդ:

— Քսան կլինե՞ս, թե՞ դեռ տասներե՞ս... Իսկ արդեն հասցրել ես ահադին գործ անել: Արդեն հինգ-վեց տարի կլինի, ինչ ընկել ես հրեաների ու ժողովրդի թշնամիների հտեկից: Փա՛ռք ու պատի՛վ քեզ: Երբ ես քսան տարեկան էի՝ աղջիկների հտեկից էի ընկնում:

— Երևո՞ւմ է:

— Այո,— պատասխանեց Իմմերմանը,— իհարկե, կերևաւ ներս մտաւ Մյուկկեն:

— Ի՞նչ է պատահել այստեղ նորից:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Բոլորը Մյուկկենին հիմար էին հաշմարտմ:

— Ես հարցնում եմ՝ ի՞նչ է պատահել...

— Ոչինչ, պարոն Ֆելդֆեբել,— արձագանքեց Բերնինգը, որը մուտքի մոտ էր նստած,— պարզապես խոսո՞ւմ էինք:

Մյուկկեն նայեց Շտայնբրեններին:

— Որեւէ բա՞ն է եղել:

— Տասը րոպե առաջ հաղորդեցին վերջին լուրերը:

Շտայնբրենները վեր կացավ և շուրջը նայեց: Ոչ ոք հետաքրքրութիւն չցուցաբերեց: Միայն Գրեբերն ականջը սրեց: Սկաւ խաղացողները շարունակում էին իրենց խաղը: Զառուերը նամակի վրայից գլուխը չբարձրացրեց: Քնածները խըռմփացնում էին:

— Ուշադրութիւն,— գոռաց Մյուկկեն,— խլացե՛լ եք, ինչ է: Վերջին լուրեր են հաղորդում: Բոլորդ լսեք: Դիսցիպլինայի կարգո՞ւմ:

— Ճի՛շտ այդպէս,— պատասխանեց Իմմերմանը:

Մյուկկեն բարկացած նայեց նրան, բայց Իմմերմանի գեմքը, բացի ուշադրութիւնից, ոչինչ չէր արտահայտում: Սկաւ խաղացողները խաղաթղթերը խառնիխուռն արկղը նետեցին, որպէսզի, հենց որ հնար լինի, խսկուն խաղը վերսկսեն: Զառուերը քեթեկի գլուխը բարձրացրեց:

Շտայնբրենները ձգվեց տեղում:

— Կարեո՞ր նորութիւններ կան: Հաղորդեցին «Ազգի ժամին»: Ամերիկայից հաղորդում են խոշոր գործադուլների մասին: Պողպատի արտադրութիւնը խափանվել է: Ռազմական գործարսնների մեծ մասը կանգ է առել: Ավիացիոն արգելանքներու մեջ սարսուռ է: Ամենուրեք տեղի են ունենում ցույցեր՝ անհապաղ հաշտութիւն կնքելու լուղունգներով: Կառավարութիւնն անկայուն է: Օրեցօր սպասվում է նրա տապալումը:

Շտայնբրենները դադար տվեց: Ոչ ոք չարձագանքեց:

ժնաժներն արթնացան ու պառկած քորում էին իրենց: Առաստաղի ճեղքից հալոցքի ջուրը կաթում էր դուլլի մեջ: Մյուսկեն բարձրաձայն ֆսֆսացնում էր:

— Մեր սուզանավերը պաշարել են ամբողջ ամերիկյան ծովափը: Երեկ խորասուզվել են զորքերով բեռնված երկու մեծ փոխադրանավ և զինամթերքով բեռնված երեք ապրանքատար նավ՝ այս շաբաթվա ընթացքում, բոլորը միասին, Լեհաստանից հազար տոննա: Անգլիան սովից մեռնում է իր փլատակների վրա: Ծովային բոլոր ուղիները մեր սուզանավերի կողմից կտրված են: Ստեղծվել են նոր գաղտնի զենքեր, այդ թվում ռադիոյով ղեկավարվող ուժակոծիչներ, որոնք կարող են թռչել Ամերիկա ու վերադառնալ առանց վայրէջքի: Ատլանտյան ծովափի վեր է ածված մի համառարած, վիթխարի բևեռի Եթե հակառակորդը փորձի ափ ներխուժել, մենք նրան օվկիանոս կշարտենք այնպես, ինչպես 1940 թվականին:

Սկսած խաղացողները վերսկսեցին իրենց խաղը: Առաստաղից մի ձյունակտոր թմփաց դուլլի մեջ:

— Վատ չէ՞ր լինի, եթե հիմա նստած լինեինք մի կանոնավոր ապաստարանում, — փնթփնթաց Շնայգերը՝ շիկավուն կարճ մորուքով, թիկնեղ մի տղամարդ:

— Շտայրերեններ, — հարցրեց Իմմերմանը, — իսկ ի՞նչ նորություններ կան Ռուսաստանից:

— Իսկ թո ինչին են պետք նրանք...

— Հենց թեկուղ նրա համար, որ մենք հիմա այստեղ ենք գտնվում: Ոմանց այդ հետաքրքրում է, օրինակ, մեր ընկեր Գրերերին, որն արձակուրդ է գնում:

Շտայրերենները տատանվում էր: Նա չէ՞ր հավատում Իմմերմանին: Այնուամենայնիվ, պարտիական կիրքը հաղթեց:

— Ռազմաճակատի գծի կրճատումը համարյա թե ավարտված է, — հայտարարեց նա: — Ռուսները հսկայական կորուստներից արյունաքամ են եղել: Հակահարձակման համար նախատեսված նոր ամրացված դիրքերն արդեն պատրաստ են: Ավարտված է նաև պահեստի զորամասերի առաջաշուկը դեպի դիրքերը: Մեր հարձակումը, որտեղ օգտա-

գործվելու է նաև գաղտնի գեներ, կլինի սրընթաց ու անկանգ:

Նա քիչ էր մնում ձեռքը վերև բարձրացնել, բայց իսկույն նեթ իրեն զսպեց: Դժվար էր Ռուսաստանի մասին որևէ ոգեվորիչ բուն ասել: Բոլորն էլ լավ տեսնում էին, թե ինչ է կատարվում այստեղ: Շտապներենները հանկարծ սկսեց նմանվել այն ջանասեր աշակերտին, որն ամեն կերպ փորձում է չկտրվել քննությունից:

— Սա, իհարկե, դեռ բոլորը չէ: Ամենից կարևոր նորությունները խիստ գաղտնի են պահվում: Նրանց մասին չի կարելի ասել նույնիսկ «Ազգի ժամին»: Բայց մի բան բացարձակապես պարզ է՝ մենք կոչնչացնենք հակառակորդին դեռևս ա՛յս տարի:— Նա շուտ եկավ, ճիշտ է, առանց իր սովորական շախի, որպեսզի գնա մյուս ապաստարանը: Մյուսը կեն հետևեց նրան:

— Ո՛նց է հետույքը լիզում...— նկատեց արթնացածներից մեկը և, նորից անկողնի վրա ընկնելով, խռմփաց:

Սկատ խաղացողները խաղը վերսկսեցին:

— «Կոչնչացնենք...»— ասաց Շնայդերը:— Մենք նրանց օրական երկու անգամ ոչնչացնում ենք...— Նա նայեց իր խաղաթղթերին:— Ինձ մոտ քսան է:

— Բոլոր ռուսներն ի ծնե խաբեբաներ են,— ասաց Իմմերմանը:— Ֆիննական պատերազմում նրանք անհամեմատ ավելի թո՛ւյլ ձևացան, քան էին... Դա բոլշևիկյան ստոր օջին էր:

Զատերը գլուխը բարձրացրեց:

— Ձենդ կտրելո՞ւ ես, վերջապես, թե՞ չէ: Երևում է, աշխարհում ոչ մի բան չկա, որ դու չիմանաս, հը՞:

— Բա ո՞նց... Ընդամենը մի քանի տարի առաջ ռուսները մեր դաշնակիցներն էին: Իսկ ինչ վերաբերում է Ֆինլանդիային, այդ մասին տսել է ինքը՝ ռաջիսմարշալ Գյորթինգը: Նրա իսկական խոսքե՛րն են: Դու համաձայն չե՞ս, ի՞նչ է, նրանց հետ:

— Դե լավ, հերիք է վիճեք, տղերք,— ասաց պատի մոտ պառկածներից մեկը,— ձեզ ի՞նչ է պատահել այսօր:

Լուսթյուն տիրեց: Միայն սկատ խաղացողներն էին ա-

ռաջվա պես խաղաթիւքերը շխկոցով խփում տախտակին, և մեկ էլ ջուրն էր կաթում դուլի մեջ: Գրեթեքը նստած էր անշարժ: Ուլ-ուլ, նա հո լա՛ւ գիտեր, թե ինչ է պատահել: Սովորաբար միշտ այդպէս էր լինում դնդակահարություններից ու թաղումներից հետո:

Նրեկոյան դեմ սկսեցին գլուղ ժամանել վիրավորների մեծ խմբեր: Նրանց մի մասին իսկույն ևեթ թիկունք ուղարկեցին: Արյունոտված վիրակապերով փաթաթված՝ նրանք հայտնվում էին հարթավայրում գորշ-սպիտակավուն հեռվից և շարժվում էին դեպի հակառակ կողմը, դեպի աղոտ հորիզոնը: Թվում էր, թե նրանք երբեք հոսպիտալ չեն հասնի և կսուզվեն-կանէանա՞ն այդ գորշ-սպիտակավուն զանդվածի մեջ: Նրանց մեծ մասը լուռ էր, և բոլորը քաղցած էին: Նրանց համար, ուլքեր ալլէս անզոր էին քայլել, կամ տեղ չէին անում սանիտարական մեքենաներում, եկեղեցում ժամանակավոր հոսպիտալ սարքեցին, կարկատելով արկերից ծակծրկված նրա տանիքը:

Նրկու սանիտարի հետ միասին եկավ մահու չափ հոգնած րժիշկը և սկսեց վիրահատել:

Քսնի դեռ լույս էր, դուռը բաց էին թողել, և սանիտարները պատգարակներով անընդհատ ներս ու դուրս էին անում: Եկեղեցու ոսկեպնն մթնշաղում վիրահատման սեղանի վրա ընկնող պայծառ լույսը լուսավոր վրանի էր նման: Անկյունում առաջվա պես ընկած էին սրբերի ջարդված արձանները: Սուրբ Մարիամը մեկնել էր իր կոտորված դաստակինքով ձևքերը: Քրիստոսի ոտքերը չկային. թվում էր, թե ոտքերը կտրած մարդ են խաչել: Ժամանակ առ ժամանակ վիրավորները ճշում էին. Բժշկի մոտ եղած ցավը մեղմացնող միջոցները դեռ չէին հատել: Կաթսաներում ու նիկելապատ ամաններում ջուրը եռում էր: Վաշտի հրամանատարի զրադեցրած տնից բերված ցինկապատ լոգարանը դանդաղ լցվում էր մարմնի անդամահատված մասերով: Որտեղից-որտեղ մի շուն երևաց: Նա քամվում էր եկեղեցու դռանը և, ինչքան բռնում էին, էլի ե՛տ էր գալիս:

— Սա՞ որտեղից լույս ընկավ, — հարցրեց Գրեթեքը, որը

Ֆրեզենբուրգի հետ կանգնած էր քահանայի նախկին տան առաջ։ Ֆրեզենբուրգն ուշադիր նայեց համառ շանը, որը, վիսկային առաջ մեկնած, դողում էր։

— Երևի անտառից...

— Ինչ գործ ունեւ նա անտառում. այնտեղ ուտելիք չկա։

— Ինչո՞ւ չէ... Այժմ նրա համար ամեն տեղ ինչքան ասես ուտելիք կա։

Նրանք մոտեցան։ Շունն ականջները սրեց ու պատրաստվեց փախչել։ Գրեբերն ու Ֆրեզենբուրգը կանգ առան։ Գորշ-շիկավուն գույնի լղար ու մեծ մի շուն էր դս՝ երկար, բարալիկ դնչով։

— Սա հասարակ շուն չի,— ասաց Ֆրեզենբուրգը,— ցեղական է։

Նա լեզվով ծապացրեց։ Շունն ականջները սրեց։ Ֆրեզենբուրգը նորից ծապացրեց ու կանչեց նրան։

— Դու կարծում ես, թե նա սպասում է, որ իր առաջ որևէ ուտելիք նետեն...— հարցրեց Գրեբերը։ Ֆրեզենբուրգը գլուխը տարուրեւրեց։

— Նա դրա կարիքը չունի և դրա համար չի եկել։ Այստեղ լույս է և տան նման է։ Իմ կարծիքով, նա մարդկանց ընկերակցությունն է փնտրում։

Պատգարակ դուրս բերին, որի վրա պառկած էր վիրահատման ժամանակ մեռած մի մարդ։ Շունը մի քանի քայլ հտ ցատկեց։ Նա ցատկեց այնպես թեթև, կարծես զսպանակի վրա լինեւ, հետո կանգնեց ու նայեց Ֆրեզենբուրգին։ Վերջինս նորից կանչեց շանն ու դանդաղ դեպի նա գնաց։ Շունը նորից մի կողմ ցատկեց, հետո նորից կանգնեց և սկսեց պոչը հաղիվ նկատելի խաղացնել։

— Վախենում է,— ասաց Գրեբերը։

— Դե իհարկե... Բայց լավ շուն է։

— Ընդ որում՝ մարդակեր։

Ֆրեզենբուրգը շուռ եկավ։

— Մենք բոլորս էլ մարդակերներ ենք։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետև այդ այդպես է։ Մենք, ինչպես և նա, երեւ-

կայում ենք, թե մենք լավն ենք: Մեզ, ինչպես և նրան, հարկավոր է մի քիչ լույս, ջերմություն ու բարեկամություն...

Ֆրեզենբուրգը դեմքի մի մասով ժպտաց: Մյուս մասը լայն սպիտակ պատճառով համարյա անշարժ ու մեռած էր թվում: Գրեքերը միշտ էլ մի տեսակ վատ էր զգում, երբ տեսնում էր այդ՝ կարծես թե արգելքի առաջ մարող ժպիտը: Թրվում էր, թե դա պատահական չէ:

— Մենք պարզապես մարդ ենք, ինչպես բոլորը: Ամբողջ հարցը նրանում է, որ հիմա պատերազմ է:

Ֆրեզենբուրգը գլուխը տաբուբեքեց և սկսեց ձեռքի ճիպոտով թափ տալ փաթաթանների վրայից ձյունը:

— Ոչ, էռնստ, մենք կորցրել ենք բոլոր շափանիշները: Տաս տարի է, ինչ մեղ մեկուսացրել են և մեր մեջ ներարկել գարշելի անմարդկային, աղաղակող ու անհեթեթ մի մեծամրտոթյուն: Մեղ հռչակել են տերերի ազգ, որին մնացած բոլորը պարտավոր են ստրուկների պես ծառայել:— Նա դառնությունյալ ժպտաց:— Տերերի ա՛զգ... Ենթարկվել ամեն մի շառլատանի ու հիմարի ամեն մի հրամանի... Կա՛մ տերերի ազգ ենք, խո՛ւք չկա: Եվ ահա արդյունքը, որն, ինչպես միշտ, ավելի ուժեղ դիպչում է անմեղներին, քան մեղավորներին:

Գրեքերը նայեց նրան աչքերը լայն բացած: Ֆրեզենբուրգը միակ մարդն էր այստեղ, որին նա լիովին վստահում էր: Նրանք երկուսն էլ մի բաղաքից էին և վաղուց էին ծանոթ իրար:

— Եթե դու այդ բոլորը հասկանում ես,— վերջապես ասաց նա,— ապա էլ ինչո՞ւ ես այստեղ...

— Ինչու եմ այստե՞ղ... Փոխանակ լինեմ համակենտրոնացման ճամբարո՞ւմ և կամ գնդակահարվա՞ծ լինեմ գինվորական ծառայությունից խուսափելու համար...

— Ես այդ չէի ասում: Բայց մի՞թե դու 1939 թվականին ես գինակոչվել: Զէ՞ որ դու այդ տարվանից չես: Ինչո՞ւ ես այդ դեպքում, կամավոր զրվել:

— Իմ տարիքը չի գինակոչվել, դա ճիշտ է: Բայց հիմա ուրիշ կարգեր են: Հիմա գինակոչում են նույնիսկ ինձնից մեծերին: Բանը դրանում չէ և դա արդարացում չէ: Այն, որ մենք այստեղ ենք, ոչինչ չի փոխում: Մենք այն ժամանակ ներ-

շնչում էինք մեղ, թե չենք ուզում հայրենիքը լքել դժվար պահին, երբ նա պատերազմ էր մղում: Իսկ թե ի՞նչ պատերազմ է դա, ո՞վ է սկսել, կամ ո՞ւմ մեղքով է՝ այդ բոլորն, իբրև թե, կարևոր չէր: Դա դատարկ մահանա էր, ինչպես առաջ ու՛յն, երբ մենք մեզ ներշնչում էինք, թե ստիպված ենք սրբանց պաշտպանել՝ ավելի վատից խուսափելու համար: Դա էլ էր մահանա, կամ ինքնամխիթարանքի պես մի բան: Այո, դատարկ մահանա... — Նա ձեռքի փայտն ամբողջ ուժով խրեց ձյան մեջ: Շունն անձայն ետ ցատկեց ու թաքնվեց եկեղեցու ետևում: — Դրանով մենք ասածու համբերությունն էինք փորձում. դու հասկանո՞ւմ ես այդ, էռնատ:

— Ո՛չ... — պատասխանեց Գրեբերը:

Նա չէ՞ր ուզում հասկանալ:

Ֆրեզենբուրգը լռեց:

— Դու չես կարող սա հասկանալ, — ասաց նա հանգիստ: — Դու դեռ շատ ես ջահել: Դու ոչինչ չես տեսել, բացի ջղածիդ ծամածռություններից ու պատերազմից: Իսկ ես մասնակցել եմ նաև առաջին պատերազմին: Եվ տեսել, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այդ երկու պատերազմների միջև: — Նա նորից ժպտաց: Դեմքի մի մասը ժպտում էր, իսկ մյուսն՝ անշարժ էր: Ժպիտը չէր կարողանում հաղթահարել արգելքը և գիպչելով դեմքի այդ մասին, հոգնած ալիքի նման փշրվում էր: — Ինչո՞ւ ես օպերային երգիչ չեմ, — ասաց նա, — համոզիչ ձայնով և դատարկ գլխով մի տենոր. կամ ծերունի. կամ երեխա: Ո՛չ, չէի ուզենա լինել երեխա, չէի ուզի նախաստահ մանված լինել գալիքի համար... Պատերազմը տանով է տրված: Դո՛ւն այդ մի բանը հասկանո՞ւմ ես:

— Ոչ:

— Իր պատասխանատվությունը քիչ թե շատ հասկացող ամեն մի գեներալ վաղուց ձեռքը թափ կտար: Հանուն ինչի՞ ենք մենք այստեղ կռվում: — Նա կրկնեց. — Հանուն ինչի՞: Հանուն ո՛չ իսկ հաշտության ընդունելի պայմանների... — Նա բարձրացրեց ձեռքը՝ ցույց տալով մթնող հորիզոնը: — Մեզ հետ այլևս չեն էլ ուզենա խոսել: Մենք Աթիլլայից ու Զինգիզ խանից ավելի շատ ենք վայրագություն արել: Մենք խախտել

ենք բոլոր պայմանադրերը, մարդկային բոլոր օրենքները՝ Մենք...

— Ախր, այդ բոլորն էսէսականնե՛րն են արեւ... — հուսահատ ձայնով ընդհատեց նրան Գրեբերը:

Նա ուզում էր հանդիպել Ֆրեզներուրգին, որպեսզի ազատվի Իմմերմանից, Զառեբից և Շտայնբրեններից: Ուզում էր իր ընկերոջ հետ գրուցել իրենց գետափնյա հին, խաղաղ քաղաքի, պատանեկության ու լորենիների ծառուղիների մասին, բայց հիմա նրա համար ավելի ծանր էր, քան առաջ: Կարծես բոլորը խոսքը մեկ էին արեւ... Ոչ ոքից նա օգնություն չէր էլ սպասում: Այլ բան էր Ֆրեզներուրգը, որի հետ նա նահանջի թոհուրոհի մեջ վաղուց չէր հանդիպել: Եվ ահա, հակառակի պես, հենց նրանի՛ց լսեց այն, ինչի հետ երկար ժամանակ չէր ուզում հաշտվել, ինչ որոշել էր պարզել հետագայում, տանը, և ինչից աշխարհում ամենից ավելի էր վախենում:

— Էսէսականնե՛րը... — արհամարհանքով պատասխանեց Ֆրեզներուրգը, — մենք հիմա, եթե կոտորեն, հենց միայն նրանց համար ենք կովում: Նրանց համար, գետապույծի համար, խաբեբաների, շահադետների, մոլեռանդների, մարդասպանների ու խելագարների համար: Նրա համար, որպեսզի նրանք ևս մի քանի տարի կանգնած մնան իշխանության գլուխ: Միայն դրա համար՝ ուրիշ նպատակ չկա՞... Պատերազմը վաղուց տանուլ է արված:

Մթնեց: Եկեղեցու դռները փակեցին, որպեսզի լույսը չերևա: Պատուհանների սեխն տվող խորշերում երևացին մարդկային մոթ կերպարանքներ, որոնք զինվորական վերմակներով վարագործում էին լուսամուտները, լուսաքողարկում նկույների ու ապաստարանների մուտքերը:

— Մենք կույր խլուրդներ ենք դարձել, — ասաց Ֆրեզներուրգը, նայելով իր շուրջը, — մեր հողիներն էլ են կուրացել: Խելքից-մտքից վեր է, թե մենք մինչև ո՞ւր գլորվեցինք...

Գրեբերը գրպանից հանեց սիգարետի կիսատ տուփն ու մեկնեց Ֆրեզներուրգին: Վերջինս հրաժարվեց:

— Ինքդ ծխիբ, կամ պաշար պահիր. ես ունեմ:

Գրեթե բոլոր դուխը տարուբերեց:

— Վերցրու...

Ֆրեդենրուդը թեթևակի ժպտաց ու սիգարետ վերցրեց:

— Ե՛րբ ես մեկնում:

— Զգիտեմ: Արձակուրդի հրամանը դեռ չի ստորագրված:— Գրեթե բոլոր ներս քաշեց ու արտաշնչեց ծուխը...

Դեռ լավ է, որ սիգարետ կա: Երբեմն սիգարետը նույնիսկ ընկերոջից էլ լավ է: Սիգարետները չեն մոլորեցնում: Նրանք լուռ ընկերներ են:

— Զգիտեմ...— կրկնեց նա:— Վերջերս ես ոչինչ չեմ հասկանում: Առաջ ամեն ինչ պարզ էր, իսկ հիմա խառնվել է իրար: Ինչ լավ կլիներ քնել ու արթնանալ բոլորովին ուրիշ մի դարում: Բայց դա հեշտությամբ չի տրվում: Նա շատ ո՞ւշ եմ սկսել մտածել: Դրանում միսիթարական քիչ բան կա...

Ֆրեդենրուդը ձեռքի երեսով տրորեց իր սպին:

— Ոչի՛նչ, մի՛ վշտանա: Վերջին տասը տարում այդ պրոպագանդայով այնպես են մեր ականջները լցրել, որ մեզ համար դժվար էր ուրիշ բան լսել ու հասկանալ: Մանավանդ այնպիսի՝ բաներ, որոնք չե՛ն ճշում հրապարակներում՝ խղճի ու կասկածի ձայները... Դու ճանաչո՞ւմ ես Պոլմանին:

— Նա մեր պատմության ու կրոնի ուսուցիչն էր:

— Երբ տանը լինես՝ անցիր նրա մոտ: Գուցե նա, դեռ կենդանի է: Ինձնից բարև արա:

— Նա ինչո՞ւ պիտի կենդանի չլինի: Նա էլ հո ռազմա-ճակատում չի՞:

— Դե իհա՛րկե:

— Այդ դեպքում հավանաբար կենդանի կլինի: Նա, վաթսուհինգ տարեկանից ավելի չպիտի լինի:

— Իմ կողմից նրան կբարևես:

— Շատ բարի:

— Դե, ես դնացի: Մնաս բարով: Երևի մենք էլ չենք տեսնվի:

— Միայն իմ վերադարձից հետո: Դա այնքան էլ երկար չի տևի՝ ընդամենը երեք շաբաթ:

— Իսկապե՞ս որ: Դե լավ, մնաս բարով:

— Գնաս բարով:

Ֆրեզենբուրգը, ձյունը դոփեցնով, գնաց իր վաշտը, որը տեղավորված էր հարևան ավերված դյուղում:

Գրեբերը նայում էր նրա ետևից, մինչև մթնշաղում նրա անհետանալը. հետո ետ դարձավ:

Դռան խորշը փակող վրան-թիկնոցի բացվածքից լույս էր ելնում, և նա եկեղեցու մոտ նկատեց շան սև ուրվագիծը: Այդ ժամանակ լույսը կարծես ջերմացրեց նրան: Մի պահ նույնիսկ կարելի էր երևակայել, թե հայրենիքում ես, եթե մոռանալիք, թե ինչու եմ վառել այդ լույսը:

Գրեբերը մոտեցավ շանը: Շունը ետ ցատկեց, և Գրեբերը ահապ Գրիստոսի ու Մարիամի ձյան մեջ ընկած, խեղված արձանները: Նրանց կողքին ընկած էր մի ջարդված հեծանիվ: Այդ ամենը գուրս էին նետել եկեղեցուց, որտեղ թանկ էր տեղն մի անկյունը:

Գրեբերը քայլերն ուղղեց դեպի այն նկուղը, որտեղ տեղավորված էր իրենց դասակը: Ավերակների վրա դեղնին էր տալիս մթնշաղի թույլ ցուրը: Եկեղեցուց ոչ այնքան հեռու ընկած էին մեռելները: Հալվող ձյան մեջ գտել էին ևս երեք, անցյալ տարվա հոկտեմբերից մնացած դիակ: Դիակները կակղել էին և համարյա թե խառնվել հողին: Նրանց կողքին ընկած էին հինց ալյուր, կեսօրին եկեղեցում մեռածները: Վերջիններս գունատ էին, թշնամական, օտար՝ նրանք դեռ չէին հպատակվել մահին...

Նրանք արթնացան: Նկուղը ցնցվում էր: Ականջները դրժ-
 ժում էին: Ամեն տեղից հող էր թափվում: Գյուղից այն կողմ
 մուլեզնում էին զենիթային հրանոթները:

— Դո՛ւրս եկեք, շո՛ւտ, — գոռաց ինչ-որ մեկը, վերջերս
 տեղ հասած համալրումից:

— Լռությո՛ւն, կրակ չվառե՛լ:

— Դո՛ւրս եկեք առնետի թակարդից:

— Հիմարի դուխ, ո՛ւր դուրս դանք, և ինչո՞ւ: Սակվի՛ր: Նորակոշիկնե՛ր եք դուք, ինչ է:

Նկուղը նորից ցնցվեց խուլ հարվածից: Խավարում մի
 քան փլվեց: Աղմուկով ու դղրդոցով թափվեցին ինչ-որ տախ-
 տակներ, աղյուսներ ու հող: Առաստաղի ճեղքից երևում էին
 շանթերի աղոտ բոցկլտումները:

— Այստեղ փլվածքի տակ մարդի՛կ են մնացել...

— Լռի՛ր, պատի միայն մի մասն է փլվել:

— Դո՛ւրս ելեք, քանի շնչասպառ չենք եղել:

Մուտքի դժգույն ֆոնի վրա կերպարանքներ երևացին:

— Տխմարնե՛ր, — հայհոյեց ինչ-որ մեկը: — Տեղներդ վեր
 ընկեք: Այստեղ գոնե արկի բեկորները չե՛ն հասնում:

Բայց շատերն իսկի չէի՛ն էլ մտածում բեկորների մասին: Նրանք հույս չէին դնում այդ, ուժբաղկոծման համար չսարքա-
 վորված նկուղի վրա և ճիշտ էին վարվում: Ի դեպ, այդպես

էին մտածում նաև նրանք, ովքեր որոշել էին մնալ նկուղում։ Ամեն ինչ պատահականութունից էր կախված՝ կարող էին մնալ փլատակների տակ, կարող էին և բեկորներից սպանվել։ Բոլորը շունչները պահած, սպասում էին։ Աղիքները զալարվում էին սարսափից։ Նրանք սպասում էին ուժերի հետևյալ հարվածին։ Ահա ուր որ է կընկնի՝... ահա՛...

Բայց ոչինչ չեղավ։ Դրա փոխարեն լավեցին մի քանի, մեկը մյուսին արագորեն հաջորդող սլայթյուններ, այս անգամ արդեն շատ հեռվից։

— Գրո՞ղը տանի,— հայհոյեց ինչ-որ մեկը,— ո՞ւր են մեր կործանիչները։

— Անգլիայում։

— Լոն՛լ,— գոռաց Մյուկկին։

— Ստալինգրադում,— ասաց Իմամամանը։

— Լոն՛լ։

Հանկարծ գեներթային մարտկոցների հաշոցների միջից, մոտորների աղմուկ լավեց։

— Ահա՛,— բացականչեց Շտայնբրենները,— ահա մեզ րո՞նք։

Բոլորն ահանջ դրին։ Գլուղից այն կողմ, շատ մոտիկից, դպրոցի ու ունոցի միջից, գնդացիների տկտկոց լավեց։ Նկուղի միջով սրընթաց աղոտ մի լույս անցավ, և նույն պահին այնտեղ խուժեց ինչ-որ կատաղի, սպիտակ, կարմիր ու կանաչ մի բան։ Հողը բարձրացավ տեղից ու կտոր-կտոր եղավ ամպրոպի, շանթի ու խավարի դալարքի մեջ։ Դրսից, սլայթյունների մարող դղրդոցի միջից, մարդկային ճիչեր լքավեցին։ Նկուղի պատերը ճարճատյունով փուլ եկան։ Գրեթե սկսեց շոշափելով դուրս սողալ պատի ծեփի ու քարերի կտոր-տանքի անձրևի միջով։

— Նկեղեցի՞ն էր,— մտածեց նա և հանկարծ իրեն այնպես դատարկված զգաց, կարծես միայն իր մաշկն էր մնացել, իսկ մնացածը օդային ալիքը քշել-տարել էր։ Նկուղի մուտքն անվնաս էր մնացել։ Նրա գորշ զանգվածն անմխիտ ալիս նշմարվեց մթան մեջ, հենց որ կուրացած աչքերն սկսեցին որևէ բան տեսնել։ Գրեթե սկսեց շարժել իր ձեռքերն ու ոտքերը։ Անվնաս էին։

— Թյու, սաստանա՛,— ասաց կողքից Զառեբը,— տեսա՛ր ինչ մոտիկից դիպավ: Երևի ամբողջ նկուզը քարոքանդ եղավ:

Նրանք սողացին դեպի մյուս պատը: Դղրդոցը վերսկսվեց Ժամանակ առ ժամանակ աղմուկի միջից լսվում էին Մյուկկեի հրամանները: Աղյուսի կտորը դիպել էր նրա ճակատին: Լույսի խաբուսիկ առկայծումների մեջ Մյուկկեի դեմքից հոսող արյունը սև էր երևում:

— Դե, ձե՛ղ տեսնեմ, բոլորդ դործի անցեք ու փորեք-հանեք: Ո՛վ չկա մերոնցից...

Ոչ ոք չպատասխանեց: Հարցը չափից ավելի ախմար էր: Գրեբերն ու Զառեբը մաքրում էին խիճն ու աղյուսի կտորները: Գործը դանդաղ էր ընթանում: Երկաթե հեծաններն ու փլվածքի ծանր կտորները խանգարում էին: Համարյա ոչինչ չէր երևում, բացի դժգույն երկնքից ու պայթյունների բոցից: Գրեբերը ձեռքերով մի կողմ տարավ պատի ծեփի կտորտանքն ու փլված պատի երկայնքով սողաց: Նա կռացավ խճաքարերի վրա և ձեռքներով շոշափեց շուրջը, լարված ականջ դնելով, թե դղրդոցի ու որոտի միջից չե՞ն լսվում արդյոք օգնության ճիչեր ու տնքոցներ, և ավերակների մեջ չկա՞ն արդյոք մարդկային մարմիններ: Ավելի լավ էր դործել այդպես, քան ենթադրաբար: Մարդիկ փլատակների տակ էին մնացել, և ամեն ռոպեն թանկ էր: Հանկարծ նա դիպավ մի ձեռքի, որը շարժվում էր:

— Այստեղ ինչ-որ մեկը կա՛...— գոռաց Գրեբերն ու սկսեց փնտրել դուխը. դուխը չգտնելով, նա սկսեց քաշել ձեռքից:— Հե՛յ, որտե՛ղ ես, մի խոսք ասա, կամ դոնե անունդ տուր: Հսո՛ւմ ես...— գոռում էր նա:

— Այստե՛ղ եմ...— հենց Գրեբերի ականջի տակ լսվեց փլատակների մեջ թաղվածի շշուկը, երբ կրակոցները մի պահ թուլացան:— Զեռքս մի՛ քաշիր, ես լքիվ ճգմվել եմ...

Զեռքը նորից շարժվեց: Գրեբերն արագ-արագ դեսուդեն էր նետում աղյուսի ու ծեփի կտորները: Վերջապես նա դատվ դեմքն ու շոշափեց բերանը:

— Այստե՛ղ եկեք, — գոռաց նա, — օգնեցե՛ք ինձ:

Նեղլիկ այդ խորշում միայն երկու-երեք մարդ կարող էին աշխատել: Գրեթե լսեց Շտայնբրենների ձայնը:

— Դու մոռացիր մյուս կողմից: Զգո՛ւյշ, որ դեմքի վրա հող չլցվի: Մենք էլ այս կողմից կփորենք:

Գրեթե լսեց պատին: Մյուսները տենդագին աշխատում էին խավարի մեջ:

— Ո՛վ է,— հարցրեց Զառեբը:

— Զգիտե՛մ...— Գրեթե կռացավ ճգմվածի վրա:— Լսիր, ո՛վ ես:

Ճգմվածն ինչ-որ բան ասաց, բայց Գրեթե ոչի՛նչ չհասկացավ: Նրա կողքին ուրիշներն էլ էին աշխատում: Նրանք հանում ու մի կողմ էին նետում փլվածքի բեկորները:

— Դեռ կենդանի՞ է...— հարցրեց Շտայնբրենները:

Գրեթե ձեռքը քսեց ճգմվածի դեմքին: Դեմքն անշարժ էր:

— Զգիտեմ,— պատասխանեց նա,— մի քանի բույս առաջ կենդանի էր:

Նորից դուրս ելավ: Գրեթե բռնորովին կռացավ ճրճմվածի դեմքի վրա:

— Հիմա մենք քեզ կհանենք,— գոռաց նա,— լսո՞ւմ ես:

Գրեթե լսեց թե նա հագիվ նկատելի շունչ զգաց իր դիմի, բայց համոզված չէր դրանում: Նրա կողքին եռանդալիս փախապանակ էին Շտայնբրենները, Զառեբն ու Շնայգերը:

— Նա այլևս չի պատասխանում:

— Այսպես անհնար է գործ անել...— Զառեբը բահը զրնդող խրեց խճի մեջ:— Տանիքի երկաթյա ծպեղներն ու փլվածքի ծանր կոտորները խանգարում են: Լույս ու գործիք է հարկավոր:

— Ո՛չ մի լույս,— գոռաց Մյուկկեն,— ով լույս վառի՝ կզնդակահարվի:

Նրանք իրենք էլ գիտեին, որ ուժեղացող ժամանակ լույս վառելը հավասարազոր է ինքնասպանության:

— Հայվա՛ն,— հայհոյեց Շնայգերը,— տես ո՞ւմ է դաս տալիս...

— Էս մեծ կտորները տեղից շարժե՞լ կլինի... Հարկավոր է սպասել մինչև մի քիչ լուսանա,— ասաց մի ուրիշը:

— Այո՛:

Գրեթե բոլոր պատի մոտ պազեց: Նա հայացքը հառեց երկընթին, որը նկուղի վրա մոլեգին շանթեր էր թափում: Ամեն ինչ իրար էր խառնվել: Նա լսում էր միայն մահվան անտեսանելի մոլեգնումը: Դրա մեջ բացառիկ ոչինչ չկար: Քանի՞ անդամ էր նա նայել այդ ամենին ու սպասել դրա ավարտմանը: Ավելի՞ վատ օրեր էին եղել, քան հիմա: Գրեթե զգուշորեն ձեռքը քսեց անծանոթի դեմքին, որն արդեն մաքրված էր հողից ու փոշուց: Նա շոշափեց ճգմվածի շրթունքները, ապա ատամները և զգաց, թե ինչպես նրանք սեղմեցին իր մատը: Նրանք սեղմեցին նախ թեթևակի, ապա ավելի ուժեղ, և թուլացան:

— Դեռ կենդանի՞ է... — ասաց Գրեթերը:

— Ասա՛, որ երկու հոգի վաղեցին գործիքներ բերելու... —

Գրեթե մատներով նորից շոշափեց ճգմվածի շրթունքները: Նրանք այլևս չէին շարժվում: Նա խճերի մեջ գտավ ճգմվածի ձեռքն ու սեղմեց, ևակայն այս անգամ ի պատասխան ոչինչ չզգաց: Բայց նա շարունակում էր պահել ճգմվածի ձեռքը՝ ի՞նչ կարող էր անել դրանից ավելի... Այդպես էլ նա նստած մնաց, մինչև օդային հարձակման ավարտը:

Շուտով բերեցին գործիքներն ու փորեցին հանեցին ճգմվածին: Լամմերսն էր դա՝ ակնոցավոր, վտիտ մի տղա: Գտան նաև ակնոցները: Նրանք անվնաս ընկած էին մի քանի քայլ այն կողմ: Լամմերսը մեռած էր:

Գրեթեն ու Շնայդերը զնացին պահակության: Օդում մըշուշ էր կանգնած և գալիս էր ութակոծման յուրահատուկ հոտը: Քանզվել էին եկեղեցու մի պատը և այն տունը, որն զբաղեցնում էր վաշտի հրամանատարը: «Տեսնես կենդանի՞ է նա, թե՞ ոչ» — մտածեց Գրեթերը: Քիչ անց նա տան ետեվում տեսավ վաշտի հրամանատարի նիհար ու երկարավուն կերպարանքը: Ռաեն հետևում էր եկեղեցու փլատակների մաքրման աշխատանքին: Վերավորների մի մասը մնացել էր փլատակների տակ: Մնացածներին պառկեցրել էին դրսում,

վերմակաների ու վրան-թիկնացների վրա: Նրանք չէին տրնքում՝ լուռ նայում էին երկնքին: Բայց ոչ թե օդնություն աղերսելով, ո՛չ. նրանք վախենում էին երկնքից: Գրեթե անցավ հենց նոր առաջացած ձագարների կողքով: Նրանցից դարձահոտ էր դալիս: Ձյան մեջ նրանք այնպես էին սևին տալիս, կարծես անհատակ լինեին... Ձագարների վրա արդեն դալարվում էր մշուշը: Այն բլուրի տակ, որտեղ թաղել էին Ռայկեին, սևին էր տալիս մի ավելի փոքր ձագար:

— Պետք է դա գերեզմանի համար,— ասաց Շնայդերը:

— Հա. ինչքան ասես մեռել կա...

Գրեթե զուխը տարուբերեց:— Իսկ որտեղի՞ց հող գրտնենք այդքանին թաղելու համար:

— Կարելի է քերել փոսի կողերից:

— Դա անհնար է: Մեկ է, փոսը գետնի հետ չի հավասարվի: Ավելի լավ է նոր գերեզման փորել:

Շնայդերը քորեց իր շիկավուն մորուքը:

— Պարտադիր է, ինչ է, որ գերեզմանը բարձր լինի հողից:

— Իհարկե չէ. պարզապես այդպես ենք սովորել...

Նրանք շարունակեցին քայլել: Գրեթե նկատեց, որ Ռայկեի դերեզմանի իտալն անհետացել է: Երեք պայթյունի ախիքը նրան թույլ տվեց իր սեղից:

Շնայդերը կտնդ տուտ ու ականջ դրեց:

— Այս էլ բոլոր ձագարները... — տոաց նա:

Երկուսն էլ ականջ դրին: Ռազմաճակատը հանկարծ կենդանացավ: Հորիզոնի վրա կախվեցին լուսավորող հրթիռներ: Հրետանային կրակն ուժեղացավ ու դարձավ համաշափ: Լքվեցին ականների պայթյուններ ու վնգվնգոցներ:

— Փոթորկային կրակ է,— ասաց Շնայդերը,— նշանակում է՝ նորից պիտի դեպի առաջավոր գիծը շարժվենք: Գրողի ծո՞ցը գնաց քո արձակուրդը:

— Այո...

Նրանք շարունակեցին ականջ դնել: Շնայդերն իրավացի էր: Այն, ինչ կատարվում էր, բոլորովին նման չէր տեղական նշանակություն ունեցող գրոհի: Ռազմաճակատի այս անհանդիստ հատվածում հրետանային ուժեղ պատրաստություն էր

գնում: Երևի վաղը լուսաբացին ընդհանուր հարձակում սկըս-
վի: Գիշերը նստած մառախուղը հետզհետե ավելի ու ավելի
անթափանց էր դառնում: Հավանորեն ռուսները հարձակման
անցնեն մառախուղով քողարկված, ինչպես սրանից երկու
շաբաթ առաջ, երբ Գրեբերենց վաշտը քառասուններկու մարդ
կորցրեց:

Այդ նշանակում է՝ մնաս բարո՛ւ, արձակուրդ: Ասենք,
Գրեբերն առաջ էլ այնքան չէր հավատում նրան: Նա ծնողնե-
րին նույնիսկ չէր գրել իր գալու մասին: Զինակռվելու օրից
սկսած նա միայն երկու անգամ էր տանը եղել: Դա այնքան
վաղուց էր, որ թվում էր, թե չի էլ եղել: Երկու տարի՝ էր ան-
ցել... Ոչ, ինչ երկու՝ քսան տարի... Բայց Գրեբերի համար
հիմա ամեն ինչ մեկ էր: Նա մինչև անգամ չէր էլ դառնանում՝
միայն դատարկութուն էր զգում:

— Դու ո՞ր կողմով ես ուզում գնալ:

— Մեկ է... ասենք թե աջ:

— Լավ. այդ դեպքում ես կշրջանցեմ ձախից:

Մառախուղը քանի գնում, այնքան խտանում էր: Թվում
էր, թե նրանք քայլում են կաթնապուրի միջով, որը եռում է
սառն ալիքներով ու հասնում նրանց կոկորդին: Շնալդերի
գլուխն անհետացավ մշուշի մեջ: Գրեբերը ձախից լայն աղե-
ղով շրջանցեց գլուղը: Մերթ ընդ մերթ նա սուզվում էր մա-
ռախուղի մեջ, ասլա նորից դուրս լողում, և նրա կաթնավուն
ալիքների մեջ նշմարում ռազմաճակատի գույնզգույն կրակ-
ները: Գնդակոծութունը քանի գնում սաստկանում էր:

Գրեբերը չէր հիշում, թե ինչքան ժամանակ է արդեն քայ-
լում, երբ հանկարծ հատուկենտ կրակոցներ լսեց: «Երևի
Շնալդերն է... Վախենո՞ւմ է...» — մտածեց նա: Քիչ հետո
նորից կրակոցներ լավեցին, ապա՝ ճիշեր: Նա կռացավ, թաք-
նըվեց մառախուղի շղարշի ետևն ու հրացանը պատրաստ
պահած սպասեց: Ծիշերը մոտեցան: Ինչ-որ մեկը տվեց իր
անունը: Գրեբերը պատասխանեց:

— Որտե՞ղ ես:

— Այստեղ եմ:

Գրեբերը մի վայրկյան գլուխը մառախուղի միջից դուրս
հանեց և, նախազգուշաբար, մի կողմ ցատկեց: Ոչ ոք չկրա-

կեց: Ձայնը շատ մոտիկից էր լսվում, թեև մառախուղի ու մթան մեջ դժվար էր հեռավորութունը որոշել: Քիչ անց նա նկատեց Շտայնբրեններին:

— Ա՛յ քեզ սրիկաներ... Այնուամենայնիվ Շնայդերին խփեցին և այն էլ՝ գլխից...

Պարտիզաններն էին դրանք, որ մառախուղի միջով գաղտագողի մոտեցել էին: Շնայդերի շիկավուն մորուքը հավանաբար հարմար թիրախ էր ծառայել նրանց համար: Երեկ նրանք կարծել էին, թե վաշտը քնած է և կարելի է նրան հանկարծակիս բերել: Բայց փլատակների մաքրման աշխատանքները խառնել էին նրանց հաշիվները: Այսպես թե այնպես, Շնայդերին, այնուամենայնիվ, խփել էին:

— Բանդիտանե՛ր... Ո՛ւմ մտքով կանցնի հալածել նրանց այս դրողի տարած մառախուղի միջով:

Շտայնբրենների գեմքը մառախուղից թաց էր: Նրա աչքերը փայլում էին:— Հիմա հարկավոր է պահակութուն անել երկու հոգով,— ասաց նա:— Եվ իրարից շատ չհեռանալ: Ռանի հրամանն է:

— Բարի՛:

Նրանք քայլում էին համարյա իրար կպած: Նույնիսկ խիտ մառախուղի մեջ նրանք նշմարում էին իրար գեմքերը: Շտայնբրենները նայում էր մառախուղին և անձայն առաջ շարժվում: Նա լավ զինվոր էր:

— Գոնե մեկնումեկին բռնեինք...— մրմրեց նա:—

Ես գիտեմ, թե ի՛նչ կանեի նրան այս մառախուղի մեջ: Փաշալը կխոթեի բերանը, որպեսզի ծպտուն չհաններ, ձեռքն ու ոտքը կկապեի ու տո՛ւր թե կտաս... Դու, երեկ, նույնիսկ չես էլ պատկերացնում, որ կարելի է մեկն ու մեկի աչքը համարյա թե հանե՛լ ակնախոռոչից... Հանում ես, և, մեկ է, էլի չի պոկվում:

Շտայնբրենները ձեռքով այնպիսի մի շարժում արեց, որ կարծես դանդաղ ինչ-որ բան էր ճզմում:

— Ինչո՞ւ չէ, պատկերացնում եմ...— արձագանքեց Գրեբերը:

«Հե՛յ գիդի Շնայդեր...— մտածում էր նա:— Եթե ես գնալի դեպի աջ՝ ինձ կխփեին...»:

Բայց նույնիսկ այդ մտքից նա առանձնապես ոչինչ չըզգաց: Այդպես շա՛տ էր պատահել: Զինվորի կյանքը պատահականությունից է կախված:

Նրանք, մինչև իրենց հերթափոխությունը, հետախուզեցին ամբողջ շրջապատը, բայց ոչինչ չհայտնաբերեցին:

Հրետանային կրակն ուժեղանում էր: Թշնամին հարձակման անցավ:

— Սկսվեց... — ասաց Շտայնբրենները: — Ա՛յ թե առջավոր գծում լինեինք հա՛... Այսպիսի մեծ հարձակումների ժամանակ հաճախ է համարման կարիք զգացվում: Մի քանի օրում կարելի էր ենթասպա՝ դառնալ...

— Կամ տանկի տակ ճգմվել...

— Դու էլ, հա՛... Միշտ ծերունական, մռայլ մտքեր ես ունենում: Այդ ձևով հեռու չե՛ս գնա: Հո բոլորին էլ չե՛ն սպանում...

— Դե իհարկե: Այլապես պատերազմ չէր էլ լինի:

Նրանք նորից ներս սողացին նկուղը: Գրեթեբը պառկեց ու փորձեց քնել, բայց չկարողացավ: Նա ակամա ականջ էր դնում ռազմաճակատի գղրղյունին:

Սազեց խոնավ ու գորշ առավոտը: Ռազմաճակատը մո՛ւլեզնում էր: Կռվի մեջ էին մտել տանկերը: Հարավում թշնամին արդեն ետ էր մղել պաշտպանության առաջին գիծը: Հռնդում էին ինքնաթիռները, ու հարթավայրով շարժվում էին ավտոմեքենաների շարասյուները: Վերավորները թիկունք էին քաշվում: Վաշտը գիտեր, որ իրեն մարտի դաշտ կնետեն և, ընդհանուր առմամբ, հրամանի էր սպասում:

Ժամը տասին Գրեթեբին Ռաեի մոտ կանչեցին: Վաշտի հրամանատարը փոխել էր իր բնակարանը: Այժմ նա ապրում էր քարե շենքի մյուս, անվնաս մնացած մասում: Այդտեղ էր նաև գրասենյակը:

Ռաեի սենյակն առաջին հարկումն էր: Մի ոտքը կաղ սեղան, մի մեծ կիսաքանդ վառարան, որի վրա մի քանի հատ զինվորական վերմակ էր գցած, և ճամփորդական մի մահճակալ՝ ահա սենյակի ամբողջ կահավորությունը: Զարդված պատուհանի ետևում ռումբի մի ձագար էր երևում: Պատու-

հանը թղթապատել էին։ Սենյակում ցուրտ էր։ Սեղանի վրա դրված էին սպիրտայրոցն ու սրճամանը։

— Ձեր արձակուրդի հրամանն ստորագրված է,— առաջ Ռանն։ Նա սուրճ լցրեց իր առանց բռնակի գույնզգույն գավաթը։— Պատկերացրե՛ք։ Դա ձեզ զարմա՞նք է պատճառում։

— Ճիշտ այդպես, պարոն լեյտենանտ։

— Ինձ էլ... Ձեր արձակուրդային տոմսը գրասենյակումն է։ Գնացե՛ք ստացե՛ք և իսկույն եկե՛ք չքվեք այստեղից։ Գուցե ճանապարհին ձեր ուզած կողմը գնացող ավտոմեքենա գրտնեք։ Նս կարծում եմ, որ ուր որ է, բոլոր տեսակի արձակուրդները կվերացնեն։ Իսկ եթե դուք արդեն գնացած լինեք, այլևս ոչինչ չի կարելի անել։ Հասկանալի՞ է։

— Ճիշտ այդպես, պարոն լեյտենանտ։

Թվաց, թե Ռանն էլի ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց հետո միտքը փոխեց և, սեղանի ետևից դուրս գալով, սեղմեց Գրեբերի ձեռքը։— Գնա՛ք բարով և ամենից կարևորը՝ ինչքան կարող եք շուտ հեռացե՛ք այստեղից։ Դուք վաղուց է, ինչ առաջավոր գծում էիք և արժանի եք հանգստի։

Լեյտենանտը շուտ եկավ ու մոտեցավ լուսամուտին։ Լուսամուտը նրա համար շատ ցածր էր, դուրս նայելու համար նա ստիպված էր կռանալ։

Գրեբերը մի ոտքի վրա շուտ եկավ և գնաց դեպի գրասենյակ։ Լուսամուտի մոտով անցնելիս նա տեսավ Ռանի կրծքանշանները։ Գլուխը չէր երեւում։

Գրագիրը Գրեբերի ձեռքը խոթեց ստորագրություններով ու կնիքներով հաստատված տոմսը։

— Շան բա՛խտ ունես,— քրթմնջաց նա,— կարծեմ իսկի ամուսնացած էլ չես, ճի՞շտ է։

— Ոչ, բայց երկու տարվա մեջ սա իմ առաջին արձակուրդն է։

— Բախտդ բանե՛լ է,— կրկնեց գրագիրը,— պատկերացնո՞ւմ ես, թե ինչ է նշանակում արձակուրդ ստանալ հիմա, երբ այսպիսի ծանր վիճակ է...

— Ժամանակը հո ե՛ս չեմ որոշել։

Գրեբերը նկուղ վերադարձավ։ Նա արձակուրդին այլևս չէր հավատում, դրա համար էլ նախօրոք իրերը չէր կապել։

Ասենք, կապելու բան էլ չկար: Նա արագ հավաքեց իր իրերը: Նրանց մեջ կար նաև լաքի ներկերով նկարված մի ռուսական սրբապատկեր, որը նա գտել էր ճանապարհին, ինչ-որ տեղ, և ուզում էր մորը նվիրել:

Գրեթե թե տեղավորվեց սանիտարական ավտոմեքենայում: Վերավորներով բեռնավորված մեքենան քիչ անց խրվեց ձյունով լցված փոսի մեջ: Վարորդի օգնականը խցիկից ընկավ ու իր թևը ջարդեց: Գրեթե չստեց նրա տեղը: Մեքենան շարժվում էր խճուղով: Նրա համար որպես ուղեայուն ծառայում էին ցցերն ու ծղոտի խրճերը: Մեքենան պտույտ գործեց և նորից անցավ գյուղի կողքով: Գրեթե տեսավ իրենց վաշտը, որը շարված էր եկեղեցու առաջ, գյուղի հրապարակում:

— Էս խեղճերին տեսնո՞ւմ ես,— ասաց վարորդը,— սրանց նորից առաջավոր գիծ են ուղարկում... նորից նույն տեղը... Զէ, մի դու ինձ ասա՛, որտեղի՞ց ռուսներին այսքան հրետանին:

— Ախր...

— Ահագին շատ էլ տանկեր ունենւմ որտեղից, հը՞...

— Ամերիկայից. կամ Սիբիրից: Ասում են, թե նրանք այնտեղ անթիվ-անհամար գործարաններ ունեն...

Վարորդը շրջանցեց ձյան մեջ խրված մի ապրանքատար մեքենա:— Ռուսաստանը ոչ սկիզբ ունի, ոչ վերջ: Քեզ բան եմ ասում: Այստեղ ընկնողը կկորչի:

Գրեթե չգլխի շարժումով համաձայնվեց և ուղղեց իր փաթաթանները: Մի պահ նրան թվաց, թե ինքը դասալիք է: Ահա իրենց վաշտի սև զանգվածը գյուղի հրապարակում, իսկ ինքը մենակ մեկնում է: Բացի իրենից՝ բոլորն այստեղ են մնում: Նրանց առաջավոր գիծ կուղարկեն... «Բայց չէ՞ որ ես արժանի եմ այս արձակուրդին,— մտածեց նա:— Զէ՞ որ Ռաեն էլ նույնն ասաց: Էլ ինչի՞ համար են այս մտքերը... Ես երեկ պարզապես վախենում եմ, թե ուր-որ է մեկը կհասնի մեր ետևից և ինձ ետ կվերադարձնի»:

Մի քանի կիլոմետր անց նրանք հանդիպեցին վերավորներով լեցուն մի ավտոմեքենայի: Նա խճուղուց մի կողմ էր սահել ու խրվել ձյան մեջ: Նրանք կանգ առան և զննեցին

իրենց մեքենայի թափքում եղած վիրավորներին: Երկուսն արդեն մեռել էին: Մեռածներին մեքենայից իջեցրին և նրանց փոխարեն ձյան մեջ խրված մեքենայից երեք վիրավոր վերցրին: Գրեթե օգնեց նրանց տեղափոխմանը: Երկուսն անդամահատված էին, իսկ երրորդը, որ վիրավորված էր գեմքեց, ի վիճակի էր նստելու: Ձյան մեջ խրված մեքենայում եղած մյուս վիրավորները դուռում ու հայհոյում էին, բայց նրանք պառկած վիրավորներ էին, իսկ նոր պատգարակների համար տեղ չկար: Ինչպես բոլոր վիրավորներին, նրանց ևս հետապնդում էր այն վախը, թե հանկարծ, վերջին բռնակին, պատերազմը նորից վրա կհասնի նրանց ու կրոնի՝

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց վարորդը ձյան մեջ խրված մեքենայի վարորդին:

— Սոնին ջարդվել է...

— Սոնի՞ն... ձյան մեջ...?

— Զարմանալու ինչ կա... Ասում են, թե մեկը ջարդել է իր մատը... քիթը քշփորելիս: Չե՞ս լսել... Ուրեմն խոխա ես...

— Լսել եմ: Բախտդ բանել է, որ ձմեռն անցնում է, թե չէ քո մեքենայի մեջ եղած բոլոր վիրավորները ցրտից կսառչեին...

Մեքենան շարժվեց: Վարորդը հենվեց նստարանի թիկնակին:

— Էդպես մի բան էլ երկու ամիս առաջ ինձ հետ եղավ: Փոխանցման սարքի հետ ինչ-որ բան էր պատահել: Հազի՞վ էինք առաջ սողում: Վիրավորները սառել-կպել էին պատգարակներին: Դե, ի՞նչ կարող ես անել: Երբ վերջապես տեղ հասանք՝ վեց հոդի էին կենդանի մնացել, այն էլ, իհարկե, ոտքերը, ձեռքերն ու քիթը ցրտահարված: Հանաք բան չի, վիրավորվել Ռուսաստանում և այն էլ՝ ձմեռը:— Նա հանեց ծամելու ծխախոտն ու մի կտոր կծեց:— Թեթև վիրավորները ոլարգասյես ոտքով էին գնում: Պատկերացնո՞ւմ ես՝ գիշերը, սառնամանիքի ժամանակ... Նրանք ուզում էին մեր մեքենան դավթել: Մեղուների պես կառչում էին դռներից, աստիճաններից: Ստիպված էինք հրել ու ներքև գցել...

Գրեթե ցրված զխով արեց ու շուրջը նայեց: Գյուղն այլևս չէր երևում: Ձյան կույտերը ծածկում էին նրան աչ-

քից: Ոչինչ չէր երևում, բացի երկնքից ու այն հարթավայրից, որով նրանք գեպի արևմուտք էին շարժվում: Օրը կիսվեց: Արևն աղոտ փայլում էր ամպերի գորշ ծածկոցի միջից. ձյունը թեթևակի պսպղում էր: Հանկարծ Գրեքերի հոգում մի բուռն ու ջերմ զգացում խլրտաց: Նա, առաջին անգամ, զգաց, որ փրկված է և քանի գնում՝ այնքան ավելի՝ հեռանում է մահից: Նա զգաց այդ որոշակի, նայելով անիվների հետքով դաջված ձյունին, որը մետր առ մետր փախչում էր անիվների տակից: Նա գնում էր գեպի Արևմուտք, գեպի հայրենիք, գնում էր այն անհասանելի կյանքին ընդառաջ, որն սպասում էր նրան այնտեղ, փրկարար հորիզոնից այն կողմը...

Վարորդն արագությունը փոխելիս դիպավ նրան: Գրեքերը սթափվեց: Նա խառնեց իր զրպաններն ու սիգարետի տուփը հանեց:

— Առ,— ասաց նա:— Վերցրու:

— Շնորհակալ եմ,— պատասխանեց վարորդն՝ առանց նրան նայելու:— Ես չեմ ծխում, ես ծխախոտ եմ ծամում:

Նեղ երկաթգծով ընթացող գնացքը կանգ առավ: Կայարանի փոքրիկ լուսաքողարկված շենքը ողողված էր արևի լույսով: Նրա շուրջը եղած փոքրաթիվ շենքերից քիչ բան էր մնացել: Նրանց փոխարեն մի քանի փայտե բարաքներ էին սարքել, որոնց տանիքներն ու պատերը ներկված էին կանաչավուն գույնով: Ռուս ռազմագերիները բարձում էին դռերի վրա կանգնած վազոնները: Նեղ երկաթգիծն այստեղ միանում էր լայնագիծ երթուղուն:

Վիրավորներին տեղափոխեցին բարաքներից մեկը: Փայլող վիրավորները տեղ գրավեցին կռպիտ ու անտաշ նստարանների վրա: Ժամանեցին ևս մի քանի արձակուրդայիններ: Նրանք աշխատում էին, ինչքան հնարավոր է, աչքի չընկնել, վախենալով, թե իրենց կտեսնեն ու հտ կուղարկեն:

Օրը հոգնած էր թվում: Խամրած լույսը թրթռում էր ձյան վրա: Հեռվից ավիաշարժիչների հոնդոց էր լսվում: Երևի մոտակայքում քողարկված օդանավակայան կար:

Ինքնաթիռների մի խումբ սուրաց կայարանի շենքի վրայով և սկսեց բարձրանալ այնքան, որ արդեն արտույտների երամի էր նմանվում: Գրեթեբը նիրհեց: «Արտույտնե՛րը,— մտածեց նա,— խաղաղությո՞ւն...»:

Արձակուրդայինները վախեցած իրենց տեղերից վեր թռան: Նրանց առաջ ցցված էին երկու դաշտային ժանդարմ:

— Ձեր փաստաթղթերը...

Նրիտասարդ, ամրակազմ ժանդարմները կտրուկ շարժու-
ձևեր ունեին, հատուկ այն մարդկանց, որոնց վտանգ չի
սպառնում: Նրանք կոկ ու անթերի համազգեստներ էին հա-
գել: Մաքրված զենքերը փայլում էին: Ժանդարմներից ամեն
մեկի քաշը առնվազն տասը կիլոգրամով ավել կլիներ ցանկա-
ցած արձակուրդայինի քաշից:

Զինվորներն անխոս հանեցին իրենց արձակուրդային
տոմսերը: Ժանդարմները հանգամանորեն ղնեցին բոլոր
փաստաթղթերն ու վերադարձրին: Նրանք պահանջեցին ներ-
կայացնել նաև զինվորական գրքույկները:

— Սնունդ կստանաք № 3 բարաքում, — վերջապես հայ-
տարարեց ավագը: — Եվ հետո՝ կարգի բերեք ձեզ: Այդ ինչի
նման եք: Հո չի՝ կարելի հայրենիք ժամանել խողի կերպա-
րանքով:

Արձակուրդայինները խումբը գնաց դեպի № 3 բարաքը:

— Անիծյա՛լ խուզարկու շներ, — հայհոյեց մազմզոտ դեմ-
քով մի զինվոր, — վիզներն են հաստացրել թիկունքում...
Այնպե՛ս են վարվում մեզ հետ, կարծես հանցագործներ լի-
նենք:

— Ստալինգրադի տակ, — նկատեց մյուսը, — նրանք իրենց
զորամասը կորցրած զինվորներին գնդակահարում էին որ-
պես դասալիքների:

— Իսկ դու եղե՛լ ես Ստալինգրադում:

— Եթե լինեի՝ հիմա այստեղ նստած չէի լինի: Այնտեղից
ոչ ոք չի վերադարձել:

— Լսիր, ախպերս, — ասաց տարեց մի հնթասպա: —
Ինքզինդակատում կարող ես դուրս տալ, ինչքան ուզում ես,
բայց այստեղ սսկվիր, եթե կաշիդ թանկ է քեզ համար. հաս-
կացա՛ր...

Զինվորները, կաթսայիկները վերցրած, հերթի կանգնե-
ցին: Նրանց սպասեցնել տվին մի ժամից ավելի, բայց ոչ ոք
տեղից չհեռացավ: Յուրտ էր, բայց սպասում էին: Առաջին
անգամն էր, ինչ է... Վերջապես ամեն մեկին մի շերեփ
ապուր տվին, որի մեջ մի փոքրիկ կտոր միս էր երևում և մի

քիչ կարտոֆիլ ու բանջարեղեն: Նա, որ չէր եղել Ստալինգրադում, վախով շուրջը նայեց:

— Ժանդարմները, իհարկե, ուրիշ բան են լսւիում...

— Իսկ քեզ համար մեկ չէ՞, ախպե՛րս,— արհամարհանքով ասաց ենթասպան:

Գրեթե չէր հասկացել, որ ուտում: «Գոնե տա՞ք է» — մտածեց նա: Տանը նրան ուրիշ կերակուրներ էին սպասում՝ մոր պատրաստած կերակուրները: Հավանաբար մայրը կպատվի իրեն կարտոֆիլի ու սոխի հետ տապակած երշիկով և վանիլով շաղախված մորենու պուրինգով:

Նրանց սպասեցնել տվին մինչև ուշ գիշեր: Դաշտային ժանդարմները երկու անդամ ստուգում անցկացրին: Վիրավորները շատանում էին: Նրանց ամեն մի նոր խմբի ժամանումից հետո արձակուրդայիններն ավելի ու ավելի էին անհանգստանում: Նրանք վախենում էին, թե հենց այստեղ էլ ընկած կմնան:

Կեսգիշերն անց էր, երբ վերջապես գնացքը կազմեցին: Ցրտում էր: Նրկնքում պայծառ շողում էին աստղերը: Բոլորն ատելով յամբ էին նայում աստղերին՝ ինչքան ավելի լույս լինի, ինքնաթիռների համար այնքան հեշտ կլինի ուժեղացում: Բնությունը նրանց համար վաղուց դադարել էր գոյություն ունենալ անկախ: Նա լավ կամ վատ էր պատերազմի տեսանկյունից՝ որպես վտանգ, կամ սլաշտպանություն:

Սկսեցին բարձել վիրավորներին: Նրեք հոգու իսկույն ետ տարան՝ արդեն մեռել էին: Պատգարակներն այդպես էլ մնացին կառամատուցում: Մեռելների վրայի վերմակները վերցրին: Ոչ մի տեղ լույս չէր վառվում: Մանր վիրավորներին հետևեցին քայլելու ընդունակները: Սրանց ստուգում էին մեծ բժախնդրությամբ: «Չէ, մեզ, երևի, չեն վերցնի», — ինքն իրեն ասաց Գրեթերը: — Վիրավորներն առանց այն էլ շատ են, իսկ գնացքն արդեն լեփ-լեցուն է»: Նա տագնապով նայեց խավարին: Սիրտն անհանգիստ խփում էր: Օդում անտեսանելի ինքնաթիռներ էին պտտվում: Նա գիտեր, որ դրանք իրենցն են, բայց, միևնույնն է, վախենում էր և նույնիսկ ավելի՝ քան առաջավոր գծում:

— Արձակուրդայիննե՛ր,— վերջապես լսվեց ինչ-որ մեկի կանչը:

Արձակուրդայինների խումբը շարժվեց: Նորից երևացին ժանգարմները: Նրանք ետ վերցրին այն կտրոնները, որ հանձնել էին զինվորներին վերջին ստուգման ժամանակ: Հետո զինվորները վազոն բարձրացան, որտեղ արդեն խցկվել էին մի քանի վիրավորներ: Նրանք հրում ու սեղմում էին իրար: Ինչ-որ մեկը բարձրաձայն հրաման տվեց: Բոլորը ստիպված եղան նորից իջնել ու շարվել: Այնուհետև նրանց տարան մի ուրիշ վազոնի մոտ, որը նույնպես լցված էր վիրավորներով, և թույլատրեցին վազոն բարձրանալ: Գրեթե րոպե անց վազոնի մեջտեղի մասում: Նա չէր ուզում նստել պատուհանի մոտ՝ բեկորների ահը դեռ սրտումն էր:

Գնացքը կանգնած էր: Վազոնում մուկն էր: Բոլորն սպասում էին: Դրսում լուռթյուն տիրեց, բայց գնացքը տեղից չէր շարժվում: Երևացին երկու դաշտային ժանգարմ, որոնք տանում էին մի զինվորի: Ռուս ռազմագերիների մի խումբ կառավարողը բարձր տվեց զինամթերքով լի արկղը: Այնուհետև, բարձրաձայն զրուցելով, անցան մի քանի էսէսականներ: Գնացքն այդպես էլ չէր շարժվում: Նախ սկսեցին տրտնջալ վիրավորները: Նրանց կարիլի էր: Նրանց այլևս ոչինչ չէին կարող անել:

Գրեթե րոպեի հենեց վազոնի պատին: Նա որոշեց քնել և արթնանալ միայն գնացքի ընթացքի ժամանակ, բայց բան դուրս չեկավ: Կամա-ակամա նա ականջ էր դնում ամեն ձայնի: Մթան մեջ նա տեսնում էր մյուսների աչքերը: Նրանք պսպրում էին աստղերի ու ձյան աղոտ ցլթից: Բայց դեմքերը լավ զննելու համար այդ լույսը հերիք չէր: Միայն աչքերն էին երևում: Վազոնը լցված էր տազնապալից աչքերով ու խավարով, որի մեջ մեռելային փայլով ճերմակին էին տալիս վիրակապերը:

Գնացքը ցնցվեց, բայց իսկույն ևեթ նորից կանգ առավ: Լսվեցին կանչեր, ապա դուռն շխկոցներ: Մի վազոնից երկու պատգարակ դուրս բերին: Ձեռք երկու մեռել և երկու ազատ տեղ՝ կենդանի մնացածների համար... — մտածեց Գրեթե: — Միայն թե վերջին պահին վիրավորների նոր խումբ

չերևա և մեզ այստեղից դուրս չշարտե՞ն...»։ Մյուսներն էլ էին նույնը մտածում։

Գնացքը նորից ցնցվեց։ Դանդաղ սահեցին կառամատուց-
ցը, դաշտային ժանդարմները, դերինները, էսէսականները,
զինամթերքի արկղների կույտերը և հանկարծ երևաց հար-
թավայրը։ Բոլորը կպան պատուհաններին։ Նրանք դեռ չէին
հավատում կատարվածին։ Ահա ուր որ է գնացքը նորից
կանգ կառնի։ Բայց գնացքը սողում էր ու սողում և շուտով
ջղաձիգ ցնցումները վերածվեցին անիվների համաշափ
թխկթխկոցի։ Երևացին տանկեր, հրանոթներ ու զինվորներ,
որոնք աչքերով ճանապարհ էին դնում գնացքը։ Գրեթե
հանկարծ սոսկալի հոգնած զգաց իրեն։ «Տուն եմ դնում,—
մտածեց նա։— Տո՛ւն... Աստվա՛ծ իմ, ես դեռ վախենում եմ
ուրախանալ...»։

Առավոտյան ձյուն եկավ։ Գնացքը կանգնեց ինչ-որ մի
կայարանում, որտեղ վիրավորներին սուրճ պիտի տային։ Կա-
յարանը գտնվում էր քաղաքի ծայրամասում։ Քաղաքից քիչ
բան էր մնացել։

Գիշերը մեռածներին իջեցրին գնացքից և գնացքը մի ան-
գամ էլ վերակազմեցին։ Գրեթե մի գավաթ սուրճի դերա-
նյութ ստացավ և վերադարձավ իր տեղը։ Նա սիրտ չարեց
նորից իջնել ու գնալ հաց բերել։

Վագոններում պահակախումբ երևաց։ Թեթև վիրավորնե-
րին ջոկում էին և ուղարկում քաղաքի հիվանդանոցը։ Այդ
լուրն իսկույն տարածվեց վագոնում։ Զեռքից թեթև վիրա-
վորվածները նետվեցին դեպի զուգարան՝ այնտեղ թաքնվելու
հույսով։ Զուգարանում տուրուղմրոց սկսվեց։ Ավելի ճարպիկ-
ներն աշխատում էին ներսից գուռը փակել, բայց մյուսները
հուսահատ կատաղությամբ քշում էին նրանց զուգարանից։

— Գալի՛ս են,— հանկարծ գոռաց ինչ-որ մեկը գրսից։

Մարդկային մարմինների կծիկը քանդվեց։ Երկու հոգի
բարձրացան նստատեղի վրա և վերջապես դուռը փակեցին։
Այդ տուրուղմրոցի ժամանակ հատակին ընկած զինվորը
հանկարծ սարսափով նայեց իր՝ տախտակի կտորին կապված
թևին։ Վիրակապի վրայի կարմիր բիծը քանի գնում մեծա-

նում էր: Մի ուրիշ զինվոր բացեց վագոնի դուռն ու, դժվարությամբ սանդուղքի վրա իջնելով, քամուց ու պտտվող ձյունից կծկված, սեղմվեց վագոնի դրսի պատին: Մյուսները նստած մնացին իրենց տեղերում:

— Գոնե վագոնի դուռը փակեք,— ասաց ինչ-որ մեկը,— թե չէ նրանք իսկո՛ւյն գլխի կընկնեն:

Գրեքերը դուռը փակեց: Մի պահ, բքի միջից, նա տեսավ վագոնի պատին կպած զինվորի գեմքը:

— Ես ուղում եմ տուն գնալ,— ասաց արյունոտված վիրակապով վիրավորը:— Ես արդեն երկու անգամ ընկել եմ այդ անիծյալ դաշտային լազարեթները, և երկու անգամն էլ, փոխանակ ինձ կազդուրվելու համար արձակուրդ տալու, ուզիդ դեպի առաջավոր գիծն են քշել: Ես ուզում եմ հայրենիք վերադառնալ— Եվ նա ատելությամբ նայեց արձակուրդ ստացած առողջ զինվորներին: Ոչ ոք չպատասխանեց: Պահակախումբը երկար ժամանակ չէր երևում: Վերջապես վագոն մտան երկու հոգի: Մնացածները կառամատուցում հսկում էին այն վիրավորներին, որոնց հաջողվել էր իջեցնել գնացքից: Պահակախմբի կազմում մի ջահել բուժակ կար: Նա անփութորեն աչքի անցկացրեց վիրավորման վկայականը:

— Իջե՛ք,— անտարբեր ասաց նա, ձեռքը մեկնելով մյուս վկայականին:

Զինվորներից մեկը շարունակեց նստած մնալ: Դա մի կարճահասակ սպիտակահեր մարդուկ էր:

— Էյ, սպաի, քեզ հետ ենք, իջի՛ր,— ասաց բուժակին ուղեկցող ժանդարմը:— Խլացե՛լ ես, ինչ է:

Սպիտակահերը շարունակում էր նստած մնալ: Նրա ուսը վիրակապով փաթաթված էր:

— Դո՛ւրս այստեղից,— գոռաց ժանդարմը.— հայդե՛, իջի՛ր:

Մարդը չշարժվեց: Նա, շրթունքները սեղմած, նայում էր իր դիմացը և կարծես ոչինչ չէր հասկանում:

Ժանդարմը ոտքերը չռած կանգնեց նրա առաջ:— Հատուկ հրավերի՞ ես սպասում, ինչ է. վե՛ր կաց:

Զինվորը գեռ ձեացնում էր, թե չի լսում:

— Վե՛ր կաց,— արդեն մունչաց ժանդարմը,— չե՞ս տես-

նում, որ քեզ հետ պետերն են խոսում: Ռազմա-դաշտային դատարան ես ուզում, ինչ է:

— Հանգիստ,— ասաց բուժակը,— ամեն ինչ հարկավոր է հանգիստ անել:

Նա առանց թարթիչների կոպեր ուներ և վարդապույն դեմք:

— Դուք արյունաքամ եք լինում,— դիմեց նա այն զինվորին, որը կռվել էր զուգարանում տեղ գրավելու համար:— Հարկավոր է ձեր վերքին անմիջապես նոր վիրակապ դնել: Իջե՛ք:

— Ախր ես...— սկսեց նա, բայց իսկույն կեթ լռեց, տեսնելով վազոն մտնող երկրորդ ժանդարմին: Առաջինի հետ միասին նրանք բռնեցին սպիտակահեր զինվորի թևատակերից ու փորձեցին նստարանից կտրել: Զինվորը բարակ ծղրտաց, բայց նրա դեմքն անշարժ մնաց: Այն ժամանակ երկրորդ ժանդարմը նրան գրկած բարձրացրեց և թեթև փաթեթի նման թևի տակ դրած դուրս տարավ: Նա այդ արեց ավելի շուտ անտարբեր, քան կուպտությանը: Սպիտակահերն այլևս չէր ծղրտում: Նա անհետացավ կառամատույցում կանգնած վիրավորների խմբի մեջ:

— Դե՞...— հարցրեց բուժակը:

— Պարոն բժշկական ծառայության կապիտա՛ն. իսկ ինձ թույլ կտա՞ն վիրակապումից հետո ճանապարհը շարունակել,— հարցրեց արյունաքամ եղող զինվորը:

— Կտեսնենք. կպարզենք տեղում: Նախ հարկավոր է վերքը կապել:

Զինվորն իջավ: Նրա դեմքը հուսահատություն էր արտահայտում: Ինչ կարող էր նա անել դրանից ավելի... Բժշկի օգնականին դիտմամբ կապիտան կոչեց և նույնիսկ դա՛ ըօգնեց:

Ժանդարմը հրեց զուգարանի դուռը:

— Դե, իհա՛րկե,— արհամարհանքով ասաց նա,— գոնե մի նոր բա՛ն հնարեիր... Միշտ նույնն է: Բա՛ց արեք,— հրամայեց նա,— շո՛ւտ:

Դուռը կիսով չափ բացվեց: Զինվորներից մեկը դուրս եկավ:

— Ուզում էիք խաբել, հա՛,— մոնչաց ժանդարմը:— Ինչո՞ւ էիք այնտեղ փակվել: Թե՛ պահմտոցի էիք խաղում...

— Ես լուծ ունեմ, կարծեմ զուգարանը հենց դրա՛ համար է:

— Ահա՛ թե ինչ... Փորդ էր քշում հա՛: Ես էլ հավատացի, էլի՛:

Զինվորը քանդեց իր շինելի կոճակները: Բոլորը նրա կրթքին տեսան առաջին աստիճանի Երկաթյա խաչի շքանշանը: Իր հերթին նա նայեց ժանդարմի կրծքին, որտեղ ոչինչ չկար:

— Այո,— հանգիստ պաստասխանեց զինվորը,— և կհավատաս:

Ժանդարմը կարմրատակեց, բայց բուժակը կանխեց նրան:

— Խնդրում եմ իջնել,— ասաց նա, առանց զինվորին նայելու:

— Դուք ինձ իսկի չնայեցիք էլ...

— Վերակապից երևում է: Իջեք, խնդրում եմ:

Զինվորը թեթևակի քմծիծաղեց:

— Դե լա՛վ...

— Հուսով եմ, որ գոնե այստեղ վերջացրինք, այնպե՛ս չէ՛,— գրգռված հարցրեց ժանդարմին բուժակը:

— Ծիշտ այդպե՛ս,— ժանդարմը նայեց արձակուրդայիններին, որոնք պատրաստի պահել էին իրենց փաստաթղթերը:

— Ծիշտ այդպե՛ս, վերջացրի՛նք,— կրկնեց նա և բուժակի հետքից դուրս հեռվ վազոնից:

Զուգարանի դուռը բացվեց, և այնտեղ նստած եֆրեյտորն անաղմուկ սպրդեց իր տեղը: Քրտինքը ողողել էր նրա ամբողջ դեմքը: Նա հաղիվ ընկավ նստարանին:

— Գնա՛ց...— քիչ անց շշուկով հարցրեց նա:

— Այո, կարծես թե...

Եֆրեյտորը երկար ժամանակ լուռ էր: Նա քրտինքի մեջ կորել էր:

— Ես կադրթեմ նրա համար,— վերջապես ասաց նա:

Բոլորը նայեցին նրան:

— Ի՞նչ...— տարակուսած հարցրեց մեկը:— Հենց աղո՞թքըն էր պակաս այդ խոզ ժանդարմին:

— Չէ՛, խոզի համար չէ, այլ նրա համար, ով ինձ հետ

նստած էր գուգարանում... Այդ նա էր, որ խորհուրդ տվեց ինձ գուրս չդալ: «Դու մնա,— ասաց,— ես մի կերպ գործը կգրասե՞մ...»: Իսկ ո՞ւր է նա...

— Իջեցրին... Լավ գրատեց, խոսք չկա: Կրտած խողը այնպե՛ս կատաղեց, որ այլևս դադարեցրեց իր որոնումները:

— Ես կազոթեմ նրա համար...

— Ազոթում ես ազոթի՛ր, ինձ ինչ:

— Անպայման կազոթեմ... Իմ ազդանունը Լյուտյենս է: Ես անպայման կազոթեմ նրա համար:

— Լավ կանես. իսկ հիմա սսկվիր: Վաղը կազոթես. կամ համբերի, մինչև գնացքը շարժվի» — ասաց ինչ-որ մեկը:

— Ես կազոթեմ... Ինձ անպայման հարկավոր է առանձնակի: Իսկ եթե պե՛տք է այդ լազարեթը, արձակուրդի մասին խոսք էլ չի կարող լինել: Ինձ անհրաժեշտ է Գերմանիա ընկնել: Կինս քաղցկեղով հիվանդ է: Նա հրեսունվեց տարեկան է: Երեսունվեցը հսկտեմբերին լրացավ: Արդեն չորս ամիս է, ինչ նա անկողնում է...

Նա հալածական գազանի պես հերթով նայեց բոլորին: Ոչ ոք չարձագանքեց: Ինչ արած, ժամանակն է այդպես: Ինչ ասես, որ չի պատահում...

Մի ժամ հետո գնացքը շարժվեց: Վազոնի դրսի դռանը կպած դինվորն այդպես էլ չերևաց: «Եբեի թոնեցին» — մտածեց Գրեբերը:

Կեսօրին վազոն մտավ մի հնթասպա:

— Ո՞վ է ուզում սափրվել:

— Ի՞նչ:

— Սափրվել, ես սափրի՛չ եմ: Լավ էլ օճառ ունեմ՝ դեռ Ֆրանսիայից բերած:

— Սափրվե՞լ. գնացքի ընթացքի ժամանակ...

— Բա ո՞նց: Ես հենց նոր սափրում էի պարոն սպանեթին:

— Ի՞նչ կարժենա դա:

— Հիսուն պֆեննիգ. կես ռայխսմարկ՝ ջրի գին: Ախր, ամենից առաջ ձեզ սափրվել է հարկավոր:

— Դե լավ,— ինչ-որ մեկն արգեն փող հանեց,— Բայց եթե երեսս կտրես՝ մի քոռ կոպե՛կ էլ չես ստանա:

Սափրիչը մի կողմ դրեց օճառի ամանը և գրպանից հա-

նեց մկրատն ու սանրը: Նրոն մոտ գտնվեց և մի հատուկ թըղթե տոպրակ, որի մեջ նա լցնում էր խուղած մագերես: Այնուհետև նա սկսեց օճառել առաջին հաճախորդին: Նա աշխատում էր պատուհանի մոտ: Օճառի փրփուրը ձյան պես սպիտակ էր: Ենթասպան հմուտ վաքսավիր դուրս եկավ: Սափըվեցին երեք զինվոր: Վերավորները մերժեցին նրա ծառայությունը: Չորրորդը՝ Գրեբերն էր: Նա հետաքրքրությամբ զննում էր երեք սափրված զինվորներին: Նրանց տեսքը խիստ տարօրինակ էր՝ հողմահարված, կարծիր բծերով երես և կուրացնելու չափ սպիտակ կզակ: Կիսով չափ զինվորի և կիսով չափ ճգնավորի դեմք: Հետո Գրեբերն զգաց, թե ինչպես է ածելին քերում իր այտը: Սափրվելիս նրա տրամադրությունը բարձրացավ: Դրա մեջ ինչ-որ բան կար, որ հիշեցնում էր կյանքը հայրենիքում, մասնավորապես որ սափրողն աստիճանով իրենից բարձր էր: Թվում էր, թե նա նորից քաղաքացիական հագուստ է հագել:

Երեկոյան դեմ գնացքը կրկին կանգ առավ: Արձակուրդայինները լուսամուտից տեսան դաշտային խոհանոցը: Նրանք դուրս եկան ճաշ ստանալու: Լյուտյենսը նրանց հետ չգնաց: Գրեբերը նկատեց, որ նա արագ-արագ շարժում է շուրթերը: Իր միակ, առողջ ձեռքը նա բռնել էր այնպես, կարծես այն աղոթքի համար խաչվել էր չերեացող ձախ ձեռքի հետ: Նրա փրակապված ձախ ձեռքը կախված էր բաճկոնի տակ:

Ճաշը կաղամբով գոլ ապուր էր:

Երեկոյան գնացքը հասավ առհմանին: Բոլորը վագոններից դուրս թափվեցին: Արձակուրդայիններին տարան սանիտարական թողարկման կետը: Նրանք իրենց հագուստները հանձնեցին և բոլորովին մերկ նստել էին բարաքում, որպեսզի մարմնի վրայի ոջիլները սատկեն: Բարաքը, ինչպես հարկն է, ջեռուցվում էր: Կար նաև տաք ջուր և օճառ, որից կարբուկայի հոտ էր գալիս:

Ամիսներից ի վեր առաջին անգամն էր, որ Գրեբերը նրստել էր իսկական տաք սենյակում: Ծիշտ է, ռազմաճակատում հրեմն կարելի էր տաքանալ վառարանի մոտ, բայց այն ժամանակ տաքանում էր մարմնի միայն վառարանին մոտ գրտնըվող մասը, իսկ մյուս մասը սովորաբար սառնում էր:

Այստեղ ջերմութիւնը պարուրում էր մարմինը բոլոր կողմերից: Վերջապէ՛ս նրա ոսկորները և ուղեղը կտաքանան... Ուղեղը սովորաբար ավելի ուշ էր տաքանում:

Նրանք նստած ոչիլ էին բռնում ու ջարդում: Գրեթե չէին ոչիլ չկար: Մարմնի ու շորի ուղիները գլխին շին անցնում: Դա արդեն օրենք է: Ուղիները հարգում են օտարի տեսիլստորիան և իրար հետ շին պատերազմում:

Տաքութիւնից Գրեթեի քունը տանում էր: Նա նայում էր իր ուղեկիցների դժգոյն մարմիններին, նրանց ցրտահարված ոտքերին ու սպիների բոսորագոյն բծերին: Հանկարծ նրանք Գրեթեի աչքին գաղարեցին գինձորներ լինելուց: Նրանց համազգեստները կախված էին ինչ-որ տեղ, շոգեբաղնիսում, և այժմ նրանք պարզասեւ մերկ մարդիկ էին: Նրանք ոչիլ էին ջարդում, և խոսակցութեան նյութն իսկույն փոխվեց. արդեն ոչ թե պատերազմի մասին էին խոսում, այլ ուտելիքի ու կանանց:

— Նա երեխա ունի,— ասաց Բեռնհարդ անունով մեկը:

Բեռնհարդը նստած էր Գրեթեի կողքին: Գրպանի հալելու օգնությամբ նա հանում էր իր հոնքերի մեջ բուն դրած ուղիներին:

— Ես երկու տարի է տանը շեմ հղել, իսկ երեխան չորս ամսական է... Կինս հավատացնում է, թե տասնչորս ամսական է, և իբր թե ինձանից է: Բայց մայրս ինձ գրել է, թե երեխան ուտից է: Ասենք, նա էլ մի տարի չկա, ինչ գրում է երեխայի մասին: Մինչև այդ ոչ մի խոսք չկար: Ինչ կասեք սրան...:

— Ինչ արած, պատահում է,— տնտարբերությամբ պատասխանեց մի ճաղատ գինձոր:— Գլուղեբում ուղմապերիններից շատ երեխաներ են ծնվում:

— Հա՛... Բայց ես ի՞նչ պիտի անեմ հիմա...:

— Ես աղալիսի կնոջը դուրս կշարտեի տնից,— հայտարարեց մի ուրիշը, որ վիրակապով փաթաթում էր իր ոտքը:— Դա խոզութիւնն է:

— Խոզութիւն... Ինչո՞ւ է խոզութիւն:— Ճաղատը բողբոջի մի շարժում արեց:— Հարկավոր է հասկանալ, որ հիմա կովի տարիներ են... Իսկ երեխան ինչ է՝ աղջիկ է, թե՛ տղա:

— Տղա... Գրում է, իբրև թե, ինձ շատ է նման
— Եթե տղա է, կարելի է պահել. պետք կգա Գյուղում
միշտ օգնող ձեռք է հարկավոր:

— Ախր նա... կիսով չափ ուռւ է...

— Հետո՞ ինչ... Ռուսները արիացիներ են, իսկ հայրենի-
քին զինվորներ են պետք:

Բեռնհարդը հայելին դրեց նստարանին:

— Դա այնքան էլ հեշտ բան չի, եթե քեզ հետ պատահեր,
դու այդպես չէիր խոսի...

— Իսկ մի՞թե ավելի լավ կլիներ, եթե այդ նույն բանն
աներ որևէ կերած-խմած գերմանացի ցեղական ցուլ:

— Դե իհա՞րկե ոչ:

— Տեսնո՞ւմ ես...

— Կարծում եմ, որ նա կարող էր սպասել մինչև իմ վե-
րադարձը... — շփոթված ու կիսաձայն ասաց Բեռնհարդը:

Ճաղատն ուները թոթվեց:

— Մեկն սպասում է, մյուսը՝ չի սպասում: Հո չի՞ կարելի
կնոջից ամեն ինչ պահանջել, երբ տարիներով տանը չես
լինում:

— Իսկ դու ամուսնացած ես:

— Աստված խնայել է...

— Ռուսներն իսկի՞ էլ արիացիներ չեն... — հանկարծ հայ-
տարարեց մկան կերպարանքով մի մարդ, որը մինչ այդ լուռ
էր: Նա փոքրիկ բերան ուներ և սուր դեմք:

Բոլորը նայեցին նրան:

— Ոչ, դու սխալվում ես, — հակաճառեց նրան ճաղատը: —
Արիացիներ են: Այլապես մենք նրանց հետ պայմանագիր
չէինք կնքի:

— Նրանք խառնածիններ են, բոլշևիկյան խառնածիններ
և ոչ թե արիացիներ: Դա վաղուց հայտնի է:

— Սխալվում ես: Այ, ֆրանսիացիները, չեխերն ու լե-
հերն, ի՞նչ եմ ասել, խառնածիններ են: Իսկ ուսաներին մենք
ազատում ենք կոմունիստների ձեռքից: Նրանք էլ են արիա-
ցիներ, իհարկե, բացառությամբ կոմունիստների: Իհարկե,
նրանք ոչ թե տիրող արիացիներ են, այլ բանվոր արիացիներ:
Բայց նրանց մենք չենք ոչնչացնում:

Մուկը շփոթվեց:

— Նրանք միշտ էլ խառնածիններ են եղել,— հայտարարեց նա:— Ես դա հաստատ գիտեմ: Բացահայտ խառնածիններ:

— Հիմա վաղուց ամեն ինչ փոխվել է, ինչպես և ճապոնացիների նկատմամբ: Հիմա ճապոնացիները նույնպես արիացիներ են՝ այն օրվանից, երբ մեր դաշնակիցները դարձան: Դեղնագեմ արիացիներ:

— Երկուսդ էլ փշուժ եք,— հայտարարեց մազոտ-փրր-չոտ մեկը, որ թափ ձայն ուներ: — Ռուսները խառնածիններ չէին, քանի մեզ հետ դաշնագիր ունեին, իսկ հիմա խառնածին են: Ծիշտը սա է:

— Դե լավ, այդ գեպքում սա ինչպե՞ս վարվի երեսայի հետ:

— Թող հանձնի,— ասաց Մուկը հատուկ հեղինակավորությամբ:— Առանց ցավերի մահ և վերջ: էլ ի՞նչ կարելի է անել:

— Իսկ կնոջ հե՞տ:

— Դե, դա արդեն պետություն գործն է... Գլուխը կսափ-րեն, խարան կդնեն, իսկ հետո՞՝ բանտ, համակենտրոնացման ճամբար, կամ կախաղան:

— Նրան գեռ ոչինչ չեն արել...— ասաց Բեռնհարդը:

— Երեկ գեռ չգիտեն:

— Ո՞նց չգիտեն... Մայրս ուր որ հարկն է հայտնել է:

— Նշանակում է ձեր այնտեղի պետերն էլ են փշացած ու այլասերված: Այլասերված մարդկանց տեղը կամ համակենտրոնացման ճամբարն է, կամ կախաղանը:

— Հանգիստ թող ինձ...— հանկարծ դայրացավ Բեռնհարդն ու շուռ եկավ:

— Ինչ ուզում ես ասա — էլի գերագուսելի էր, որ ֆրանսիացի լինեիր,— նկատեց ճաղատը:— Ըստ վերջին գիտական տվյալների, նրանք խառնածին են միայն կիսով չափ:

— Նրանք այլասերված միջանկյալ ցեղ են...— Թափ ձայնով մարդը նայեց Գրեբերին և Գրեբերը նրա խոշոր գեմքին թեթևակի ծաղր նկատեց:

Մի նեղ, հավի կրծքով տղա, որը մինչ այդ ծուռ ոտքերով անհանգիստ վազվզում էր սենյակում, հանկարծ կանգ առավ:

— Մենք տերերի ցեղ ենք,— հայտարարեց նա,— իսկ մնացած բոլորը խառնածիններ են: Դա պարզ է: Բայց այդ դեպքում սովորական մարդի՞կ ու՞րքեր են...

Ճաղատը լռեց ու մտքի մեջ ընկավ:

— Շվեդները...— վերջապես ասաց նա,— կամ շվեյցարացիք:

— Ի՞նչ ես ասում՝ վայրենիները,— հայտարարեց Թավաձայնը,— դե ի՜հա՛րկե, վայրենիները...

— Սպիտակամորթ վայրենիներ այլևս չկան,— հակաճանդեց Մուկը:

— Մի՞թե...— և Թավաձայնը սկսեց նայեց նրան:

Գրեթե նիրհեց: Նիրհի մեջ նա լսեց, թե ինչպես մյուսները նորից սկսեցին խոսել կանանց մասին: Գրեթե փորձառությունն այդ հարցում մեծ չէր: Նրա հայրենիքում քարոզվող ցեղային տեսությունները անհարիր էին սիրո մասին իր ունեցած պատկերացմանը: Նա նողկանք էր զգում, երբ մտածում էր հարկադիր ընտրության, երեխա ծնելու հատկությունների և ամեն տեսակի տոհմագրությունների մասին: Նա զինվոր էր և զործ էր ունեցել միայն մի քանի պոռնկուհիների հետ, այն երկրներում, որտեղ կռվել էր: Պոռնկուհիները նույնքան գործնական էին, ինչքան Գերմանական Աղջիկների Միության անդամուհիները: Բայց պոռնկուհիներին գտնել իրենց զբաղմունքն էր ստիպում այդպիսին լինել...

Զինվորները ետ ստացան իրենց համազգեստները, հագնվեցին և իսկույն նորից դարձան շարքայիններ, եֆրեյստներ, ֆելդֆեբելներ ու ենթասպաներ: Ռուս երեխա ունեցողը ենթասպա դուրս եկավ: Թավաձայնը՝ նույնպես: Մուկը գուրս եկավ արտաշարային զորամասի զինվոր: Տեսնելով, որ շուրջը շատ ենթասպաներ կան, նա աննկատելիորեն ծըլկեց: Գրեթեն սկսեց զննել իր համազգեստը: Համազգեստը գեռ տաք էր և նրանից թթվուտի հոտ էր գալիս: Շավարակալի ճարմանդի տակ նա թաքնված ոչիլների մի ամբողջ գողութ հայտնաբերեց: Ոչիլները դադից սատկել էին: Գրեթե նրանց մնացորդները:

Սանիտարական թողարկման կայանից նրանց դեպի բարաք տարան:

Նացիոնալ-սոցիալիստական ղեկավարության կողմից մի ուսյա ճառ ասաց: Կանդնած ֆյուրերի դիմանկարի տակ, մի բարձր տեղում, նա սկսեց բացատրել, թե ինչքան մեծ է հայրենիք վերադարձողների պատասխանատվությունը: Ո՛չ մի խոսք այն մասին, թե իրենք ինչքան են մնացել ռազմաճակատում: Ո՛չ մի խոսք՝ զորքերի շարժման, դասավորության, զորամասերի և նրանց տեղի մասին: Ո՛չ մի թիվ ու բնակավայրի անուն: Լրտեսները վխտում են ամենուրեք, դրա համար էլ, ամենից կարևորը՝ լուսթյունն է: Շատախոսներին խիստ պատիժ է սպասում: Պետական դավաճանություն է նաև, թեկուզ մանր երևույթների քննադատությունը: Պատերազմը վարում է ֆյուրերը և նա լավ դիտե, թե ինչ է անում: Գործերը ռազմաճակատում հիանալի են գնում: Ռուսներն արյունաքամ են լինում: Նրանք ահռելի կորուստներ են կրել: Մենք պատրաստվում ենք հակահարձակման: Բանակի մատակարարումը առաջնակարգ է, զորքերի ոգին՝ գերադանց: Նորից եմ կրկնում՝ հիշեցեք, որ զորքերի դասավորության, և այս կամ այն բնակավայրի հիշատակումը պետական դավաճանություն է: Նվնվոցը՝ նույնպես:

Սպան մի պահ գաղար առավ, ապա, բոլորովին այլ տոնով, ասաց, որ ֆյուրերը, շնայած խիստ զբաղված լինելուն, մտածում է իր բոլոր զինվորների մասին: Նա ուզում է, որ ամեն արձակուրդ գնացող նվեր տանի տուն: Դրա համար էլ հիմա յուրորդ մթերքի փաթեթներ կստանան: Թող նրանք այս նվերները հանձնեն իրենց ընտանիքներին, որպես արարողաց այն բանի, թե զինվորները ռազմաճակատում ոչ միայն լավ են ապրում, այլև կարող են նվերներ բերել:

— Նա, ով փաթեթը ճանապարհին բաց անի և որևէ բան ուտի՝ կպատժվի: Ժամանման կայարանի վերահսկիչներն իսկույն կհայտնաբերեն պակասը: Հայլ Հիտլեր:

Ունկնդիրները կանգնել էին ձգված: Գրեթե ուս պատում էր, թե հիմա ուր որ է կերգեն «Գերմանիան» ու Հորստ Վեսսելի երգը՝ երրորդ ռայխը հայտնի էր իր երգերով: Բայց այդպիսի բան տեղի չունեցավ, դրա փոխարեն հրաման հնչեց.

— Հռենոսի մարզ արձակուրդ գնացողներ, երեք քայլ առաջ:

Մի քանի հոգի առաջ եկան:

— Արձակուրդները դեպի Հռենոսի մարզ վերացված են,— հայտարարեց սայան, ապա դառնալով իրեն ամենից մոտիկ կանգնած արձակուրդայինին, հարցրեց.— Ո՞ւր կուզեիք գնալ դրա փոխարեն:

— Քյոլն:

— Ես հենց նո՞ր բացատրեցի, որ Քյոլնի մարզ գնալն արգելված է: Ո՞ւր եք ուզում գնալ դրա փոխարեն:

— Քյոլն,— կրկնեց անհասկացող զինվորը:— Ես Քյոլնեցի եմ:

— Քյոլն չի՛ կարելի գնալ. ինչպես չեք հասկանում: Տվեք մի այլ քաղաքի անուն, որտեղ կուզեիք գնալ:

— Ոչ մի այլ... Իմ կինն ու երեխաները Քյոլնում են: Ես այնտեղ աշխատել եմ որպէս փականագործ և իմ արձակուրդի տոմսի վրա այդպես էլ գրված է՝ Քյոլն:

— Տեսնում եմ. բայց այնտեղ գնալ չի կարելի, հասկացե՞ք վերջապէս: Ներկա պահին Քյոլն գնալն արգելված է:

— Արգելվա՞ծ է...— զարմացավ նախկին փականագործը:— Ինչո՞ւ:

— Դուք խելագարվե՞լ եք, ի՞նչ է... Ո՞վ է այստեղ հարցնողը՝ պետե՞րը, թե՞ դուք:

Մի կապիտան մոտեցավ ու սպայի ականջին ինչ-որ բան փսփսաց: Նա գլխի շարժումով համաձայնվեց:

— Համբուրգ և Էլզաս մեկնող արձակուրդայինները երեք քայլ առաջ,— հրամայեց նա:

Ոչ ոք առաջ չեկավ:

— Քյոլնի մարզ մեկնող արձակուրդայինները մնան այստեղ. մնացածները՝ քայլով մա՛րշ: Սկսել թիկունքային նվերների հանձնումը:

Ձինվորները նորից կայարան դուրս եկան: Քիչ հետո նրանց մոտեցան նաև Քյոլնի մարզ մեկնող արձակուրդայինները:

— Բանն ինչո՞ւն է,— հարցրեց թափ ձայնով զինվորը:

— Չլսեցի՞ր, ինչ է:

— Լա՛վ, որ Քյոլն չեն թողնում, ո՞ւր պիտի գնաս:

— Ռոտենբուրգ, քրոջս մոտ: Բայց իմ ինչին է պետք Ռոտենբուրգը: Ես Քյոլնում եմ ապրում: Ի՞նչ է պատահել այնտեղ: Ինչո՞ւ ինձ չեն թողնում Քյոլն վերադառնալ:

— Զգույշ... — նկատեց արձակուրդայիններից մեկը և ցույց տվեց երկու էսէսականների, որոնք սապոփները ճըռճըռացնելով, անցնում էին նրանց կողքով:

— Թքել եմ նրանց վրա: Ինչիս է պետք Ռոտենբուրգը: Որտե՞ղ է իմ ընտանիքը: Նա Քյոլնում էր, ի՞նչ է պատահել այնտեղ:

— Գուցե հիմա քո ընտանիքը նո՞ւյնպես Ռոտենբուրգում է:

— Ոչ, այնտեղ չի լինի: Այնտեղ ապրելու տեղ չկա: Բայց այդ, իմ կինն ու քույրն իրար տանել չեն կարող: Տեսնես ի՞նչ է պատահել Քյոլնում:

Փականադործն աչքերը հառեց մյուսներին: Նրա աչքերում արցունք երևաց: Հասա շուրթերը դողում էին:

— Ինչո՞ւ ձեզ կարելի է տուն գնալ, իսկ ինձ չի կարելի: Գրտե՞ք, թե ինչքան ժամանակ է, որ ես տանը՝ չեմ եղել: Ի՞նչ է պատահել այնտեղ: Ի՞նչ է պատահել իմ կնոջն ու երեխաներին: Մեծի անունը Գեորգ է: Նա տասնմեկ տարեկան է: Ի՞նչ, ի՞նչ:

— Լսիր, — ասաց թափաձայնը, — դու հիմա այլևս ոչինչ չես կարող անել: Կնոջդ հեռագիր ուղարկիր և կանչիր Ռոտենբուրգ: Թե չէ, այդպես էլ չես տեսնի նրան:

— Իսկ ճանապա՞րհը: Ո՞վ ինձ ճանապարհածախս կտա և որտե՞ղ պիտի նա ապրի:

— Եթե քեզ չեն թողնում Քյոլն գնալ, ուրեմն քո կնոջն էլ չեն թողնի, որ հեռանա Քյոլնից, — ասաց Մուկը. — սլա՛րգ է: օրենքն՝ օրե՛նք է:

Փականադործն, այն է, ուզում էր խոսել, բայց ոչինչ չասաց: Միայն քիչ անց նա հարցրեց.

— Իսկ ինչո՞ւ չեն թողնի...

— Դե, այդ արգեն դու գլխի բնկիր...

Փականադործը շուրջը նայեց: Նա անհանգիստ մերթ մե-

կին էր նախում, մերթ մյուսին:— Մի՞թե ամեն ինչ կորավ, չի՞ կարող պատահել...

— Դեռ գոհ եղիր, որ քեզ իսկույն ևեթ առաջավոր գիծ ետ շուղարկեցին,— նկատեց թավաձայնը:— Կարող էր այդպես էլ լինել:

Գրեթե լուռ լսում էր նա սարսուռ էր զգում, բայց ոչ թե դրսից, այլ՝ ներսից: Նոբից նրա դեմ, ուրվականի նման, ծառանում էր մի ինչ-որ անորոշ առ տազնապալից բան, որը վաղուց արդեն անտես սողում էր շուրջը, բայց չէր բռնվում, նահանջում էր ու, կրկին վերադառնալով, անթարթ նայում նրան: Նա հարցուրավոր իրարից չզանազանվող դեմքեր ուներ և շուներ ոչ մի դեմք:

Գրեթե նայեց ռեդեբին: Նրանք տանում էին գեպի հայրենիք, այնտեղ, ուր նրան սպասում էին կայուն վիճակը, ջերմությունը, մայրը, խաղաղությունը՝ միակ բանը, որ գեռ մնացել էր աշխարհում: Եվ ահա, այդ անորոշալին, ինչպես պարզվում է, գողունի հետևում է իրեն: Գրեթե արդեն զգում է մոտիկից նրա շնչառությունը և այլևս անհնար է քշել-հեռացնել նրան:

— Արձակուրդ...— դառնությամբ ասաց քյոլնեցի փականագործը.— այ քեզ արձակուրդ: Ես ի՞նչ անեմ հիմա...

Մյուսները լոկ նայեցին նրան ու ոչինչ չպատասխանեցին: Կարծես նրա վրա հանկարծ երևացել էին ինչ-որ թաքնված հիվանդության ախտանշաններ: Նա դրա մեջ հանցանք չուներ, բայց նրա վրա արդեն խարան կար, և բոլորը կամաց-կամաց ետ էին քաշվում նրանից: Նրանք ուրախ էին, որ իրենք չեն տառապում նույն հիվանդությամբ, բայց գեռ վստահ չէին այդ բանում, դրա համար էլ ետ էին քաշվում: Չէ՞ որ դժբախտությունը վարակիչ է:

Գնացքը դանդաղ մտավ կառամատույցի կամարների տակ: Նրանք սև էին և խեղդեցին լույսի վեբջին մնացորդները:

Երբ նրանք արթնացան, տեղանքը բոլորովին փոխվել էր: Նրա ուրվագծերը պարզ նշմարվում էին առավոտյան նուրբ մշուշի միջից: Գրեքերը երեսն ապակուն կպցրած նստած էր պատուհանի առաջ: Պատուհանի մոտով դանդաղ սահում էին դաշտերն ու վարելահողերը: Տեղ-տեղ դեռ ձյան կղզյակներ կային, սակայն նրանց միջև արդեն երևում էին գութանի վարած սև ուղիղ ափսսներն ու ծիլերի դեղնականաչ երանգը: Նռնակներից առաջացած ոչ մի ձագար չկար: Զկային նաև ավերակներ: Հարթ դաշտավայր էր, առանց խրամատների, դռների ու բլինդածների՝ սովորական դաշտավայր...

Երևաց առաջին գյուղը, եկեղեցին, որի վրա փայլում էր խաչը, դպրոցը, որի տանիքին դանդաղ պտտվում էր հողմնացույցը և գաբեչրատունը, որի առաջ մարդիկ էին խմբվել:

Երևում էին տների բաց դռները, ցախավելներով կանաչք, բարձված մի սայլ, արևի՝ ապակիների վրա փայլփլող առաջին ճառագայթները, անվնաս տանիքներն ու տները, փարթամ ծառերը, շեն փողոցներն ու դպրոց դնացող երեխաները:

Գրեքերը վաղուց Լրեխաներ չէր տեսել: Նա թեթևացած շունչ քաշեց: Նա տեսնում էր հենց այն, ինչի այնքան շուտ սպասել էր: Ահա՛, ահա՛ նա՝ վերջապե՛ս...

— Այստեղի տեսքը կարծես մի քիչ ուրիշ է, հը՞ — նկատեց հարևան պատուհանից նայող ենթասպան:

— Այո, բոլորովին տարբեր է:

Մառախուղն արագ բարձրանում էր: Հորիզոնում կապտին տվին անտառներն ու լայնարձակ հեռաստանները: Հեռագրալարերը ձգվում էին գնացքի կողքով նոտաների գծերի պես: Նրանք մերթ բարձրանում, մերթ իջնում էին, որպես անվերջ օդանաւի, բայց անլսելի երաժշտության հնչյուններ: Թռչունները երգերի նման ճախրում էին նրանց վրայից: Դաշտերում լուռնություն էր տիրում, որի մեջ սուղվում էր ռազմաճակատի որոտը: Այլևս ոչ մի ինքնաթիռ չէր երևում: Գրեթե բոլոր թվաց, թե նա վաղուց, շատ վաղուց է այսպես ճամփորդում՝ մի քանի շաբաթ... Նրա հագում աղոտացավ նույնիսկ իր քնկերների հուշը:

— Այսօր ի՞նչ օր է,— հարցրեց նա:

— Հինգշաբթի:

— Ինչպես թե...

— Դե իհարկե, երեկ չորեքշաբթի էր:

— Ինչ ես կարծում, որեւէ տեղ սուրճ կգտնե՞նք:

— Հավանաբար: Զէ՛ որ այստեղ ամեն ինչ առաջվա պես է մնացել:

Արձակուրդայիններից ոմանք ուսապարկերից հաց հանեցին ու սկսեցին ծամել, բայց Գրեթեը համբերում էր՝ նա ուզում էր հացն ուտել սուրճ խմելիս:

Նա հիշեց իրենց տան առավոտյան նախաճաշը՝ նախքան պատերազմը:

Միջրը փռում էր կապույտ ու սպիտակ գույնի վանդակազարդ սփռոցն ու սուրճի հետ սեղանի վրա դնում մեղր, հացիկ և եռացրած կաթ: Դեղձանիկը երգում էր, իսկ արևը լուսավորում էր լուսամուտին դրված խորդենու ծաղիկը: Գրեթեը սիրում էր պոկել խորդենու մուգ-կանաչ տերևը, տրորել մատների արանքում և, նրա արտասովոր ու ուժեղ բույրը շնչելով, երազել անծանոթ երկրների մասին: Այժմ նա, ամա՛ղ, արդեն տեսել էր այդ անծանոթ երկրները, բայց ոչ այնպես, ինչպես երազում էր այն ժամանակ:

Նա նորից պատուհանից դուրս նայեց, և հանկարծ նրա սրտում արթնացավ հույսը: Գլուղացիները, երկաթգծի մոտ կանգնած, նայում էին գնացքին: Նրանց մեջ կային լաչակա-

վոր կանայք: Ենթասպան բացեց լուսամուտն ու նրանց ձեռքով արհց: Ոչ ոք չպատասխանեց:

— Զեք ուզում՝ իսկի պետքս էլ չի, հիմարի գլուխներ,— նեղացած փնթփնթաց նա:

Քիչ անց երևաց մի ուրիշ դաշտավայր, և նա նորից ձեռքով արեց այնտեղ գտնվող մարդկանց: Այս անգամ նա ձեռքով էր անում գլուխը պատուհանից հանած: Բայց այս անգամ էլ նրան ոչ ոք չպատասխանեց, թեև գյուղացիները նրատած տեղից վեր կացան ու նայում էին անցնող գնացքին:

— Եվ մենք դեռ արյո՞ւն ենք թափում այս զիբիլների համար... — գրգռված ասաց ենթասպան:

— Գուցե ռազմագերիներ են, կամ օտարերկրյա բանվորներ...

— Հեռներն էլ այդքան կին կար. գոնե նրանցից մեկը պատասխաներ...

— Գուցե նրանք էլ ռուսներ են, կամ լեհուհիներ:

— Դատարկ բան ես ասում. բոլորովին նման չէին:

— Սանիտարական գնացքն ինչո՞ւ պիտի ողջունեն,— ասաց ճաղատը:

— Քնձոտո գյուղացիներ... — եզրափակեց ենթասպան,— թրիքոտ կովապահներ...

Նա ընդոտտ պատուհանը փակեց:

— Ափսոս չի՞ Քյոլնի ժողովուրդը... — ասաց փականագործը:

Իսկ գնացքը սուրում էր ու սուրում: Հետո թունել մտավ և այնտեղ կանգնեց համարյա երկու ժամ: Վադոնում լույս չկար: Բռնելում նույնպես խավար էր տիրում: Ճիշտ է, նրանք հողի տակ ապրելուն սովո՞ր էին, բայց քիչ անց, այնուամենայնիվ, ճնշող մի զգացում պատեց բոլորին:

Սկոնցին ծխել: Խավարում դառնակի կրակները վեր ու վար էին ցատկում լուսատառիկների նման:

— Երևի շոգեքարշին մի բան է պատահել,— նկատեց ենթասպան:

Նրանք ականջ դրին, բայց ինքնաթիռների ձայն չէր լքսվում: Զէին լսվում նաև պայթյուններ:

— Ձեզանից որեւէ մեկը եղե՞լ է Ռոտենըստըզում, — հարցաբեց փականագործը:

— Ասում են հին քաղաք է, — ասաց Գրեբերը:

— Դու տեսե՞լ ես...

— Ոչ: Իսկ դու, ինչ է, բոլորովի՞ն չես եղել այնտեղ:

— Ոչ: Ես այնտեղ ինչ դարձ ունեի...

— Քեզ հարկավոր է Բեռլին գնալ, — ասաց Մուկը. — եղած-չեղածը մի արձակուրդ է՝ գոնե այնտեղ տեսնելու բան կա:

— Առանց փողի ինչպե՞ս գնամ և որտե՞ղ ապրեմ... Հյուրանոցո՞ւմ, ինչ է... Ես մերոնց եմ ուզում տեսնել...

Գնացքը շարժվեց:

— Վերջապե՞ս... — ասաց թավաձայնը. — ես կարծում էի, թե հենց էստեղ էլ կսատկենք:

Կիսախավարի միջով թավանցող գորշ լույսը քիչ-քիչ արծաթագույն էր դառնում: Նորից երևաց նույն դաշտանկարը: Այժմ նա ավելի սիրելի էր թվում, քան երբեք: Բոլորը մոտեցան պատուհաններին: Օրը դինու պես ոսկեգույն դարձավ՝ երեկոն մոտենում էր: Մարդկանց աչքերն ականաչից ուռածներին ձագարներ էին որոնում, բայց ձագարներ չկային: Մի քանի կայարան հետո թավաձայնն իջավ: Այնուհետև իջան հնթասպան և էլի երկու հոգի: Մի ժամ անց Գրեբերն արգեն ոկսեց ճանաչել տեղանքը: Մթնշաղն իջավ: Մառերը երկնագույն մշուշ էին հաղել:

Դժվա՞ր էր ասել, թե Գրեբերը ճանաչում էր այս կամ այն առանձին վայրն ու շենքը՝ տուն լինե՞ր այն, գյուղ թե բլուր: Պարզապես դաշտանկարը հանկարծ հարազատ թվաց սրտին: Նա շրջապատել էր Գրեբերին շորս կողմից՝ շշմեցնող, քաղցր ու հուզիչ: Սա գեռու վերադարձ չէր, այլ վերադարձի նախազգացում, որովհետև դաշտանկարը դեռ պարզորոշ չէր և շուշափելի հուշեր չէր արթնացնում նրա մեջ: Բայց, դուցե հենց այդ պատճառով, նրա ազդեցությունը հատկապես ուժեղ էր: Կարծես այդ դաշտանկարի մեջ, ինչ-որ տեղ, ձգվում էին երազների մթնշաղկալի ծառուղիները, սրունք ոչ սկիզբ ունեին, ոչ վերջ:

Կայարանների անունները ավելի ու ավելի ծանոթ, ու հա-

րազատ էին դառնում: Երեւցին վաղեմի զբոսանքների վայրերը: Գրեբերի հիշողության մեջ հանկարծ հարուստն առավարեից շերմացած մարգագետինների, սոճիների ու գետնամորու բույրը: Եվս մի քանի յոպե և կերևար քաղաքը: Գրեբերը ձգեց իր ուսապարկի փոկերը: Նա կանգնած նայում էր ու սպասում, թե ե՞րբ կսեսնի քաղաքի առաջին փողոցները: Գնացքը կանդ առավ: Մարդիկ սկսեցին վազել վագոնների կողքով: Գրեբերը պատուհանից դուրս նայեց: Նա լսեց քաղաքի անունը:

— Դե, գնաս բարո՞ւ վ,— ասաց փականագործը Գրեբերին:

— Դեռ տեղ չենք հասնի՝ կայարանը քաղաքի կենտրոնում է:

— Գուցե տեղափոխե՞լ են. ավելի լավ է իմացիր:

Գրեբերը գուռը բացեց: Կիսախավարում նա տեսավ վագոն բարձրացող ինչ-որ մարդկանց:

— Սա Վե՞րդենն է,— հարցրեց նա:

Մի քանիսը գլուխները բարձրացրին, բայց չպատասխանեցին: Նրանք շտապում էին: Գրեբերը վագոնից իջավ և նույն պահին լսեց երկաթգծի ծառայողի ձայնը՝

— Վերդենում իջնողներն իջնեն:

Գրեբերը վերցրեց իր ուսապարկն ու, սրան-նրան հրելով, մոտեցավ երկաթգծի ծառայողին:

— Գնացքը մինչև կայարան չի՞ գնում:

Ծառայողը հոգնած նայեց նրան.— Դուք Վե՞րդեն եք գնում:

— Այո՞:

— Թեքվեք կառամատույցից աջ և այնտեղ ավտոբուս կենտեք:

Գրեբերը քայլեց կառամատույցով: Նա այստեղ երբեք չէր եղել: Այս կառամատույցը երևի վերջերս էին կառուցել՝ տախտակները դեռ նոր էին: Անկյունում ավտոբուս էր կանգնած:

— Վե՞րդեն եք գնում,— հարցրեց Գրեբերը վարորդին:

— Այո:

— Գնացքը մինչև կայարան չի՞ գնում, ինչ է...

— Ոչ:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև չի գնում:

Գրեբերը նայեց վարորդին: Նա գիտեր, որ նման գեպը-
րում հարցուփորձ անելն ավելորդ է: Մեկ է, ոչ ոք նրան ճշ-
մարտությանը չի ասի:

Նա անշտապ ավտոբուս բարձրացավ: Անկյունում ազատ
տեղ կար: Դրսում արգեն բոլորովին մութն էր: Մթան մեջ
աղոտ փայլվում էր երկաթգծի, երեւի վերջերս զցված, հատ-
վածք, որը տանում էր քաղաքից այն կողմ: Գնացքին նոր
շոգեքարշ կցեցին: Գրեբերը կծկվեց իր անկյունում: «Երեւի
կայարանի տեղը փոխել են նախազգուշական նպատակնե-
րով» — անվստահ մտածեց նա:

Ավտոբուսը շարժվեց: Դա հալից ընկած, հին մի մեքենա
էր: Շարժիչն աշխատում էր անորակ բենզինով և անընդհատ
հազում էր ու փռչտում: Շուտով ավտոբուսի կողքով սուրա-
ցին մի քանի «Մերսեդես»-ներ: Մեկում նստած էին վեր-
մախտի, իսկ մյուս երկուսի մեջ՝ էսէսական սպաներ: Երբ
նրանք ավտոբուսից առաջ անցան՝ ուղևորները նայեցին
նրանց ետևից: Բոլորը լուռ էին: Ամբողջ ուղևորության ըն-
թացքում համարյա ոչ ոք ոչինչ չասաց: Միայն հազիվ երկու
տարեկան մի աղջիկ ծիծաղում էր ու նստարանների արան-
քում խաղում: Նրա շեկ վարսերին բաց-կապույտ ժապավեն
էր կապած:

Գրեբերը տեսավ առաջին փողոցները: Նրանք շեն ու ան-
վնաս էին: Նա թեթևացած շունչ քաշեց: Ավտոբուսը քարերի
վրայով ևս մի քանի րոպե թխկթխկոցով շարժվեց ու կանգ
առավ:

— Բոլորդ իջեք:

— Որտե՞ղ ենք մենք, — հարցրեց Գրեբերն իր հարևանին:

— Բրամշեշտարասսում:

— Մի՞թե ավտոբուսը սրանից այն կողմ չի գնում:

— Ոչ:

Հարևանն իջավ: Գրեբերը հետևեց նրան:

— Ես արձակուրդ եմ եկել, — ասաց նա. — երկու տարվա
ընթացքում՝ առաջին անգամ... — նրան անհրաժեշտ էր գոնե
մեկնումեկին ասել այդ մասին:

Հարևանը նայեց Գրեբերին: Նրա ճակատին թարմ սպի

կար. առաջին երկու ատամները թափված էին:— Դուք որտե՞ղ եք ապրում,— ասւց նա:

— Հակենշտրասսի № 18 տանը,— պատասխանեց Գրեբերը:

— Դա հի՞նք աղաքումն է:

— Հինք աղաքի սահմանագծում. Լուիզենշտրասսի անկյունում: Այնտեղից երևում է սուրբ Կատարինեի եկեղեցին:

— Հը՛մ... ուրեմն այդպես... — նա նայեց խավար երկընթին:— Դե լավ, երևի դուք ճանապարհը կգտնեք:

— Իհարկե: Այգպիսի բաները չեն մոռացվում:

— Պարզ է: Գնաք բարով:

— Շնորհակալություն:

Գրեբերը քայլեց Բրամշեշտրասսով: Նա նայում էր շենքերին: Շենքերն անվնաս էին, իսկ լուսամուտները բոլորն էլ մթնեցված: «Դե պարզ է, հակաօդային պաշտպանություն է» — մտածեց նա: Իհարկե, դա երեխայություն էր, բայց Գրեբերը, չգիտես ինչու, գրան չէր սպասում: Նա հույս ուներ, թե աղաքը պայծառ լուսավորված կլինի. մինչդեռ սա կարելի էր կանխագուշակել: Նա շտապ-շտապ քայլում էր փողոցով: Հասավ հացի խանութին, բայց այնտեղ հաց չկար: Յուցափեղկում, ապակե սափորի մեջ, մի քանի թղթե վարդ էր դրված: Այնուհետև նա անցավ նպարեղենի խանութի կողքով: Յուցափեղկում դրված էին միայն մի քանի չինժու փաթեթներ:

Ահա և ձիասարքի խանութը: Գրեբերն այդ խանութը լավ էր հիշում: Այնտեղ, ապակու ետևում, ցուցադրված էր մի աշխետ ձիու խրտվիլակ: Նա ներս նայեց: Ձին գեռ այնտեղ էր: Անվնաս էր մնացել նաև որսի շալպուտուրիկ շան խրտվիլակը: Ձիու առաջ կանգնած և դունչը վեր ցցած, նա կարծես հաշում էր: Գրեբերը ոտքը կախ գցեց այդ ցուցափեղկի առաջ, որտեղ, չնայած վերջին տարիների բոլոր իրադարձություններին, ամեն ինչ նույնն էր մնացել: Այնուհետև նա շարունակեց քայլել և հանկարծ իրեն տանն զգաց:

— Բարի երեկո,— ասաց նա մոտակա շենքի մուտքի մոտ կանգնած անծանոթ մի մարդու:

— Բարի երեկո, — մի փոքր անց, դարմացած արձագանքեց անծանոթը:

Գրեթե չպոյտած սապոգները թնդում էին սալահատակի վրա: Շուտով նա դեն կենտի այդ ծանրությունը և կհագնի իր քաղաքացիական թիթև կոշիկները: Նա կլողանա զուլալ տաք ջրով և մաքուր վերնաշապիկ կհագնի:

Գրեթե քայլերն արագացրեց: Փողոցը նրա քայլերի ներքո կարծես կորանում էր. թվում էր, թե նա կենդանի է և կամ՝ էլեկտրականացված:

Հանկարծ նա ծխի հոտ առավ...

Գրեթե կանգ առավ: Դա ո՛չ ծխնելույզի ծուխ էր, ո՛չ էլ խարույկի: Այբվածքի հոտ էր: Գրեթե շուրջը նայեց՝ տները շեն էին, տանիքներն՝ անվնաս: Նրանց ետևում տարածված էր մուգ-կապույտ երկիրքը: Նա շարունակեց քայլել: Փողոցը տանում էր դեպի զբոսայգի ունեցող մի փոքրիկ հրապարակ: Այբվածքի հոտն ուժեղացավ: Թվում էր, թե նա կախվել է ծառերի մերկ կատարներից: Գրեթե օդը հոտոտեց, բայց ոչ մի կերպ չկարողացավ պարզել, թե որտեղից է գալիս այդ խանձահոտը: Այժմ նա արդեն ամեն տեղ էր՝ կարծես թե մոխրի նման մաղվել էր վերևից:

Մոտակա անկյունում Գրեթե շմարեց առաջին ավերված շենքը: Կարծես ինչ-որ մեկը նրան հանկարծ ցնցեց: Վերջին սարիները նա ավերակներից բացի ուրիշ բան չէր տեսել և առանձնապես սշինչ չէր զգացել դրանից: Բայց հիմա նա նայում էր դրան աչքերը չոած՝ կարծես առաջին անգամ էր ավերակ տեսնում: «Դե լավ, բնգամենը մի շենք է, ի՞նչ կա որ, — ասաց նա ինքն իրեն, — եղած-չեղածը մի շենք է, մյուսներն անվնաս են»:

Նա արագ անցավ փլատակների կողքով և նորից օդը հոտոտեց: Խանձահոտն ուրիշ տեղից էր գալիս: Երևի այդ շենքը վաղուց էր ավերվել: Կա-չկա պատահականություն է՝ օդաշուն վերադառնալիս, առանց մտածելու, մոռացված մի ուռմբ է ցած դնել: Նա հայացքով որոնեց փողոցի անունը՝ Բրեմեր-շտրասսե: Մինչև Հակենշտրասսե դեռ շատ կա՝ ամենաքիչը կես ժամիս ճանապարհ: Նա քայլերն արագացրեց: Անցորդ-

ներ համարյա չէին երևում: Ինչ-որ խավար դարբասներում հազիվ նշմարելի կապույտ էլեկտրալամպեր էին վառվում, որից թվում էր, թե նրանք հիվանդ են թոքախտով:

Քիչ հետո Գրեբերը տեսավ փողոցի ումբակոծված անկյունը: Այնտեղ մի քանի շենք էք ավերվել: Այս ու այնտեղ ցրցված էին միայն ումբակոծմանը դիմացած հիմնական պատերը: Սև, առամնավոր ուրվագծով նրանք դեպի երկինք էին ծառանում: Նրանց միջև կախված էին, մինչ այդ անտեսանելի, պողպատե հեծանները, որոնք, սև օձերի նման զալարվելով, դուրս էին սողում աղյուսների միջից: Փլատակների մի մասը մաքրված էր: Բայց սրանք և՛ս վաղուցվա ավերակներ էին:

Գրեբերն անցավ կիս նրանց կողքով: Նա ցատկեց մայթը փակող փլատակների վրայով և խավարի մեջ նկատեց ավելի՛ խավար ստվերներ: Ստվերները շարժվում էին: Թվում էր, թե փլատակների մեջ հսկա բզեզներ են սողում:

— Էհե՜յ,— գոռաց Գրեբերը,— ո՞վ կա այստեղ:

Աղյուսների ու ցած թափվող ծեփի ձայն լսվեց: Անորոշ կերպարանքները մի կողմ նետվեցին: Գրեբերը լսեց ինչ-որ մեկի անհանգիստ շնչառությունը, ականջ դրեց և հանկարծ զգաց, որ այդ ինքն է այդպես բարձրաձայն շնչում: Նա չէր զգացել, որ ինքը վազում է:

Խանձահոտն ուժեղացավ: Ավերակները քանի դնում՝ շատանում էին:

Ահա և հին քաղաքը: Գրեբերը կանգ առավ և աչքերը լայն բացած նայում էր ու նայում: Առաջ այստեղ, դեռևս միջնադարից մնացած, փայտաշին տների կային, անկյունավոր, գուրս ընկած ճակատներով, սուր տանիքների և խաչտաբղետ մակագրություններով: Այժմ նրանք տեսնուցել էին: Նրանց փոխարեն Գրեբերը տեսնում էր միայն հրդեհից առաջացած քառս՝ հրից սևացած հեծաններ, մերկացած պատեր, քարի կույտեր ու փողոցների մնացորդներ, որոնց վրա ծածանվում էր սպիտակավուն խանձահոտը: Փայտաշեն տները տաշեղների նման այրվել էին: Գրեբերը շարունակեց վազել: Հանկարծ նրան խելագար սարսափ պատեց: Նա հիշեց, որ իրենց տնից ոչ շատ հեռու մի փոքրիկ պղնձաձուլարան կար:

Նրանք կարող էին գործարանը ուժակոծել: Գրեքերն, ինչքան սւժ ուներ, վաղեց մխացող ու խոնավ ավերակների միջով: Նա հրում էր հանդիպած անցորդներին և վազում ու վազում, մերթ ընդ մերթ ցատկելով փլատակների կույտերի վրայով: Հանկարծ նա մեխվածի պես կանգ առավ: Ճանապարհը կորցրել էր:

Մանկությունից քաջ ծանոթ այս քաղաքն այնքան էր փոխվել, որ Գրեքերն այլևս չգիտեր, թե ո՛ր կողմը գնա: Նա սովոր էր կողմնորոշվել ծանոթ շենքերի ճակատներով, բայց այդ շենքերն այլևս չկային: Իր կողքով անցնող մի կնոջ նա հարցրեց, թե ինչպե՛ս կարելի է Հակենշտրասսե գնալ:

— Ո՛ւր... — վախեցած հարցրեց կինը. նա ոտքից գլուխ կեղտոտ էր և ձեռքերը սեղմել էր կրծքին:

— Հակենշտրասսե:

Կինն ինչ-որ շարժում արեց. — Ա՛յ, այնտեղ... Այս անկյունից դեմը...

Գրեքերը գնաց կնոջ ցույց տված ուղղությամբ, ածխացած ծառերի կողքով: Ծառի սևացած բներ էին դրանք, հաստ ճյուղերի խանձված ցցվածքներով: Ավելի նուրբ ճյուղերն ու տերևները այրվել-թափվել էին: Այդ ծառերը նման էին դեպի երկինք կարկառված վիթխարի սև ձեռքերի:

Գրեքերը փորձեց կողմնորոշվել: Այստեղից պիտի որ երեւվար սուրբ Կատարինեի եկեղեցու զանգակատունը, բայց չէր երևում: Գուցե ավերվել է նաև եկեղեցի՞ն:

Գրեքերն այլևս ոչ ոքի ոչինչ չէր հարցնում: Մի տեղ նա պատգարակ տեսավ: Ինչ-որ մարդիկ փորում-հեռացնում էին փլատակների կույտերը: Հրշեջները դեսուդեն էին վազվը-լում: Զուրը շափշափում էր ծխի ու գարշահոտի մեջ: Պղնձաձուլարանի գլխին տարուբերվում էր մռայլ բոցը: Վերջապես նա դռավ Հակենշտրասսեն:

Լապտերի կորացած սյան վրա ցուցանակ էր կախված: Նա թեքվել էր և կարծես ցույց էր տալիս ուռմբից առաջացած ձագարի հատակը, որտեղ ընկած էին պատի կտորտանքն ու մի երկաթե մահճակալ: Գրեքերը շրջանցեց փոսն ու շարժվեց առաջ: Քիչ անց նա տեսավ շենքի անվնաս մնացած մի թևը: Դա տասնութ համարը պիտի լիներ, այո՛, տասնո՛ւթը... Տե՛ր աստված, այնպես արա, որ տասնութ համարն անվնաս լինի...

Բայց նա սխալվում էր: Նրա առաջ միայն շենքի ճակատամասն էր: Խավարում նրան թվացել էր, թե ամբողջ շենքն անվնաս է: Գրեքերը մոտեցավ: Պարզվեց, որ շենքի մի թևն ամբողջովին ավերվել է: Օդում, երկու հեծանի միջև սեղմված, կախվել էր մի դաշնամուր: Նրա կափարիչը պոկված էր և ստեղները ճերմակին էին տալիս: Նախապատմական շրջանի գազանի նման, ատամներով լի երախը բացած, նա կարծես սպառնում էր ներքևում ինչ-որ մեկին: Շքամուտքի դուռը կրնկի վրա բաց էր:

Գրեքերը վազեց դեպի շենքը:

— Կա՛ց, — սաստեց նրան ինչ-որ ձայն, — ո՛ւր եք գնում:

Գրեքերը չպատասխանեց: Նա հանկարծ զգաց, որ ոչ մի կերպ չի կարողանում հիշել, թե որտեղ էր իրենց տունը: Տա-

րիներ շարունակ նա պարզ պատկերացնում էր իրենց տան ամեն մի լուսամուտը, դուռը, սանդուղքը, իսկ հիմա, այս գիշեր, ամեն ինչ խառնվել էր իրար։ Նա այժմ նույնիսկ շգիտեր, թե փողոցի ո՞ր կողմում փնտրի այն։

— Լսե՛ք, է՛յ,— գոռաց նույն ձայնը,— ինչ է, ուզում եք պատը ձեր գլխին փո՞ւլ դա։

Գրեբերը շփոթված նայեց շենքի մուտքին։ Նա տեսավ սանդուղքի սկիզբը և աչքերով որոնեց տան համարը։

Թաղամասի հակաօդային պաշտպանության պարետը մոտեցավ նրան։

— Ի՞նչ եք անում այստեղ։

— Սա տասնութ համա՞րն է... Որտե՞ղ է տասնութ համարը։

— Տասնութը...— պարետն ուղղեց իր գլխի ռադավարտը.— որտեղ է տասնութ համար տո՞ւնը... Ուզում եք ասել, թե որտեղ էր նա՞...

— Ի՞նչ...

— Պարզ է, թե ինչ։ Աչք չունե՛ք, ինչ է։

— Սա տասնութ համարը չէ՞։

— Տասնութ համարն էր։ Հասկանո՞ւմ եք՝ է՛ր։ Բայց հիմա արդեն չկա՞։ Մեր օրերում հարկավոր է ասել «է՛ր»։

Գրեբերը բռնեց պարետի օձիքից։

— Լսեք,— կատաղած գոռաց նա,— ես չեմ եկել այստեղ, որսեսզի լսեմ ձեր սրամտությունները. որտե՞ղ է տասնութ համարը։

Պարետն ուշադիր նայեց նրան։

— Ձեռքդ քեզ քաշիր, թե չէ կսուլեմ ու ռստիկանություն կկանչեմ։ Դուք այստեղ բոլորովին անելիք չունեք։ Այս թաղամասում փլատակների մաքրման աշխատանքներ են կատարվում։ Ձեզ կձերբակալեն։

— Ինձ չեն ձերբակալի։ Սա ռազմաճակատից եմ եկել։

— Բա՞ն ասացիր... Իսկ սա, ձեր կարծիքով, ռազմաճակատ չէ՞, ինչ է...

Գրեբերը բաց թողեց նրա օձիքը։

— Ես ապրում եմ № 18 տանը,— ասաց նա,— Հակենշտրասսե № 18։ Այստեղ իմ ծնողներն են ապրում...

— Այս փողոցում ալլեա ոչ ոք չի ապրում:

— Ոչ ո՞ք...

— Ոչ ոք: Ով-ով, ես հո գիտեմ: Ախր ես էլ էի այստեղ ապրում... — Պարետը հանկարծ մերկացրեց իր ատամները: — Ապրում էի, հասկանո՞ւմ եք, ապրում էի: Երկու շաբաթվա ընթացքում այստեղ վեց անգամ օդային հարձակում է եղել, հասկանո՞ւմ եք, ռազմաճակատայի՛ն: Սատտնա՛ն գիտի, թե դուք ինչով եք զբաղված այնտեղ, անիծյա՛լ ավարաներ: Զեր քեֆը տեղն է և դուք առողջ եք, այդ իսկույն երևում է: Իսկ իմ կիներ... ահա՛, տեսեք... — Նա ցույց տվեց այն շենքը, որի առաջ կանգնած էին. — Ո՞վ պիտի նրան փլատակների տակից հանի... Ոչ ոք: Նա մեռե՛լ է... «Փորելն իմաստ չունի», — ասում են փրկության ջոկատի անդամները, — շա՛տ արտածամ-յա աշխատանք է սյահանջվում...»: Հազա՛ր ու մի զահր ու գիբիլ հիմնարկ կա, թղթեր ու պետեր, որոնց հարկավոր է փրկել առաջին հերթին... — Նա մոտեցրեց Գրեբերին իր նի-հար դեմքը: — Գիտե՛ս ինչ, զինվո՛ր, մինչև մարդու գլխին չխփեն՝ նա բան չի հասկանա, իսկ երբ վերջապես հասկանում է՝ արգեն ուշ է լինում: Է՛խ, զինվո՛ր, զինվո՛ր, պատկերակալը կրծքիդ կախած քաջ ռազմաճակատային... — Նա թքեց: — Տասնութ համարի շենքն այնտեղ է, որտեղից հիմա բահերի ձայն է գալիս:

Գրեբերը հեռացավ պարետից: «Այնտեղ, որտեղից բահե-րի ձայն է գալիս... — կրկնեց նա, — այնտեղ, ուր հիմա զըն-դում են բահերը... Ոչ, սուտ է: Ես հիմա կարթնանամ ու կտես-նեմ, որ նստած եմ դուտում, ռուսական անհայտ մի դյուդի նկուղում, Իմամբմանի հետ: Ես նույնիսկ լսում եմ նրա հայ-հոյանքը, տեսնում եմ Մյուկկեին ու Զաուերին: Ոչ, չի կարող պատահել, որ սա Գերմանիան լինի, սա երևի Ռուսաստանն է: Զե՛ որ Գերմանիան անվնաս է, լավ պաշտպանված, նա...»:

Գրեբերը բահերի ձայն լսեց, բացականչություններ, ապա, փլատակների կույտերի մեջ մարդիկ նկատեց: Զրմուդի ջարդ-ված խողովակից ջուրը փողոց էր ժայթքում: Նա աղոտ փայ-լում էր կապույտ էլեկտրալամպերի լույսի տակ:

Գրեբերը դիպավ այն մարդուն, որն ինչ-որ կարգադրու-թյուններ էր անում:

— Սա տասնութ համա՞րն է:

— Ի՞նչ... Դուք ի՞նչ գործ ունեք այստեղ: Ապա, մի քաշվե՞ք այստեղից:

— Ես իմ ծնողների՛ն եմ փնտրում. նրանք № 18 տանն էին ապրում: Որտե՞ղ են նրանք:

— Ես ի՞նչ իմանամ. ես ասավա՞ծ եմ, ինչ է:

— Նրանք փրկվա՞ծ են...

— Չգիտեմ: ուրի՛շ տեղ իմացեք. մենք դրա հետ գործ չուենք: Մեր գործը միայն փոքելն է:

— Իսկ այս փլատակների տակ թաղված մարդ կա՞...

— Իհարկե: Չլինի՞ կարծում եք, թե մեր հաճույքի համար ենք փորում:— Մարդը շուտ եկավ դեպի շոկատը.— Դադարեցրե՞ք փորելը, լուռթյուն. Վիլման, հապա մի նորից թխկթըխկացրու...

Նրա ղեկավարության տակ աշխատող մարդիկ անշարժացան իրենց տեղերում: Նրանցից ոմանք տաք բաճկոնակներ էին հագել, ոմանք՝ մեքենագետի յուղոտված կցազդեստներ, ոմանք էլ՝ ղինվորական շալվարներ, սպիտակ, մաշված օձիքներով բլուզներ ու քաղաքացիական պիջակներ: Բոլորը քրտնած էին ու կեղտոտ: Նրանցից մեկը, մուրճը ձեռքին, չոքեց փլատակների մեջ ու սկսեց մուրճով հարվածել խճաքարերի միջից դուրս ցցված խողովակին:

— Լուռթյո՛ւն,— կրկնեց պետը:

Լուռթյուն ափրեց: Մուրճ բռնած մարդն ականջը մոտեցրեց խողովակին: Լսվում էր մարդկանց շնչառություն, ու թափվող ծեփի խշշոցը: Հեռվից սանիտարական ու հրշեջ մեքենաների ձայն էր գալիս: Մարդը նորից մուրճով ծեծեց խողովակն, ապա վեր կացավ:— Նրանք դեռ պատասխանում են,— առաջ նա,— ավելի հաճախակի են թխկթխկացնում: Երևի արդեն նեղվում են օդի պակասությունից:

Ի պատասխան, նա մի քանի անգամ արագ հարվածեց խողովակին:

— Շուտ արեք,— գոռաց պետը,— փորեք աչ կողմից: Աշխատեք խողովակը ներս հրել, որպեսզի օդ հասնի նրանց:

Գրեքերը դեռ կանգնած էր նրանց կողքին:

— Ապաստարանի տե՞ղն եք փորում...

— Բա ի՞նչ էիր կարծում: Եթե մարդն ապաստարանում չլիներ, ինչպե՞ս կարող էր մինչև հիմա կենդանի մնալ ու թխկթիկացնել:

Գրեքերի կոկորդը սեղմվեց:— Այնտեղ գտնվող մարդիկ այս շննքի՞ց են... Հակաօդային պաշտպանության պարհուն ասաց, որ այստեղ այլևս ոչ ոք չէր ապրում...

— Ձեր պարետը երևի խելքը թոցրե՛լ է: Փլատակների տակ մարդիկ կան և նրանք օգնութ՜յուն են կանչում: Մեզ համար այդքա՛նը բավական է:

Գրեքերն իր ուսապարկն իջեցրեց:— Ես ուժեղ եմ. թողեք ես էլ փորեմ:— Նա նայեց պետին:— Ես ուրիշ կերպ չեմ կարող: Գուցե իմ ծնողները...

— Խնդրեմ, Վիլման, ահա ևս մի օգնական: Ավելորդ կացին չկա՞:

Նախ ջախջախված ոտքեր երևացին: Վայր ընկած դերանը չարդել ու ճգմել էր նրանց, բայց մարդը դեռ կենդանի էր և գիտակցությունը տեղը: Գրեքերն ագահորեն աչքերը հառեց նրան: Ոչ, չէր ճանաչում: Գերանը սղոցեցին ու պատգարակ բերին: Վիրավորը չէր ճշում: Միայն աչքերը, հանկարծ, մի տեսակ շովեցին ու սպիտակեցին:

Ջոկատը լայնացրեց փոսի մուտքը և երկու դիակ էլ զբտավ: Դիակները բոլորովին տափակել էին. տափակած դեմքերի վրա ոչ քիթ էր երևում, ոչ էլ որևէ դիմագիծ: Երկու շտրք ցանցառ ու ծուռ ատամները թվում էին խմորեղենի մեջ խլած նշի կտորներ: Գրեքերը կուցավ դիակների վրա և տեսավ նրանց մուգ գույնի մազերը: Իր ծնողները շիկահեր էին: Դիակները փոսից հանեցին: Տափակած ու արտառոց տեսքով, նրանք ընկած էին սալահատակին:

Խավարը մի փոքր ցրվեց: Լուսինը դուրս եկավ: Երկինքն ինչ-որ կապտա-սպիտակավուն երանդ ստացավ՝ նուրբ, թարմ ու զով երանդ:

— Վաղո՞ւց է եղել օդային հարձակումը, — հարցրեց Գրեքերը, երբ նրան փոխարինեցին:

— Երեկ երեկոյան:

Գրեքերը նայեց իր ձեռքերին: Գիշերվա համարյա թա-

փանցիկ լույսի տակ, նրանք սև էին թվում: Սև էր նաև նրանցից հոսող արյունը: Նա չգիտեր՝ ի՞ր արյունն էր դա, թե՞ ուրիշի: Նա նույնիսկ մոռացել էր, որ մատներով փոքրիկ ունտ է քաշել խիճն ու ապակու կտորները:

Ջոկատը շարունակում էր աշխատել: Մարդկանց աչքերն արցունքոտվում էին սովորաբար ուժեղացող հետո տարածվող կծու գոլորշիներից: Մերթ ընդ մերթ հարկ էր լինում թեով աչքերը սրբել, բայց նրանք իսկույն նորից ջրակալում էին:

— Է՛յ, գինժո՛ր,— կանչեցին նրան կտեհից:

Գրեթե շուտ եկավ:

— Սա ձեր ուսապա՞րկն է,— հարցրեց մեկը, որին Գրեթեները հազիվ էր նշմարում արցունքոտած աչքերով:

— Ո՞րը:

— Հրե՞ն հա՛. ինչ-որ մեկը շալտկած փախչում է...

Գրեթեին անտարբեք շուտ եկավ:

— Նա գողացել է ձեր ուսապարկը,— բացատրեց մարդը, ձեռքով ցույց տալով փախչողի կողմը,— Շուտ արեք, դեռ կարող եք բռնել: Ես ձեզ այստեղ կփոխարինեմ:

Գրեթեներ ոչինչ չէր հասկանում: Նա պարզապես ենթարկվում էր այդ ձեռքի ու ձայնի հրամանին: Նա վազեց փողոցով և տեսավ, թե ինչպես ինչ-որ մեկը մազլյեիով անցնում է փլատակների կույտի վրայով: Գրեթեներ վրա հասավ և ուսապարկից բռնեց: Գողը, որ ինչպես պարզվեց մի ժերունի էր, փորձեց ուսապարկը իլել ու փախչել, բայց Գրեթեներ ոտքը դրեց ուսապարկի փոկերի վրա: Մերունին ուսապարկը բաց թողեց, շուտ եկավ, ձեռքերը բարձրացրեց ու սուր ճաղց: Նրա աչքերը փայլում էին, իսկ բաց բերանը լուսնի լույսի տակ անսովոր մեծ ու սև էր թվում:

Մոտեցավ երկու էսէսականներից բաղկացած պարեկը:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ...— պատասխանեց Գրեթեին ու ուսապարկը հագավ:

Ճշացող ծերունին լուռ էր: Նա շնչում էր ծանր ու խռպտո:

— Ի՞նչ եք անում այստեղ,— հարցրեց էսէսականներից

մեկը՝ հասակն առած մի օբերշարֆյուրերը։— Ձեր փաստաթղթերը։

— Ես օգնում էի փլատակների մաքրման աշխատանքներին։ Իմ ծնողներն այս փողոցում էին ապրում։ Ես պիտի...

— Ցույց տվեք ձեր զինվորական գրքույկը, — արդեն ալելի խիստ հրամայեց օբերշարֆյուրերը։

Գրեքերը շփոթված նայում էր պարեկին։ Արժե՞ր վեճ սկսել այն մասին, թե իրավունք ունե՞ն արդյոք էսէսականներն ստուգել զինվորների փաստաթղթերը։ Նրանք երկու հոգով էին և այն էլ՝ զինված։ Գրեքերը քրքրեց զրպաններն ու հանեց արձակուրդային տոմսը։ Օբերշարֆյուրերը գնեց տոմսը ձեռքի լապտերի լույսի տակ։ Թղթի վրա ընկած լույսը մի պահ այնքան ուժեղ էր, որ թվում էր, թե թուղթը ցուլում է ներսից։ Գրեքերն զգում էր, թե ինչպե՞ս է դողում իր ամեն մի մկանը։ Վերջապես լապտերը մարեց և օբերշարֆյուրերը վերադարձրեց նրա տոմսը։

— Դուք ապրում եք Հակենշտրասսեի № 18 շենքո՞ւմ։

— Այո, այնտեղ, — պատասխանեց Գրեքերն անհամբերությամբ կատաղած, — մենք հենց այնտեղ էլ փորում ենք։ Ես փնտրում եմ իմ ընտանիքը։

— Որտե՞ղ։

— Այնտեղ... որտեղ փորում են։ Ձե՞ք տեսնում, ինչ է։

— Բայց դա բոլորովին էլ № 18-ը չէ... — ասաց օբերշարֆյուրերը։

— Ի՞նչ...

— Դա № 22-ն է և ոչ թե № 18-ը։ Տասնութն այն սա է, — նա ձեռքով ցույց տվեց փլատակների մի կույտ, որի միջից դուրս էին ցցվել պողպատե հեծանքները։

— Դուք հաստա՞տ գիտեք այդ, — կմկմաց Գրեքերը։

— Դե իհարկե։ Այստեղ դժվար է որևէ բան զանազանել, բայց որ № 18-ը սա է, ես այդ հաստատ գիտեմ։

Գրեքերը նայեց փլատակներին. նրանք այլևս չէին ծխում։

— Փողոցի այս մասը ոչ թե երեկ են ոմբակոծել, — ասաց օբերշարֆյուրերը, — այլ, իմ կարծիքով, անցյալ շաբաթ։

— Իսկ դուք չգիտեք... — Գրեքերը դեմ ընկավ, բայց շարունակեց, — թե որևէ մեկը փրկվե՞լ է...

— Չեմ կարող ասել. բայց միշտ էլ մեկնում եկին փրկում են: Գուցե ձեր ծնողներն իսկի տանն էլ չեն եղել: Բնակիչների մեծ մասը ուժեղացած ժամանակ ապաստարան էր գնում:

— Իսկ որտե՞ղ և ումի՞ց կարող եմ իմանալ նրանց վիճակի մասին:

— Այժմ, գիշերով՝ ոչ մի տեղ: Փաղաքապետարանն ավերված է և այնտեղ ամեն ինչ իրա՛ր է խառնվել: Տեղեկացե՛ք վաղն առավոտյան շրջանային վարչությունում: Իսկ ի՞նչ է պատահել, այնուամենայնիվ, ձեր և այս մարդու միջև...

— Ոչի՞նչ... Իսկ ի՞նչ եք կարծում, փլատակների տակ էլի՞ մարդ կլինի մնացած:

— Մարդիկ ամե՛ն տեղ կան՝ մեռած մարդիկ: Եթե բոլորին փորել-հանելու լինես՝ սրանից հարյուր անգամ ավելի մարդ կպահանջվի: Սրիկաներն ամբողջ քաղաքն են ուժեղացնում, առանց խտրության:

Օբերշարֆյուրերը պատրաստվեց հեռանալ:

— Ասացե՛ք խնդրեմ, սա արգելվա՞ծ գոտի է, — հարցրեց Գրեքերը:

— Ինչո՞ւ:

— Պարետը հավատացնում է, թե արգելվա՞ծ է:

— Նա խելագարվե՞լ է և արդեն հանվա՞ծ է պաշտոնից: Ոչ ոք ձեզ այստեղից չի թշնամ՝ մնացե՛ք ինչքան ուզում եք: Գիշերելու համար ձեզ երեկ Կարմիր խաչում մահճակալ կտան: Դա այնտեղ է, որտեղ առաջ կայարանն էր: Եթե, իհա՛րկե, ձեր բախտը բանի՛:

Գրեքերը փնտրում էր մուտքը: Նա փլատակներից մաքրված մի տեղ գտավ, բայց դեպի ապաստարան տանող դուռը չէր երևում: Նա մագլցեց փլատակների և նրանց միջից գուրս ցցված սանդուղքի կտորների վրայով: Աստիճաններն ու բազրիքն անվնաս էին մնացել, բայց սանդուղքը, որի հետևում փլատակների մի կույտ էր բարձրանում, անիմաստ կերպով դեպի գատարակություն էր տանում: Պատահականորեն առաջացած խորշերից մեկում մի թավշե բազկաթոռ կար: Թվում էր, թե որե՛տ մեկը այն հոգատարությամբ այնտեղ է դրել: Տան հտեկի պատը փլվել էր պարտեզի լայնքով մեկ և նրա

ցատորները գիզվեւ էին ուրիշ փլատակների վրա: Այնտեղ ինչ-որ բան ցատկեց մի կողմ: Գրեքերին թվաց, թե գա նույն ծերունին է, բայց պարզվեց, որ կատու էր: Ինքնաբերաբար նա մի քար վերցրեց ու շարտեց կատվի ետևից: Հանկարծ նրա գլխում ծագեց մի անհեթեթ միտք, թե այդ կատուն... դիակներ է լափում: Նա արագ-արագ մագլցեց փլատակների այն կողմը և նոր միայն հասկացավ, որ իրենց տունը հենց սա է:

Անվնաս էին մնացել միայն փոքրիկ պարտեզի մի մասը, այրված բնով լորենին և փայտե տաղավարը, որտեղ նստարան էր դրված: Նա ձեռքը զգուշորեն քսեց լորենու բնին և շոշափեց տարիներ առաջ իր ձեռքով փորած տառերի խոր-դուրորդ տեղերը: Հետո շուտ եկավ ու շուրջը նայեց: Կուսի՛նը բարձրացավ կիսաքանդ պատի ետևից ու լուսավորեց փլատակները: Նրա լսույք փռված էր տարօրինակ, կարծես միայն երաղում գոլություն ունեցող մի դաշտանկար, որը միայն հրաբխային խառնարաններից էր բաղկացած:

Գրեքերը մոռացել էր, որ ինքը վերջին տարիներին ուրիշ տեսակի դաշտանկար չէ՞ր էլ տեսել: Շենքի հետնամուտքերը երևի ամուր խցված էին փլատակներով: Նա թխկթխկացրեց երկաթե հեծաններից մեկն ու շունչը պահած ականջ դրեց: Հանկարծ նրան թվաց, թե աղիոզորմ լացի ձայն է լսում: «Երեի քամի՛ն է,— մտածեց նա,— ի՞նչ կարող է լինել քամուց բացի...»: Նա նորից լսեց նույն ձայնը և նետվեց դեպի սանդուղքը: Աստիճանների վրա կծկված կատուն մի կողմ ցատկեց: Գրեքերը նորից ականջ դրեց: Նա դողում էր: Հանկարծ նա անսասան մի համոզվածությամբ զգաց, որ իր ծնողները հենց այստեղ են, այս փլատակների տակ. որ նրանք դեռ կենդանի են և նեղվածքի ու մթան մեջ, պլոկված ձեռքերով ճանկուտում են քարերը, աղիոզորմ լալիս ու իրեն օգնության կանչում...

Նա սկսեց տենդագին դեսուգեն նետել աղյուսներն ու քարերը, ապա սթափվեց ու նորից ետ վազեց: Վազելիս նա ընկավ, քերծեց իր ծունկը, ապա, փլատակների կույտի վրայով փողոց ընկնելով, սուրաց այնտեղ, ուր աշխատել էր ամբողջ գիշերը:

— Այստե՛ղ եկեք, այստե՛ղ: Դա Ն՝ 18-ը չէ: Ն՝ 18-ն այնչտե՛ղ է: Օգնեցեք ինձ փորել-հանել նրանց...

— Ի՛նչ, — մեջքն ուղղելով հարցրեց ջոկատի պետը:

— Սա Ն՝ 18-ը չէ... իմ ծնողներն այնտե՛ղ են...

— Որտե՛ղ:

— Ա՛յ այնտե՛ղ, շո՛ւտ արեք...

Պետը նայեց Գրեբերի ցույց տված կողմը:

— Ախր դա վաղո՛ւց-վաղուց է եղել, — ասաց նա, ասպունց, — աշխատելով ինչքան կարելի է մեղմ ու հոգատար խոսել, — հիմա արդեն ուշ է, գինվոր: Հիմա հարկավոր է այստեղ փորել:

Գրեբերը ցած նետեց իր ուսապարկը: — Ախր այնտեղ իմ ծնողներն են... Այ, այստեղ մթերք կա, իրեր, ինձ մոտ փող կա...

Պետն իր բորբոքված ու ջրակալած աչքերը հառեց նրան:

— Իսկ ով այստեղ է, մեռնի, էլի... հը՛...

— Ոչ... բայց...

— Տեսնո՞ւմ ես... Ախր սրանք դեռ կենդանի են...

— Գուցե դուք... հետո...

— Մի՞թե դուք չեք տեսնում, որ մարդիկ առանց այն էլ հոգնածությունից ոտքի վրա հագլիվ են կանգնում:

— Ես ձեզ ամբողջ գիշերն օգնել եմ, դուք էլ գուցե ինձ...

— Լսեք, — պետը հանկարծ զայրացավ, — ողջամիտ եղեք վերջապես: Ախր այնտեղ փորելն իմաստ չունի: Մի՞թե դուք չեք հասկանում: Չէ՞ որ դուք նույնիսկ չգիտեք, թե այնտեղ կենդանի մնացած մարդ կա՞, թե՞ ոչ... Ամենայն հավանականությամբ՝ ոչ, այլապես մեզ որեէ լուր կհասներ: Իսկ հիմա՝ հանգիստ թողեք մեզ...

Նա նորից քլունգը ձեռքն առավ: Գրեբերը դեռ անշարժ կանդնած էր: Նա ցրված նայում էր աշխատողների մեջքերին, նրանց կողքին գրված պատգարակին ու մոտեցած երկու սանիտարներին: Ջրմուղի խողովակից ժայթքող ջուրը ողողել էր փողոցը: Գրեբերին թվաց, թե վերջին ուժերը դավաճանում են իրեն: Ի՛նչ անել... Օգնե՛լ սրանց նորից... ոչ, դրա համար նա չափից ավելի հոգնած էր: Ոտքերը հագլիվ քարշ

տալով, նա վերադարձավ դեպի այն, ինչ երբեմն № 18 շենք էր կոչվել:

Նա նայեց փյառակներին և նորի՛ց փորձեց մաքրել նույն տեղը, բայց շատ շուտով հոգնեց: Ոչ, դա անհնա՛ր էր: Կոտրեալած աղյուսները հեռացնելիս, նա տեսավ նրանց տակ եղած բետոնը, երկաթե հեծաններն ու թերթաքարերը: Շենքն ամուր էր կառուցված, դրա համար էլ դժվար էր սեղից շարժել նույնիսկ նրա ավերակները: «Գուցե ծնողներիս այնու-ամենայնիվ հաջողվել է փախչել,— մտածեց Գրեբերը,— կամ գուցե նրանց էվակուացրել են: Գուցե հիմա նրանք ապրում են Գերմանիայի հարավային գյուղերից մեկում, կամ Ռոտեմբուրգում: Գուցե նրանք հիմա խաղաղ քնած են մոհճակայների վրա, տանիքի տակ: Մայրի՛կ, ամեն ինչ իմ միջից դուրս են կորվել և էլ ոչ սիրտ է մնացել, ոչ ուղի՛ղ...»:

Գրեբերը նստեց սանդուղքի մոտ: «Հակոբի սանդուղքն է երևի...— մտածեց նա:— Ի՛նչի մասին էր այդ պատմությու-նը... Կարծեմ դեպի երկիրք տանող սանդուղքի, ու հրեշտակ-ների, որոնք բարձրանում-իջնում էին նրանով: Բայց ո՛ւր են, այդ դեպքում, հրեշտակները: Ասենք, հիմա նրանց փոխարեն ինքնաթիռնե՞րն են: Որտե՞ղ է այս բոլորը կատարվում... Ո՛ւր է երկիրը՝ մի՛թե նա միայն գերեզմաններից է բաղկացած: Ես էլ եմ գերեզմաններ փորել՝ անթի՛վ, անհամա՛ր գերեզ-մաններ... Ինչո՞ւ եմ ես այստեղ: Ինչո՞ւ ինձ ոչ ոք չի օգնում: Ես բազմաթիվ ավերակներ եմ տեսել, բայց իրականում ոչ մի ավերակ չէի տեսել... Միայն այսօր, այսօր տեսա... Աթանք չարի՛շ են, սրանք նման չեն մյուսներին: Ինչո՞ւ սրանց տակ պառկածը ես չեմ... Ես պիտի պառկած լինեի սրանց տակ...»:

Լուռթյուն տիբեց: Վերջին պատգարակները տարան: Լուսինը վեր բարձրացավ. նրա մահիկը անգթորեն լուսավորում էր քաղաքը: Կատուն նորից հայտնվեց: Նա երկար ժամանակ հետևում էր Գրեբերին: Թափանցիկ լույսի մեջ նրա աչքերը դանաչ կայծեր էին թվում: Նա մի քանի անգամ անձայն պը-տռտվեց Գրեբերի շուրջը, ապա մոտեցավ, քսվեց նրա ոտ-քին, մեջքն ուտքեց ու մշավեց: Հետո կիպ սեղմվեց Գրե-բերին ու պառկեց: Զայց Գրեբերն այդ շնկատեց:

VIII

Պայծառ առաջնորդ էր: Գրեթե բոլոր ժամանակ չէր կարողանում սթափվել ու հասկանալ, թե որտեղ է ինքը գտնվում՝ այնքան ուժեղ էր իրեն զգացնել տալիս ավերակների մեջ քնելու սովորությունը: Բայց, քիչ անց, երեկվա բոլոր դեպքերը միանգամից խուժեցին նրա վրա: Գրեթե բոլոր հենվեց սանդուղքին, փորձելով կարգի բերել իր մտքերը: Նրանից քիչ հեռու, փլատակներում կիսով չափ թաղված լոգարանի տակ, կատուն անվրդով լվացվում էր: Նրա ինչ գործն էր, թե շուրջն ավերակ է... Գրեթե բոլոր նայեց ժամացույցին: Շրջանային վարչություն գնալու համար դեռ շուտ էր: Նա գծվարություն մտքի կանգնեց: Հողերն ընդարձացել էին, ձեռքերն արնոտ էին ու կեղտոտ: Լոգարանի հատակին մի քիչ մաքուր ջուր կար: Հավանաբար մնացել էր հրդեհի հանգցնելու ժամանակից, կամ անձրևաջուր էր: Զրի մեջ նա տեսավ իր դեմքը, որն օտար թվաց: Գրեթե բոլոր ուսապարկից հանեց օձառն ու սկսեց լվացվել: Զուրն իսկույն ևեթ սեացավ, իսկ ձեռքերի վրա արյուն երևաց: Նա ձեռքերն արևի տակ պահած չորացրեց, ապա սկսեց զննել իրեն՝ անդրավարտիքը պատռված էր, համազգեստը՝ կեղտոտ: Նա թաշկինակը թրջեց ու սկսեց հագուստի վրա տեղը մաքրել: Ավելին անել հնարավոր չէր: Ուսապարկի մեջ հաց կար, իսկ տափաշշի մեջ՝ մի քիչ սուրճ: Նա սկսեց նախաճաշել և հանկարծ զգաց, որ սարսափելի քաղցած է: Կո-

կորդն այնպես էր կսկծում, կարծես ամբողջ գիշեր գոռացել էր: Կատուն մոտեցավ: Գրեքերը մի կտոր հաց նետեց նրա առաջ: Կատուն հացը զգուշորեն վերցրեց, տարավ մի կողմ և նստեց, պատրաստվելով ուտել: Միաժամանակ նա հետևում էր Գրեքերին: Կատվի մի թաթն սպիտակ էր, իսկ ինքն՝ ամբողջովին սև:

Ապակու կտորները փայլվում էին փլատակների մեջ, արևի շողերի տակ: Գրեքերն ուսապարկը վերցրեց և փլատակների կույտի վրայով փողոց իջավ: Փողոցում նա մի պահ կանգ առավ, շուրջը նայեց ու չճանաչեց իր հարազատ քաղաքի ուրվագիծը: Ամենուրեք խորխորատներ էին բացվել, և տեսարանն ատամնաթափ ծնոտի էր նման: Տաճարի կանաչ գրմբեթը չկար, իսկ սուրբ Կատարինիի եկեղեցին ավերված էր: Կարծես քոսը կրծոտել ու կերել էր տանիքների շարքերը: Թվում էր, թե նախապատմական ինչ-որ վիթխարի միջատներ մի մեծ մրջնանոց էին քանդել: Հակենշտրասսեում միայն մի քանի անվնաս շենք կար: Քաղաքն այլևս ոչնչով չէր հիշեցնում այն հայրենիքը, դեպի ուր այնպես ձգտում էր Գրեքերը: Նա ավելի շուտ Ռուսաստանի ինչ-որ վայր էր հիշեցնում:

Բացվեց դուռն այն շենքի, որի միայն ճակատամասն էր մնացել, և դուրս եկավ երեկվա թաղային պարետը: Նա դուրս եկավ մի շենքից, որը փաստորեն այլևս չկար, բայց դուրս եկավ այնպես, կարծես ոչինչ չէր պատահել և դրա համար էլ ուրվականի տպավորություն թողեց: Պարետը գլխով արեց: Գրեքերը գանդաղում էր: Նա հիշեց օբերշտրեյտերի ասածը, թե պարետը խելքը թոցրել է, բայց այնուամենայնիվ մոտեցավ նրան: Պարետն ատամները բաց արեց:

— Դուք այստեղ ի՞նչ եք անում, — կտրուկ հարցրեց նա, — թալանո՞ւմ եք զքաղված: Դուք չգիտե՞ք, որ արգելված է...

— Լսեք, — ընդհատեց նրան Գրեքերը, — թողե՛ք այդ զանոցանքը և ավելի լավ է ինձ ասեք, թե հայտնի չէ՞ ձեզ որե՞տեք ան ծնողների՝ Պաուլ և Մարիա Գրեքերների մասին: Նրանք ապրում էին ա՛յ, այնտեղ:

Պարետն իր չսպիրած, նիհար դեմքը մոտեցրեց նրան:

— Ա՛-ա՛... այդ գո՞ւք եք, ճակատային: Միայն թե մի

դռոացեք այդպես, զինվոր: Կարծում եք, թե միայն գո՞ւր եք կորցրել ձեր հաբազատներին: Իսկ սա, սա՛ ի՞նչ է... — նա ցույց տվեց այն շենքը, որից դուրս էր եկել:

— Չե՞մ հասկանում...

— Այ սա՛, դուան վրայի՞նք: Կուրացե՞լ եք, ինչ է: Թե՛ ձեր կարծիքով սա երգիծաբանական թերթոն է:

Գրեբեբը չպատասխանեց: Նա նկատեց, քամուց դանդաղ ճռճվող դուռը. գուան ներսի կողմն ամբողջովին պատած էր ինչ-որ դրություններով: Նա արագ մոտեցավ: Գրությունների հեղինակները խնդրում էին հայտնել անհետ կորածների մասին ըստ նշված հասցեների: Կային, ուղղակի դուան վրա, մատիտով, ածուխով կամ թանաքով խզմզված գրություններ, «առաջին մեծ մասը՝ սոսինձով կամ կոճգամով փակցված թղթի կտորներ էին: «Հայերիս և Գեորգ. եկեք Հերման քեռու մոտ: Իրման զոհվել է. մայրիկ»: Չորս կոճգամով ամրացված մի մեծ տողած թուղթ էր դա՝ պոկված աշակերտական տետրից: Նրա տակ, կոշիկի տուփի կափարիչի վրա գրված էր՝ «Բ՛ սե՛ր աստուծո, հայտնեցեք Բրունհիլդա Շմիդտի ճակատագրի մասին. Թյուրինգերշտրասսե 4»: Սրա կողքի բացիկն ասում էր՝ «Օ՞տտո, մենք խաստի դպրոցումն ենք»: Իսկ ամենից ներքե, մատիտով ու թանաքով խզմզված հասցեների տակ, մեկը ատամնավոր եզրերով թղթե անձեռոցիկի վրա գունավոր մատիտով, առանց իր հասցեն նշելու, գրել էր. «Մարի՛ա, որտե՞ղ ես գու...»:

Գրեբեբը շտկվեց տեղում:

— Դե՞, — հարցրեց պարետը, — ձերոնք կա՞ն:

— Ոչ. նրանք չգիտեին, թե ես պիտի գամ:

Խելադարը դեմքը ծոմոնեց: Թվում էր, թե նա անձայն ծիծաղում է:

— Լսո՞ւմ եք, զինվոր. ոչ ոք ոչինչ չգիտի ոչ մեկի մասին՝ ոչ ոք: Իսկ խաբեբաները միշտ էլ չոր են դուրս գալիս ջրից, և սրիկաների հետ ոչինչ չի պատահում: Մի՞թե դուք մինչև հիմա այդ չգիտեք:

— Գիտեմ:

— Այդ դեպքում դուք էլ դրեք ձեր անունը այս վշտացյալների ցուցակի մեջ և սպասեք, սպասեք ինչպես մենք բոլորս:

Սպասեք, մինչև վշտից սեանալը... — պարետի դեմքը հանկարծ ալլափոխվեց: Կարծես ցավի մի ջղաձգություն անցավ նրա վրայով: Գրեքերը դեմքը շուռ տվեց: Նա կուսցավ ու փորձեց փլատակների մեջ գտնել որևէ մի բան, որի վրա կարելի լիներ գրել: Նրա աչքին ընկավ Հիտլերի դիմանկարի գունավոր վերարտագրությունը՝ ջարդված շրջանակի մեջ: Նկարի մյուս երեսը բռնորոշ մաքուր էր: Նա պատռեց դիմանկարի վերևի մասը, դրպանից մատիտը հանեց և հանկարծ շվարեց՝ ի՞նչ գրել... Վերջապես նա մեծ-մեծ տառերով գրեց. «Խնդրում եմ որևէ բան հայտնել Պաուլ և Մարիա Գրեքերների մասին: Էռնստն արձակուրդ է եկել»:

— Պետական գավաճանություն... — քրթմնջաց նրա ետևովից պարետը:

— Ի՞նչ... — Գրեքերը կտրուկ շուռ եկավ դեպի նա:

— Պետական գավաճանություն՝ դուք պատռեցիք Ֆյուրերի դիմանկարը:

— Նա արդեն պատռված էր և ցեխի մեջ էր ընկած... — զրգռված պատասխանեց Գրեքերը, — վերջ տվեք ձեր տխրարություններին...

Շուրջը ոչինչ չգտնելով, Գրեքերը գուռն վրայից հանեց անժանոթ մոր դրուժյան վրայի շորս կոճգամերից երկուսը և նրանցով իր դրուժյունը փակցրեց: Նա այդ արեց տհաճությամբ, այնպես, կարծես ուրիշի գերեզմանի վրայից պսակ էր գողանում: Սակայն ուրիշ ճար չկար, մանավանդ որ մոր դրուժյունը երկու կոճգամով էլ կդիմանար: Պարետը Գրեքերի ետևից նայում էր այդ ամենին:

— Պատրաստ է, — գոչեց նա այնպես, կարծես հրաման էր տալիս, — իսկ այժմ՝ կեցցե հաղթանակը, զինվոր: Սուղն արգելված է, ինչպես և՛ սգո հագուստը: Նրանք թուլացնում են մարտական ոգին: Հպարտացեք այն բանով, որ գուք զոհ եք մատուցում: Եթե դուք, սրիկաներ, ձեր պարտքը լավ կատարեիք, այս բոլորը տեղի չէր ունենա:

Հանկարծ նա շուռ եկավ և, նիհար ու երկար ոտքերը քարշ տալով, հեռացավ: Գրեքերն իսկույն մոռացավ նրա մասին: Նա Հիտլերի դիմանկարից մի կտոր էլ պոկեց և նրա վրա գրեց գուռն վրա տեսած հասցեներից մեկը: Դա Լոռզե ընտանիքի

հասցեն էր: Գրեթերն այդ ընտանիքը ճանաչում էր և որոշեց հարցնել իր ծնողների մասին: Հետո նա շրջանակից հանեց դիմանկարի մնացորդը, նրա հտեի երեսի վրա գրեց նույն բանը և վերադարձավ № 18 շենքը: Այնտեղ նա այդ գրութունը խցկեց երկու քարի արանքն այնպես, որ հեռվից աչքի ընկնի: Այժմ հավանականութուն կար, որ իր գրութունը կգտնեն կամ այստեղ, կամ այնտեղ: Այդ պահին նա ավելին անել չէր կարող: Գրեթերը դեռ կանգնած էր խճաքարերի ու աղյուսի կույտի առաջ, շիմանալով գերեզման է դա, թե՞ ոչ: Թավշե բազմոցն արևի շողերում զմրուխտի նման կանաչին էր տալիս: Մայթի եզրին աճած շագանակենին անվնաս էր մնացել: Արևով թափանցված նրա տերևները նուրբ փայլվելում էին: Տերևների մեջ բույն դրած, ծլվում էին սարյակները: Գրեթերը նայեց ժամացույցին: Քաղաքապետարան ղնալու ժամանակն էր:

Անհետ կորածների մասին տեղեկանք տվող փոքր պատուհանները սարքել էին ձեռաց, թարմ, շներկված տախտակներից, որոնցից խեժի ու փշատերևի հոտ էր գալիս: Շենքի մի անկյունում առաստաղը փլվել էր: Հյուսններն այնտեղ թրխկթրխկոցով ամրացնում էին առաստաղի գերանները: Ամենուրեք մարդիկ էին խոնված. նրանք անձայն ու համբերաւար սպասում էին: Պատուհանների հոտում նստած էին երկու կին և մի կոնատ տղամարդ:

— Ազգանո՞ւնը, — հարցրեց աջ կողմի վերջին պատուհանի հոտում նստած կինը: Նա լայն, տափակ երես ունեւր և զզզված մազերին կարմիր ժապավեն էր կապել:

— Գրեթեր... Պաուլ և Մարիա Գրեթեր... Հարկային վարչության քարտուղար: Հակենշտրասսե № 18:

— Ինչպե՞ս... — կինը ձեռքը մոտեցրեց իր ականջին:

— Գրե՛թեր, — կրկնեց Գրեթերն ավելի բարձր ձայնով՝ ձգնելով հաղթել մուրճերի ձայնին. — Պաուլ և Մարիա Գրեթեր: Հարկային վարչության քարտուղար:

Կինն սկսեց քրքրել ցուցակները՝ Գրեթեր, Գրեթեր... — Նրա մատը, որ սահում էր ազգանունների վրայով, հանկարծ կանգ առավ, — Գրեթեր... այո, իսկ անո՞ւնը:

— Պատւ և Մարիա:

— Չեմ լսում:

— Պատւ և Մարիա... — Գրեթերը հանկարծ կատաղեց՝ «Ինչպիսի՜ խայտառակութիւն, — մտածեց նա, — սեփական վշտի մասին գոռա՛լն էր պակաս...»:

— Սա՛ էլ չէ. այս Գրեթերի անունը էոնստ է:

— էոնստ Գրեթերը հենց ե՛ս եմ: Մեր ընտանիքում ուրիշ էոնստ չկա՛:

— Դե, դուք հո չե՞ք կարող այս Գրեթերը լինել, իսկ մեր ցուցակում ուրիշ Գրեթեր չկա: — Կինը բարձրացրեց գլուխն ու ժպտաց: — Եթե ուզում եք, մի քանի օրից հետո նորից եկեք՝ մենք դեռ բոլորի մասին տեղեկութիւններ չենք ստացել: Գրեթերը չէր հեռանում:

— Իսկ ուրիշ որտե՞ղ կարելի է տեղեկութիւններ ստանալ: Քարտուղարուհին ուղղեց իր մազերի ժապավենը:

— Տեղեկատու բյուրոյում: Հետեյալը:

Գրեթերն զգաց, որ ինչ-որ մեկն իրեն հրեց: Նրա հետեւը կանգնած փոքրիկ պառավն էր, որը թոշունի թաթիկների նմանվող ձեռքեր ուներ: Գրեթերը հտ քաշվեց, բայց դեռ անորոշ վիճակում կանգնած էր պատուհանի առաջ: Նա պարզապէս չէ՛ր հաւատում, թե խոսակցութիւնն ավարտված է: Ախր այդ ամենը չափի՜ց ավելի արագ կատարվեց, իսկ նրա կորուստը չափազանց մեծ էր: Կոնստը նկատեց նրան և զրլուխը պատուհանից հանեց:

— Դուք պիտի ուրախ լինեք, որ ձեր ծնողներն այս ցուցակում չկան, — ասաց նա:

— Ինչո՞ւ:

— Չէ՞ որ սա մեռածների ու ծանր վիրավորների ցուցակն է: Քանի ձեր ծնողները մեզ մոտ հաշվառման չեն ենթարկված, նրանց կարելի է շատ-շատ անհետ կորած համարել...

— Իսկ որտե՞ղ է անհետ կորածների ցուցակը:

Կոնստը նայեց նրան այն մարդու հեզությամբ, որն ստիպված է ամեն օր ութ ժամ անընդհատ գործ ունենալ ուրիշների վշտի հետ՝ առանց նրանց օգնելու որևէ հույսի:

— Ողջամի՛տ եղեք, — ասաց նա, — անհետ կորածը՝ անհետ կորած է: Ի՞նչ ցուցակի մասին կարող է խոսք լինել, երբ

դա նշանակում է, թե նրանց մասին մինչև հիմա որևէ լուր չկա: Այլապես նրանք ինչո՞ւ պիտի անհետ կորած կոչվեն: Պա՞րզ է:

Գրեթերն աչքերը հառեց նրան: Կոնստ պաշտոնյան երևի հպարտանում էր իր դատողությունների բանականությանը: Բայց ողջամտությունն ու բանականությունը ե՞րբ են ներդաշնակ հղել կորուստների ու տառապանքի հետ... Եվ հետո՞ ի՞նչ պատասխանես այն մարդուն, որը զրկվի է իր թևից...

— Եթե այդպես է, ուրեմն ճիշտ է, — ասաց Գրեթերն ու շուռ եկավ:

Համառ հարցուփորձերը Գրեթերին վերջիվերջո տարան տեղեկատու բյուրո, որը տեղավորված էր Քաղաքապետարանի շենքի մյուս թևում: Այնտեղ նույնպես զգացվում էր թրթվուտների ու խանձվածքի կծու հոտը: Երկար սպասելուց հետո Գրեթերն ընկավ պենսնե դրած մի ջղային կնոջ մոտ:

— Ես ոչինչ չգիտեմ, — իսկույն ծղրտաց նա, — այստեղ ոչինչ հնարավոր չէ պարզել: Քարտարկղները խառնաշփոթ վիճակի մեջ են: Նրանց մի մասն այրվել է, իսկ մյուս մասն այդ հիմար հրչեջները թրջել են:

— Իսկ ինչո՞ւ փաստաթղթերն անվտանգ տեղում չեք պահում, — հարցրեց Գրեթերի մոտ կանգնած ենթասպան:

— Անվտանգ տեղում... Իսկ որտե՞ղ է այդ անվտանգ տեղը: Դուցե դուք կասեք, հը՞: Ես ձեզ համար մագիստրատ չեմ: Գնացեք այնտեղ և բողոքեցեք: — Եվ կինը սարսափով նայեց թրջված ու քրքրված թղթերի հսկայական կույտին:

— Ամբողջը փչացավ՝ ամբողջ քարտարանը, ամբողջ բյուրոն... Ի՞նչ պիտի անենք հիմա... Ով ինչ անունով ուզի կարող է իրեն կոչել:

— Ա՛յ քեզ բան... Ի՞նչ կասես, հը՞... — ենթասպան թքեց ու բոթեց Գրեթերին. — Գնանք, բարեկամ, սրանց բոլորի տախտակը պակաս է:

Նրանք դուրս եկան և կանգնեցին Քաղաքապետարանի առաջ: Նրա շուրջը եղած բոլոր շենքերն այրվել էին: Բիսմարկի արձանից միայն սապոգներն էին մնացել: Եկեղեցու

փլված զանգակատան շուրջը ճախրում էր սպիտակ աղավ-
նինների մի երամ:

— Այ թե խրվեցինք, հա՛... — նկատեց ենթասպանը — Գու
ո՞ւմ ես փնտրում:

— Մնողներին:

— Իսկ ես՝ կնոջս: Նա նրան չգրեցի, թե գալիս եմ՝ ուղում
էի անակնկալի բերել: Իսկ դո՞ւ:

— Իմն էլ դրա նման մի բան էր: Մտածեցի՝ ինչո՞ւ իղուր
անհանգստացնեմ մերոնց: Արձակուրդս քանի անգամ է հե-
տաձգում էին. հետո հանկարծ տվին: Ուզենայի էլ՝ արդեն
չէի հասցնի իմաց տալ:

— Ի՞նչ տասել կուզի՝ ընկանք... Իսկ հիմա ի՞նչ ես անելու:

Գրեթե բոլոր մի հայացք գցեց շուկայի ամերված հրապարա-
կին: 1933 թվականից նա կոչվում էր Հիտլերալացի Համաշ-
խարհային առաջին՝ տանուլ տված պատերազմից հետո՝ է-
րերպալաց, մինչ այդ՝ Կոյզեր-Վիլհելմալաց, իսկ դրանից էլ
առաջ՝ Մարկտալաց:

— Ի՞նչ իմանամ... — պատասխանեց նա, — այս բոլորը
ուղեղումս, մի տեսակ, դեռ չի էլ տեղավորվում: Վերջիվերջո
հո չե՞ն կարող մարդիկ այսպես հեշտությամբ կորչել և այն
էլ՝ Գերմանիայի սրտում...

— Ինչո՞ւ չէ... — ենթասպան ծաղրական կարեկցությամբ
նայեց Գրեթերին, — Է՛հ, ախպերս, դու դեռ շատ բան կտես-
նես... Նա արդեն հինգ օր է, ինչ փնտրում եմ կնոջս: Հինգ օր՝
առավոտից-երեկո: Նա անհետացել է՝ կարծես դետնի տակն
անցած լինի, կամ կախարդված:

— Բայց ինչպե՞ս կարող է այդ պատահել... Զե՛ որ դոնե
մի որևէ տեղ...

— Հենց բանն էլ այն է, որ անհետացել է, — կրկնեց են-
թասպան, — մենակ նա հո չի՞. այդ նույն ձևով մի քանի հա-
զար մարդ է անհետացել: Նրանց մի մասին տեղափոխել են
գաղթականների համար կառուցված առաքման ճամբարներն
ու փոքր քաղաքները: Դե արի ու նրանց գտիր, երբ փոստն
ալսքան վատ է աշխատում: Մնացածն էլ, կարծեմ, խմբերով
գյուղերն են փախել:

— Գյուղե՞րը... — բացականչեց Գրեթերը թեթևացած: —

Պէ իհարկէ գլուղերը: Ես ինչպե՞ս չէի մտածել այդ մասին: Չէ՞ որ գլուղերում անվտանգ է: Նրանք հավանորեն այնքան տեղ են:

— Հավանորեն... Դու էլ կարգին ուրախացա՛ր, — արհամարհանքով փնչաց ենթասպան, — իսկ դու գիտե՞ս, որ միայն այս սնիծյալ քաղաքի շտաբը առնվազն երկու տասնյակ գլուղ կա: Մինչև այդ բոլոր գլուղերը ման գաս՝ քո արհաւիրդից հե՛տք էլ չի մնա: Հասկանո՞ւմ ես:

Գրեբերն, իհարկէ, հասկանում էր, բայց դա նրան չէր հուզում: Նա լուկ մի բան էր տեսչում՝ որ ծնողները կենդանի լինեն, իսկ թէ որտե՞ղ՝ այդ հիմա նրա համար մեկ էր:

— Լսիր, բարեկամ, — ասաց ենթասպան, արդեն ավելի հանգիստ, — հարկավոր է խելոք գործ բռնել: Եթէ իղուր դեսուդեն ընկնես՝ միայն ժամանակ կկորչի և կգծվես: Հարկավոր է գործել կազմակերպված: Ի՞նչ ես մտադիր առաջին հերթին անել:

— Ես շա՛տ գիտեմ... Երևի կփորձեմ ծանոթներից որեւէ բան իմանալ: Ես գտել եմ այժմյան հասցեն այն մարդկանց, սրտնց տները ոմբակոծել են: Նրանք առաջ ապրում էին մեր փողոցում:

— Նրանցից շատ բան չես իմանա: Բոլորի աչքը վախեցած է: Ես այդ արդեն փորձել եմ, բայց կարելի է մեկ էլ փորձել: Հետո, գիտես ինչ, մենք կարող ենք իրար օգնել: Որեւէ տեղ քո ծնողների մասին հարցնելիս՝ հարցրու նաև իմ կնոջից: Նույնը կանեմ նաև ես: Եղա՛վ:

— Եղավ:

— Շատ լավ: Իմ ազգանունը Բետխեր է. կնոջս անունը՝ Ալմա: Գրիր, որ շնորհակալ եմ...

Գրեբերը նշեց իր մոտ նրա ասածը, այնուհետև գրեց իր ծնողների անուն-ազգանունները և թուղթը տվեց Բետխերին: Վերջինս ուշադիր կարդաց ու գրպանը խրեց. — դու որտե՞ղ ես ապրում, Գրեբեր:

— Առայժմ՝ ոչ մի տեղ: Հարկավոր է որեւէ ապաստարան գտնել...

— Զորանոցում հատուկ շենք կա այն արձակուրդայինների համար, որոնց տները ոմբակոծված են: Ներկայացրիք

պարեաւանոց և քեզ ուղեգիր կտան: Դու այնտեղ արդեն եղե՞լ ես:

— Դեռ ոչ:

— Աշխատիր ընկնել Ձ 48 սենյակը: Դա հիվանդների նախկին բնդունարանն է: Այնտեղ սնունդն էլ լավ է: Ես նույնպէս այնտեղ եմ ապրում: Բեռտերը գրպանից հանեց գլանակի մնացորդը, զննեց ու նորից տեղը դրեց:— Որոշել եմ այսօր շրջել բոլոր հիվանդանոցները: Երեկոյան որեւէ տեղ կհանդիպենք: Գուցե մինչ այդ որեւէ մեկս մի բան իմացած լինենք:

— Որտե՞ղ հանդիպենք:

— Սրանից հարմար տեղ չկա: Իննի՞ն:

— Լավ:

Բեռտերը գլխով արեց, ապա աչքերը հառեց կապույտ երկնքին:

— Մի տես, թե ի՞նչ է կատարվում, հը՞.— ասաց նա դառնութեամբ, — ախր արդեն գարո՞ւն է... Իսկ ես, այս էլ հինգ գիշեր է, ինչ թիկունքային պաշտպանության քլոփակների հետ վեր եմ ընկած էն շան բնում, փոխանակ քեֆ քաշելու իմ կնկա հետ, որի հետույքը վառարանի՞ պէս տաք է...

Գարտենշտրասսի առաջին երկու շենքերն ավերված էին: Այնտեղ արդեն ոչ ոք չէր բնակվում: Երրորդ շենքը, որտեղ ապրում էին Յիգլերները, համեմատաբար անվնաս էր մնացել՝ այրվել էր միայն տանիքը: Ինքը՝ Յիգլերը մի ժամանակ եղել էր ծերունի Գրեբերի ծանոթը:

Գրեբերը սանդուղքով բարձրացավ: Սանդուղքի հարթակներում գրված էին ավազով ու ջրով լի դուլներ, իսկ պատերին աղդարարութուններ էին փակցված: Գրեբերը զանգահարեց ու դարձացավ, որ զանգը դեռևս գործում է: Քիչ անց, հյուծված մի պառավ կիսաբաց արեց դուռը:

— Ֆրաու Յիգլեր, — ասաց Գրեբերը, — այս ես եմ, է՛նչո՞ւ Գրեբերը:

— Այո՞ւ, ահա՛ թե ինչ... — պառավը աչքերը նրան հառեց, ապա անվճռական ավելացրեց. — Դե, ներս եկեք, պարոն Գրեբեր:

Նա դուռը փոքր-ինչ ետ տարավ ու, Գրեբերին ներս թողնելուց հետո, նորից գցեց դռան բոլոր փակերը:

— Այ մա՛րդ, մի վախենա, — կանչեց նա դեպի բնակարանի խորքը, — ոչի՛նչ չկա. է՞նչստ Գրեբերն է՝ Պաուլ Գրեբերի տղան:

Ճաշասենյակից մոմի հոտ էր գալիս: Լինողումը փայլում էր հայելու նման: Լուսամուտի դռին ինչ-որ տնային բույսեր էին գրված, որոնց մեծ տերևների վրա դեղին բծեր կային՝ կարծես նրանց վրա յուղ էին թափել: Բազմոցի վերևում գորգ էր կախված: «Սևփական օջախը փողից թանկ է»՝ ասեղնագործված էր նրա վրա կարմիր խաչկարերով: Ննջարանից դուրս եկավ Ցիգլերը: Նա ժպտում էր: Գրեբերը նկատեց, որ ծերունին հուզված է:

— Ի՞նչ իմանաս, թե եկողն ով է, — ասաց նա, — իսկ ձեզ, ճիշտն ասած, մենք բոլորովին չէինք սպասում: Դուք ռազմաճակատի՞ց եք եկել:

— Այո. և ծնողներիս եմ փնտրում: Նրանց տունը ոմբակոծել են:

— Գոնե ուսապարկը հանեք, — ասաց Ֆրանու Ցիգլերը, — ես իսկույն եեթ սուրճ կեփեմ: Մենք դեռ դարու լավ սուրճ ունենք:

Գրեբերը ուսապարկը նախասենյակ տարավ:

— Ես ուրիշ-գլուխ կեղտի մեջ կորած եմ, — նկատեց նա, — իսկ ձեզ մոտ այնպես մաքու՛ր է... Մենք ետ ենք սովորել այս ամենից:

— Ոչի՛նչ... Նստե՛ք, նստեք, այ, այստե՛ղ, բազմոցին:

Ֆրանու Ցիգլերը գնաց խոհանոց: Ցիգլերն անվճռալիան նայեց Գրեբերին:

— Հը՛մ... — մրթմրթաց նա:

— Դուք ոչինչ չե՛ք լսել իմ ծնողների մասին... Ես ոչ մի կերպ չեմ կարողանում նրանց գտնել: Քաղաքապետարանում ոչ մի տեղեկություն չկա: Այնտեղ ամեն ինչ իրար է խառնըվել:

Ցիգլերը գլուխն օրորեց: Դռան մեջ արդեն կանգնած էր նրա կինը:

— Մենք տնից բոլորովին դուրս չենք գալիս, է՞նչստ, —

շտապ-շտապ բացատրեց կինը:— Մենք վաղուցվանից ոչ ոքի մասին ոչինչ չգիտենք:

— Մի՞թե դուք նրանց ոչ մի անգամ չեք տեսել... Ախր չի կարող պատահել, որ դոնե մի անգամ հանդիպած չլինեք:

— Դա շատ վաղուց էր՝ առնվազը հինգ-վեց ամիս սրանից առաջ: Այն ժամանակ...— Ֆրաու Ցիգլերը հանկարծ լռեց:

— Այն ժամանակ ի՞նչ...— հարցրեց Գրեբերը:— Ինչպե՞ս էին նրանք իրենց զգում այն ժամանակ:

— Նրանք ողջ և առողջ էին... Այո, այո, ձեր ծնողները բոլորովին առողջ էին...— իրար անցավ պառավը:— Բայց, ախր, իհարկե, դրանից հետո...

— Այո...— ասաց Գրեբերը, — ես արդեն տեսա... Մենք այնտեղ, պարզ է, դիտել ենք, որ քաղաքները ոմբակոծում են, բայց չէինք կարող պատկերացնել, թե այս ձևով...

Ամուսինները չպատասխանեցին: Նրանք աշխատում էին Գրեբերի կողմը շնայել:

— Հիմա սուրճը պատրաստ կլինի, — ասաց կինը, — դուք մի դավաթ կխմեք, այնպես չէ՞: Մի դավաթ տաք սուրճ խմելը միշտ էլ օգտակար է:

Նա սեղանի վրա դրեց երկնագույն նախշերով գավաթները: Գրեբերը նայեց նրանց: Իրենց տանը ճիշտ այսպիսի գավաթներ կային: Զգիտես ինչու, այսպիսի նախշերը «սոխազարգ» էին կոչվում:

— Հը՞մ...— նորից մրթմրթաց Ցիգլերը:

— Ի՞նչ եք կարծում, կարո՞ղ էին իմ ծնողներին որևէ խմբի հետ էվակուացնել...— հարցրեց Գրեբերը:

— Հնարավոր է... Այ կնիկ, էն, էրվինի բերած խմորեղենից իսկի չի՞ մնացել. բեր, հյուրասիրիր պարոն Գրեբերին:

— Իսկ ինչպե՞ս է ապրում էրվինը:

— Է՞րվինը...— ծերունին ցնցվեց, — էրվինը լավ է ապրում, շատ լավ:

Կինը սուրճ բերեց: Նա սեղանի վրա դրեց մի մեծ թիթեղյա տուփ: Տուփի վրայի մակագրությունը հուլանդերեն էր: Նրա մեջ մի քիչ խմորեղեն էր մնացել «Հոլանդիայից է» — մտածեց Գրեբերը: Զէ՞ որ նա ինքն էլ, սկզբում, նվերներ էր բերում Ֆրանսիայից:

Ֆրաու Յիզլերն, ինչքան ուժ ունեւ, հյուրասիրում էր նրան:

Գրեքերը վերցրեց ոսկեգույն շաքարաշերտով պատած խմորեղենը, որն արդեն բոլորովին չորացել էր:

Մերունինները ոչ մի փշրանք չդրին իրենց բերանը: Սուրճ նույնպէս չխմեցին: Յիզլերը մտացրիվ թմբկահարում էր սեղանը:

— Էլի վերցրե՛ք... — ասաց պառավը: — մենք էլ հյուրասիրելու ոչինչ չունենք: Համեղ խմորեղեն է:

— Այո, շատ համեղ է, շնորհակալություն: Ես հենց նոր եմ ճաշել:

Գրեքերը հասկացավ, որ նրան այլևս ոչ մի տեղեկութիւն չի հաջողվի կորդել այս ժերունիներից: Քերևս նրանք ոչինչ չգիտեն էլ: Գրեքերը վեր կացավ: — Իսկ գուր չգիտե՞ք, թե ես էլ որտե՞ղ կարող եմ տեղեկութիւն ստանալ:

— Մենք ոչինչ չգիտենք: Մենք բոլորովին դուրս չենք գալիս տնոց և ոչինչ չգիտենք: Շատ ցավում ենք, է՛նչո՛ւս, ինչ արած... —

— Սիրով հավատում եմ, Շնորհակալություն սուրճի համար, — Գրեքերն ուղղվեց դեպի դուռը:

— Իսկ որտե՞ղ եք դուր գիշերում, — հանկարծ հարցրեց Յիզլերը:

— Մի տեղ կգտնեմ... Եթե տեղ չգտնվի՝ շորանոց կգնամ:

— Մեզ մոտ տեղ չկա, — շտապ ասաց Ֆրաու Յիզլերն ոտնայեց ամուսնուն: — Ռազմական իշխանութիւններն, իհարկե, հոգ տարած կլինեն այն արձակուրդայինների մասին, որոնց տները ուժեղացածվել են:

— Իհարկե... — համաձայնվեց Գրեքերը:

— Գուցե, մինչև տեղ գտնելը, ուսապարկը մեզ մո՞տ թողնի. ինչ կասես, այ կնիկ... — առաջարկեց Յիզլերը. — ինչքան չլինի՝ ծանր է:

Գրեքերը որսաց կնոջ պատասխան-հայացքը:

— Ոչի՞նչ, — ասաց նա, — մենք սովոր ենք:

Նա դուռն իր ետևից փակեց ու իջավ սանդուղքով: Օդը նրան ճնշում էր: Երևի Յիզլերներն ինչ-որ բանից վախենում

էին, թէ ինչի՞ց՝ նա չգիտեր: Ասենք 1933 թվականից սկսած վախճանալու ախքա՞ն պատճառ կար...

Լոռոցի ընտանիքը տեղավորել էին Ֆիլհարմոնիայի մեծ դահլիճում: Դահլիճը լիփ-լեցուն էր երթային մահճակալներով ու ներքնակներով: Պատերին կախված էին դրոշներ, սվաստիկայով զարդարված մարտաշունչ լոգունգներ և ֆյուրերի յուղաներկ գիմանկայր, դրված ոսկեղեն լայն շրջանակի մեջ՝ երբեմնի հայրենասիրական տոնախմբությունների բոլոր մնացորդները: Դահլիճը լցված էր երեխաներով ու կանանցով: Մահճակալների արանքում դրված էին ճամպրուկներ, թաղարներ, սպիրտայրոցներ, բազկաթոռներ, գրադարակներ, մթերքներ՝ մի խոսքով այն ամենն, ինչ հաջողվել էր փրկել:

Ֆրաու Լոռոցին անտարբեր հայացքով նստել էր դահլիճի մեջտեղը դրված մահճակալներից մեկի վրա:

Դղզզված ճերմակ մազերով, ծանրամարմին մի կին էր նա:

— Քո ծնողները... — նա խամրած հայացքով նայեց Գրեբերին և երկար ժամանակ աշխատում էր ինչ-որ բան հիշել. — նրանք զոհվել են, էռնստ... — վերջապես մրթմրթաց նա:

— Ի՞նչ...

— Զոհվել են, — կրկնեց նա, — ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել...

Զևազգեստ հագած մի երեխա թափով վաղելիս Գրեբերին դիպավ. նա ձեռքով մի կողմ հրեց երեխային:

— Դուք որտեղի՞ց գիտեք... — հարցրեց Գրեբերը, զգալով, որ շնչասպառ է լինում և ձայնը դավաճանում է իրեն: — Դուք տեսե՞լ եք նրանց... որտե՞ղ...

Ֆրաու Լոռոցին հոգնած գլուխն օրորեց:

— Ոչինչ հնարավոր չէր տեսնել, էռնստ, — քրթմնջաց նա, — չորս կողմը կրակ էր, ճիշ... իսկ հետո...

Նրա խոսքերը վերածվեցին խուլ քրթմնջոցի, հետո լռեց և այն:

Կինը նստել էր ձեռքերով ծնկներին հենված և անթարթ

առաջ էր նայում՝ կարծես մեն-մենակ լինելը ամբողջ դահլիճում:

Գրեթե զարմացած նայում էր նրան:

— Ֆրաու Լոռզե... — վերջապես կակազելով հարցրեց նա: — փորձեցե՞ք հիշել, թե դուք տեսե՞լ եք իմ ծնողներին և որտեղի՞ց գիտեք, որ նրանք զոհվել են:

Կինը նայում էր նրան պզտոր հայացքով:

— Լենան էլ զոհվեց, — շարունակեց նա, — Ավգուստն էլ... Դու նրանց ճանաչում էիր, ճիշտ է...

Գրեթե անզու կերպով հիշեց երկու երեխաների, որոնք անընդհատ մեղրարիթ էին ծամում:

— Ֆրաու Լոռզե, — կրկնեց Գրեթերը: Նա անհաղթահարելի ցանկություն էր զգում տեղից բարձրացնել ու մի լավ ցնցել պառավին: — Աղաչում եմ, ասացե՛ք, դուք որտեղի՞ց գիտեք, որ իմ ծնողները զոհվել են: Փորձեցե՞ք հիշել, դուք տեսե՞լ եք նրանց...

Բայց պառավն արդեն չէր լսում նրան:

— Լենան... — մրմնջում էր նա, — Լս իսկի նրան էլ չտեսա: Ինձ չթողին նրան մոտենալ: Չկարողացան հավաքել նույնիսկ նրա փոքրիկ մարմնի բոլոր կտորները... Ինչո՞ւ են այս բոլորն անում: Դու գինվոր ես, դու կիմանաս...

Գրեթե հուսահատ շուրջը նայեց: Մեկը, մահճակալների արանքով շարժվելով, մի կերպ մոտեցավ նրան: Ինքը՝ Լոռզեն էր: Նա ծերացել էր ու նիհարել: Լոռզեն ձեռքը քնքշությամբ դրեց նորից իր անսփռված վշտի մեջ խորասուզված կնոջ ուսին և Գրեթերին ինչ-որ նշան արեց:

— Մայրիկը դեռ չի՞ կարողանում կատարվածը հասկանալ, է՞նչու, — ասաց նա:

Ամուսնու ձեռքն զգալով, կինն ուսը շարժեց և աչքերը գանգաղ բարձրացրեց դեպի նա, — իսկ դու հասկանո՞ւմ ես...

— Լենա...

— Իսկ եթե հասկանում ես, — հանկարծ ասաց նա հրաշալի, բարձրաձայն ու որոշ՝ կարծես դպրոցում դաս էր պատասխանում, — նշանակում է ավելի լավ չես, քան նրանք, ովքեր մեղավոր են այս ամենի մեջ:

Լոռոզեն վախեցած նայեց հարեան մահճակալներին. բարեբախտաբար ոչ ոք ոչինչ չէր լսել:

Ձևազգեստ հագած երեխան վաղում էր ճամպրուկների արանքով և աղմուկով պահմտոցի էր խաղում մի քանի ուրիշ երեխաների հետ:

— Այո, ավելի լավ չես, — կրկնեց նա և գլուխը կախ զրոցեց՝ նորից վերածվելով ինչ-որ անասնական թախծի խղճալի կծիկի:

Լոռոզեն Գրեբերին գլխով արեց, և նրանք միասին դուրս եկան:

— Ի՞նչ է պատահել իմ ծնողներին, — հարցրեց Գրեբերը: — Ձեր կինը հավատացնում է, թե նրանք զոհվել են:

Լոռոզեն գլուխը տալուքերեց:

— Նա ոչինչ չգիտի, էոնստ: Նա կարծում է, թե քանի որ մեր երեխաները զոհվել են, ապա բոլորն էլ զոհվել են: Ախր, նա մի քիչ... Մի՞թե չնկատեցիր...

Թվում էր, թե նա ուզում է ինչ-որ բան կուլ տալ: Ադամախնձորը շղաձգորեն շարժվում էր նրա նիհար պարանոցի վրայով: — Երբեմն նա այնպիսի բաներ է ասում... Մի անգամ արդեն մատնագիր են գրել մեզ վրա... Այս մարդկանցից մեկը...

Հանկարծ Գրեբերին թվաց, թե Լոռոզեն իրենից մի տեսակ հեռացավ:

Գորշ-կեղտոտ լույսի տակ նա բոլորովին փոքր էր երևում: Քիչ անց Լոռոզեն նորից հայտնվեց Գրեբերի կողքին՝ վերըստացած իր բնական չափերը: Գրեբերը վերստացավ տարածության քիչ առաջ կորցրած զգացումը:

— Ուրեմն նրանք կենդանի՞ են, — հարցրեց նա:

— Ես այդ չեմ կարող պնդել, էոնստ: Դու չես պատկերացնում, թե ի՞նչ էր կատարվում այստեղ այս տարի, երբ ռազմաճակատում գործերը քանի գնում, վատանում էին: Ոչ ոքի հնարավոր չէր վստահել: Բոլորը վախենում էին իրարից: Հավանաբար քս ծնողները գտնվում են որե՛կ անվտանգ տեղում:

Գրեբերը թեթևացած շունչ քաշեց. — իսկ դուք տեսե՞լ եք նրանց:

— Միայն մի անգամ, փողոցում: Բայց դա մի ամիս առաջ էր, օդային հարձակումներից առաջ: Այն ժամանակ դեռ ձյուն կար:

— Իսկ ինչպե՞ս էին նրանք, ողջ-առողջ էին...

Լոռզեն իսկույն շարտասխանեց:

— Իմ կարծիքով այո, — վերջապես ասաց նա, կարծես նորից դժվարությամբ ինչ-որ բան կուզ տալով:

Հանկարծ Գրեբերը ամոթ զգաց: Նա հասկացավ, որ այսուհետև պարագաներում չի կարելի հարցնել, թե որեւէ մեկը մի ամիս առաջ կենդանի՞ էր, թե՛ ոչ: Հարցնել կարելի է միայն մի բան՝ կենդանի՞ է նա, թե մեռած, և ուրիշ ոչինչ:

— Ներեցեք ինձ, — շփոթված ասաց նա:

Լոռզեն գլուխն օրորեց:

— Ոչի՞նչ, էնուտո. հիմա ամեն մեկն իր մասին է մտածում: Վիշտը խեղդել է աշխարհը...

Գրեբերը դուրս եկավ փողոց: Երբ նա ֆիլհարմոնիա էր գալիս, այո փողոցը խոժոռ ու մեռած էր, իսկ հիմա անհամեմատ ավելի լուսավոր էր թվում: Ոչ, կյանքն այնտեղ դեռ բոլորովին չէր մեռել: Գրեբերն այժմ նկատում էր ոչ միայն ավերված տներն, այլև բոլորոշող ծառերը, փողոցում խաղացող երկու շներին և թաց, կապույտ երկինքը: Մնողները կենդանի են. նրանք ընդամենը... անհետ կորած են: Մի ժամ առաջ, երբ կոնատ պաշտոնյան նույնն ասաց, զա Գրեբերին սարոսփելի ու անտանելի էր թվում, իսկ այժմ այդ նույն լուրը նրա մեջ ինչ-որ անհասկանալի ձևով հույս էր ծնում: Գրեբերը գիտեր, որ դրա միակ պատճառն այն էր, որ ինքը, դրանից առաջ, զեթ մի ըոպիով, հավատացել էր իր ծնողների մահվանը:

Շա՞տ բան է պետք արդյոք հույսի համար...

IX

Գրեքերը տան առաջ կանգ առաւ: Խաւարում նա չկարողացաւ տեսնել տան համարը:

— Ո՞ւր եք գնում, — հարցրեց ինչ-որ մեկը, որ դռան մոտ հենվել էր պատին:

— Ասացեք խնդրեմ, սա Մարիենշտրասսե № 22*-ն է:

— Այո. ո՞ւմ մոտ եք գնում:

— Բժշկական խորհրդական Կրուզեի:

— Կրուզեի, Իսկ նա ձեր ինչին է պետք...:

Գրեքերը մթան մեջ նախեց խոսողին: Նա գրոհայինի հագուստով էր ու երկարաճիտ սապոգներով:

«Երևի որեէ չափից սովելի ջանասեր թաղային հսկիչ է, — մտածեց Գրեքերը. — ա՛յս էր պակաս...»:

— Ինչ որ պետք է՝ ես ինքս կասեմ դոկտոր Կրուզեին, — պատասխանեց Գրեքերն ու ներս մտավ:

Նա շատ էր հոգնել: Հոգնել էին ոչ միայն աչքերն ու նվազող ոսկորները՝ հոգնությունը նստած էր ինչ-որ տեղ, ներսում:

Ամբողջ օրը նա փնտրել ու հարցուփորձ էր արել և այն էլ համարյա առանց արդյունքի: Նրա ծնողները քաղաքում ազգականներ չունեին, իսկ հարևաններից քչերն էին մնացել: Բետխերն իրավացի էր՝ դա իսկապես ինչ-որ կախարդական շրջանակ էր: Մարդիկ վախենում էին գետապոլսից և գերա-

դասում էին լռել: Նրանք էլ, ումբեր որևէ բան գիտեին, ուղարկում էին ուրիշների մոտ, որոնք նույնպես ոչինչ չէին ասում:

Նա բարձրացավ սանդուղքով: Միջանցքում մութն էր: Բժշկական խորհրդականն ապրում էր երկրորդ հարկում: Գրեթե չազդիվ էր հիշում նրան, բայց գիտեր, որ Կրուզեն մի ժամանակ բուժել է իր մորը: Գուցե մայրը եղած լինի նրա մոտ և թողած իր նոր հասցեն:

Դուռը բացեց տարեց մի կին, որի դիմագծերը կարծես ջնջված էին:

— Կրուզեին,— կրկնեց նա,— դուք ուզում եք տեսնել դոկտոր Կրուզեին...

— Այո, այո:

Կինը լուռ զննում էր նրան, բայց ևս չէր քաշվում, որպեսզի հյուրին ներս թողնի:

— Նա տա՞նն է,— անհամբերությամբ հարցրեց Գրեթերը: Կինը չափափոխանեց: Թվաց, թե նա ականջ է դնում ցածրում կատարվող ինչ-որ բանի:— Դուք ընդունելությամբ եք ևկել:

— Ոչ, անձնական գործով:

— Անձնակա՞ն...

— Այո, անձնական. դուք ֆրաու Կրուզեն եք:

— Աստված մի՛ արասցե:

Գրեթերը տարակուսանքով նրան նայեց: Այդ օրը նա շատ էր տեսել և՛ զգուշավորություն, և՛ ատելություն, և՛ հազար ու մի տեսակ հնարագիտությունները, բայց սա ինչ-որ նոր բան էր:

— Լսեք,— ասաց նա,— ես չգիտեմ, թե ձեզ մոտ ինչ է կատարվում և չեմ էլ հետաքրքրվում... Ինձ հարկավոր է խոսել դոկտոր Կրուզեի հետ: Ահա բոլորը: Հասկանալի՞ է:

— Կրուզեն այլևս այստեղ չի ապրում,— հանկարծ հայտարարեց կինը բարձրաձայն, կոպիտ ու թշնամաբար:

— Իսկ սա ո՞ւմ ազգանունն է...— Գրեթերը ցույց տվեց դռան պղնձե հասցետախտակը:

— Դա վաղուց պիտի հանվեր...

— Բայց չէ՞ որ չի հանված: Գուցե այստեղ նրա ընտանիքից որևէ մե՞կը կա:

Կինը լռում էր: Գրեթե զահլան գնաց, և նա արդեն պատ-
րաստվում էր այդ կնոջը դրողի ծոցն ուզարկել, երբ հան-
կարծ լսեց, որ բնակարանի ներսում մի դուռ բացվեց: Լոյսի
շեղ շերտը սենյակից միջանցք ընկավ:

— Ի՞նձ ես հարցնում,— ձայնեց ինչ-որ մեկը:

— Այո,— պատասխանեց Գրեթերը ենթադրաբար.— ինձ
հարկավոր է խոսել որևէ մեկի հետ, որն անձամբ ճանաչում
է բժշկական խորհրդական Կրուզեին, բայց, կարծես թե, ոչինչ
չի ստացվում:

— Սա էլիզարեթ Կրուզեն եմ:

Գրեթերը նայեց ջնջված դիմագծեր ունեցող կնոջը: Վեր-
ջինս բաց թողեց դռան բռնակն ու հեռացավ:

— Հարկավոր է էլեկտրական լամպը փոխել,— այնուա-
մենայնիվ ֆշշաց նա, լուսավորված սենյակի մոտով անցնե-
լիս,— հրամայված է էլեկտրականությունը խնայել:

Գրեթերը դեռ կանգնած էր դռան մեջ: Քսան տարեկան մի
աղջիկ դեպի դուռն էր գալիս վարար գետի նմանվող լույսի
շերտի միջով: Մի պահ Գրեթերը տեսավ նրա աղեղանման
հոնքերը, մուգ աչքերն ու ալիքի նման ուսերին թափվող բրոն-
զագույն վարսերը: Այնուհետև աղջիկը սուզվեց միջանցքի
կիսախավարի մեջ և նորից հայտնվեց՝ այս անգամ նրա ա-
ռաջ:

— Հայրս այլևս հիվանդներ չի ընդունում,— ասաց նա:

— Ես չեմ եկել բուժվելու: Ես կուղևի որոշ տեղեկություն-
ներ ստանալ...

Աղջկա դեմքը փոխվեց: Նա զգույշ ետ նայեց, կարծես
ցանկանալով հավատարմանը՝ հարեանուհին գնացե՞լ է, թե՞
ոչ, ապա լայն բացեց դուռը:

— Ներս եկեք...— շնչաց նա:

Գրեթերն աղջկա ետևից մտավ այն սենյակը, որտեղից
լույս էր ընկնում: Աղջիկը շուտ եկավ և իր փորձող հայացքը
սևեռեց նրան: Նրա աչքերն այլևս մուգ չէին թվում՝ մոխրա-
գույն էին նրանք ու վճիտ:

— Ես, ախր, ձեզ ճանաչո՞ւմ եմ,— ասաց նա,— դուք մի
ժամանակ այստեղի գիմնազիայում չե՞ք սովորել:

— Այո՞, ես է՞նչստ Գրեթերն եմ:

Այժմ արդեն Գրեքերն էլ հիշեց նրան՝ երբեմնի բարալիկ աղջկան։ Այն ժամանակ նա շափից ավելի մեծ աչքեր ունեւր և խիտ մազեր։ Աղջիկը վաղ հասակում կորցրել էր մորը և ստիպված էր եղել տեղափոխվել ուրիշ քաղաք, ազգականների մոտ։

— Աստված իմ, էլիզաբեթ, ես քեզ սկզբից շճանաչեցի։

— Այն պահից, ինչ մենք չենք տեսել իրար, յոթ-ութ տարի է անցել։ Դու շատ ես փոխվել։

— Դու էլ։

Նրանք կանգնած էին դեմ-դեմաց։

— Այս ի՞նչ է կատարվում այստեղ, — շարունակեց նա, — քեզ պահպանում են այնպես, կարծես... գեներալ լինես։

էլիզաբեթ Կրոսդեն պատասխանեց կարճ, դառն ծիծաղով։

— Ոչ թե գեներալ, այլ... բանտարկյալ։

— Ի՞նչ... ինչի՞ համար... մի՞թե քո հայրը...

Աղջիկն արագ մի շարժում արեց։

— Սպասիր, — շնչաց նա և մոտեցավ սեղանին, որի վրա պատեֆոն էր դրված։ Նա պատեֆոնը լարեց։

Թնդաց Հոհենֆրիդենբերգյան քալերգը. — Այ, ինչ եմ տեսել. հիմա կարող ես շարունակել։

Գրեքերը նայում էր նրան ու ոչինչ չէր հասկանում։ Երևի Բետխերն իրավացի է՝ այս քաղաքի համարյա թե բոլոր բնակիչները խելագարներ են։

— Ինչի համար է այս ամենը, — հարցրեց նա. — Կանգնեցրու պատեֆոնը. ես մինչև կոկորդոս կո՛ւշտ եմ քալերգներից։ Ավելի լավ է ասա, թե ի՞նչ է կատարվում այստեղ և ինչու ես դու... համարյա թե բանտարկյալ։

էլիզաբեթը վերադարձավ։

— Այս կինը դուան ետևից ականջ է դնում։ Նա մատնիչ է։ Դրա համար էլ ես նախ գործի դրի պատեֆոնը... — էլիզաբեթը կանգնած էր Գրեքերի առաջ, և Գրեքերը լսում էր նրա տեսանգիստ շնչառությունը։

— Ի՞նչ է պատահել իմ հորը։ Դու որևէ բան գիտե՞ս նրա մասին, — հարցրեց էլիզաբեթը։

— Ե՛ս... ես ոչինչ չգիտեմ... Ես պարզապես ուզում էի քո հորից որոշ բաներ հարցնել։ Իսկ ի՞նչ է պատահել նրան։

— Ուրեմն դու ոչինչ չե՞ս իմացել:

— Ոչ, ես ուզում էի իմանալ, թե նա պատահամա՞ր չգիտի՞ արդո՞ք իմ մոր հասցեն: Իմ ծնողներն անհետ կորել են...

— Այդքա՞նը միայն...

Գրեթե զարմացած նայեց էլիզաբեթին:

— Ինձ համար այդ հերիք է... — ասաց նա, փոքր-ինչ լռելուց հետո:

էլիզաբեթի դեմքի լարված արտահայտությունն անցավ:

— Անշուշտ... — համաձայնվեց նա հոգնած, — ես կարծում էի, թե դու որևէ լուր ես բերել իմ հոր մասին...

— Բայց, ի՞նչ է, այնուամենայնիվ, նրան պատահել:

— Նա համակենտրոնացման ճամբարում է: Արդեն չորս ամիս կլինի: Նրա վրա մատնագիր են դրել: Երբ դու ասացիր, թե եկել ես ինչ-որ տեղեկությունների համար, ես կարծեցի, թե հորս մասին որևէ բան գիտես:

— Այդ դեպքում ես քեզ իսկույն կասեի:

էլիզաբեթը զլուխը տարուբերեց. — Դժվա՞ր թե... Եթե դու այդ լուրերն ստացած լինեիր անլեգալ կերպով, ստիպված կլինեիր խիստ զգուշավորություն պահպանել:

«Զգուշավորություն»... — մտածեց Գրեթերը. — ամբողջ օրն անընդհատ այդ նույն բառն եմ լսում:

Գոգենֆրիդենբերգյան քայլերգն անհրեստությամբ շարունակում էր թնդալ ինչ-որ թիթեղաձայն դռոցով:

— Հիմա կարելի՞ է պատեֆոնը կանգնեցնել... — հարցրեց Գրեթերը:

— Այո, և լավ կլինի, որ գնաս: Չէ՞ որ դու արդեն գիտես, թե ինչ է կատարվել այստեղ:

— Ես մատնիչ չեմ... — սրտնեղած արձագանքեց Գրեթերը: — Ո՞վ է ձեր բնակարանի այդ կինը: Չլինի՞ նա է մատնել հորդ:

էլիզաբեթը մեմբրանը բարձրացրեց, բայց սկավառակը շարունակում էր անձայն պտտվել: Շշակի աղիողորմ ոռնոցը խախտեց լռությունը:

— Օղային տազնապ է, — շնչաց նա, — նորի՞ց...

Դուռը ծեծեցին. — Լույսը հանդցրեք: Զի՛ կարելի այդքան ուժեղ լույս վառել, ամեն փորձանք դրանի՞ց է գալիս:

Գրեբերը դուռը բաց արեց.— Ինչից՝ դրանից...— բայց կի՛նը նախասենյակի մյուս ծայրում էր արդեն։ Նա էլի ինչ-որ բան փնթփնթաց ու սնհետացավ։

Էլիզաբեթը Գրեբերի ձեռքը ետ քաշեց գոնից ու դուռը նորից փակեց։

— Էլի՛ կպավ քեզանից... Իսկական շրջազգեստ հագած սատանա է... Ինչպե՛ս է այդ քածն ընկել այստեղ...— հարցրեց Գրեբերը։

— Պարտադիր բնակեցման կարգով... Փաթաթել են մեր վզին... Դեռ լավ է, որ գոնե այս սենյակն ինձ թողին...

Փողոցից նորից աղմուկ լսվեց։ Կանաչի մի ձայն կանչում էր ինչ-որ մեկին։ Մի երեխա լալիս էր։ Առաջին շշակի ոռնոցն ուժեղացավ։ Էլիզաբեթը կախարանից իջեցրեց իր թիկնոցն ու հագավ։

— Հարկավոր է ոմբապատարան գնալ։

— Դեռ ժամանակ շատ կա։ Ինչո՞ւ չես տեղափոխվում այստեղից։ Զէ՛ որ այսպիսի մատնիչի հետ ապրելն ուղղակի դժոխք է։

— Լույսը հանգցրեք,— նորից գոռաց հարեանուհին՝ այս անգամ արդեն փողոցից։

Էլիզաբեթը շուտ եկավ ու լույսը հանգցրեց, ապա խավարի միջով սահեց դեպի լուսամուտը.— Ասում ես ինչու չե՞մ տեղափոխվում... Որովհետև չեմ ուզում վախկոտի նման փախուստ տալ։

Էլիզաբեթը լուսամուտը բացեց։ Սենյակը լցվեց շշակների ոռնոցով։ Նրա նուրբ կերպարանքը սևին էր տալիս լուսամուտից ներս ընկնող դժգույն ու ցրված լույսի ֆոնի վրա։ Նա հազցրեց լուսամուտի փեղկերի կեռերը՝ երբ փեղկերը բաց են, ապակիներն ավելի լավ են դիմանում օդային ալիքի հարվածին։

Էլիզաբեթը վերադարձավ Գրեբերի մոտ։ Թվում էր, թե շշակների ոռնոցը, կատաղած հեղեղի պեռ, նրան իր առաջն արած տանո՞ւմ է։

— Նա չեմ ուզում վախկոտի պես փախուստ տալ,— գոռաց նա ոռնոցի միջից.— մի՞թե գու այդ չես հասկանում։

Գրեբերը նայեց նրա աչքերին. նրանք նորից մուգ երանգ

էին ստացել, ինչպէս այն ժամանակ, միջանցքում, և ինչ-որ կրքոտ ուժ էին արտահայտում:

Անորոշ մի զղացում Գրեբերին հուշեց, թե նա պարտավոր է պաշտպանվել ինչ-որ բանից՝ այդ աչքերից, այդ հայացքից, շշակների ոռնոցից և այն քառսից, որը ոռնոցի հետ միասին բաց լուսամուտից ներս էր խուժում:

— Ոչ,— պատասխանեց նա,— չեմ հասկանում: Դրանով դու միայն քեզ ես կործանում: Երբ դիրքերն անհնար է պահել՝ հանձնում են: Ես այդ հասկացա, երբ զինվոր դարձա:

Էլիզաբեթը տարակուսած նայում էր Գրեբերին:

— Դու հանձնում ես՝ հանձնի՛ր,— հանկարծ զայրացած բացականչեց նա,— հանձնի՛ր, իսկ ինձ հանգիստ թող:

Նա ուզում էր Գրեբերի կողքով գնալ դեպի դուռը, բայց Գրեբերը նրա ձեռքը բռնեց:

Էլիզաբեթն ազատեց իր ձեռքը: Նա ավելի ուժեղ դուրս եկավ, քան Գրեբերը կարծում էր:

— Սպասիր,— կանգնեցրեց նրան Գրեբերը,— ես քեզ կուղեկցեմ:

Ոռնոցը նրանց լռաջ էր քշում: Նա ամեն տեղ էր՝ սենյակում, միջանցքում, սանդուղքների վրա: Նա դիպչում էր պատերին ու խառնվում իր սեփական արծազանքի հետ: Նա վրա էր հասնում բոլոր կողմերից, և նրանից այլևս փրկութուն չկար: Նա դիպչում էր ոչ միայն ակամօններին ու մաշկին, այլև, ներս խուժելով, խռովում էր արյունը: Այդ ոռնոցից ոսկորները դողում էին, ջղերը՝ ցնցվում, և ամեն մի միտք մեռնում էր:

— Որտե՞ղ է այս անիծյալ շշակը,— քացականչեց Գրեբերը սանդուղքով իջնելիս,— նրա ձայնից կարելի է խելագարվել:

Շենքի մուտքի դուռը փակվեց, և շշակի ոռնոցը փոքր-ինչ խլացավ:

— Հարևան փողոցում է,— պատասխանեց էլիզաբեթը:— Դեռևս կարլսպլացի ոմբապատարանը: Մերն անպետք է:

Ճամպրուկներով ու կապոցներով ստվերները վազում էին սանդուղքի աստիճաններով:

Գրպանի լապտերի լույսը լուսավորեց էլիզաբեթի դեմքը:

— Եթե մենակ եք՝ եկեք միասին գնանք։— կանչեց նրան ինչ-որ մեկը։

— Ես մենակ չեմ։

Տղամարդը շարունակեց իր ճանապարհը։ Շքամուտքի դուռը նորից բացվեց։ Մարդիկ դուրս էին նետվում տներից այնպես, կարծես նրանց արճիճե զինվորների նման թափում էին արկղի միջից։

Հակաօդային պաշտպանության հերթապահներն ինչ-որ կարգադրություններ էին անում։ Նրանց կողքով ամազոնուհու նման քառատրոփ սլացավ ինչ-որ մի կին։ Նա մետաքսե կարմիր խալաթ էր հագել. դեղին մազերը ծածանվում էին ուսերին։ Մի քանի ծերունիներ ու պառավներ, սայթաքելով ու պատերից բռնելով, դեգերում էին խավարում։ Նրանք ինչ-որ բան էին ասում իրար, բայց ահազնացող աղմուկի մեջ ոչինչ չէր լավում։ Թվում էր, թե նրանք թռչնած շուրթերով, անձայն, ինչ-որ մեռյալ խոսքեր են ծամում։

Գրեբերն ու իր ուղեկցուհին հասան Կարլսպլաց։ Ապաստարանի մուտքի մոտ խռնվել էր հուզված ամբոխը։ Հերթապահները հոտի շների նման վազվզում էին ամբոխի մեջ, ճղնելով կարգ ու կանոն հաստատել։ Էլիզաբեթը կանգ առավ։

— Փորձենք ներս մտնել կողքից, — ասաց Գրեբերը։

Էլիզաբեթը գլուխն օրորեց։

— Ավելի լավ է այստեղ սպասենք։

Ամբոխը սև զանգվածով ներս էր խուժում մութ սանդիքամուտքից ու անհետանում գետնի տակ։ Գրեբերը նայեց Էլիզաբեթին և հանկարծ նկատեց, որ նա բացարձակապես հանգիստ է։ Կարծես այս ամենը նրան չէր վերաբերում։

— Դու քաջ ես, գիտե՞ս... — ասաց նա։

Էլիզաբեթն աչքերը բարձրացրեց։

— Ոչ, ես պարզապես վախենում եմ ուժապաստարաններից։

— Շուտ արեք, շուտ, — գոռաց հերթապահը. — բոլորդ իջեք։ Հատուկ հրավերի՞ եք սպասում, ինչ է...։

Նկուղն ամուր էր, ցածր առաստաղով ու ընդարձակ։ Աղոտ լույսը լուսավորում էր նրա սրահներն ու կողքի անցարան-

ները: Այնտեղ նստարաններ էին դրված, և հերթապահում էր հակաօդային պաշտպանության խումբը: Ոմանք իրենց հետ քաբշ էին տվել ներքնակներ, վերմակներ, ճամպրուկներ, ծալովի աթոռներ ու մթերքի փաթեթներ: Կյանքը գետնի տակ այդքան իր հունի մեջ էր մտել:

Գրեբերը հետաքրքրությամբ շուրջն էր նայում: Նա առաջին անգամն էր լինում ռաբապատարանում քաղաքացիական ազգաբնակչության, մանավանդ կանանց ու երեխաների հետ միասին: Առաջին անգամն էր լինում ռաբապատարանում... Գերմանիայում: Աղոտ, կապտավուն լույսը զրկում էր մարդկանց դեմքերը կենդանի երանգներից, և նրանք ջրահեղձի դեմքեր էին թվում: Գրեբերն իրենց կողքին նկատեց կարմիր խալաթով կնոջը: Նրա խալաթն այժմ մանիշակագույն էր թվում, իսկ մազերը՝ կանաչավուն: Գրեբերը մի հայացք նետեց էլիզաբեթի վրա: Նրա դեմքը նույնպես նիհարել ու դժգունել էր: Աչքերը փոս էին բնկել ու շրջապատվել սև ստվերներով. մազերը մեռած ու անփայլ էին թվում:

«Իսկական ջրահեղձնե՛ր...— մտածեց նա.— որոնց խեղդել են կեղծիքի ու սարսափի մեջ, քշել գետնի տակ՝ ստիպելով ատել լույսը, ճշմարտությունն ու պարզությունը»:

Գրեբերի դիմաց կծկվել էր երկու երեխայով մի կին: Երեխաները սեղմվել էին մոր ծնկներին: Նրանց դեմքերը հարթ էին ու անարտահայտիչ՝ կարծես սառեցրած լինեին: Միայն աչքերն էին կենդանի և առկայծում էին էլեկտրական լույսի տակ: Նրանք մեծ էին ու լայն բացված: Երբ ղենիթային հրանոթների ձայնը առանձնապես բարձր ու ահեղ էր դառնում, այդ աչքերը մեխվում էին դռան մեջ, ապա սահում պատերի ու ցածր կամարների վրայով և նորից դռանը մեխվում: Այդ աչքերը շարժվում էին դանդաղ, ցնցումներով, ինչպես կարկամախտով հիվանդ կենդանիների աչքերը: Նրանք հետևում էին որոտին՝ ծանր և միաժամանակ ճախրող, արագաշարժ և նույն պահին՝ կարկամած ու կաշկանդված: Նրանք պտտվում էին նկուղով մեկ, ապա նորից ձգվում դեպի դուռը, և աղոտ լույսն արտացոլվում էր նրանց բիբերում: Նրանք չէին տեսնում ոչ Գրեբերին, ոչ էլ նույնիսկ իրենց մորը: Նրանք ոչինչ չէին արտահայտում և ոչ ոքի չէին ճանաչում: Ինչ-որ անտար-

քեր սրատեսութեամբ այդ աշքերը հետեւում էին լոկ նրան, ինչ անգո՞ր էին տեսնել: Նրանք հետեւում էին դղրդյունին, որը կարող էր վերածվել մահվան: Երեխաներն այնքան փոքր չէին, որպէսզի չզգային վտանգը և այնքան մեծ չէին, որպէսզի անիմաստ քաջութեան դիմակ հագնեին: Նրանք զգաստ էին, բայց և անպաշտպան ու թշնամուն ապավինած:

Հանկարծ Գբեբերը նկատեց, որ մեծահասակների աշքերը ևս երեխաների աշքերի պես նույն ճանապարհն էին կտրում: Դեմքերն ու մարմիններն անշարժ էին: Մարդիկ ականջ էին դնում, բայց ոչ միայն... ականջներով: Ականջ էին դնում նրանց առաջ թեքված ուսերը, ազդրերը, ոտքերը, արմունկները և ձեռքերը, որոնց նրանք հենել էին իրենց գլուխները: Նրանց ամբողջ էութեանը, կարծես ընդարմացած ականջ էր դնում, և, միայն աշքերը, կարծես ինչ-որ անձայն հրամանի ենթարկվելով, հետեւում էին դղրդյունին:

Գբեբերն զգաց, որ բոլորն էլ վախենում են:

Նկուզի ճնշիչ միջավայրում աննկատելի ինչ-որ բան փոխվեց:

Դրսում մոլեգնութիւնը շարունակվում էր, բայց, հայտնի չէ, թե որտեղից, կարծես թարմ զեփյուռ փչեց: Ընդհանուր ընդարմացումն անցավ: Նկուզն այլևս լցված չէր թվում ինչ-որ կծկված կերպարանքներով՝ նրանք նորից մարդիկ էին և արդեն դեն էին նետել բութ համակերպվածութիւնը: Նրանք շտկել էին իրենց և շարժվում էին ու նայում իրար: Նրանք այլևս դիմականեր չէին, այլ՝ մարդկային դեմքեր:

— Թռան-անցան,— ասաց էլիզաբեթի կողքին նստած ծերունին:

— Դեռ կարող են վերադառնալ,— հակաճառեց ինչ-որ մեկը.— նրանց սովորութիւնն այդպես է: Պատվում են ու հեռանում, իսկ հետո, երբ ժողովուրդն ապաստարանից դուրս է գալիս, նորից են վերադառնում:

Երեխաները տեղում շարժվեցին: Մեկը հորանջեց: Ինչ-որ տեղից դուրս թռավ մի փոքրիկ շնիկ և սկսեց ամեն ինչ հոտոտել: Մի ծծկեր երեխա ճչաց: Մարդիկ բաց արին փաթեթ-

ներն ու սկսեցին ուտել: Վալկիրիայի տեսքով մի կին սուր ձայնով ճշաց.

Առնուդ, մենք դազը չենք փակել... Դու ինչպես կարող էիր մոռանալ: Հիմա երևի ամբողջ ճաշն այրվել է:

— Հանգստացեք,— ասաց ծերունին.— օդային հարձակման ժամանակ դազը, միևնույն է, անջատում են:

— Լա՛վ մխիթարանք է... Իսկ եթե նորից միացնեն՝ ամբողջ բնակարանը կլցվի գազով: Դա ավելի վատ է:

— Օդային տազնապի ժամանակ գազը չեն անջատում,— բժախնդիր ու խրատական տոնով հայտարարեց մի ուրիշը,— գազն անջատում են միայն օդային հարձակման ժամանակ:

Էլիզաբեթը գրպանից հանեց սանրն ու հայելին և սկսեց սանրվել: Կապույտ լամպերի մեռյալ լույսի տակ թվում էր, թե սանրը պատրաստված է չոր թանաքից. շնայած դրան, մաղերը սանրի տակ ճթճթում էին ու վեր բարձրանում:

— Գոնե շո՛ւտ դուրս գայինք այստեղից,— շնջաց նա,— այստեղ կարելի է խեղդվել...

Սակայն հարկ եղավ ևս կես ժամ սպասել: Վերջապես դուռը բաց արին և, բոլորի հետ միասին, նրանք էլ շարժվեցին: Մուտքի կամարի վրա վառվում էին փոքրիկ, քողարկված լամպեր, իսկ դրսից դեպի սանդուղքի աստիճաններն էր հորդում լուսնի վարար լույսը: Էլիզաբեթն ամեն քայլի վերափոխվո՞ւմ էր: Դա նման էր լեթարգիական քնից արթնանալուն: Նրա աչքերի տակ եղած ստվերներն անհետացան, դեմքի մոմեղեն դալկությունը կորավ, մաշկը նորից դարձավ ջերմ ու թավշյա, իսկ մազերը՝ բրոնզագույն: Նրա մարմինը վերստին կյանք ստացավ և այդ կյանքն ավելի չերմ, հարուստ ու լիարյուն էր, քան մինչև այդ: Այդ կյանքը չէր կորել, նա գտնվել էր նորի՛ց և ավելի վառ ու թանկագին էր թվում, որովհետև վերադարձվել էր միայն մի քանի ժամով:

Նրանք կանգնած էին ուբապաստարանի առաջ: Էլիզաբեթը շնչում էր ամբողջ կրծքով: Նա, վանդակից ազատված կենդանու նման, իր գլուխն ու ուսերն էր շարժում:

— Ինչպե՞ս եմ ես ատում այս ստորերկրյա եղբայրական գերեզմանները,— ասաց նա:— Քիչ է մնում խեղդվես:

Նա ընդոստ մի շարժումով մազերը ետ գցեց իր ճակա-

տից:— Ավելի նախընտրելի է փլատակների մեջ լինել: Գոնե
այնտեղ գլխիդ վերև երկինքն է:

Գրեբերը նայեց նրան: Այժմ, երբ նա կանգնած էր բետոնի
ծանր ու մերկ զանգվածի ֆոնի վրա, դեպի դժոխք տանող
սանդղքատան մոտ, որից հենց նո՛ր էր դուրս եկել, նրա մեջ
ինչ-որ մոլեգին ու պոռթկացող բան էր զգացվում:

— Դու ո՛ւր ես գնալու, տո՛ւմ, — հարցրեց Գրեբերը:

— Այո. էլ ո՛ւր պիտի գնամ: Վազվզեմ մուկ փողոցնե-
րո՛ւմ, ինչ է, ես արդեն վազվզելուց կշտացել եմ:

Նրանք անցան Կարլսպլացով: Քամին, հսկա շան նման,
հոտոտում էր նրանց:

— Իսկ դու չե՞ս կարող տեղափոխվել այդ բնակարանից՝
չնայած այն ամենին, ինչը քեզ պահում է... — հարցրեց Գրե-
բերը:

— Իսկ ո՛ւր: Դու որեւէ տեղ գիտե՞ս:

— Ոչ:

— Ես նույնպես: Հիմա հազարավոր անտուն մարդիկ կան.
ես ո՛ւր կարող եմ տեղափոխվել:

— Ճիշտ է, հիմա արդեն ուշ է:

Էլիզաբեթը կանգ առավ:

— Եթե նույնիսկ տեղ էլ չկան, ես, մեկ է, այնտեղից չէի
հեռանա: Ինձ կթվար, թե ես լքո՛ւմ եմ հորս փորձանքի մեջ:
Դու չե՞ս հասկանում այս:

— Հասկանում եմ:

Նրանք շարունակեցին քայլել: Հանկարծ Գրեբերն զգաց,
որ ինքը հոգնել ու ձանձրացել է ամեն ինչից: Իրեն ինչ, եղ-
բայր, ինչ ուզում է թող այս աղջիկն անի: Գրեբերի վրա ինչ-
որ հոգնություն ու անհամբերություն իջավ, և, որ ամենից
կարևորն է, հանկարծ նրան թվաց, թե հենց հիմա, այս րո-
պեին, իր ծնողները Հակենշտրասսում իրեն են որոնում...:

— Դե, ես գնացի, — ասաց նա, — ես մեկի հետ պայմա-
նավորվել եմ և ուշանում եմ: Բարի գիշեր, էլիզաբեթ:

— Բարի գիշեր, էոնստ:

Գրեբերը նայեց նրա հտեկից: Էլիզաբեթը իսկույն ևեթ ան-
հետացավ խավարում: «Հարկավոր էր նրան տուն ուղեկցել» —
մտածեց նա, բայց, ճիշտն ասած, այդ նրա համար մեկ էր:

Նա հիշեց, որ էլիզաբեթն իրեն դուր չէր գալիս նաև առաջ, փոքր ժամանակ: Գրեթե չէր կարող շուռ եկալ ու քայլեց դեպի Հակենշտրասսե, բայց այնտեղ ոչինչ չգտալ: Ոչ ոք չկար: Միայն լուսինն էր և երեկվա փլատակների ընդարմացնող լուսթյունը, որը համր կականի՝ օդում սառած արձագանքի էր նման: Հնացած փլատակների լուսթյունն ուրիշ տեսակ էր լինում:

Բետխերն արդեն սպասում էր նրան Քաղաքապետարանի սանդուղքի աստիճանների վրա: Նրա գլխավերևում, լուսնի շողերի մեջ փայլվում էր շենքի քիվին քանդակված քիմեոփ գունատ մոութը:

— Որե՛ք բան իմացա՞ր:

— Ոչ, իսկ դո՞ւ:

— Նույնպես ոչինչ: Նրանք հիվանդանոցներում չեն՝ այժմ այդ հաստատ կարելի է ասել: Ես այսօր շրջել եմ համարյա բոլոր հիվանդանոցները: Ինչե՞ր ասես, որ ես այնտեղ չտեսա, ախպերս... Ախր, ուրիշ բան են զինվորները, ուրիշ բան՝ երեխաներն ու կանայք: հասկանո՞ւմ ես: Գնանք որե՛է տեղ դարեջուր խմենք:

Նրանք կտրեցին-անցան Հիտլերպլացը: Նրանց սապոգները թնդաձայն դոփում էին սալահատակի վրա:

— Մի օր էլ անցավ,— նկատեց Բետխերը,— Ի՞նչ կարող ես անել... Շուտով արձակուրդն էլ կվերջանա:

Նա հրեց դարեջրատան դուռը: Նրանք նստեցին լուսամուտի մոտ դրված սեղանի առաջ: Վարագույրներն ամուր փակված էին: Վաճառասեղանի վրայի նիկելապատ ծորակներն աղոտ փայլվում էին կիսախավարում: Նրևի Բետխերն այնտեղ արդեն եղել էր: Գարեջրատան տիրուհին, առանց հարցնելու, երկու գավաթ դարեջուր բերեց: Բետխերը նայեց նրա ետևից: Տիրուհին գեր էր և քայլելիս ազդրերն օրորում էր...

— Այ, նստած եմ ես այստեղ մեն-մենակ,— ասաց Բետխերը,— իսկ ինչ-որ տեղ՝ հուսով եմ, որ նույնպես մենակ՝ կինս է նստած... Ուղղակի գժվելու բան է...

— Զգիտեմ: Ես, գոնե, երջանիկ կլինեի, եթե իմանայի,

որ իմ ծնողներն ինչ-որ տեղ նստած են հիմա: Միևնույն է՝ թե որտեղ:

— Է հետո՞... Ծնողներն ու կինը մեկ հո չե՞ն... Առանց ծնողների կարելի է ապրել: Առողջ են՝ պրծավ-զնաց: Իսկ կինն ուրիշ բան է...

Նրանք չ'ա երկու գավաթ գարեջուր պատվիրեցին և բաց արին ընթրիքի փաթեթները: Տիրուհին ոտքը կախ էր գցում նրանց սեղանի մոտ: Նա նայում էր երշիկին ու խոզաճարպին:

— Վատ չե՞ք ապրում, տղե՛րք, — ասաց նա:

— Այո, վատ չենք, — արձագանքեց Բետխերը: — Մեզնից ամեն մեկը նույնիսկ նվերի մի ամբողջ փաթեթ ունի՝ մսով ու շաքարով լիքը: Պարզապես չգիտենք, թե այսքանն ի՞նչ անենք... — Նա մի կտամ գարեջուր խմեց... — Քո բանը դեռ հե՛շտ է, — դառնությամբ շարունակեց նա՝ Գրեբերին դիմելով: — Մի լավ կիմեա, հետո որե՛կ բողբ աչքով կանես ու դարդդ քամո՞ւն կտա...

— Իսկ դու չե՞ս կարող, ինչ է...

Բետխերը դուխը տարուբերեց: Գրեբերը զարմացած նայեց նրան: Այդ տարեց զինվորից նա այդպիսի անսասան հավատարմություն չէր սպասում:

— Այստեղի բոլոր կանայք չափից ավելի նիհար են, ախպերս, — շարունակեց նա: — Ամբողջ ցավն այն է, որ ես, հասկանո՞ւմ ես, միայն շատ չաղերին եմ սիրում: Իսկ մյուսներից, ոնց ասեմ, պարզապես զգվում եմ. ոչինչ չի ստացվում... Նույնն է, ասենք թե, անկողին մտնեմ... կախարանի հե՛տ... Ա՛յ, ի՞նչ եմ ասել շատ չաղերը... Թե չէ, մնացածը հե՛ջ՝ փորձնական տաղնա՞պ է...

— Այ, իսկը բո ուզածը... — Գրեբերը ցույց տվեց տիրուհուն:

— Սխալվո՞ւմ ես, — աշխուժացավ Բետխերը: — Այստեղ հսկայական տարբերություն կա, ախպերս: Այն, ինչ դու տեսնում ես՝ դոնդող է, ճորած ճարպ, որի մեջ կարելի է խեղդվել... Սա, ի՞նչ ասել կուզի, թմրիկ է, չաղ, տեսքը տեղը, բայց պարզապես փետուրից շինած դռակ է և ոչ թե երկտեղանի պրուժինով մատրաց՝ ինչպես իմ կինը: Իմ կնոջ մոտ

ինչ կա-չկա՝ սաղ երկաթից է։ Երբ նա գործի էր անցնում՝ ամբողջ տունը դարբնոցի նման ցնցվում էր, և պատի ծեփը թափվում էր... Չէ, տխպերս, այգալիսի դանձ ամեն տեղ չե՛ս ճարի։

Բետխերը մտածմունքի մեջ ընկավ։

Հանկարծ, որտեղից-որտեղ, մանուշակի հոտ եկավ։ Գրե-բերը շուռ եկավ։ Մանուշակներն աճում էին լուսամուտի գո-ղին դրված ծաղկամանում։ Այդ անսպասելի ու անասելի քաղ-ցրը բուրմունքի մեջ ամեն ինչ կար՝ հույս, անվտանգություն, հայրենիք և պատանություն մոռացված տենչեր։ Այդ բույրն ուժեղ էր և հարձակման նման անակնկալ։ Այգալես անակնկալ էլ նա չքացավ, բայց այդ բույրից հետո Գրեբերն իրեն այնպես հոգնած ու շվարած դղաց, կարծես, իր զինվո-րական ամբողջ բեռը շալակած, խոր ձյան միջով վազել էր...

Նա վեր կացավ տեղից։

— Ո՞ւր... — հարցրեց Բետխերը։

— Զգիտե՛մ. որևէ տեղ։

— Պարետանոցում եղե՞լ ես։

— Այո, զորանոցի ուղեգիրն ստացա։

— Դե լավ է... Աշխատիր ընկնել № 48 սենյակը։

— Կաշխատեմ։

Բետխերը ցրված նայում էր վարեչրատան տիրուհուն։

— Իսկ ես երևի դեռ կմնամ... Կաց, մի-մի գավաթ էլ խը-մենք։

Գրեբերը դանդաղ քայլում էր դեպի զորանոց։ Գիշերը սարսափելի ցրտեց։ Քառույթներից մեկում նա տեսավ ուռմ-բից առաջացած մի ձագար, որի վրա ծառս էին հղել էլեկ-տրաբարձի ռետերը։

Տների մուտքերի խողովներում փայլող լուսնի լույսը մե-տաղի էր նման։ Քայլերն արձագանք էին տալիս այնպես, կարծես թե ինչ-որ մեկն էլ փողոցի տակովն էր քայլում։ Շուրջն ամայի էր, պարզկա ու ցուրտ։ Զորանոցը զանվում էր քաղաքի ծայրին, բլուրի վրա։ Նա անվնաս էր մնացել։ Վար-ժական հրապարակը ողողված էր լույսով՝ կարծես այնտեղ ձյուն էր եկել։ Գրեբերը դարբասից ներս մտավ։ Նրան թվում

էր, թե իր արձակուրդն արդեն վերջացել է: Անցյալը փլվեց նրա ետևում՝ այնպիսի, ինչպես հայրենական տունը, և նա նորից ռազմաճակատ էր մեկնում:

Ճիշտ է, այդ ռազմաճակատում տանկեր, հրանոթներ ու ավիատեքնիկներ չկային, բայց դրանից նա պակաս վտանգավոր չէր դառնում:

X

Այդ պատահեց երեք օր հետո: Մ 48 սենյակում շորս հոգի սևղանի շուրջը նստած սկատ էին խաղում: Արդեն երկու օր էր, ինչ նրանք անընդհատ խաղում էին, խաղն ընդմիջելով միայն ուտելու և քնելու համար: Խաղացողներից երեքը փոփոխվում էին, իսկ շորրորդը միշտ անփոփոխ էր մնում: Նրա ազգանունը Ռումմել էր: Նա արձակուրդ էր եկել երեք օր առաջ, ճիշտ ժամանակին, որպեսզի հասնի իր կնոջ ու աղջկա թաղմանը: Կնոջ գլուխը կտրված էր եղել, և Ռումմելը ճանաչել էր նրան ազգրի վրա եղած խալից: Թաղումից հետո նա վերադարձել էր զորանոց և սկսել էր խաղալ: Նա ոչ ոքի հետ չէր խոսում՝ ամեն ինչի նկատմամբ անտարբեր՝ խաղում էր ու խաղում: Գրեթե չէր տեղավորվեց լուսամուտի մոտ: Նրա կողքին մի կերպ իրեն տեղ էր արել Եֆրեյտոր Ռայտերը: Նա իր վիրակապված ստոր գրել էր լուսամուտի գոգին և ձեռքին բռնել գարեջրով լի շիշը: Ռայտերը ննջարանի ավագն էր. նա տառապում էր հոգատապով: Մ 48 սենյակը ոչ միայն նավաբեկյալ արձակուրդայինների նավահանգիստն էր, այլև թեթև վիրավորների հիվանդանոցը: Խաղացողներից այն կողմ պառկած էր սակրավոր Ֆելդմանը: Նա իր համար պատվե գործ էր համարում՝ արձակուրդի այս երեք շաբաթվա ընթացքում հանել պատերազմի երեք տարիների անքնություն

տեղը: Այդ պատճառով էլ նա անկողնուց ելնում էր միայն ճաշելու կամ ընթրելու համար:

— Որտե՞ղ է Քեռիսերը, — հարցրեց Գրեքերը, — դեռ չի՞ վերադարձել:

— Նա մեկնել է խաստե և Իբուրգ: Ինչ-որ մեկը այսօր նրան փոխ տվեց իր հեծանիվը: Հեծանիվով նա կարող է մի օրում երկու գյուղ շրջանցել, թեև միևնույնն է, էլի մի տասը գյուղ կմնա: Իսկ ճամբարները... Չկա մի այնպիսի ճամբար, որտեղ էվակուացվածներ ուղարկված չլինեն: Ընդ որում, այդ ճամբարներից մի քանիսը հարյուրավոր կիլոմետր հեռու են այստեղից: Ինչպե՞ս նա կարող է գնալ այնտեղ:

— Ես չորս ճամբարի հասցեով նամակներ եմ ուղարկել և՛ իմ, և՛ նրա անունից, — ասաց Գրեքերը:

— Կարծում ես, թե կպատասխանե՞ն...

— Չե՛մ կարծում. ասենք բանը դրանում էլ չէ: Մեկ է, հարկավոր է գրել և գրում եմ...

— Իսկ ո՞ւմ հասցեով ես գրել:

— Ճամբարային վարչության: Բացի այդ, ես ամեն ճամբար մի-մի նամակ եմ ուղարկել Քեռիսերի կնոջ և իմ ծնողների հասցեներով:

Գրեքերը գրպանից հանեց նամակների փաթեթն ու ցույց տվեց:

— Հենց հիմա փոստ եմ տանում:

Ռայտերը գլխով արեց:

— Այսօր որտե՞ղ ես հարցումիորձ արել:

— Եկեղեցական դպրոցի մարմնամարզական դահլիճում և քաղաքային դպրոցում: Հետո ինչ-որ հանրակապարանում և էլի մի անգամ՝ տեղեկատու բյուրոյում: Ոչ մի տեղ ոչինչ չկա:

Նաղից դուրս եկած զինվորը նստեց նրանց կողքին:

— Ես չեմ հասկանում, թե դուք, արձակուրդ եկածներդ, ինչպե՞ս եք համաձայնվում ապրել զորանոցում, — դիմեց նա Գրեքերին: — Անձամբ ես զորանոցի հոտից ինչքան հնաբավոր է հեռու կփախչի: Ամենից կարևորը դա է: Մի խուց կվարձելի, քաղաքացիական շորեր կհագնեի և գոնե մի երկու շաբաթով մարդ կդառնայի:

— Մի՞թե մարդ դառնալու համար քաղաքացիական շորը բաժկան է։— հարցրեց Ռայտերը։

— Իհարկե, բա էլ ի՞նչ...

— Լսեցի՞ր...— ասաց Ռայտերը՝ Գրեբերին դիմելով։— Բանից դուրս է գալիս, որ ամեն ինչ չափազանց հեշտ է՝ եթե թեթև վերաբերվես կյանքին։ Իսկ դու քաղաքացիական շոր ունե՞ս այստեղ։

— Չունեմ. մնաց Հակենշտրասսեի փլատակների տակ։

— Ես կարող եմ փոխարինաբար տալ՝ եթե ուզում ես։

Գրեբերը լուսամուտից նայեց զորանոցի բակին։ Այնպեղ մի քանի դասակ վարժվում էին հրացանը լցնել, ուղղել, պահպանակը, ձեռքի նոնակ նետել և պատվի ատենել։

— Ա՛յ քեզ անհեթեթ բան...— ասաց նա։— Ռազմաճակատում ես երազում էի, թե երբ պիտի տուն հասնեմ, որ իսկույն այս անիծյալ հնոտին դեն նետեմ ու քաղաքացիական շոր հագնեմ, իսկ հիմա պարզվում է, որ ինձ համար մեկ է...

— Այդ նրանից է, որ դու մի ամենասովորական զորանոցային խուժան ես, — թոքից պատրաստված երշիկի կտորը կռկռ տալով ասաց սկատ խաղացողներից մեկը. — կամ պարզապես փախնքոտի մեկը, որը լավն ու վատը չի հասկանում։ Ուղղակի խողովթյուն է, որ միշտ արձակուրդ տալիս են ո՛չ նրանց, ում պետք է...

Զինվորը վերադարձավ դեպի սեղանը՝ խաղը շարունակելու համար։ Նա Ռումմելին շորս մարկ էր տարվել, իսկ առաքվոտյան էլ բուժարանի բժիշկը նրան «շարային ծառայության համար պիտանի» էր ճանաչել, դրա համար էլ կատաղած էր։

Գրեբերը տեղից վեր կացավ։

— Ո՛ւր ես գնում, — հարցրեց Ռայտերը։

— Քաղաք։ Նախ՝ փոստ, իսկ ապա՝ որոնումները շարունակելու։

Ռայտերը գարեջրի դատարկ շիշը դրեց սեղանին։

— Հիշիր, որ դու արձակուրդի մեջ ես, և մի՛ մոռանա, որ այն շուտով պիտի վերջանա...

— Այդ մեկը, որ իսկի չեմ մոռանա... — դառնությամբ պատասխանեց Գրեբերը։

Ռայտերն զգուշորեն ոտքն իջեցրեց պատուհանի դռնից ու առաջ մեկնեց:

— Նա ա՛յդ շեմ ասում: Որոնիր ծնողներին ինչքան կարող ես, բայց հիշիր, որ սա ընդամենը արձակուրդ է... Ո՛վ գիտի, թե մեկ էլ երբ արձակուրդ տան քեզ...»

— Գիտեմ: Գիտեմ նաև, որ մինչ այդ սատկելու ինչքան ասես առիթ կլինի:

— Դե լավ է,— արձագանքեց Ռայտերը.— եթե գիտես, ուրեմն ամեն ինչ կարգին է:

Գրեբերը գնաց դեպի դուռը: Սեղանի շուրջը խաղը շարունակվում էր: Ռումմելը հենց նոր էր «գրան» հայտարարել: Նրա ձեռքին չորս վալետ կար, դեռ խաշերն էլ հետը: Մի խոսքով՝ շա՛ն բախտ... Քաբե անշարժ դեմքով նա պլոկում էր իր խաղակիցներին՝ հնարավորություն չտալով շունչ փաշել:

— Այ քեզ ձախորդություն... Ձեռքս իսկի չի՛ բերում,— հուսահատված ասաց Գրեբերին «գորանոցային խուժան» անվանող մարդը:— Մարդու բախտը բերում է, էլի՛. իսկ նրա համար դա կարծես թե մեկ է...

— Էոնստ:

Գրեբերը շուտ եկավ: Նրա առաջ կանգնած էր Կրայսլայտերի համազգեստ հագած կարճահասակ, գեր մի մարդ: Մի պահ Գրեբերը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հիշել նրա ով լինելը, բայց հետո ճանաչեց այդ կարմրաթուշ դեմքն ու բացշագանակագույն աչքերը:

— Բինդինգ. Ալֆոնս Բինդինգ,— ասաց Գրեբերը:

— Հենց ես եմ, որ կամ:

Բինդինգը շողացող դեմքով նրան էր նայում:

— Էոնստ, սիրելիս, ինչքա՛ն ժամանակ է. որ մենք չենք տեսել իրար: Որտեղի՞ց ես եկել:

— Ռուսաստանից:

— Ուրեմն արձակուրդ ես եկել: Դե, հարկավոր է դա նշել: Գնանք իմ խրճիթը, ես այս մոտերքում եմ ապրում: Կարող եմ քեզ հյուրասիրել ընտիր կոնյակով: Լազա՛թ... Հանդիպել հին դասընկերոջը և այն էլ ուղիղ ռազմաճակատից եկած... Ձէ, առանց խմելու չի՛ լինի:

Գրեքերը նայեց նրան: Բինդինգը մի քանի տարի սովորել էր նրա հետ նույն դասարանում, բայց Գրեքերը համարյա թե մոռացել էր նրան: Նա միայն լսել էր, որ Ալֆոնսը մեռել է նացիստական պարտիայի շարքերը և նրա գործերը լավ են գնում:

Նվ ահա, Բինդինգը կանգնած է նրա կողքին՝ անհոգ ու զվարթ:

— Գնանք, էոնստ, — համոզում էր նա Գրեքերին, — դանդաղորդ մի՛ լինի...

Գրեքերը ղլուխը տարուբերեց:

— Ժամանակ չունեմ:

— Դե լավ, էլի՛, էոնստ: Տղամարդու պես մի-մի հատ գցենք և վերջ: Այդպիսի սուրբ գործի համար հին ընկերոջ մոտ ազատ բոսկ կհարվի:

Հին ընկերներ... Գրեքերը նայեց Բինդինգի համազգեստին: Ալֆոնսը երևի շատ էր առաջադիմել: Քայց, թերևս, հենց նա էլ կարողանա մի միջոց ցույց տալ ծնողներիս զբոսնելու համար... — հանկարծ առկայծեց Գրեքերի մտքում: — Զե՛, որ նա հիմա նացիստների շրջանում մեծ ջոջ է համարվում:

— Դե լավ, Ալֆոնս, — ասաց նա, — միայն մի-մի դավաժ:

— Այ ի՛նչ եմ ասել, էոնստ, գնանք: Տունս հեռու չէ:

Տունը նրա ասածից շատ ավելի հեռու դուրս եկավ: Բինդինգն ապրում էր քաղաքի արվարձանում: Նրա փոքրիկ, սպիտակ մեենատունը, որը գտնվում էր խաղաղ պարտեզում, բարձր կեչիների միջև, բոլորովին անվնաս էր մնացել: Մառերի վրա սարյակների բներ էին ամրացված, իսկ ինչ-որ տեղից ջրի կարկաչ էր լսվում: Բինդինգը, Գրեքերից առաջ անցնելով, մտավ տուն: Միջանցքում կախված էին եղնիկի եղջյուրներ, վայրի խոզի գանգ և արջի գլխի խրտվիլակ: Գրեքերը զարմանքով նայում էր այդ ամենին:

— Դու հայտնի որսորդ ես դարձել, ինչ է, Ալֆոնս:

Բինդինգը քմծիծաղ տվեց. — Իսկի էլ չէ: Կյանքումս զենք

չեմ վերցրել ձեռքս: Այս բոլորը սոսկ զարդ է: Բայց լա՛վ է սարքված, չէ՞: Իսկական գերմանական ոգի...

Նա Գրեբերին տարավ գորգաճարդ մի սենյակ: Պատերին, շքեղ շրջանակների մեջ, նկարներ էին կախված: Ամենուրեք կաշվե խոր թիկնաթոռներ էին դրված:

— Լա՛վ սենյակ է. հարմարավե՛տ է. հը՛...:

Գրեբերը գլխով արեց: Երևի պարտիան հոգ է տանում իր անդամների մասին: Ալֆոնսի հայրը կաթի մի փոքրիկ խանութ ուներ և հազիվ էր պահում իր տղային, երբ նա սովորում էր գիմնազիայում:

— Նստիր, էռնստ: Ինչպե՛ս է քեզ դուր գալիս իմ Ռուբենսը:

— Ո՞վ:

— Ռուբենսը: Ա՛յ, այն դաշնամուրի մոտի մերկ կինը:

Նկարում պատկերված էր լճափին կանգնած մի փարթամ մարմնով, մերկ կին: Նա ոսկեգույն վարսեր ուներ և արևի լույսով լուսավորված, ակնառու մի հետույք: «Ա՛յ, սա Բեաթիերին դուր կգար, հա՛...» — մտածեց Գրեբերը:

— Լա՛վն է, — ասաց նա:

— Միայն այդքա՛ն... — Բինդինգը հիասթափված էր: — Սա ուղղակի հոյակապ է: Եվ գնված է նույն անտիկ իրեր վաճառողից, որի մոտ գնումներ է անում ինքը՝ ուսյիսմարշալը: Գլուխ-գործո՞ւց է: Ես սա ձեռք զցեցի էժան գնով, մի ուրիշի միջոցով: Քեզ դուր չի՞ գալիս, ինչ է...

— Դո՛ւր է գալիս. բայց ես, ախր, մասնագետ չեմ: Ա՛յ, ես մի ընկեր ունեմ, որը խելքը կթոցներ, եթե տեսներ այս նկարը...

— Իսկապե՛ս... հայտնի նկար հավաքո՞ղ է...

— Ոչ. բայց Ռուբենսի մասնագե՛տ է:

Բինդինգի քեֆն եկավ: — Ինչքան, ինչքա՛ն ուրախ եմ, էռնստ: Ես ինքս էլ երբեք չէի հավատա, թե երբեք նկարների հավաքածու կունենամ: Դե, իսկ հիմա պատմիր տեսնենք, թե ինչպե՛ս ես ապրում և ինչ ես անում: Չե՛մ կարող արդյոք որ-ե՞ջ բանով քեզ օգտակար լինել: Ես որոշ կապեր ունեմ... — և նա խորամանկ ժպտաց:

Գրեբերն, իր կամքի հակառակ, նույնիսկ զգուցվեց: Առա-

ջին անգամն էր, որ նրան օգնութիւնն էին առաջարկում և այն էլ՝ առանց վախի ու զգուշավորության:

— Այո, մի քանում կարող ես օգնել... — արձագանքեց նա: — Իմ ծնողներն անհետ կորել են: Նրանք կամ որեւէ գյուղում են և կամ էվակուացված են: Քաղաքում լինելը քիչ հավանական է: Օգնիր պարզել նրանց վիճակը:

Բինդինգը թաղվեց պղնձադարձ ծխասեղանի մոտ դրված թիկնաթոռի մեջ և ոտքերն առաջ մեկնեց: Նրա փայլուն, սև սապոգները վառարանի խողովակներ էին հիշեցնում:

— Նիւրնբերգ քաղաքում չեն, ապա այդ պարզին այնքան էլ հեշտ չէ, — հայտարարեց նա. — տեսնենք, գուցե մի բան անեմ: Բայց դրա համար մի քանի օր է հարկավոր: Գուցե և ավելի: Այդ կախված է նրանից, թե որտեղ են գրանցվում նրանք: Հիմա մտեն ինչում մի որոշ... Խառնաշփոթութիւն կա: Դու, երեխ, ինքդ էլ գիտես:

— Այո, արդեն նկատել եմ:

Բինդինգը վեր կացավ ու մոտեցավ պահարանին: Նա հանեց մի շիշ և երկու գավաթ:

— Նախ մի-մի հատ խմենք, էոնստ: Իսկական արմանյակ է: Ես սա գերադասում եմ նույնիսկ կոնյակից: Կենացդ:

— Կենացդ, Ալֆոնս:

Բինդինգը նստից լցրեց:

— Իսկ որտե՞ղ ես հիմա ապրում: Ազգականներիդ մոտ:

— Մենք քաղաքում ազգականներ չունենք: Ապրում եմ գորանոցում:

Բինդինգը գավաթը դրեց սեղանին:

— Լսիր, էոնստ, ախր, արձակուրդը դորանոցում անցկացնելը պարզապես անհեթեթ բան է: Այդ նույնն է՝ թե արձակուրդ չստանալիւր: Տեղափոխվիր ինձ մոտ: Տեղ՝ ինչքան ասես կա: Ննջարան, լողարան, ինչ որ քեֆդ ուղի և... ոչ մի հոգս:

— Մի՞թե դու այստեղ մենակ ես ապրում:

— Իհարկե: Զլինի՞ կարծում ես, թե ամուսնացած եմ: Ես հիմար չեմ: Ասենք, իմ դիրքում առանց այն էլ կանանց ձեռքից պրծում չկա: Հավատացնում եմ քեզ, էոնստ, նրանք ծնկաչոք սողում են իմ առաջ...

— Ի՞նչ ես ասում...

— Այո, ծնկաշոթ: Հենց երեկ մեկը կար, բարձր հասարակությունից, պատկերացնո՞ւմ ես... Բոցեղեն մազեր, փաթեթամ կուլածք, երեսի քող, մորթի վերարկու... Եվ, հենց այստեղ, այս գորգի վրա արցունք էր թափում ու պատրաստ էր ամեն ինչ անել... Խնդրում էր, որ իր ամուսնուն աղատե՞լ տամ համակենտրոնացման ճամբարից:

Գրեթե զուխը բարձրացրեց:

— Իսկ դու կարո՞ղ ես այդ անել:

Բինդինգը քրքջաց:

— Ճամբար գցել կարող եմ, բայց այնտեղից հանելն այնքան էլ հեշտ չէ: Ես նրան, իհարկե, այդ շատացի: Դե՞, ինչպե՞ս որոշեցիր. տեղափոխվո՞ւմ ես ինձ մոտ: Ինքդ ես տեսնում, թե ինչ լինի ու բո՞լ է այստեղ:

— Այո, տեսնում եմ, բայց հիմա չեմ կարող տեղափոխվել: Ես, ծնողներիս մասին ինձ լուր տալու համար, ամեն տեղ զորանոցի հասցեն եմ տվել: Հարկավոր է նախ պատասխանի սպասել:

— Կա՛վ, էննստ. ինքդ գիտես քո լավն ու վատը: Բայց հիշիր, որ Ալֆոնսի դուռը միշտ բաց է քո առաջ: Մատակարարումն էլ առաջնակարգ է. ես շրջահայաց մարդ եմ:

— Շնորհակալություն, Ալֆոնս:

— Զարժե՞... չե՞ որ մենք դասընկերներ ենք: Հարկավոր է իրար օգնել: Քանի՞ անգամ ես դու ինձ արտագրելու տվել քո դասարանային աշխատանքները: Ի դեպ, հիշո՞ւմ ես Բուրմայտերին:

— Մեր մաթեմատիկայի ուսուցչի՞ն...

— Հա, հենց նրան: Ախր այն ժամանակ, այդ էջի պատճառով ինձ յոթերորդ դասարանից վռնդեցին... Կուտի էլլերի հետ պատահած դեպքի պատճառով. հիշո՞ւմ ես:

— Իհարկե հիշում եմ,— արձագանքեց Գրեթերը, թեև բուրո՜վին մոռացել էր:

— Այն ժամանակ ես ինքա՞ն աղաչանք-պաղատանք արի, որ հա գիրեկտորին ոչինչ չասի, բայց չեղավ: Գրողի տարածն անողոք էր: Տեսե՞ք, տեսե՞ք, սա իմ բարոյական պարտքն է ե էլ չգիտես ինչ... Հայրս քիչ էր մնում ինձ սպաներ... Հա, հենց

այդ Բուրմայատերի մասին եմ ասում:— Շա այդ անունն արտասանեց հատուկ լազաթով:— Լա՛վ վրեժ լուծեցի ես նրանից, է՛ռնատ... Այնպես արի, որ կես տարով համակենարոնացման ճամբար գցեցին: Տեսնելու բան էր հա՛, երբ նա այնտեղից դուրս եկավ... Ձգված կանգնել էր իմ առաջ, և հիմա էլ, հենց ինձ տեսնում է՝ քիչ է մնում շալվարը լցնի... Ինչպես ասում են՝ նա ինձ դաս տվեց, ես էլ՝ նրան... Լա՛վ սրամտեցի, չէ՞:

— Լա՛վ...

Ալֆոնսը ծիծաղեց:— Այս տեսակ կատակներից մարդու հոգին փառավորվում է: Մեր նացիստական շարժումը հենց նրանով է լավ, որ մեզ լայն հնարավորություններ է ընձեռում:

Գրեքերը վեր կացավ:

— Արդեն գնո՞ւմ ես...

— Հարկավոր է: Անհանգստանում եմ:

Բինդինգը գլխով արեց: Նա լուրջ տեսք ընդունեց ու ասաց.

— Ծս հասկանում եմ քեզ, է՛ռնատ: Եվ սրտանց ցավում եմ քեզ համար: Դու զգում ես այդ, այնպես չէ՞...

— Այո, Ալֆոնս...— Գրեքերն ուզում էր հեռանալ՝ քանի դեռ չէր վերավորել նրան:— Ծս մի քանի օրից հետո նորից կանցնեմ քեզ մոտ:

— Արի վաղը ցերեկով, կամ երեկոյան՝ մոտավորապես հինգ անց կեսին:

— Շատ լավ. վաղը հինգ անց կեսին: Կարծում ես, թե մինչև այդ քեզ կհաջողվի՞ որևէ բան իմանալ:

— Մի գուցե: Տեսնենք: Համենայն դեպս մի-մի հասկացենք: Ի դեպ, դու հիվանդանոցներում հարցուվորձ արե՞լ ես:

— Այո:

Բինդինգը գլխով արեց:— Իսկ... իհարկե, ի միջի ալյուց... դերեզմանատներո՞ւմ...

— Ոչ:

— Այճուամենայնիվ գնա... Ախր շատ-շատերը դեռ հաշվառման շեն ենթարկված...

— Վաղն առավոտյան կգնամ:

— Դե լավ, էռնատ,— երևի թեթևություն զգալով, ասաց Բինդինգը:— Իսկ վաղն ավելի երկար կնստենք ինձ մոտ: Մենք, հին դասընկերներս, պարտավոր ենք իրար թիկունք լինել: Դու չես պատկերացնում, թե մարդ ինչքան է իրեն մենակ զգում այնպիսի պաշտոնում, ինչպիսին իմն է՝ տեղից վեր կացողը մի որևէ բան է խնդրում...

— Հենց նոր ե՛ս էլ խնդրեցի...

— Քոնն ուրիշ է: Ես նկատի ունեմ նրանց, ովքեր ամեն տեսակի արտոնություններ են խնդրում:

Բինդինգը վերցրեց արմանյակի շիշը, խցանն ամրացրեց ու մեկնեց Գրեբերին:

— Առ, էռնատ. հետզվերցրու. քեզ անպայման պետք կգա: Մի րոպե սպասիր.— նա բացեց սենյակի դուռը.— Ֆրաու Կլայներտ, մի տուրակ տվեք, կամ մի թերթ թուղթ:

Գրեբերը շիշը ձեռքին կանգնել էր:— Պետք չի, Ալֆոնս, պետք չի...

Բինդինգը ձեռքը թափ տվեց:— Վերցրու, իմ ամբողջ նրկուղը դրանցով լիքն է:— Նա վերցրեց տնտեսուհու բերած տուրակն ու շիշը մեջը գրեց:— Դե, ցտեսություն, էռնատ. մի՛ վհատվի. վաղը կտեսնվենք:

Գրեբերը շարժվեց դեպի Հակենշտրասսե: Նա փոքր-ինչ շվարած էր այդ հանդիպումից: «Կրայսլայտե՛ր...— մտածում էր նա. — ա՛յ քեզ բան: Տարօրինակ չէ՞ արդյոք, որ առաջին մարդը, որը պատրաստ է ինձ օգնել առանց որևէ վերապահության և առաջարկում է իր հյուրընկալությունը՝ նացիստական ջոջ է»:

Գրեբերը շիշը խոթեց շինելի գրպանը:

Իրիկնանում էր: Երկինքը սաղափի գույն էր ստացել: Մահերը հստակ դժագրվում էին հեռաստանների լուսավոր ֆոնի վրա: Մթնշաղի երկնագույն ծուխն օրորվում էր ավերակների վրա: Գրեբերը կանգ առավ այն դռան առաջ, որին փակցված էր հասցեներից ու կոշերից բաղկացած յուրօրինակ լրագիրը: Գրեբերի գրությունն անհետացել էր: Սկզբում նա կարծեց, թե թուղթը քամին է պոկել, բայց այդ դեպքում կոճգամները կրմնային իրենց տեղում: Նշանակում է՝ մեկնումեկը գրություն-

նր պոկել էր: Հանկարծ նա զգաց, թե ինչպե՞ս է արյունը դեպի սիրտը խուժում, և շատալ-շտապ սկսեց կարդալ մյուս գրությունները՝ տեղեկություններ փնտրելով նրանց մեջ: Բայց նրանց մեջ ոչինչ չկար: Այն ժամանակ նա վազեց դեպի իրենց տան տեղը: Երկրորդ գրությունը դեռ ցցված էր քարերի արանքում: Նա թուղթը շտապ հանեց ու նայեց, բայց ոչ ոք թղթին ձեռք չէր տվել, և նրա վրա ոչ մի հավելում չկար: Գրեթե բերը շտկվեց տեղում և, ոչինչ չհասկանալով, շուրջը նայեց: Հանկարծ նա նկատեց, որ հեռվում քամին ինչ-որ թուղթ է քշում-տանում, և վազեց այդ ուղղությամբ: Իր գրությունն էր: Գրեթե բերը թուղթը բարձրացրեց: Երևի ինչ-որ մեկը թուղթը պոկել էր դռան վրայից: Նրա մի անկյունում դեղազիր տատկեքով գրոշմված էր «մի՛ գողանա» պատվիրանը: Սկզբում նա ոչինչ չհասկացավ, հետո հիշեց, որ իր թուղթը դռանը փակցրեցող կոճգամները չկային, իսկ անծանոթ մոտ գրության վրա, որտեղից նա երկու կոճգամ էր գողացել, նորից շորս կոճգամ կար: Մայրը պարզապես ետ էր վերցրել իր սեփականությունը և դեռ գողին էլ դա՛ս էր տվել:

Գրեթե բերը երկու տափակ քար գտավ, թուղթը փռեց գետնին, դռան մոտ, և քարերը դրեց ծայրերին: Հետո նա նորից վերադարձավ իրենց տան տեղը, կանգ առավ ավերակների մոտ ու վերև նայեց: Թավշե կանաչ բազկաթոռն անհետացել էր: Երևի մեկնումեկը տարել էր: Բազկաթոռի տեղում, խճաքարերի մեջ, մի քանի ճմրթված լրագիր էր ընկած: Նա մագլցեց վերև ու լրագրերը վերցրեց: Հին, դեղնած լրագրեր էին, դեռևս լեցուն հաղթանակների լուրերով ու հաղթողների սնունդներով: Նա լրագրերը դնել շարտեց ու շարունակեց որոնումները: Քիչ անց, ընկած դերանների արանքում, նա դեղնած ու գունաթափ մի գիրք տեսավ: Գիրքն ընկած էր բաց վիճակում: Թվում էր, թե մեկն այն բացել է կարդալու համար: Իր դասագիրքն էր: Գրեթե բերը թերթատեց գիրքը մեջտեղից դեպի սկիզբը և առաջին էջի վրա տեսավ իր ազգանունը: Թանաքը դեղնել էր: Այդ մականգրությունը նա արել էր ճրակի տասներկու-տասներեք տարեկան հասակում:

Այդ դասագրքով նրանք կրոն էին սովորում: Գիրքը բաղկացած էր հարցերից ու պատասխաններից: Մի քանի էջերի

վրա թանաք էր թափված, իսկ շատ տեղերում իր ձեռքով արված նշումների կային։ Նա ցրված նայում էր գրքի էջերին։ Հանկարծ նրա առաջ ամեն ինչ երեքաց։ Բայց նա այդպես էլ չհասկացավ, թե ինչն էր երեքում՝ խաղաղ սաղափն երկնքի տակ փռված ավերված քաղաքը, թե՞ դեղնած այդ գիրքը։ Որի մեջ կային մարդկության բոլոր հարցերի պատասխանները։

Գրեքերը մի կողմ դրեց կրոնի դասագիրքն ու շարունակեց որոնումները, սակայն այլևս ոչինչ չգտավ՝ ոչ գիրք, ոչ էլ իրենց տանը պատկանող սրահ էր։ Այդ նրան անհավանական թվաց՝ չէ՞ որ Գրեքերենք ապրում էին երրորդ հարկում և նրանց իրերը պիտի ընկած լինեին խորքում, փլատակների տակ։ Երևի պայթյունի ժամանակ կրոնի դասագիրքը պատահամա՞ր վերև էր շարտվել և իր թեթև քաշի պատճառով դանդաղ իջել փլատակների վրա։ «Ճիշտ և ճիշտ աղավնո՞ւ նման...» մտածեց Գրեքերը։— Այդ բոցերով ու ծխով, ճիշերով ու մահով լցված գիշերը, գիրքը, իր բոլոր հարցերով ու հստակ պատասխաններով, ներքև էր ճախրել խաղաղության ու անվտանգության ճերմակ մենավոր աղավնու նման...»։ Գրեքերը դեռ երկար նստած էր ավերակների վրա։ Բարձրացավ երեկոյան քամին ու սկսեց թերթատել գիրքը՝ կարծես անտեսանելի մեկը կարդում էր այն։ «Աստված ողորմած է,— գրված էր նրա մեջ,— ամենագուր, ամենագետ, գերիմաստ, անսահման արդար ու բարի...»։ Գրեքերը շոշափեց Բինդինգի տված արմանյակի շիշը։ Նա խցանը հանեց, մի կոճ խմեց և քարակույտների վրայով փոզոց իջավ։ Կրոնի դասագիրքը չվերցրեց։

Մթնեց։ Ոչ մի տեղ լույս չկար։ Գրեքերն անցավ Կարլուս պլացը։ Ռմբապատարանի մոտ, փողոցի անկյունում, նա մթան մեջ քիչ մնաց ընդհարվե՞ր ինչ-որ մեկի հետ։ Զահել մի սպա էր, որը խիստ շտապում էր։

— Զո՞ղւյշ,— զայրացած գոռաց նա։

Գրեքերն ուշադիր նայեց լեյտենանտին.— Շատ բարի։ Լյուդվիգ, մյուս անգամ զգուշ կլինեմ։

Լեյտենանտը շվարած նայեց Գրեբերին, այնուհետև մի լայն ժպիտ ողողեց նրա դեմքը:

— Է՛ռնաս, դո՛ւ ես...

Լյուդվիգ Վելմանն էր:

— Դու այստեղ ի՞նչ ես անում, արձակուրդդ ես եկել,— հարցրեց նա:

— Այո, իսկ դո՛ւ:

— Իմը վերջացավ. հենց այսօր մեկնում եմ. դրա համար էլ շտապում էի:

— Ինչպե՞ս անցկացրիր արձակուրդդ:

— Ոչինչ: Դե, ինչ ասեմ, դու ինձնից լավ գիտես... Բայց այս անգամվա հիմարությունը ես այլևս չեմ կրկնի: Ոչ ոքի չեմ զրուշացնի, և արձակուրդ կդամ ոչ թե տուն, այլ մի ուրիշ տեղ:

— Ինչո՞ւ:

Վելմանը դեմքը ժամածռեց:— Հնտանի՛ք, է՛ռնաս, ծնող-նե՛ր... Բան չի՞ ստացվում: Նրանք ընդունակ են ամեն ինչ թունավորել... Դու վաղո՞ւց ես այստեղ:

— Չորս օր է:

— Մնա և ինքդ կհամոզվես:

Վելմանը փորձեց գլանակ վառել: Քամին լուցկին հանգ-ցրեց: Գրեբերը մեկնեց նրան իր վառիչը: Վելմանի նիհար, եռանդուն դեմքը մի պահ լուսավորվեց:

— Նրանց թվում է, թե մենք զեռ երեխանե՛ր ենք...— ասաց նա, ծուխն արտաշնչելով:— Ուզում ես գոնե մի երեկո տնից փախչել, և իսկույն քիթ ու մուրճ ես անում: Նրանք պահանջում են, որ դու քո ամբողջ ժամանակն իրենց հետ անցկացնես: Մայրս մինչև հիմա կարծում է, թե ես տասներեք տարեկան եմ: Արձակուրդիս առաջին կեսը նա անընդհատ լաց էր լինում իմ գալստյան առթիվ, իսկ երկրորդ կեսն էլ նրա համար, որ պիտի շուտով մեկնեմ... Դե, ինչ կարող ես անել...

— Իսկ հա՞յրդ... Չէ՞ որ նա առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռազմաճակատում է եղել:

— Նա ամեն ինչ մոռացել է, կամ համարյա թե ամեն ինչ: Հորս համար ես հերոս եմ: Նա պարծենում է իմ կրճի սրբապատկերներով և ուզում է ինձ հետ միասին ամեն տեղ

երևալէ Զարմանալի հանածո՝ է... Սրտաշարժ ծերունիներ են, բայց այլևս դժվար է նրանց հետ լեզու գտնել: Զգույշ կաց, որ ձերոնք չկախվին քո փեշերից...

— Շատ լավ. զգույշ կլինեմ... — պատասխանեց Գրեբերը:

— Եվ այդ բոլորն արվում է ամենարարի ցանկություններից՝ սիրուց ու հոգատարությունից դրդված... Դա շատ ավելի վատ է, որովհետև դրա դեմ անհնար է կռիւնք և կռիւնքիս ինքդ քեզ անդգա ու անսիրտ անասուն ես թվում:

Վելմանը նայեց ինչ-որ աղջկա ետևից: Հողմահար մթան մեջ աղջկա գուլպաները մի պահ ցուացին լուսավոր բծերի նման:

— Ամբողջ արձակուրդս այդ պատճառով կորաւ: Միակ բանը, որ ես պոկեցի մերոնցից, այն էր, որ ինձ ճանապարհ դնելու համար կայարան չգան: Բայց էլի վախենում եմ՝ հանկարծ գնամ և տեսնեմ, որ եկիլ են: — Նա ծիծաղեց: — Հենց սկզբից քեզ ճիշտ պահել իմացիր, էսնստ: Գոնե երեկոները տնից անհետացիր: Որեւէ մահաճառ բռնիր՝ ասենք թե կուրսեր, կամ ծառայության գործեր, թե չէ դու էլ նույն վիճակին կարժանանաս, քո արձակուրդն էլ իմի նման իզուր կկորչի ու քեզ հետ էլ կվարվին այնպես, ինչպես գիմնադիստ եղած ժամանակ:

— Կարծում եմ, որ իմն ուրիշ կերպ կլինի...

Վելմանը թոթվեց Գրեբերի ձեռքը: — Հուսով եմ, որ քո բախտն ավելի կբանի... Դու մեր դպրոցում եղել ես...

— Ոչ:

— Իսկի մի՛ էլ գնա... Ես եղա և մեծ սխալ գործեցի: Հիշելիս սիրտս խառնում է: Մի կարգին ուսուցիչ կար՝ նրան էլ հեռացրել են: Պոլմանը, հիշո՞ւմ ես. մեզ կրոնի դաս էր տալիս:

— Իհա՛րկե հիշում եմ: Ես մինչև անգամ մտադիր եմ մոտ օրերս նրան այցելել:

— Տես հա՛... Նա սե ցուցակի մեջ է մտցված... Ավելի լավ է ձեռքաշիր: Երբեք և ոչ մի տեղ պետք չէ վերադառնալ... Դե, ցանկանում եմ քեզ ամենայն բարիք մեր այս կարճ ու փառավոր կյանքում: Ծի՛շտ է...

— Ծի՛շտ է, կուղիք: Այս փառավոր կյանքում՝ ձեր սը-

նունդով, արտասահմանյան ուղևորություններով և պետութ-
յան հաշվին կատարվող թաղումով:

— Հա', հա', խսկի մի ասի, ք'...ն ենք ընկել... Աստվա՛ծ
գիտի, թե մեկ էլ երբ կտեսնվենք...— Վե՛լմանը ծիծաղեց ու
անհետացավ խավարում:

Գրեթե շարունակեց ճամփան: Նա չգիտեր, թե ինչ անել:
Քաղաքում մոլթն էր՝ ինչպես դերեզմանում: Այլևս միտք չու-
նեք որոնումները շարունակել: Հարկավոր էր համբերիլ ու
սպասել: Նրա առաջ երկար, անվերջանալի երեկոն էր: Զորա-
նոց գնալ չէր ուզում, իր փոքրաթիվ ծանոթների մոտ՝ նույն-
պես: Նա տանել չէր կարողանում նրանց անպատշաճ կարեկ-
ցությունը. զգում էր, որ ուրախանում են՝ երբ ինքը գնում է:
Գրեթե ցրված նայում էր շենքերի «ցեցը կերած» կտուր-
ներին: Ինչի՞ վրա էր նա իր հույսը դնում՝ թիկունքում խա-
ղաղ անկյո՞ւն դառնել, հայրենի՞ք, պատսպարա՞ն, անվտան-
գությո՞ւն, սփոփա՞նք... Ճիշտն ասած, այո, այդ էր երազում:
Բայց Հուլյաների Կղզիները լաղուց անձայն սուզվել էին ան-
նպատակ մահերի միօրինակության մեջ. ռազմաճակատները
ճեղքված էին, և պատերազմը մոլեգնում էր ամենուրեք: Այո,
ամենուրեք՝ մինչև անգամ ուղեղներում, մինչև անգամ սրը-
տերում...

Նա անցնում էր կինոյի կողքով ու ներս մտավ: Փողոցում
ավելի մոլթն էր, քան դահլիճում: Ավելի լավ չէ՞ր մնալ ալս-
տեղ, քան դեգերել խավար փողոցներում, կամ գարեջրատա-
նը նստել ու հարբել:

XI

Գերեզմանատունը ողողված էր արեւի լույսով: Դարբասի վրա հավանաբար ումբ էր ընկել: Շիրիմների և զերեղմանատան կածանների վրա ընկած էին շուռ եկած գրանիտե հուշարձաններ ու խաչեր: Տապալվել էին նաև լալկան ուռիները՝ նրանց արմատները ճյուղեր էին թլոււմ, իսկ ճյուղերը՝ կանաչ, երկար, սողացող արմատներ: Նրանք նման էին ինչ-որ ստորերկրյա ծովից դուրս նետված, ջրամամուռով պատած արտասովոր բույսերի: Ռմբակոծման ենթարկված մեռելների ոսկորները հավաքել ու խնամքով կիտել էին մի անկյունում: Միայն տեղ-տեղ լալկան ուռիների ճյուղերի արանքում խըրվել-մնացել էին ոսկորների և հին, կիսով չափ փտած դադաղների կտորներ: Գանգերը վաղուց արդեն հավաքել էին: Մատուռի կողքին մի սրահ էին սարքել, որտեղ աշխատում էին գերեզմանատան վերակացուն ու երկու պահակները: Վերակացուն քրտինքի մեջ կորել էր: Գրեթե խնդրանքը լսելուց հետո նա գլուխն օրորեց:

— Ոչ մի բուպե ժամանակ չունեմ: Մինչև ճաշ տասներկու թաղում կա: Ողորմած տեր, ես որտեղի՞ց իմանամ՝ քո ծնողները թաղված են այստեղ, թե ոչ... Այստեղ մի քանի տասնյակ շիրիմներ կան, առանց որևէ կոթողի ու մակագրության: Մենք ինչպե՞ս կարող ենք որևէ բան իմանալ, երբ հիմա հանգուցյալների մասսայական արտադրությունն է...

— Իսկ դուք ցուցակներ չե՞ք պահում, ինչ է...:

— Ցուցակներ... — վերակացուն դառնությամբ նայեց պահակներին. — սրա սիրտը ցուցակ է ուղում, լսում եք, ցուցակ... Իսկ դուք գիտե՞ք, թե դեռ քանի՞ անթաղ մեռել կա... երկու հարյուր: Իսկ գիտե՞ք, թե քանի դիակ են բերել վերջին օդային հարձակումից հետո՝ հինգ հարյուր... Իսկ նախավերջինի՞ց հետո՝ երեք հարյուր... Իսկ այդ երկու հարձակումների միջև չո՞րս օր էլ չի անցել: Մենք ինչպե՞ս կարող ենք այս պայմաններում ամեն ինչ ժամանակին անել, մանավանդ որ ոչ մի հարմարություն չկա: Այսքան դիակը թաղելու համար հող փոքր մեքենաներ են պետք, և ոչ թե բահեր: Իսկ ո՞վ կարող է նախօրոք ասել, թե ե՞րբ կլինի հերթական օդային հարձակումը՝ այսօր երեկոյան, վաղը... Իսկ սա եկել ու ցուցակ է պահանջում:

Գրեթեբը ոչինչ չպատասխանեց: Նա գրպանից հանեց սիգարետի տուփն ու գրեց սեղանի վրա: Վերակացուն ու պահակներն իրար նայեցին: Գրեթեբը փոքր-ինչ սպասեց, ապա սեղանի վրա դրեց նաև այն երեք սիգարետները, որ Ռուսաստանից բերել էր հոր համար:

— Դե լավ,— ասաց վերակացուն, — մի բան կանենք: Գրեք անուն-ազգանունները: Մեզանից մեկը հարցումիորձ կանի գերեզմանատան վարչությունում, իսկ դուք, մինչ այդ, կարող եք ղննել դեռևս հաշվառման չենթարկված դիակները: Նրանք շարված են այս պատի տակ:

Գրեթեբն ուղղվեց դեպի պատը: Մեռելներից մի քանիսը անուններ ունեին, պատգարակներ, դազաղներ, նույնիսկ՝ ծաղիկներ, իսկ մնացածները պարզապես ծածկված էին սպիտակ կտորով: Գրեթեբը նախ զննեց անուն-ազգանուն ունեցող մեռելներին, ապա բարձրացրեց անանուն մեռելների ծածկոցներն ու, ամենից վերջում, սկսեց զննել պատի երկայնքով ձգվող նեղ ծածկի տակ շարած, անհայտ մեռելներին:

Մեռելներից մի քանիսի աչքերը փակել էին, մյուսների ձեռքերը խաչել կրծքին, բայց մեծ մասը պառկած էր այն տեսքով, ինչ տեսքով նրանց գտել էին: Միայն նրանց ձեռքերը սեղմել էին մարմնին և ոտքերը՝ ձգել, որպեսզի քիչ տեղ գրավեն: Մարդիկ շարվեշար, լուռ անցնում էին մեռելների կող-

քով: Նրանք կոանալով նայում էին մեռելների գունատ, ոսկւ-
րացած դեմքերին ու փնտրում իրենց հարազատներին:

Գրեքերը նույնպես միացավ նրանց: Նրանից մի քանի
քայլ առաջ գտնվող կանանցից մեկը հանկարծ հեծկլտաց և
ծունկի իջավ մեռելներից մեկի առաջ: Մյուսները լուռ շրջան-
ցեցին նրան ու շարունակեցին իրենց ճամփան: Նրանք կոա-
նում ու նայում էին այնպիսի կենտրոնացած արտահայտու-
թյամբ, որ դրանից դեմքերն իմաստազուրկ էին թվում:
Նրանք ոչինչ չէին արտահայտում, բացի տաղնապալից սպա-
սումից:

Աստիճանաբար, ինչքան մարդիկ ավելի էին մոտենում
մեռելների շարքի վերջին, նրանց դեմքերի վրա սկսում էր
խաղալ երկչոտ; Թաքուն հույսի աղոտ մի ցուր: Գրեքերը նը-
կատում էր, թե ինչպես էին նրանք թեթեացած շունչ քաշում՝
մեռելների շարքում իրենց յուրայիններին չգտնելով:

Գրեքերը վերադարձավ վերակացուի մոտ:

— Իսկ մատուռում եղե՞լ եք, — հարցրեց վերակացուն:

— Ո՛չ:

— Մատուռում դրված են ումբից կաոթ-կաոթ եղածնե-
րը... — վերակացուն նայեց Գրեքերի դեմքին: — Այնտեղ
մտնելու համար ամուր ջղեր են՝ պետք: Բայց չէ՞ որ դուք զին-
վոր եք:

Գրեքերը մտավ մատուռը և քիչ հետո վերադարձավ: Վե-
րակացուն մուտքի մոտ նրան էր սպասում:

— Սարսափելի է, այնպես չէ՞... — նա զննող հայացքով
նայեց Գրեքերին: — Քանի՞-քանի՞սն են այնտեղ ուշաթափ-
վում... — բացատրեց նա:

Գրեքերը ոչինչ չպատասխանեց: Նա այնքան շատ մեռել-
ների էր տեսել, որ նրա վրա մի առանձին տպավորութուն
չգործեցին ոչ մատուռում եղածները, ոչ էլ այն, որ նրանք
մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ էին... Գրեքերի համար
դա ևս նորութուն չէր: Բացի այդ, ռուսների, հուլանդացիներ-
ի կամ ֆրանսիացիների ստացած վերքերն ու խեղումները
պակաս սարսափելի չէին, քան այն, ինչ նա այնտեղ տեսավ:

— Վարչության ցուցակներում ձերոնք չկան, — հայտնեց

վերակացուն.— Բայց քաղաքում ևս երկու մեծ մեռելանոց կա: Դուք այնտեղ եղե՞լ եք:

— Այո:

— Նրանց վիճակն ավելի բարվոք է: Նրանք դեռ սառույց ունեն:

— Մեռելանոցները բերնե-բերան լցված են:

— Այո, բայց նրանք գոնե սառեցվում են, մի բան, որ մեզ մոտ չկա: Մեկ էլ տեսար՝ շոգն ընկավ... Եթե իրար վրա մի քանի օդային հարձակում լինի, և դեռ շոգ էլ անի, մեզ մեծ աղետ է սպասում: Այն ժամանակ ստիպված կլինենք եղբայրական գերեզմաններ փորել... Գրեթե զլխով արեց: Նա չէր հասկանում, թե դա ինչո՞ւ է աղետ կոչվում: Աղետն այն էր, որ երկիրը գերեզմանատուն դարձրեց...

— Մենք ինչքան կարող ենք՝ անո՞ւմ ենք... — արդարա-
նում էր վերակացուն, — ինչքան հնարավոր է՝ շատ գերեզ-
մանափորներ վարձեցինք, բայց, մեկ է, էլի հերիք չեն անում: Թաղման տեխնիկան մեր ժամանակի համար հնացել է: Կարծես այդ քիչ էր՝ դեռ այս կրոնական ծեսերն էլ...

Նա ցանկապատից վերև նայելով՝ մի պահ մտածմունքի մեջ ընկավ, ապա գլխի մի կարճ շարժումով Գրեթերին հրա-
ժեշտ տվեց ու քայլեց դեպի սրահը: Նա՝ մահվան բարեխիղճ, ջանասեր ու մոլեռանդ ծառան:

Գրեթերն ստիպված էր կանգ առնել՝ դռան մեջ խռնված հուղարկավորները երկու դազաղ էին բերում: Նա շուռ եկավ ու մի անգամ էլ նայեց գերեզմանատանը: Քահանաներն ա-
ղոթք էին կարդում շիրիմների վրա, և հարազատներն ու ըն-
կերները լալիս էին թարմ հողաթմբերի առաջ: Փոքրիկ հողի ու թառամած ծաղիկների հոտ էր գալիս: Թռչունները երգում էին, իսկ դիակների առջևով անցնող մարդկանց շարանն ա-
ռաջվա պես ձգվում էր պատի երկայնքով: Գերեզմանափոր-
ները լայնացնում էին կիսավարտ փոսերը: Ամենուրեք վրխ-
տում էին քարագործներն ու թաղման բյուրոների գործակալ-
ները:

Գերեզմանատունը դարձել էր քաղաքի ամենից աշխույժ վայրը...»

Բիենդինգի փոքրիկ, սպիտակ մենատունը գտնվում էր պարտեզի մեջ: Մթնշաղը թանձրանում էր: Մարգերի մեջ թռչունների համար պատրաստված ավազանում, ջուրը ճողփում էր: Եղբուհները թիփերի մոտ ծաղկել էին նարդիզներն ու կակաչները, իսկ կեչիների տակ ճերմակին էր տալիս աղջկա մի մարմարե արձան:

Դուռը բացեց տնտեսուհին: Սպիտակ, լայն գոգնոց կապած, արդեն ալեհեր մի կին էր նա:

— Դուք պարոն Գրեբերն եք, այո՞:

— Այո:

— Պարոն Կրայսլայտերը տանը չէ: Նրան շտապ կանչեցին ինչ-որ շատ կարևոր ժողովի, բայց նա ձեզ նամակ է թողել:

Գրեբերը նրա ետևից մտավ եղնիկի եղջյուրներով ու նրկարներով զարդարված սենյակը: Ռուբենսի նկարը կարծես լույս էր տալիս կիսախավարում: Պղնձազարդ ծխասեղանի վրա թղթի մեջ փաթաթած մի շիշ էր դրված: Կողքին՝ նամակն էր: Ալֆոնսը հայտնում էր, որ իրեն առաջմ քիչ բան է հաջողվել իմանալ, բայց ոչ սպանվածների և ոչ էլ վիրավորների բազաբային ցուցակներում էռնստի ծնողների աղգտունը չկա: Հավանաբար նրանց էվաիուացրի են, կամ իրենք են որևէ տեղ մեկնել: Թող Գրեբերը վաղն էլ գա իր մոտ, իսկ այս օդին այսօր երեկոյան խմի ի պատիվ թեկուզ այն րանի, որ ինքն այսքան հեռու է Ռուսաստանից:

Գրեբերը նամակն ու շիշը դրպանը դրեց: Տնտեսուհին ուղեկցեց նրան մինչև տան շմբը:— Պարոն Կրայսլայտերը խնդրեց սրտագին ողջույն հաղորդել ձեզ:

— Ինձնից էլ նրան հաղորդեք, խնդրեմ: Ասեք, որ ես վաղը կգամ, և շնորհակալութուն հայտնեք օդու համար: Օդին ինձ շատ պետք կգա:

Տնտեսուհին մայրաբար ժպտաց:— Նա շատ կուրախանա: Կավ մարդ է՝ ի՞նչ ասել կուզի:

Գրեբերը նորից անցավ պարտեզի միջով: «Լա՛վ մարդ է,— մտածում էր նա,— իսկ լա՛վ մարդ էր նա արդյոք մաթեմատիկայի ուսուցիչ Բուրմայստերի նկատմամբ, որին համակենտրոնացման ճամբար գցեց: Հավանաբար ամեն մարդ

էլ այսպես է՝ մեկի համար լավ է լինում, իսկ մի ուրիշի համար՝ վատ»:

Նա շոշափեց շիշն ու նամակը: «Գուցե օղի՞՝ խմի... Բայց հանուն ինչի՞... Հանուն այն հոլսի, որ իր ծնողները ո՞ղջ են... Բայց ո՞ւմ հետ խմի՞՝ զորանոցի № 48 սենյակի բնակիչներին...»: Նա առաջ նայեց: Մթնշաղի կապույտը թանձրացել ու խորացել էր: «Թե՞ շիշը վերցնի ու գնա էլիզաբեթ Կրուզեի մոտ... Օղին նրան նսւնջքան պետք է, ինչքան և իրեն, մանավանդ որ իր մոտ դեռ արմանյակ էլ կա...»:

Դուռը բացեց ջնջված դիմագծերով կինը:

— Ես ուզում եմ տեսնել ֆրոյլայն Կրուզեին, — կտրուկ ասաց նա՝ ցանկանալով նրա կողքով ներս մտնել, բայց կինն ամուր բռնել էր դուռը:

— Ֆրոյլայն Կրուզեն տանը չէ, — ասաց նա. — դուք այդ պիտի որ իմանայիք:

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի իմանայի որ...

— Մի՞թե նա ձեզ ոչինչ չի ասել:

— Տե՛ս է... մոռացել էի: Ե՛րբ է նա վերադառնալու:

— Յոթին:

Գրեթերի մտքով չէր էլ անցել, թե էլիզաբեթը կարող է տանը չլինել: Նա տատանվում էր՝ թողնի՞ օղին, թե չթողնի... Ո՞վ գիտի, թե ինչ կարող է անել այս մատնիչուհին: Մեկ էլ տեսար, վերցրեց ու... ինքը խմեց:

— Դե լավ, ես նորից կանցնեմ, — ասաց նա:

Փողոցում Գրեթերն անվճռական կանգ առավ ու նայեց ժամացույցին: Վեցին մոտ էր: Նա հիշեց, որ իրեն նորից սպասում է մի խավար ու անվերջանալի երեկո: «Մի՛ մոռանա, որ դու արձակուրդի մեջ ես» — ասաց նրան Խայտերը... Ծիշտոն ասած, նա այդ չէ՞ր էլ մոռանում բայց միայն դրա գիտակցությունը քիչ է:

Գրեթերը գնաց Կարլսպլաց և նստեց զբոսայգու նստարանին: Նրա առաջ ցցված էր ումբասպատարանի ծանր զանգվածը, որը հրեշավոր դոգոշ էր հիշեցնում: Կանխատես մարդիկ ստվերների պես անհետանում էին նրա բաց երախում: Թփե-

րի միջից խավարը դուրս էր սողում, իր մեջ ընկղմելով լույսի վերջին ցուրեքը:

Գրեթե չէր անշարժ: Դեռևս մի ժամ առաջ նա չէր էլ մտածում էլիզաբեթին նորից տեսնելու մասին: Եթե նրանց հանդիպումը կայանար, Գրեթեը հավանաբար օղին կտար նրան ու կհեռանար: Բայց այժմ, երբ նրանք չէին կարողացել հանդիպել, նա անհամբերությամբ սպասում էր, թե ե՞րբ է ժամը 7-ը գալու...~

Դուռը բացեց ինքը՝ էլիզաբեթը:

— Ո՞ւմ մտքով կանցնեիր, թե դու կբացես դուռը, — ասաց Գրեթեը զարմացած. — ես սպասում էի դռանը հսկող վիշապին...

— Ֆրաու Լիզերը տանը չէ: Նա գնացել է կանանց միության ժողով:

— Հը՞մ... Ոտքի տափակ թաթ ունեցողների բրիգադը... Դե, իհարկե, առանց նրա այնտեղ յուր շնորհիվ: Գրեթեը նայեց շուրջը: — Երբ նա տանը չի լինում, նույնիսկ միջանցքն ուրիշ տեսք է ստանում:

— Միջանցքի տեսքն ուրիշ է այն պատճառով, որ նա լուսավորված է, — առարկեց էլիզաբեթը. — հենց Ֆրաու Լիզերը ոտքը դուրս է դնում՝ ես իսկույն լույսերը վառում եմ:

— Իսկ երբ նա տա՞նն է...

— Այդ դեպքում լույսը տնտեսում ենք... Մթնում նստելը հայրենասիրական արարք է:

— Ճիշտ է, — ասաց Գրեթեը: — Այդ դեպքում մենք նրանց դուռ ենք գալիս: — Նա շիշը գրպանից հանեց: — Ես քեզ համար օղի եմ բերել, և այն էլ մի ոմն Կրայսլայտերի մառանից: Մի խոսքով՝ դասընկերոջ նվեր է:

էլիզաբեթը նայեց նրան:

— Մի՞թե դու այդպիսի դասընկերներ ունես...

— Այո, ճիշտ այնպես, ինչպես դու՝ պարտադիր կներպով բնակեցված հարևաններ:

էլիզաբեթը ժպտաց ու շիշը վերցրեց: — Տեսնեմ որե՛տեղ խցանահան կգտնե՞մ...

Նա խոհանոց մտավ, Գրեթեն էլ՝ նրա ետևից: էլիզաբե-

Թը հագել էր սև ջեմպր ու սև, նեղ շրջազգեստ: Մագերը հավաքել էր ծոծրակի վրա ու պինդ կապել վառ-կարմիր, հաստ բրդյա թելով: Նա ուժեղ, ուղիղ ուսեր ուներ և նեղ ազգրեր:

— Ոչ մի կերպ խցանահան չեմ գտնում,— ասաց նա սպահարանի արկղները փակելով,— պիտի կարծել, որ ֆրաու Լիզերը խմող չի...

— Նրա տեսքին նայելով ես այդ չէի ասի... Դե լավ, առանց խցանահանի էլ գլուխ կբերենք:

Գրեբերը վերցրեց շիշը, պոկեց խցանի շուրջը եղած դմուռան ու երկու անգամ շիշը թեթևակի խփեց ծնկանը: Խցանը դուրս թռավ:

— Ահա թե ինչպես են շիշ բացում գինյութերը,— հայտարարեց նա:— Գավաթներ ունե՞ս, թե՞ ստիպված պիտի շշից խմենք:

— Սենյակում կա. գնանք:

Գրեբերը հետևեց նրան: Այժմ նա ուրախ էր, որ եկել է: Նա արդեն վախենում էր այն մտքից, թե ստիպված պիտի լինի նորից ամբողջ երեկոն մենակ մնալ...

Էլիզաբեթը պատի մոտ դրված գրադարակից երկու նուրբ, ապակյա գավաթ վերցրեց: Գրեբերը զննեց սենյակին ու բիշ մնաց չճանաչեր: Խաղաղություն և հնաճաշակություն էր բուրում մահճակալից, կանաչ ծածկոցով բաղկաթոռներից և բիզերմայեր ոճի դրասեղանից: Նախորդ անգամ սենյակը նրա վրա թողել էր ուրիշ, ավելի անկարգ ու քառասյին տպավորություն: «Նրեի շշակների ոռնոցի՞ց էր...» — որոշեց նա: Այդ ոռնոցն ամեն ինչ խառնեց իրար: Նույնիսկ Էլիզաբեթն էլ այժմ ուրիշ էր թվում, քան այն օրը: Ուրիշ, բայց ոչ խաղաղ ու հնաճաշակ:

Էլիզաբեթը շուռ եկավ:— Ինչքա՞ն ժամանակ անցած կլինի այն օրից, ինչ մենք տեսել ենք իրար:

— Հարյուր տարի: Այն ժամանակ մենք երեսաներ էինք և պատերազմ չկար:

— Իսկ հիմա՞:

— Հիմա մենք ծերունիներ ենք, բայց առանց ծերունա-

կան կենսափորձի: Մենք ծեր ենք, ցինիկ, ոչնչի չենք հավատում... մեկ-մեկ էլ տխրում ենք, թեև ոչ ալիքան հաճախ:

էլիզաբեթը նայեց նրան:— Դա ճիշտ է:

— Ոչ, Իսկ ո՞րն է ճիշտը: Դու գիտե՞ս...

էլիզաբեթը գլուխը տարուբերեց:

— Մի՞թե պիտի միշտ մի որևէ բան ճիշտ լինի,— ասաց նա փոքր-ինչ լռելուց հետո:

— Ինչո՞ւ... Բոլորովին էլ պարտադիր չէ:

— Զգիտե՞մ... Բայց եթե յուրաքանչյուրը չճգներ իր ճշմարտությունը անպայման փաթաթել դիմացիների վրին, մարդիկ թերևս ավելի հազվագեպ պատերազմեին:

Գրեբերը ժպտաց՝ ինչքան արտասովոր ձևով ասաց այդ էլիզաբեթը:

— Դե, իհարկե,— պատասխանեց նա,— հանդուրժողականություն՝ ահա թե ինչն է մեզ պակասում, այնպես չէ՞:

էլիզաբեթը գլխով արեց: Գրեբերը գավաթները լցրեց:

— Հենց հանուն դրա էլ խմենք... Ինձ այս շիշը տվող կրայսլայտերը հավանորեն այդպիսի մտքերից շա՛տ հեռու էր... Ուրեմն, առավել ևս արժի խմել հանուն դրա:

Նա մինչև վերջ խմեց:

— էլի՛ լցնեմ,— հարցրեց նա: էլիզաբեթն սթափվեց:

— Այո,— ասաց նա, փոքր-ինչ լռելուց հետո:

Գրեբերը լցրեց նրա գավաթն ու շիշը դրեց սեղանի վրա:

Օղին թունդ էր, թափանցիկ: էլիզաբեթը խմեց:

— Գնանք,— ասաց նա,— քեզ հանդուրժողականության մի օրինակ ցույց տամ:

Նա Գրեբերին տարավ միջանցք և ինչ-որ դուռ բացեց:

— Ֆրանսիացիներն շտապելուց մոռացել է դուռը փակել: Նայիր նրա սենյակին: Սա վստահության շարաշահում չէ: Ամեն անգամ, հենց ևս ոտքս դուրս եմ դնում, նա անմիջապես տակնուվրա է անում իմ սենյակը...

Ֆրանսիացիների սենյակի մի մասը կահավորված էր սովորական ձևով, բայց լուսամուտի դիմացի պատին, լայն շրջանակի մեջ, կախված էր Հիտլերի գունավոր դիմանկարը՝ եզերված եղևնու ճյուղերով ու կաղնու տերևներից հյուսված պսակներով: Դիմանկարի տակ, սեղանին փռված նացիստա-

կան դրոշի վրա դրված էր «Մայն կամպֆ» գրքի սև, կաշեկազմ ու սվաստիկայի դրոշմ ունեցող շքեղ հրատարակությունը։ Սեղանի երկու կողմերում դրված էին երկու մոմերով արծաթե մոմակալներ և ֆյուրերի երկու լուսանկարները։ Դրանցից մեկում ֆյուրերը պատկերված էր Բերխտեսգահեում, իր որսի շան հետ, իսկ մյուսում՝ սպիտակազգեստ մի աղջիկ ծաղիկներ էր մատուցում ֆյուրերին։ Այս ամենը եզրափակվում էր պատվո դաշույններով ու պարտիական կրծքանշաններով։

Գրեքերն այնքան էլ չզարմացավ։ Առաջին անգամը չէր, որ նա այսպիսի եկեղեցական բեմեր էր տեսնում՝ դիկտատորի պաշտամունքը հեշտությամբ կրոնի էր վերածվում։

— Հենց այստե՞ղ էլ նա գրում է իր մատնությունները... — հուրյրեց նա։

— Ոչ, ա՛յ այնտեղ, իմ հոր գրասեղանի առաջ։

Գրեքերը նայեց գրասեղանին։ Գրասեղանը հին էր՝ դարակներով ու շարժական կափարիչով։

— Ոչ մի կերպ չե՛մ կարողանում բաց անել, — ասաց էլիզաբեթը։ — Քանի՜ անգամ եմ փորձել... ոչինչ չի ստացվում։

— Այս կի՞նն է մատնել հորդ։

— Հաստատ չե՛մ կարող ասել... Հորս տարան և նա կարծես թե ջրի տակն անցավ... Այն ժամանակ այս կինն իր երեխայի հետ ապրում էր մեր բնակարանում և մի սենյակ էր դրադեցնում միայն։ Բայց երբ հորս տարան, նրան, բացի իր սենյակից, հորս մյուս երկու սենյակներն էլ տվին։

Գրեքերը շուտ եկավ։ — Դու կարծում ես, թե նա հենց դրա համար էլ մատնե՞լ է...

— Ինչո՞ւ չէ... երբեմն ավելի չնչին բաների համար էլ են մատնում։

— Պա՛րզ է... Բայց սենյակում եղած խորանից գատելով, քո հարեանուհին պատկանում է տափակաթաթերի բրդեզադի մոլեռանդների թվին։

— Մի՞թե դու կարծում ես, — դառնությամբ ասաց էլիզաբեթը, — թե մոլեռանդությունը չի կարող համատեղվել անձնական շահի ծաբավի հետ։

— Կարող է և այն էլ շատ հաճախ: Զարմանալին այն է, որ այդ մասին միշտ մոռանում են: Կան պարզունակ մտքեր, որոնք պատահամբ մարդու գլուխն են մտնում, և մարդ առանց իրեն հաշիվ տալու, կրկնում է: Աշխարհը պիտակներ կպցրած դարակների շի բաժանված: Մարդիկ՝ առավել ևս: Հավանաբար, այս իժը սիրում է իր ձագին, իր ամուսնուն, ծաղիկներ է սիրում և հիանում է ամեն տեսակի ազնիվ ասացվածքներով... Նրան որևէ բան հայտնի՞ էր հորդ մասին, թե՞ մատնագրի մեջ ամեն ինչ հնարովի է...

— Հայրս անզգույշ էր ու բարեհոգի, և, հավանաբար, վաղուցվանից էր կասկածի տակ առնված: Ոչ բոլորն են ընդունակ լռել, երբ իրենց սեփական բնակարանում գիշեր-ցերեկ նացիոնալ-սոցիալիստական ազդարարություններ են լսում...

— Իսկ դու մոտավորապես չե՞ս պատկերացնում, թե նա ինչ կարող էր ասած լինել:

Էլիզաբեթն ուսերը թոթվեց:— Հայրս այլևս չէր հավատում, թե Գերմանիան կարող է պատերազմում հաղթել:

— Դրան արդեն շատ-շատերը չեն հավատում:

— Դո՞ւ էլ...

— Այո, ես էլ: Իսկ հիմա, արի հեռանանք այստեղից, թե չէ, մեկ էլ տեսար, այդ ջադուն վրա հասավ... Այն ժամանակ, ո՞վ գիտի, թե ինչ անախորժություններ կարող է պատճառել:

Էլիզաբեթը ժպտաց:— Զի կարող: Ես դրսի դռան փականքը գցել եմ...

Էլիզաբեթը մոտեցավ դռանն ու փականքը ետ տարավ: «Փա՛ռք աստծո...— մտածեց Գրեքերը.— եթե նու մարտիրոսուհի էլ է, տպա գոնե՞ ղգույշ է և ոչ ունջան մանրախընդիր...»:

— Այստեղից դամբարանի հոտ է գալիս...— ասաց Գրեքերը.— երևի թառամած պսակներից ու տերևներից է: Գնանք խմենք:

Նա նորից դավաթները լցրեց:

— Ես հիմա հասկանում եմ, թե ինչու ենք մենք մեզ ծերունիներ թվում,— նկատեց նա,— այն պատճառով, որ շափից ավելի շատ ենք նողկալի բաներ տեսել... Նողկալի բա-

ներ, որ մեղանից մեծերը, եթե մի քիչ ավելի խելահաս լինե-
ին, չէին քշել...

— Ես ինձ ծեր չեմ զգում... — առարկեց էլիզաբեթը: Գրե-
բերը նայեց նրան: Այո, նա բոլորովին նման չէր ծերի:

— Ինչ արած. ավելի լավ:

— Ես միայն ինձ զգում եմ այնպես, ինչպես բանառում, —
շարունակեց նա. — իսկ դա ծերությունից վատ է:

Գրեբերը նստեց հինավուրց բազկաթոռներից մեկի վրա:

— Հանկարծ ու այս կինը քեզ էլ մատնի, — ասաց նա, —
երևի նա գեմ չի լինի ամբողջ բնակարանը զավթելուն: Ին-
չո՞ւ սպասել, մինչև գործը դրան հասնի: Տեղափոխվիր այս
բնակարանից: Չէ՞ որ քեզ նմանները իրավունքից զուրկ են:

— Ես այդ գիտեմ, — էլիզաբեթի մեջ զգացվում էր և՛ ան-
օգնականություն, և՛ համառություն. — ես գիտեմ, որ սա պար-
զապես անտախտաշտություն է, — շարունակեց նա փութկոտ
ու թախծալի, կարծես արդեն հարյուր անգամ կրկնել էր նույ-
նը, — բայց ես, քանի դեռ այստեղ եմ, հավատում եմ, թե
հայրս կվերագառնա... Եթե ես գնամ, ինձ կթվա, թե ես...
լքում եմ նրան: Դու հասկանո՞ւմ ես այդ զգացումը:

— Այդտեղ հասկանալու բան չկա: Այդպիսի զգացումնե-
րին պարզապես ենթարկվում ես և վերջ: Եթե մինչև իսկ...
անիմաստ ես համարում:

— Դե լավ. ինչ որ է... — էլիզաբեթը վերցրեց գավաթն
ու խմեց: Միջանցքից բանալու ձայն լսվեց:

— Հայտնվե՞ց, — ասաց Գրեբերը, — և այն էլ ճիշտ ժա-
մանակին: Երևի ժողովը երկար չի տևել:

Նրանք ականջ դրին միջանցքից լսվող քայլերին: Գրեբե-
րը նայեց պատեֆոնին:

— Միայն քայլերգնե՞ր ունես... — հարցրեց նա:

— Ինչո՞ւ... Բայց քայլերգներն ամենից հնչելը են, իսկ
երբեմն, երբ լռությունը ճշում է, ստիպված ես այդ ճիշը խլաց-
նել ձեռքիդ տակ եղած ամենասուր աղմուկով...

Գրեբերը նայեց նրան: — Ա՛յ թե խոսելու բան գտանք...
Իսկ դպրոցում անընդհատ պնդում էին, իբրև թե ջահելությու-
նը կյանքի ամենից ուռմանտիկ շրջանն է:

էլիզաբեթը ծիծաղեց: Միջանցքում ինչ-որ բան վայր ըն-

կալ: Ֆրառ Լիզերը հայհոյեց, ապա դուռը շխկոցով փակվեց:

— Ես լույսը վա՛ռ էի թողել...— շնչաց էլիզաբեթը:— Արի գնանք այստեղից: Երբեմն այստեղ մնալը պարզապես ուժից վեր է գառնում: Եվ արի խոսենք ուրիշ բաների մասին:

— Իսկ ո՞ւր գնանք, — հարցրեց Գրեբերը, երբ նրանք փողոց դուրս եկան:

— Զգիտեմ, ուր որ աչքը կտրի...

— Այս մոտերքում որեէ սրճարան, գարեջրատուն կամ խորտկարան չկա՞:

— Այդ կնշանակի նորից մթան մեջ նստել. իսկ ես չեմ ուզում: Ավելի լավ է, արի պարզապես զբոսնենք:

— Լավ:

Փողոցները դատարկ էին, քաղաքը՝ լուռ ու խավար: Նրանք քաջեցին Մարիենշտրասսեով, ապա Կարլսպլացն անցան ու գնացին գետի այն ափին ընկած Հին Քաղաքը: Քիչ անց նրանց թվաց, թե իրենք դեգերում են ինչ-որ ցնորային աշխարհում, թե ամեն մի կենդանի շունչ մեռել է, և իրենք այս հողի վրա մնացած վերջին մարդկային էակներն են...

Նրանք անցնում էին շենքերի ու բնակարանների մոտով, բայց, լուսամուտներից ներս նայելիս, սենյակների, աթոռների, սեղանների և կյանքի մասին վկայող այլ իրերի փոխարեն տեսնում էին միայն լուսնի՝ լուսամուտի ապակիների վրա ցուացող շողերը, իսկ նրանց հետևում՝ սև վարագույրների կամ լուսաքողարկման սև թղթերի թանձր խավարը: Թվում էր, թե ամբողջ քաղաքը մի անվերջանալի մեռելանոց է, ոտքից-գլուխ սգի մեջ, և վեր է ածվել դագաղ-բնակարանների անընդմեջ հուղարկավորության...

— Այս ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց Գրեբերը, — ո՞ւր են կորել մարդիկ: Այսօր սովորականից ավելի ամայի է:

— Երևի բոլորը նստած են տներում: Արդեն մի քանի օր է, ինչ ուժեղից չի եղել, և մարդիկ չեն ուզում տնից դուրս գալ: Նրանք սպասում են հերթական ուժեղից: Միշտ այսպես է լինում: Միայն ուժեղից հետո են նրանք մի կարճ ժամանակով փողոց դուրս գալիս:

— Այստեղ է՞լ են արդեն յուրովի սովորույթներ հաստատու-
վել:

— Իհարկե. իսկ ինչ է, ձեզ մոտ, ռազմաճակատում չկա՞ն:

— Ինչպե՞ս չէ:

Նրանք անցնում էին մի փողոցով, որտեղ ոչ մի անվնաս շենք չկար: Լուսնի խաբուսիկ լույսը ծորում էր թել-թել ամ-
պերի արանքից. փլատակների մեջ ինչ-որ սովորներ էին
շարժվում, որոնք կարծես լուսնից փախչող երեակայական
ծովային հրեշներ լինեին:

Հանկարծ նրանք ափսեների շխշխկոց լսեցին:

— Փա՛ռք աստծո, — ասաց Գրեբերը, — այստեղ մարդի՛կ
կան, կենդանի մարդիկ, որոնք ուտում են, կամ սուրճ են
խմում:

— Հավանաբար սուրճ են խմում: Այսօր ազգաբնակչու-
թյանը սուրճ են բաց թողել և այն էլ՝ իսկական: Ինչպես աս-
ում են՝ «ոմբասուրճ»...

— Ռմբասու՛րճ...

— Այո, «ոմբասուրճ», կամ «օդային հարձակման սուրճ»...
Ժողովուրդն է այդպես կնքել մթերքների այն հավելյալ բա-
ժինը, որը տրվում է ծանր ոմբակոծումներից հետո, արտա-
կարգ դեպքերում: Երբեմն շաքար են տալիս, երբեմն էլ՝ շո-
կոլադ, կամ մի տուփ սիգարետ:

— Ճիշտ այնպես, ինչպես կրակի առաջավոր գծում: Այն-
տեղ էլ հարձակումից առաջ ծխախոտ ու օղի են տալիս: Ըստ
էության դա պարզապես ժիծադելի է, այնպես չէ՞... Երկու
հարյուր գրամ սուրճ՝ մահվան մի ժամվա սարսափի դիմաց:

— Հարյուր դրամ...

Նրանք շարունակեցին ճանապարհը: Քիչ հետո Գրեբերը
կանգ առավ: — Գիտե՞ս ինչ, էլիզաբեթ, փողոցում քայլելն
ավելի տանջալից է, քան տանը նստելը: Մենք իզուր օդին
մեզ հետ չվերցրինք: Ինձ հարկավոր է փոքր-ինչ տաքանալ.
բեզ՝ նույնպես: Այստեղ դարեջրատուն չկա՞:

— Ես գարնշրատուն չեմ գա: Այնտեղ այնպես է՝ ինչպես
ոմբապաստարանում: Լուսամուտները վարագուրված են և
լույսը՝ բողբոջված:

— Այդ դեպքում գնանք մինչև մեր զորանոցը: Ես մի շիշ

էլ ունեմ: Կբարձրանամ վերեւ, կբերեմ ու մենք բաց երկնքի տակ կխմենք:

— Շատ լավ:

Հանկարծ լոռիթյունը խզվեց անիվների ձայնից, և նրանք քառատրոփ սլացող մի ձի տեսան: Ձին, ստվերներից վախենալով, շարունակ այս ու այն կողմն էր նետվում: Նրա առանց այն էլ լայն ոտնգերն ավելի էին լայնացել, իսկ աչքերը սարսափով էին լցված: Աղոտ լույսի մեջ ձին ուրվականի էր նման: Կառավարը սանձը քաշեց: Ձին ծառացավ ետեի ոտքերի վրա: Նրա բերանից փրփուր էր թափվում: Գրեթե նու էլիզաբեթն ստիպված եղան մագլցել փլատակների վրա՝ ձիուն ճանապարհ տալու համար: Էլիզաբեթը, ձիու տակ շրնկնելու համար, ցատկեց ինչ-որ պատի վրա: Գրեթե ձին մի պահ թվաց, թե էլիզաբեթն ուզում է այնտեղից ցատկել փնջացող ձիու գավակին ու հեռու սլանալ. բայց ձին սուրաց-անցավ, իսկ էլիզաբեթը դեռ շարունակում էր կանգնած մնալ վիթխարի, ամայի ու տաղնապալից երկնքի ֆոնի վրա:

— Քո տեսքն այնպիսին էր, որ թվում էր, թե կցատկես ձիու վրա ու հեռու կսուրաս... — նկատեց Գրեթերը:

— Երանի չէ՞ր... Բայց ո՞ւր: Չէ՞ որ պատերազմն ամենուր է:

— Իսկապես որ... Այո՛, ամեն տեղ է նա, մինչև անգամ հսվերժական խաղաղության երկրներում՝ Հնդկաստանում ու Խաղաղօվկիանոսյան կղզիներում: Նրանից փախչելն անհնար է:

Նրանք մոտեցան զորանոցին: — Դու այստեղ սպասիր, մինչև ես զնամ օվին բերեմ: Շուտ կգամ:

Գրեթե անցավ զորանոցի բակով և զղրդացող սանդուղքներով բարձրացավ № 48 սենյակը: Սենյակը ցնցվում էր հուժկու խռմփոցից՝ բնակիչներին կեսից ավելին քնած էր: Սեղանի վերևում վառվում էր լուսաքողարկված լամպը: Սկստ խաղացողները դեռ արթուն էին: Ռայտերը, նրանց մոտ նրստած, գիրք էր կարդում:

— Որտե՞ղ է Բեռլինը, — հարցրեց Գրեթերը:

Ռայտերը գիրքը փակեց: — Նա պատվիրեց քեզ հայտնել, որ այսօր ձախողող օր էր իր համար, որ դիպել է ինչ-որ պատի

և հեծանիվը ջարդելու Գիտե՞ս «փորձանքը մենակ չի գալիս» առածը: Վաղը նա ստիպված պիտի լինի նորից ոտքով ման գալ, դրա համար էլ այսօր զարեջրատանը նստած մխիթարում է իրեն: Իսկ քե՞զ ինչ է պատահել. երեսիդ իսկի գույն չկա:

— Ոչինչ. ես հիմա նորից կգնամ: Եկել եմ մի բան տանեմ:

Գրեթե սկսեց քրքրել իր ուսապարկի պարունակութիւնը: Նա մի շիշ ջին էր բերել իր հետ և մի շիշ էլ օղի: Բացի այդ, դեռ կար Բինդինգի տված արմանյակը:

— Կամ ջինը վերցրու, կամ արմանյակը,— ասաց Ռայտերը,— օղին արդեն չկա՛...

— Ինչպէս թե չկա...

— Խմեցի՞նք: Իհարկե, լավ կլիներ, որ ինքդ հշուրտախրեիր, թե չէ, Ռուտտտանից ես եկել և քեզ կապիտալիստի պես ես պահում... Հարկավոր է ընկերներին էլ բաժին հանել... Հիանալի օղի էր:

Գրեթե ուսապարկից հանեց մնացած երկու շշերը: Նա արմանյակը գրպանը խոթեց, իսկ ջինը տվեց Ռայտերին:

— Դու իրավացի ես, վերցրու: Սա օգնում է հոգատապ ունեցողներին: Բայց տես, դու էլ կապիտալիստ չլինես՝ ուրիշներին էլ տուր:

— Մերսի... — Ռայտերը կաղալով մոտեցավ իր փոքրիկ պահարանին և խցանահանը վերցրեց: — Ենթադրում եմ, որ դու մտադիր ես դիմել աղջիկ հրապուրելու ամենատարրական միջոցին՝ ոգելից խմիչքների օգնութեանը: Այդպիսի դեպքերում սովորաբար մոռանում են շշի խցանը հանել, իսկ շշի բերանը թոցնելիս կտրելի է հուզմունքից քիթ-մոռութիւն արյունովա անել: Վերցրու այս խցանահանը՝ հեռատես եղիր:

— Ռա՞դ եղիր. շիշն արդեն բաց է:

Ռայտերը բաց արեց ջինի շիշը. — էս որտեղի՞ց ես Ռուտտտանում հոլանդական օղի գտել:

— Գնել եմ: Ուրիշ հարցեր կա՞ն:

Ռայտերը քմծիծաղ տվեց: — Ոչ, չկան: Գրողի ծոցը զնաքո արմանյակի հետ, պատանի Կազանովա, և ամենից կարելիորը՝ մի՛ ամաչի: Զէ՛ որ դու ունես հանցանքդ մեղմացնող

պարագաներ՝ ժամանակը քիչ է։ Արձակուրդը կարճ է, իսկ պատերազմը՝ երկար...

Ֆելդմանը տեղից բարձրացավ ու նստեց մահճակալին։— Գուցե քեզ պրեզերվատի՞վ է պետք, հը՞, Գրեբեր։ Նա իմ դրամականակում մի քանի հատ ունեմ։ Ինձ հարկավոր չի... Քնած ժամանակ սիֆիլիսով վարակվելու վտանդ չկա...

— Ո՞վ գիտի...— առարկեց Ռայտերը.— ասում են այդ դեպքում էլ է հնարավոր անարատ հղիության պես մի բան... Բայց Գրեբերն անբիժ էակ է։ Նա տասներկու դուարյուն նախնիներ ունեցող ցեղական արիացի է, իսկ այդպիսի դեպքում պրեզերվատիվը՝ հայրենիքի դեմ ուղղված հանցանք է։

Գրեբերը հանեց արմանյակի շշի խցանը, մի կում խմեց ու շիշը գրպանը դրեց։

— Անիծյա՛լ ռոմանտիկներ,— ասաց նա.— փոխանակ քիթներդ ուրիշի գործերի մեջ խոթելու, լավ կանեք ձեր դործերով զբաղվեք։

Ռայտերը ձեռքն առաջ պարզեց.— Նրթա՞ն խաղաղությամբ, որդյակ իմ։ Մուռացիր զորային կանոնադիրքը և փորձիր մարդ դառնալ։ Մեռնելն ավելի դյուրին է, քան ապրելը, մանավանդ ձեզ՝ ազգի ծաղկի ու հերոսական երիտասարդության համար։

Գրեբերը վերցրեց նաև երկու տուփ սիգարետ ու մի բաժակ։ Դուրս գալիս նա նկատեց, որ Ռումմելը խաղի մեջ շարունակում է տանել։ Նրա առաջ մի կույտ փող էր դիզված։ Ռումմելի դեմքն առաջվա պես անկիրք էր, սակայն այժմ նրա վրայով քրտինքի փայլուն կաթիլներ էին գլորվում։

Ձորանոցի սանդուղքներն ամայի էին, ինչպես սովորաբար՝ ցայգանվագից հետո։ Գրեբերը քայլում էր միջանցքներով, որոնց պատերը զորդյունով ետ էին շարտում նրա ոտնաձայնի արձագանքը։ Այնուհետև նա կտրեց-անցավ վարժական հրապարակը։ Էլիզաբեթն այլևս դռների մոտ չէր։ «Գնացե՛լ է...»— մտածեց Գրեբերը։ Նա համարյա թե կանխատեսել էր այդ։ Ասենք, հանուն ինչի՞ պիտի սպասեր...

— Քո օրիորդը հրե՞ն, հա՛...— ասաց ժամապահը։— Էդ ո՞նց ես դու, փալասի մեկը, նրա նման աղջիկ ձեռք պցել։ Էդպիսի մարալները հատկապես սպանների համար են։

Այժմ Գրեքերը նույնպես տեսավ էլիզաբեթին: Նա պատին հենված սպասում էր: Գրեքերը ժամապահի ուսը թըփ-թըփացրեց:

— Նոր որոշում կա, բալիկա... էսպիսի մարալներին շքանշանի փոխարեն տալիս են նրանց, ովքեր չորս տարի ռազմաճակատում են եղել: Բոլորը գեներալների աղջիկներ են: Իսկ հիմա գնա ու զեկուցիր քո պետին, օրապակաս: Չգիտե՞ս, ինչ է, որ ժամապահը պոստում կանգնած ժամանակ խոսելու իրավունք չունի...

Գրեքերը զնաց դեպի էլիզաբեթը:

— Օրապակասը դու ես,— մրթմրթաց նրա ետևից ժամապահը, որ, ճիշտն ասած, փոքր-ինչ շվարել էր:

Զորանոցից այն կողմ, բլուրի վրա, նրանք մի նստարան դտան: էլիզաբեթը կանգնած էր շաղանակենիների տակ: Բլուրի վրայից երևում էր ամբողջ քաղաքը: Ոչ մի տեղ լույս չկար: Միայն դետն էր փայլում լուսնի շողերի տակ:

Գրեքերը խցանը հանեց ու բաժակը կիսով չափ լցրեց:

Արմանյակը փայլում էր հեղուկ սաթի նման: Նա բաժակը մեկնեց էլիզաբեթին:

— Բոլորը խմիր,— ասաց նա:

էլիզաբեթը մի կում խմեց:

— Չէ, մինչև վերջ խմիր,— կրկնեց նա,— այս երեկոն էլ թող այսպես անցնի: Հանուն ինչի ուզում ես խմիր: Թեկուզ հանուն մեր այս երիցս անիծյալ կյանքի, կամ այն բանի, որ մենք դեռ կենդանի ենք: Կարևորն այն է, որ խմես: Խմելը մեզ անհրաժեշտ է: Չէ՞ որ մենք անցել ենք մեռյալ քաղաքի միջով... Այսօր ընդհանրապես անհրաժեշտ է խմել:

— Դե լավ, որ այդպես է, այդ բոլորի կենացը միանգամից:

Գրեքերը նորից լցրեց բաժակը, խմեց և խոկույն զգաց, թե ջերմությունն ինչպե՞ս է իր մարմնով մեկ տարածվում: Միաժամանակ զգաց, թե ի՞նչ աստիճանի դատարկված է իր հոգին: Դա դատարկություն էր՝ առանց ցավի զգացման: Նա կես բաժակ էլ լցրեց, մի քիչ խմեց ու բաժակը դրեց նստարանի վրա, իր և էլիզաբեթի միջև: էլիզաբեթը նստել էր՝ իր

ծնեկները որովասած նախասնականաւ, բոլորն իւրեան մեջ փայլելով մասնաւոր տեղերներէր. համարքս ապառախ էին թվում: Անործնանրանց մեջ վաղ գարնան թիթեռնիկներ էին թռնել:

— Ինչ ա՛ն է... — ասաց Էրիզաբեթը, ցուցց տալով քաղաքը. — Կործնեա աչքիւս ածա՜նք, անհոգի:

— Թի՛ նայել աչն իրաւը, շո՛ւս արքա: Այս կողմը բոլորովովին աւերի՛շ է...

Նախադասը որովասե՛ց քաղաքի քաղաքներէ Թրեբերը հանդիպակաց լանջը աստիճանաբար ցածրանում էր, և նրանց հայացքքի առաջ բացվում էին դաշտերը, լեռանի ընդունիլ քողոված ճանապարհները, բարձրներէ ժառանգիւնները և գլուխկան մի գանգակատուն: Ափեքի հեռւում անասուն էր երևում, իսկ հորիզոնում՝ լեռների կապույտ շղթան:

— Ինչ խաղա՞ղ է աշտեղ... — նկատեց Գրեթերը, — և ինչ որքա՞րդ ու հասարակ է այս ամենն, աչնպե՛ս չէ՛:

— Այո, որքա՞րդ ու հասարակ է, եթե՛ կարողանա՛ս շտա՛ գաղ և այլևս շմտածեր աչն կողմի մասին...

— Դրան վարժվելը դժուար է:

— Իսկ դու վարժվել ես:

— Իհարկե, — ասաց Գրեթերը, — այնպե՛ս ես վաղուց կենդանի չեի լինի:

— Ինչքան կուզեի ես էլ...

— Դու արդեն վաղուց ես գրան վարժվել: Դրա համար ինքը՝ կյանքն է հոգ տարել: Կյանքը, ամենութեք, որտեղ աչք հնարաւոր է, գործալի՛ք է փնտրում, իսկ երբ վասնոր մոտենում է, ոչ թուրաթյուն գիտի և ոչ էլ դուրսագաղտնթյուն: Դրեթերը բաժակը մոտեցրեց էրիզաբեթին:

— Իմելը ճո՛ւնչնպե՛ս մշուս կողմ շուռ գալ է...

— Այո, — ասաց նա, — համեմաչն որպա: աչք երեկոս

էրիզարեթը բաժակը մոտեցրեց շուրթերին:

— Այո, գեթ մի պահ, բոլորովին չթոտենը: Արատնութեւմի մասին, — առաջարկեց Գրեթերը:

— Այո՛ չիտանը: Ընդհանրապե՛ս, — ասաց Էրիզաբեթը՝ հեռւեքով նստաբանի թիկնաւի՛ն:

— Շո՛ւս բարի...

Նքանքը բաժ. նստած էին: Ամենութեք լսություն էր տիրում:

ների հետը, և լուսաքողարկված սև պատուհանները նորից ուղեկցեցին նրանց դիակառքերի թափորի նման: Էլիզաբեթը մրսկանի պես կուչ եկավ:

— Առաջ տներն ու փողոցները ողողված էին լույսով,— ասաց նա,— և մենք այդ ընկալում էինք որպես սովորական մի բան... Ես միայն հիմա եմ հասկանում, թե ինչ կյանք էր դա...

Գրեթե վերև նայեց՝ Երկինքը պարզ էր ու անամպ՝ ստեղծված կարծես օդային հարձակման համար: Հենց այդ պատճառով էլ նա չափից ավելի լուսավոր էր թվում Գրեթե-րի աչքին:

— Մթնեցված է համարյա ամբողջ Եվրոպան,— ասաց նա:— Ասում են, գիշերները միայն Շվեյցարիայում են դեռ լույսերը վառվում: Դա հասկապես արվում է օդաշունների համար՝ որպեսզի իմանան, թե թռչում են շեղոք երկրի վրայով: Մեկը, որ իր օդանավախմբի հետ եղել է Ֆրանսիայում ու Իտալիայում, ինձ պատմեց, թե Շվեյցարիան ուղղակի լույսների կղզի է, լույսի ու խաղաղության կղզի՝ չէ՞ որ նրանք անբաժան են իրարից: Լույսի կղզի, որի շուրջը, կարծես սև պատաններով պատանված, ընկած են Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բալկանները, Ավստրիան և պատերազմի մասնակից մյուս երկրները:

— Մեզ լույս էր տրված, լույս, որը մեզ մարդ դարձրեց, իսկ մենք սպանեցինք այն և նորից քարանձավի բնակիչներ դարձանք...— կծու ասաց Էլիզաբեթը:

«Ա՛յն, որ լույսը մեզ մարդ դարձրեց, իհարկե» չափազանցություն է,— մտածեց Գրեթերը,— Էլիզաբեթն, ըստ երևույթին, հակված է ամեն ինչ չափազանցելու: Բայց դուցե և նա իրավացի է: Չէ՞ որ անասունները ոչ լույս ունեն և ոչ էլ կրակ, բայց շունեն նաև... ոռմբեր...»։ Նրանք կանգնած էին Մարիենշտրասսեում: Հանկարծ Գրեթերը նկատեց, որ Էլիզաբեթը բաց է լինում:

— Ինձ մի՛ նայիր,— ասաց նա,— ես չպիտի խմեի: Խըմիչքն ինձ վրա վատ է ազդում: Սա տխրությունից չէ: Ես պարզապես մի տեսակ թուլացել եմ...

— Նղիր այնպես, ինչպես որ կաս և մի՛ մտածի այդ մա-

սին: Ես էլ եմ ինձ թույլ զգում: Այսպիսի պահերին դա ան-
խուսափելի է:

— Ինչպիսի՞ պահերին...

— Որոնց մասին մենք խոսում էինք: Այն պահերին, երբ
ուրիշ կողմ ես շուտ գալիս: Վաղը երեկոյան մենք այլևս չենք
վաղվզի մութ փողոցներում: Ես քեզ կտանեմ այս քաղաքի
հնարավորին չափ լուսավոր տեղերից մեկը: Ես հարց ու փորձ
կանեմ այդ մասին:

— Ինչո՞ւ... Դու կարող ես ավելի ուրախ ընկերակից գըտ-
նել, քան ես:

— Ինձ ոչ մի ուրախ ընկերակցություն պետք չէ:

— Իսկ ի՞նչ է պետք...

— Համենայն դեպս ոչ ուրախ ընկերակցություն: Ես հի-
մա չէի կարողանա տանել այդպիսի մարդկանց. նաև նրանց,
ովքեր խղճում են: Ես մինչև կոկորդա կո՞ւշտ եմ այդ խղճա-
հարությունից՝ կեղծ լինի այն, թե անկեղծ: Երևի դու էլ ես
այդ զգացել...

Էլիզաբեթն այլևս լաց չէր լինում:

— Այո,— ասաց նա,— ես էլ եմ այդ փորձել:

— Իմ ու քո մեջ եղածը ուրիշ է... Մենք իրար խաբելու
կարիք չունենք: Դա արդեն քիչ բան չէ: Իսկ վաղը երեկոյան
մենք քեզ հետ կգնանք ամենից լուսավոր ռեստորանը, կու-
տենք, կխմենք և մի ամբողջ երեկո կմոռանանք այս անիծ-
յալ կյանքի մասին:

Էլիզաբեթը նայեց նրան:

— Դա նո՞ւյնպես մյուս կողմ շուտ գալ է...

— Այո, նույնպես: Հազիր քո ունեցած ամենավառ զգեստը:

— Շատ լավ. արի ժամը 8-ին:

Հանկարծ Գրեբերն զգաց, թե ինչպես իր դեմքին քսվեցին
նախ էլիզաբեթի վարսերն, ապա՝ շուրթերը: Կաթնա թե գե-
փյուռ բարձրացավ: Մինչ Գրեբերը կսթափվեր՝ էլիզաբեթն
արդեն անհետացել էր: Գրեբերը շոշափեց գրպանի շիշը: Շի-
շը դատարկ էր: Գրեբերը դրեց այն հարևան շենքի մուտքի
աստիճանների վրա: «Ահա և մի օր էլ անցավ...— մտածեց
նա:— Լավ է, որ Ռայտերն ու Ֆելդմանն ինձ հիմա չեն տես-
նում, թե չէ նորից կսկսեին սրախոսել»:

XII

— Ի՞նչ արած, տղերք, թող ձեր ասածը լինի. ես պատրաստ եմ խոստովանել,— ասաց Բետխերը:— Այո, ես պառկել եմ գարեջրատան տիրուհու հետ... Իսկ ի՞նչ անեի, ոխը, գոնե մի որևէ բան պետք էր անել՝ թե չէ էլ ինչի՞ համար են տրձակուրդ տվել: Ես չեմ ուզում, որ ինձ էսպես էլ ախմախ-ախմախ նորից ֆրոնտ քշեն...

Նա նստել էր Ֆելդմանի մահճակալի կողքին, սուրճով լի սրճամանի կափարեղը ձեռքին և ոտքերը սառը ջրով լիքը դուլլի մեջ դրած: Հեծանիվը ջարդվելուց հետո նրա ոտքերը, շատ ման գալուց, բշտիկներով էին պատվել:

— Իսկ դու ի՞նչ ես արել այսօր,— դիմեց նա Գրեքերին,— որևէ տեղ գնացել ես:

— Ոչ:

— Ո՞չ...

— Նա մինչև կեսօր խոսփացնում էր,— մեկ ընկալ Ֆելդմանը,— թնդանոթ էլ կրակելի՜ր՝ չէր զարթնի: Առաջին անգամ ապացուցեց, որ գլխում խելք կա:

Բետխերը ոտքերը ջրից հանեց ու սկսեց զննել իր ներբանները: Նրանք պատած էին մեծ, սպիտակ բշտիկներով:

— Չէ, ձեզ մատաղ, մի էստեղ նայեք,— ասաց նա,— ես, ինչքան ասեա, պի՞նք եմ, բայց ոտքերս ծծկեր երեխայի ոտքերի պես նազուկ են: Միշտ էսպես են եղել: Ի՞նչ ասես, որ

չեմ անում, բայց մեկ է, շեն կոշտանում: Դե արի ու այսպիսի
ռաքերով գլուղերը գնա:

— Իսկ ինչո՞ւ ես գնում և ա՞րդ ես շտապում,— հարցրեց
Ֆելդմանը,— գարեջրատան տիրուհին հո կա՞ ու կա՞...

— Թարկ տուր: Տիրուհին ի՞նչ գործ ունի այստեղ: Բացի
այդ... իմ ուղածի պես չստացվե՞ց:

— Ո՞վ չգիտի, սր երբ ուզմանակատից վերագառնում են,
առաջին անգամը միշտ էլ ուղածի պես չի ստացվում:

— Սա ա՛յդ չեմ ասում, ախպերս: Ստացվելը՝ ստացվեց,
բայց ոչ իմ ուղածի պես:

— Հո չի՞ կարելի միանգամից տանն ինչ պահանջել,—
ասաց Ֆելդմանը,— պիտի թողնես, որ կինը ընտելանա...

— Դու էլի իմ ասածը չհասկացար... Նա իսկն իմ ուղածն
էր, բայց հոգեկանը, հոգեկա՞նը չստացվեց... Դե, մեց ասեմ.
պառկած ենք, սրեմն, անկողնում, ու ամեն ինչ լավ է գնում,
և հանկարծ ես, ինչպես ասում են, ճակատամարտի ամենից
թունդ պահին, ինքս ինձ մոռացած, նրան Ալմա կոչեցի...
Ալմա՝ իմ կնոջ անունով, երբ որ նրա անունը չուիղա է:
Պա՞րզ է...

— Պա՛րզ է:

— Ուղղակի փորձանք էր, փորձանք...

— Տե՛ղն է քեզ,— հանկարծ, Բետխերին դառնալով, գրք-
գրքված միջամտեց սկստ խաղացողներից մեկը,— տե՛ղն է
քո անառակության համար, խեղի մեկը: Հուսով եմ, որ նա
քեզ խաչառակ կերպով վռնդե՞լ է...

— Անառակությո՞ւն...— Բետխերը դադարեց իր ոտքը
ղնեկույց,— էդ ո՞վ է խոսում անառակության մասին:

— Դու, դու ես միշտ խոսում: Մի՞թե դու նաև տըխ-
մար ես...

Վրդովվածը կարճահասակ մի մարդ էր, մեծ, ձվաձև գլը-
խով: Նա անտեղությամբ աչքերը հառեց Բետխերին: Բետխերը
չղայնությունից իրեն կորցրել էր:

— Այսպիսի ախմախություն լսած կայի՞ք,— բացական-
չեց նա, գիմեկով ներկաներին...— Միակ մարդը, սր խոսում
է անառակության մասին, հենց դու ես, անտաշ: Տես ք՞նց էլ
մողոնում է... Անառակությունն ա՛յն կլինեք, որ, կինս այս-

տեղ եղած ժամանակ, ես ուրիշի հետ պառկեի, տխմար...
Բայց, ախր, կինս այստեղ չի, և հենց ցավն էլ այդ է: Էլ ի՞նչ
անառակության մասին է խոսքը... Եթե նա այստեղ լիներ՝ ես
ինչո՞ւ պիտի տիրուհու հետ պառկեի...

— Դու նրան բանի տեղ մի՛ դնի,— ասաց Ֆելդմանը,—
նա պարզապես նախանձում է քեզ: Ավելի լավ է ասա, թե
ի՞նչ եղավ հետո, երբ դու նրան կուիզա կոչեցիր:

— Կուիզա՞... ինչ կուիզա տո՛ւ. կուիզա հենց նրա՛ անունն
է: Ես նրան Ալմա կոչեցի:

— Դե լա՛վ, թող Ա՛լմա լինի... հետո՞:

— Հետո՞... էլ ինչ հետո... որ ասեմ՝ չես հավատա, ախ-
պերս: Փոխանակ ծիծաղելու կամ կոխվ գցելու, նա, ինչ անի,
որ լավ լինի, սկսեց զուլ ու կոկորդիլոսի շափ արցունք թա-
փել... Պատկերացնո՞ւմ ես... Չէ, ախպերս, ինչ կուզես ասա,
բայց բարձրաձայն լաց լինելը չաղ կնկա գործ չի:

Ռայտերը հազաց, փակեց ձեռքի դիրքն ու հետաքրքրու-
թյամբ նայեց Բետխերին.

— Իսկ ինչո՞ւ...

— Արցունքը շաղերին չի սաղում. չի՞ բռնում նրանց լրի-
տիկ մարմնի հետ: Չաղ կանայք պիտի բրբջան...

— Հետաքրքիր է, իսկ քո Ալման կբրբջա՞ր, եթե դու նրան
կուիզա կոչեիր,— խայթեց Մեծգլխանին:

— Եթե նրա տեղ իմ Ալման լիներ,— ծանրակշիռ ու
խրատական ձևով հայտարարեց Բետխերը,— նա քիթ-մոու-
թիս կտար ձեռքն քնկած առաջին գարեջրի շիշը, իսկ հետո՝
ինչ որ պատահեր... Իսկ հետո, երբ ես ուշքի գալի, այնպե՞ս
կդնքսեր, որ մեծ կտորն ականջս կմնար: Ահա թե ինչ կա-
ներ նա, դժբույի մեկը:

Մեծգլխանին սսկվեց: Երևի Բետխերի ասածը շշմեցրել էր
նրան:

— Բա այդպիսի կնոջը կեաբե՞ն...— վերջապես խռպոտ
ձայնով կշտամբեց նա:

— Ո՞վ ասաց, թե ես նրան խաբում եմ, դժբու: Տո, եթե
նա էստեղ լիներ, ես տիրուհու երեսին իսկի չէի էլ նայի...
Այստեղ ոչ մի խարեբայություն էլ չկա: Պարզապես անհրա-
ժեշտության հարց է...

Ռայտերը շուտ եկավ Գրեբերի կողմը:— Դո՛ւ ինչ կասես...
Հաջողվե՞ց արմանյակի միջոցով որևէ բանի տիրանալ...

— Ոչինչ չեղավ:

— Ոչի՞նչ...— կրկնեց Ֆելդմանը, — դրա համա՞ր ես սատ-
կածի պես մինչև կեսօր քնել:

— Բա ինչ... Սատանան գիտի, թե ոտտեղից է այս հոգ-
նությունը: Հիմա էլ, որ թողնես, կքնեմ: Կարծես թե մի շա-
բաթ աչք չեմ փակել:

— Պառկի ու քնի, քեզ ո՞վ է արգելում...

— Իմաստուն խորհուրդ է, — նկատեց Ռայտերը, — խոքմ-
փոցի վարպետ Ֆելդմանին արժանի խորհուրդ:

— Ֆելդմանն իշի մեկն է, — ասաց սկատ խաղացող Մեծ-
գլխանին՝ «պաս» հայտարարելով, — նա իր ամբողջ արձա-
կուրդը քնով կանցկացնի: Մինչև սթափվի՝ արդեն արձակուր-
դի հե՛տքն էլ չի մնա: Նույնպիսի հաջողությամբ կարելի էր
խռմփացնել ռազմաճակատում և երաղի մեջ արձակուրդ
տեսնել:

— Այդ քո՛ ուզածն է երևի, — հակաճառեց Ֆելդմանը, —
իսկ իմը՝ ճիշտ դրա հակառակն է: Ես այստեղ խռմփալուծ
եմ, իսկ երազում ինձ թվում է, թե ռազմաճակատումն եմ:

— Իսկ որտե՞ղ ես դու իրականում, — հարցրեց Ռայտերը:

— Որտե՞ղ... Դե իհարկե այստեղ. ուրիշ էլ որտե՞ղ պի-
տի լինեմ:

— Իմ ասածն էլ հենց ա՛յդ է, — մկկաց Մեծգլխանին. —
ներա համար մեկ չէ՞, թե որտեղ է, եթե միշտ խռմփո՞ւմ է...
Միայն հիմարը չի հասկանա այս պարզ բանը:

— Բայց երբ ես արթնանում եմ՝ ինձ համար աչք բոլո-
րովին էլ մեկ չէ, — հանկարծ զայրացավ Ֆելդմանն ու նորից
փովեց անկողնում:

Ռայտերը նորից շուտ եկավ դեպի Գրեբերը:

— Իսկ դու ինչո՞վ ես որոշել այսօր փառավորել հոգիդ...

— Հա, լա՞վ հիշեցրիր: Զգիտե՞ս, թե որտեղ կարելի է քե-
ֆիդ ուզածի պես ընթրել:

— Մենա՞կ:

— Ոչ:

— Այդ գեպքում զնա «Գերմանիա» ռեստորանը, թեև քեզ, ճիշտն ասած, կարող են ներս չթողնել: Համենայն դեպս, քո հագած այդ ռազմաճակատային ձիապարզով չեն թաղնի: «Գերմանիա»-ն սպառնական հշտությանը է: Ռեստորանը՝ նույնպես: Ասենք, թերևս մատուցողը հարգանքով լցվի քո կրթությաննների հանդեպ:

Գրեթեթր թեթեալի տնտղեց իրեն. նրա համապատասխան խիստ մաշված էր և շատ տեղեր՝ կարկատված:

— Քո համազգեստն ինձ փոխ չե՞ս տա, — հարցրեց նա:

— Խնդրեմ: Միայն թե դու ինձնից մի տասնհինգ կիլո թեթե կլինես... Իմ համազգեստով որ զնաս՝ քեզ խնդուն դուքս կանեն: Ես կարող եմ քո շափսով ենթասպայի գորտահանդեսային համազգեստ ճարել: Վրայից շինել կհագնես և զորանոցում ոչ ոք չի նկատի: Ի գեպ, ինչո՞ւ ես մինչև հիմա շարքային: Դու արդեն վաղո՞ւց պիտի լեյտենանտ լինեիր:

— Ես մի անգամ արդեն հասել էի ենթասպայի աստիճանի, բայց հետո մի լեյտենանտի ծեծեցի, և ինձ աստիճանազուրկ արին: Դեռ լավ է, որ տուգանային վաշտ չքշեցին... Իսկ բարձր աստիճան ստանալու մասին այլևս խոսք էլ չէր կարող լինել:

— Միջևի լավ: Ուրեմն դու ենթասպայի համազգեստ հագնելու քարոճական իրավունք էլ ունես: Եթե քո օրիորդին տանես «Գերմանիա» ռեստորանը, անպայման պատվիրիր մի շիշ Իոհաննիսբերգեր Կոխսբերգ 37՝ 2. Խ. Մումմի նկուղներից:

— Շատ լավ, այդ խորհրդից ես կօգտվեմ:

Մառախուղեց փշնամ էր: Գրեթեթր կանգնած էր կամրջի վրա: Գնալ չցված էր սխառակներով. և ջրեքը ծուլ ու գանգաղ ստղծում էին գերտանների տւ ջարդված կահ-կարասիների արանքով: Կաթնադույն մշուշի միջից երևում էր դպրացի շենքի բարձր ուրվագիծը: Գրեթեթր երկար նքատն էր նաղում, ապա զեքադարձավ գետափ ա մի նեղ նրբանցքով մտնելով դպրացի: Երկուսն, խառամվածներից թաց ձեծ գանկը կրնկի վրա բաց էին: Դպրոցի բակը դատարկ էր: Ուշ էր և ոչ ոք չկար: Գրեթեթր կտրեց-անցավ բակն ու նորից գոթոս եկավ գետափ: Շաղանակենիների բները կաթնապույն մշուշի մեջ

սե էին թվում: Նրանց տակ սեխն էին տալիս թաց նստարանները: Գրեքերը հիշեց, որ ինքը համախ էր նստում ալստեղ: Այն ամենից, ինչ նա այն ժամանակ աջատեղ երազում էր, ոչի՛նչ չիրականացավ: Նա ռազմականացավ ընկավ ուղղափառ դպրոցական նստարանից:

Մինչ նա նստած նայում էր դեպի, արքեները գեպի ավազեցին մի ջութակած մահճակալ: Մահճակալի վրայի թրջված լարձերը նման էին հսկայական սպունգների: Նրանց տեղեր սարսուռ էր ազդում: Գրեքերը վերադարձավ գեպի դպրոցի շենքը, նախքան կանգնեց նրա ուսուցչի, ասիական դեպի շարժումների դուռն: Բռնակը տարավ: Գուռը բաց էր: Գրեքերը դուռը հրեց ու անվճարական քաղցրով հանդերձարան մտավ: Այնտեղ նա կանգ առավ, իր շուրջը նայեց և զգաց դպրոցի ծանոթ, հեղձուկ հոտը: Նա նկատեց կիսախավաք սանդուղքն ու գեպի դասամիջոցային դահլիճն ու հանդիսաբանը աանող մեզ ներկված գոնեքը: Այդ ամենը նրա մեջ շառաչացրեց նույնիսկ արհամարհանքի կամ հեղինակի զգացում: Նա հիշեց Վելմանին. «Երբեք չվերադառնաս» — ասաց նա և իրավացի էր: Գրեքերը միայն դասարանից էր զուգում: Այն կենսափորձը, որ նա ձեռք էր բերել դպրոցից հետո, խորագրեց հակասում էր այն ամենին, ինչ նրան սովորեցրել էին այստեղ: Այնչ, ոչի՛նչ չէր մնացել՝ նա մինչև վերջ անկեցացած էր:

Գրեքերը շրջվեց ու դուրս եկավ: Մուտքի երկու կողմերում հուշատախտակներ էին կախված, որոնց վրա նշված էին մարտերում զոհվածների անունները: Այդ հուշատախտակի վրայի անունները նա լավ գիտեր՝ դրանք առաջին համաշխարհային պատերազմում զոհվածների անուններն էին: Ամեն անգամ, եացիստական կուսակցություն համագործակցության օրերին, այդ հուշատախտակը զարգարում էին կողմու տերեւներից պատրաստված պառկներով ու եղևնու ճյուղերով, իսկ դպրոցի դիրհիտոր Շիմմելը նրա առջև փքուն ճառեր էր արտասանում բեռնի, մեծ Ֆերմանիայի ու դալիք հասցեման մասին: Շիմմելը մեծ, նորաժամ փոքր ուներ և միշտ քրտնում էր:

Քախ կողմի հուշատախտակը նոր էր: Գրեքերն առաջ չէր տեսել: Նրա վրա նշված էին այս պատերազմում զոհվածները: Նա ցուցադրեց իրարգաց: Աղգանդները շատ էին, դրա համար

էլ հուշատախտակը մեծ էին արել և դեռ կողքին էլ տեղ թողել՝ ևս մի հուշատախտակի համար:

Դուրս գալիս, դպրոցի բակում նա հանդիպեց վերակացուին:

— Դուք որեւէ բան եք փնտրում,— հարցրեց ծերունին:

— Ոչ, ոչինչ չեմ փնտրում:

Գրեքերը շարունակեց իր ճամփան, ապա, ինչ-որ բան հիշելով, նորից ետ եկավ:

— Դուք չգիտե՞ք, թե որտեղ է ապրում Պոլմանը,— հարցրեց նա. — պարտն Պոլմանը. նա այստեղ ուսուցիչ էր:

— Պարտն Պոլմանն այլևս չի դասավանդում:

— Ես այդ գիտեմ. իսկ ինչպե՞ս գտնել նրան:

Վերակացուն նախ զդուշ իր շուրջը նայեց:

— Ոչ ոք չկա, ոչ ոք ակամջ չի դնում, մի՛ վախեցեք,— ասաց Գրեքերը: — Դե, որտե՞ղ է նա ապրում:

— Առաջ նա ապրում էր Յանպլաց Ֆ 6-ում. այժմ այնտեղ է թե չէ՝ չգիտեմ: Դուք նրա աշակե՞րտն եք, ինչ է?

— Այո: Դիրեկտոր Շիմմելն էլի իր տեղո՞ւմն է...

— Իհա՛րկե, — զարմացած ասաց վերակացուն, — իսկ ինչո՞ւ պիտի չլինեք...

— Իսկապես որ... — ասաց Գրեքերը, — ինչու...

Գրեքերը շարունակեց քայլել: Քառորդ ժամ անց նա զգաց, որ ճամփան կորցրել է: Մառախուղը խտացել էր, և Գրեքերը մոլորվել էր ավերակների մեջ: Նրանք այնքան նման էին իրար, որ, դժվար էր մի փողոցը մյուսից զանազանել: Տարօրինակ զգացում էր այդ՝ թվում էր, թե նա մոլորվել է... ինքն իր մեջ...

Վերջապես նա գտավ Հակենշտրասսեի ճանապարհը: Հանկարծ քամի բարձրացավ, մառախուղը տատանվեց ու ալիքալիք ծփաց: Թվում էր, թե դա մառախուղ չէ, այլ թափանցիկ ու անձայն ծով: Գրեքերը մոտեցավ իրենց տանը: Նորից ոչ մի լուր չկար: Գրեքերը հենց այն է, ուզում էր հեռանալ, երբ նրան տեղում մեխեց մի ինչ-որ ծորուն ու թնդալից ձայն, որը նման էր քնարի ձայնի: Գրեքերը շուտ եկավ: Չայնը կրկնվեց նորից, այս անգամ ավելի բարձր ու լալադին՝ կարծես անտեսանելի մի խարսխանիչ էր զնգում մառախուղի ծովում:

Այդ ձայնը կրկնվում էր մեկ բարձր, մեկ ցածր ձայնանիշի վրա, անհամաչափ, սակայն զրեթե հավասար դադարներով։ Թվում էր, թե նա գալիս է վերեկից, կտուրներից, որանդ ինչ-որ մեկը քնար է նվագում։ Գրեթե զարմացած լսում էր։ Հետո նա փորձեց որոշել ձայնի ուղղությունը և ակունքը, բայց չկարողացավ։ Ձայներն ամենուրեք էին և դալիս էին բոլոր կողմերից՝ ակտրժալուր ու համառ, մերթ առանձին-առանձին, մերթ արպեջոյի, կամ անսահման վշտով լի, անկատար ակորդի նման։ «Երևի պարե՛տն է,— մտածեց Գրեթերը,— ս՛վ կարող է լինել, բացի այդ խելագարից...»։ Նա մոտեցավ այն շենքին, որի միայն ճակատի պատն էր մնացել և դուռը հրեց։ Դռան ետևի բազկաթոռի վրայից ինչ-որ մեկը ետ յատկեց։ Գրեթերը նկատեց, որ դա այն նոսր կանաչ բաղկաթոռն է, որն առաջ ընկած էր իրենց տան փլատակների մեջ։

— Ի՞նչ է պատահել...— վախեցած ու կտրուկ հարցրեց պարետը։ Նրա ձեռքին ոչինչ չկար, իսկ ձայները շարունակվում էին։

— Սա ի՞նչ ձայն է,— հարցրեց Գրեթերը,— և որտեղի՞ց...

Պարետն իր տամուկ դեմքը մոտեցրեց Գրեթերի դեմքին։

— Ա՛հ... այդ դո՛ւք եք... հայրենիքի պաշտպան զինվո՞րդը... Հարցնում եք, թե ինչ է սա... Մի՞թե չեք լսում... Սա այստեղ թաղվածների հողահանդատի նվագն է... Փորեք և հանեք նրանց... հանեք, ասում եմ... Վերջ տվեք սպանություններին։

— Ա՛յ քեզ անհեթեթություն...— Գրեթերը նայեց վերև սողացող մառախուղին և նկատեց հեռագրալարի պես մի բան։ Փամին տարուրերում էր լարը, և, ամեն անգամ, երբ նա ետ էր գալիս, կոշնազանգի առեղծվածային ձայն էր լսվում։ Հանկարծ Գրեթերը հիշեց այն, կափարիչը պակված դաշնամուրի մասին, որը կախված էր վերևում, հեծանների արանքում։ Հավանաբար հեռագրալարը դիպչում էր դաշնամուրի բաց լարերին։

— Սա դաշնամուրի ձայն է,— ասաց Գրեթերը։

— Դաշնամուրի՞ հա դաշնամուրի՞...— նրա տնազն արեց պարետը,— դուք ի՞նչ եք հասկանում որ, մոլի մարդասպան։ Դա մեռյալների զանգն է, որ հնչեցնում է քամին։ Նրա ձայ-

նով հրկինքը գթազրտութիւնն է հայցում: Գաւթ լսողն էր,
կրակոյղ ավտոմատ, գթազրտութիւնն, որ այլևս չկա աշխարհում: Ի՞նչ գիտեք դուք մահվան մասին, դո՛ւք, ավերի՛չ... Եվ
որտեղից կարող եք իմանալ: Նա, ով մահ է փողոս, երբեք և
եղինչ չգիտի նրա մասին... — պարետն առաջ թեքվեց. —
Մեռյալներն ամենուր են... — շնչաց նա. — նրանք պառկած
են փլատակների տերքո՝ կոխկրտուած գեմքերով ու բազկա-
տարած, քայք նրանք հարուստ են կառնեն և կրնկնեն ձեր
հաւից... — Գրեթեքը ետ-ետ քաշվեց դեպի փողոց: — Այո,
կրնկնեն ձեր հաւից ու ձեզ կհալածեն... — մրթմրթաց նրա
հաւից պարետը: — Եվ կմեղագրեն ու կդատեն ամեն մեկիդ
առանձին...

Գրեթեքն այլևս չէր տեսնում նրան: Նա միայն լսում էր
մատախուղի ծվենների միջից լավող նրա խապոտ ձայնը. —
...Քանզի այն, ինչ դուք արիք իմ եղբայրներից հետնադույ-
նի հետ, ինձ արիք՝ տառն է տեղը...

Գրեթեքը շարունակեց քայլել:

— Գրողը քեզ տանի... — մրթմրթաց նա, — թաղիր ինքդ
քեզ այն փլատակների տակ, որոնց վրա շարագուշակ ազոա-
վի պեռ թառե՛լ ես...

Նա քայլերն արագացրեց. — Վենոնին՝ը, մեռնին՝ը... —
մտածում էր նա դառնութիւամբ, — հս, մինչև կոկորդս, կուշտ
եմ նրանցից... Եվ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ես վերագործեա այստեղ...
Ո՛չ արդյոք նրա համար, որպեսզի զգամ, թե ինչպե՞տ, նույն-
իսկ այս ամայութիւան մեջ, ինչ-որ տեղ կյանքն այնուամե-
նայնի՞վ դեռ թրթռում է...»:

Նա զանգը տվեց: Դուռն իսկույն եեթ րացվեց՝ կարծես
մեկը հսկում էր դռան ետևում:

— Ախ այդ դո՛ւք եք... — զարմացած ասաց Ֆրանու Լի-
զերը:

— Այո, ես եմ, — պատասխանեց Գրեթեքը: Նա հույս ու-
ներ տեսնել էլիզաբեթին:

Այդ նույն պահին էլիզաբեթը դուրս ձկավ իր սենյակից,
և Ֆրանու Լիզերը, այս անգամ անձայն, նահանջեց:

— Նեխա արի, էռնաւ,— առաջ էլիզաբեթը,— ես շուտով
պատրաստ կրկնեմ...:

Գրեքերը հետեւեց նրան:

— Սա՛ է. քո ամենից փոք հագուստը...— հարցրեց նա,
նշանաւոր էլիզաբեթի տե ջնմպքին՝ ու աւ շրջադիտակէն,— դու
մոռացել ես, որ մենք պայմանաւորուել էինք հրեկոյան դուրս
գալ...:

— Դու աչդ լո՛ւրջ ես ասում...:

— Իհարկէր Հապա մի ինձ նայիր: Զե՛ս տեսնում հագիս
հեթապաշի զորահանդեսային համազրեատը: Իմ ընկերներից
մեկը ճարեց: Ես պատրաստ եմ ամեն խաբէութեան, միայն
թե հաշուվի քեզ Վերմանիայ ոնոսորտը տանել: Թեև հարց
է, թե լիտենանտից ցածր աստիճան ունեցողներին կթողնե՞ն,
թե՛ ոչ: Հավանաբար աչդ կախուած կլինի քեզանից: Դու ու-
րիշ զգեստ չունե՞ս:

— Ունեմ, բայց...:

Գրեքերը սեղանի վրա նկատեց Բիմպինգի օղու շիշը:

— Ես գիտեմ, թե դու ինչի մասին ես մտածում,— ասեց
նա,— բայց աչդ մասին մոռացիր: Մոռացիր նաև հարձան-
ներիդ և Ֆրանու էրզերին: Դու ոչ որի վատութեան չետ անում՝
աչդ միակ բանն է, որի հետ արժե հաշիւի նստել: Իսկ անից
դուրս գալն անհրաժեշտ է քեզ համար, այլապես դու կխելա-
ղարվես: Առ, մի կում իմիր:

Նա գալաթը լցրեց ու մեկնեց նրանու էլիզաբեթը խմեց:

— Շատ բարի,— ասաց էլիզաբեթը,— ես իսկույն կպատ-
րաստվեմ: Ծիշտե՛ տառ, ես քեզ սպասում էի, թեև այնքան
էլ համոզված չէի, թե կգաս: Կարծում էի մոռացած կլինես:
Միայն խնդրում եմ, դուրս արի սենյակից, մինչև շորճրա փո-
խեմ, թե չէ, մեկ էլ տեսար, Ֆրանու էրզերը մատենեց, թե ես
պոռնկութեամբ եմ զբաղվում:

— Դժվար թե նա դրանից որեք բան ջահի... Քո ասածը
զինվորների վերաբերյալ հայրենասիրական արարք է համար-
վում: Բայց ես, այնուամենայնիւ, դուրս կգամ և հապառեմ:
Ոչ թե միջանցքում, այլ՝ փողոցում:

Նա սկսեց տան մոտ ետ ու առաջ քայլել: Մոռախուղը
պարզվեց, բայց դեռ շենքերի արտերի արանքում ծխում էր՝

կարծես այնտեղ լվացքատուն լիներ: Հանկարծ լուսամուտի փակվելը զնգաց, և էլիզաբեթը գլուխը դուրս հանեց: Լույսի շրջանակի մեջ նա տեսավ էլիզաբեթի մերկ ուսերը: Էլիզաբեթը երկու զգեստ էր բռնել ձեռքին՝ մեկը ոսկեվառ-դարչնագույն, իսկ մյուսը՝ մուգ, անորոշ գույնի: Զգեստները դրոշի պես ծածանվում էին քամուց:

— Սրանցից ո՞րը... — հարցրեց նա:

Գրեբերը ցույց տվեց ոսկեգույնը: Էլիզաբեթը գլխով արեց և լուսամուտը փակեց: Գրեբերն իր շուրջը նայեց: Լավ էր, որ ոչ ոք չէր նկատել հակաօդային պաշտպանության կանոնների այդ խախտումը:

Նա շարունակեց հառաչել և առաջ քայլել: Գիշերը կարծես ավելի խորացավ ու հասունացավ: Յերեկվա հոգնածությունը, իրիկվա յուրահասուակ սրամադրությունը և գեթ առժամանակ ամեն ինչ մոռանալու վճռականությունը նրա մեջ առաջացնում էին մեղմ հուզմունքի ու թրթռուն սպասման զգացումներ: Դռների մեջ երևաց էլիզաբեթը: Բարեկազմ ու ճկուն, նա փողոց նետվեց և, աղոտ լույսի տակ փայլփլող իր ոսկեգույն երկար զգեստի մեջ, Գրեբերին ավելի բարձրահասակ երևաց: Թվում էր, թե փոխվել է նաև նրա դեմքը: Դեմքը կարծես ավելի նիհար էր, գլուխն՝ ավելի փոքր: Գրեբերը հետո միայն հասկացավ, որ դրա պատճառը նույնպես ոսկեգույն զգեստն էր, որը ցուցադրում էր էլիզաբեթի բաց սլարանոցը:

— Ֆրաու Լիզերը տեսա՞վ քեզ... — հարցրեց նա:

— Տեսավ և քիչ մնաց տեղում քարանձառ... Նրա կարծիքով ես պիտի անընդհատ քավեմ իմ մեղքերը՝ շորերս պատռելով և զլխիս մոխիր ցանելով... Մի պահ, նույնիսկ խիղճս սկսեց ինձ տանջել:

— Խիղճը սովորաբար տանջում է նրանց, ովքեր անմեղ են...

— Եվ ոչ միայն խիղճը: Նա հանկարծ վախեցաւ Ի՞նչ ես կարծում...

— Ոչ, — արձագանքեց Գրեբերը, — ես ոչինչ էլ չեմ կարծիքում. և արի այսօր երկուսով էլ ոչ մի բանի մասին չմտածեմք: Մենք առանց այն էլ շափից ավելի շատ ենք մտածել և դրանով ինքներս մեզ վախեցրել... Ավելի լավ է փորձենք, թե

չե՞նք կարող արդյոք դեթ մի քիչ ուրախություն կորզել կյանքից:

«Գերմանիա» հյուրանոցը ցցված էր երկու ավերված շենքերի արանքում ափսոս, ինչպես հարուստ ազգականուհին իր երկու սնանկացած ազգականների միջև: Հյուրանոցի երկու կողմերում թափված խիճն ու քարերը խնամքով հավաքել ու կիտել էին, և ավերակներն այլևս քառասյին ու մահաշունչ տպավորություն չէին թողնում: Նրանք նույնիսկ վայելուչ ու կարգին տեսք էին ընդունել:

Բարապանը մի արհամարհական հայացք նետեց Գրեբերի համազգեստի վրա:

— Որտե՞ղ է ձեր գինու նկուղը, — մինչ նա կսթափվեր՝ վրա տվեց Գրեբերը:

— Հյուրասրահով մի փոքր քայլեք և դեպի աջ թեքվեք, ձերդ արժանապատվություն: Կանչել տվեք ավագ մատուցող Ֆրիցին:

Էլիզաբեթն ու Գրեբերը հյուրասրահ մտան: Նրանց կողքով, հանդիսավոր քայլով անցան մի մայրը և երկու կապիտան: Գրեբերը ձգվեց նրանց առաջ:

— Այստեղ երեի լիքը գեներալ է... — ասաց նա: — Այս շենքի առաջին հարկում ռազմական հանձնաժողովների մի քանի գրասենյակներ կան:

Էլիզաբեթը կանգ առավ:

— Իսկ դու քեզ շատ չե՞ս վտանգում... Հանկարծ ու որևէ մեկը ուշադրություն դարձնի քո համազգեստի վրա:

— Իսկ ինչի վրա պիտի ուշադրություն դարձնեն: Ինձ համար դժվար չէ ենթասպայի պես շարժվել: Սա մի ժամանակ, հենց ենթասպա եմ եղել:

Խթանները ղնդացնելով ներս մտավ մի փոխգնդապետ՝ նիհար, մանրիկ մի կնոջ հետ: Նա, Գրեբերի դիմի վրայով, ինչ-որ տեղ նայեց:

— Իսկ ի՞նչ կանեն քեզ, եթե հանկարծ ուշադրություն դարձնեն... — հարցրեց Էլիզաբեթը:

— Առանձնապես ոչինչ:

— Քեզ չե՞ն կարող գնդակահարել...

Գրեթեբը ձիծաղեց:

— Դժվար թե, էլիզաբեթի Մենք ռազմաճակատում նրանց շատ ենք պետք:

— Իսկ ի՞նչ կարող են, աշխատանքայնիվ, տե՛նի...

— Շատ-շատ կարող են մի բանի շաքարի բանտարկել... Իսկ դա նշանակում է մի քանի շաքարով ա հանգիստ, կամ, համարյա թե, արժանաբար: Երկու շաքարի հետո ռազմաճակատ ժեկեդի հեռ ինչ կարող է պատահել...

Աշտեղոյա՛ն միջանցքից դուրս եկավ ա՛վար մատուցող Յրիցը: Գրեթեբը թղթադրամը նրա ձեռքը խոթեց:

Յրիցը փողը գրպանը դրեց և խելոյն պատրաստակամ տեսք ընդունեց:

— Պարոնայք, հավանաբար, հհհհհին ճաշել նկուղում,— հայտարարեց նա և արժանապատվությամբ առաջ անցավ:

Յրիցը նրանց տեղափոխեց սյանի ետևը ծածկված մի փոքրիկ սեղանի մոտ և անշտապ հեռացավ: Գրեթեբը հայացքը սահեցրեց իր շուրջը:

— Սա հենց այն է, ինչ ես ուղում էի. միայն հարկավոր է, որ մի քիչ ընտելանամ: Իսկ դո՛ւ...— դիմեց նա էլիզաբեթին:— Ասենք, դու իսկի կարիք էլ չունես քնտելանալու...— շարունակեց նա զարմացած.— կարելի է կարծել, թե դու ամեն օր աշտեղ ես լինում:

Մարարու թռչունի նմանվող մի ժերուկ մատուցող մոտեցավ նրանց և հանձնեց ճաշացուցակը: Գրեթեբը ճաշացուցակի մեջ մի թղթադրամ դրեց և ճաշացուցակը ծալեց ու վերադարձրեց:— Մենք ռազմ ենք աշխատի մի բան, որ ճաշացուցակի մեջ չկա: Ի՞նչ կարող եք բերել...

Մարարուն անատրեքը նայեց նրան:

— Մեզ մոտ, բացի ճաշացուցակում նշվածներէից, ուրիշ ոչինչ չկա:

— Կա՛մ. Այդ դեպքում բերեք մի շիշ Իհհհհիսթերգեր Կոխսերդ 37՝ 2. Խ. Մումմի նկուղներից. բայց այնքան էլ սառը չլինի...

Մարարուի աչքերը փայլեցին:

— Շատ լավ, ձեռք արժանապատվություն,— արձագանքեց նա անակնկալ մեծտրանքով:— Մեզ մոտ պատահամբ

մի քիչ օտտենդյան կամքալա կա: Նոր ենք ստացել: Կարելի է նրա հետ մատուցել բելգիական սալաթ և մազադինոսով կարտոֆիլ:

— Բարձր: Իսկ թ՛նշ խորտիկ կառաջարկե՞ք: Գինսու հետ խավյարն, իհարկե, հարմար չէ:

Մարաբուն ավելի ևս աշխուժացավ:

— Անշուշտ: Մեզ մոտ մի քիչ ստրասբուրգյան սագի լյարդ կա՝ գետնաստունկով համեմված...

Գրեբերը գլխի շարժումով համաձայնվեց:

— Այնուհետև, ես ինձ թույլ եմ տալիս ձեզ հաշանդական պանիք հանձնառությւն: Նա հատկապես ընդգծում է գինու համն ու համը...

— Հիտնալի է:

Մարաբուն վազեց պատվերը կատարելու: Սկզբում նա Գրեբերին պատահմամբ ռեստորան ընկած գինվորի տեղ էր ընդունել, իսկ հիմա նրա մեջ տեսնում էր ռեստորանի մի իսկական գիտապի, որը պատահմամբ գինվոր էր դարձս եկել:

Էլիզաբեթը լսում էր այս ամբողջ խոսակցությունը զորմացած:

— Հենաա,— հարցրեց նա,— զու ոքտեղի՞ց գիտես այս բուրբ...

— Իմ վորառացային հարեան Ռայտերից: Դեռևս այսօր առավոտյան ես ոչ մի բանի մասին զազափար չունեի: Նա ուտել-խմելու աչնպիսի մասնագետ է, որ այդ պատճառով նույնիսկ հոգատապ է ստացել: Ասենք, իթե հոգատապը քի-նեք, խեղճին հիմա նորից ռազմաճակատ քշած կլինեին...

Ինչպես միշտ՝ մոլուկցունը վարձատրվում է:

— Իսկ այդ ճաշացուցակի ու պարզևադրամի օչիննե՞րը...

— Դա նույնպես Ռայտերի խորհրդով էր: Նա այդպիսի բաներում վարպետ է և խորհուրդ տվեց որ ինձ պահեմ բարեկիթթ մարդու ինքնավատահովիտը:

Էլիզաբեթը հանկարծ ծիծաղեց. նրա ծիծաղի մեջ քնքշու-թյան ու քերմության ինչ-որ անբռնազրուս շեշտ կար:

— Բայց, խառված իմ, դու բոլորովին նման չես իմ հիշած էռնստին:

— Դու էլ նման չես իմ հիշած Էլիզաբեթին:

Գրեթե չնայեց նրան։ Նրա առաջ ուրիշ աղջիկ էր նըստած։ Միծաղը բռնորոշին փոխեց նրան։ Ասես թե մութ սենյակում հանկարծ բաց արեցին բոլոր լուսամուտները։

— Հիանալի զգեստ ես հագել,— նկատեց Գրեթերը, թեթևակի շփոթվելով։

— Սա իմ մոր զգեստն է։ Ես միայն երեկ երեկոյան սա ձևափոխեցի ու հարմարեցրի ինձ վրա,— նա ծիծաղեց.— դրա համար էլ, երբ դու եկար, ես պատրաստված էի ավելի, քան դու կարծում էիր։

— Մի՞թե դու կարել գիտես. չէի սպասում։

— Առաջ մտքովս էլ չէր անցնի, իսկ հիմա սովորել եմ։ Ես օրական ութ ժամ զինվորական վերարկուններ եմ կարում։

— Ի՞նչ ես ասում... Դու մորիլիզացված ես...

— Դե իհարկե։ Ես ի՛նքս էի ուզում։ Դուցե դրանով գեթ մի փոքր հորս օգնեմ։

Գրեթերը նայեց նրան ու գլուխը տարուրերեց։— Դա քեզ չի սազում ճիշտ այնպես, ինչպես և քո անունը։ Ինչ է խելթիդ փչել...

— Անունս մայրս է դրել։ Նա հարավային Ավստրիայում էր ծնվել և խտալուհու նման էր։ Հույս ուներ, թե ես երկնագույն աչքեր ու խարտյաշ մազեր կունենամ և դրա համար էլ ինձ նախօրոք էլիզաբեթ էր մկրտել։ Եվ, թեև ես խարտյաշ գուրս չեկա, բայց էլ չուզեցին անունս փոխել։

Մարաբուն գինի մատուցեց։ Նա շիշը բռնել էր այնպես, կարծես թանկարժեք գանձ լիներ, և զգուշորեն լցնում էր գավաթները։

— Ես ձեզ բերել եմ շատ հասարակ ու նուրբ բյուրեղապակյա գավաթներ,— ասաց նա։— Սրանց մեջ գինու գույնը լավ է երևում։ Դուցե դուք կանա՞չ գույնի բաժակներ կհաճե՞ք։

— Ոչ, ոչ. թող նուրբ, թափանցիկ գավաթներ լինեն։

Մարաբուն գլխով արեց ու սեղանի վրա դրեց արծաթե սկուտեղը։ Մարաբուն գոնդողի օղակում շարված էին սագի լյարդի վարդագույն շերտերն ու սև գետնասունկերը.— էլզասից է բերված,— հպարտությամբ ազդարարեց նա։

էլիզաբեթը ծիծաղեց.— որպիսի՞ շքեղություն...

— Շքեղութիւն, այո...— Գրեթեբը բարձրացրեց իր գաւաթը:— Շքեղութիւն,— կրկնեց նա:— Աւրի հենց դրա կենացն էլ խմենք, էլիզաբեթ: Երկու տարի շարունակ ես կերել եմ թիթեղյա կաթսայիկի միջից և ոչ մի անգամ հաւատացած չեմ եղել, թե ճաշս հարամ չի լինի... Գրա համար էլ սա միտջն շքեղութիւն չէ. ոչ, սա ավելի մեծ բան է ինձ համար: Սա խաղաղութիւն է ու անվտանգութիւն, ուրախութիւն է ու տոն, մի խոսքով այն ամենն, ինչ ռազմաճակատում չի լինում:

Նա խմում, ավելի շուտ՝ վայելում էր դինին և նայում էլիզաբեթին: Զէ՛ որ էլիզաբեթը նույնպես այդ տոնի անբաժան մասն էր: Ահա նա՝ անսպասելին, որ իր հետ թեթևութիւն ու աշխուժութիւն է բերում: Նա ճախրում է անհրաժեշտութիւնից վեր, և անօգուտ ու ոչ-սլիտանի է թվում, որովհետև պատկանում է ուրիշ աշխարհի՝ երազների ու նվազների շուայլ ու լուսաշող աշխարհին:

Այսքան տարի մահվան եզրին ապրած մարդու համար գինին սոսկ գինի չէր, արծաթը՝ լոկ արծաթ, նկուղ թափանցող նվազը՝ միայն նվազ և էլիզաբեթը՝ ընդամենը էլիզաբեթ... Նրանք բոլորը՝ սպանդից ու ավերից հետո կյանքի խորհրդանիշներ էին, այն կյանքի, որն արդեն անհույս ցնորք ու առասպել էր դարձել:

— Երբեմն բոլորովին մոռանում ես, որ դեռ կենդանի ես...— ասաց նա:

Էլիզաբեթը նորից ծիծաղեց:— Իսկ ես այդ միշտ հիշում եմ, թեև չգիտեմ, թե ինչիս է պետք...

Մարաբուն մոտեցավ նրանց.— Հը, ինչպե՞ս էր գինին, ձերդ արժանապատւութիւն:

— Հավանաբար շատ լավն էր, այլապես ես հանկարծ չէի հիշի այնպիսի բաներ, որոնց մասին վաղուց մոռացել էի...

— Սա ուղղակի արև է և ոչ թե գինի, ձերդ արժանապատւութիւն: Աշնանը խաղողը հասել է արևի ջերմ շողերի ներքո, և հիմա գինին այդ ջերմութիւնը մեղ է վերադարձնում: Հունոսի մարդում այս գինուն մյուսո՞ն են ասում...

— Մյուսո՞ն...

— Այո՛: Կարծես ոսկի՛ լինի և շորս կողմը ասկեղեն շուկեր է ցրում:

— Ըն՛շա որ...

— Նրա ինչ լինելն զգացվում է առաջին իսկ գաղաթից. այնպես է՞... ուղղակի արևի հյո՛ւթ է:

— Այդ զգացվում է նույնիսկ առաջին կումից հետո: Այս գինին ոչ թե ստամոքսն է խշնում, այլ՝ բարձրանում դեպի աչքերն ու վերափոխում աշխարհը:

— Գուք գինու լավ գիտակ եք, պարոն,— Մարաբուն մշտեմարար թեքվեց դեպի նա.— այ, այ կողմի տեղանի վրա նույն գինին է, բայց... ջրի նման են լակում: Այդպիսիները կաթող էին ոխլինգով էլ յուլա գնալ...

Նա հեռացավ, վրդավժած մի հայացք նետելով այց կողմի տեղանին:

— Այսօր երեկ խաբեբաների բախտը բռնում է...— ասաց Գրեբերը.— իսկ քո՞ կարծիքն ինչ է այս գինու մասին: Փեղ է՞լ է նա մյուռոն թվում:

Էլիզաբեթը հենվեց աթոռի թիկնակին և ուտերը շտկեց.— Ես ինձ այնպես եմ զգում, կարծես բանտից փախել եմ և շուտով, խաբեության համար, ինձ նոքից պիտի բանտ նետեն:

Գրեբերը ծիծաղեց.— Մենք բոլորս էլ աչքպեռ ենք: Մարսպիւնի վախենում ենք մեր սեփական զգացմունքներից, իսկ երբ նրանք ծնվում են, պատքառա երբ ինքեքս մեզ խաբեբա համարել:

Մարաբուն ձուկ և սալաթ բերեց: Գրեբերը հետևում էր մատուցման արարողությանն ու զգում, թե ինչպես է անհետանում իր լարվածությունը: Նա նման էր այն մարդուն, որը պատահմամբ հանդգնել է ոտքը դնել բարակ սառցաշերտին, և զարմանքով տեսնում է, որ չի՝ կործանվում: Նա գիտե, որ սառցաշերտը բարակ է և ամեն վայրկյան կտրող է ջարդվել, և գո՛հ է, որ այն դեռ դիմանում է...

— Միայն տաղինեք շարունակ գոմաղբի մեջ թափալվելուց հետո է, որ կարելի է այս բալորը գնահատել,— ասաց նա:— Ամեն մի մանրուք ուրախացնում ու հուզում է այնպես, կարծես թե առաջին անգամ էս տեսնում: Ամեն ինչ՝ նույնիսկ գավաթն ու սպիտակ սփռոցը:

Մաքաբուն նոր շիր բաց արեց: Նա այժմ հոգատար մայր էր հիշեցնում:

— Սափորաբար ձկան հետ մազել են մատուցում,— ասաց նա,— բաց կամբալայի հետ ուրիշ գինի է պետք: Նրա միտն բնկույզի համ ունի: Կամբալան ուղղակի հերթաթ է, եթե հաշտակեա մի շիր ռայնգաուեթի հետ. այնպես չէ՞:

— Անկասկած:

Մատուցողը գլխով արեց ու հեռացավ:

— Կսի՛ր, էռնետ,— ասաց էլիզաբեթը,— իսկ մենք կարող ենք այս ամենի համար վճարել... Ախր, այդանգ երեք ամեն ինչ ապրապելի թանկ է:

— Կարող ենք: Ես բերել եմ իմ պատերազմական երկու տարիների աշխատավարձը: Իսկ ինչքա՞ն ժամանակի համար է այն,— Գրեթերը ծիծաղեց,— մի շա՛տ կարճ կ'անքի՝ բնդամենը երկու շաբաթվա համար: Այդ ժամկետի համար լի ու լի հերթ է:

Նրանք կանգնած էին էլիզաբեթինց տան առաջ: Քամին հանգարտվեց, և նորից մառախուղ իջավ:

— Դու ե՞րբ պիտի վերադառնաս,— հարցրեց էլիզաբեթը,— երկու շաբաթից հետո՞...

— Մտափորապես:

— Քիչ է մնացել...

— Այո, և քիչ, և միաժամանակ՝ շատ: Բնպեն մեկ ամեն ինչ փոխվում է: Մազմանակատում, նույնիսկ ժամանակն ուրիշ է, քան այդտեղ: Երեք դու նույնպես այդ զգացել ես՝ չէ՞ որ հիմա այստեղ էլ ուղմանակատ է:

— Սա և իսկական ուղմանակատը միևնույնը չեն:

— Թի, միևնույնն են: Եվ այսօր իմ աբձակարդի... տուա՛ղին օրն էր... Թող աստված օրհնի և՛ Մաքաբուն, և՛ Ռայտերին, և քո ռակեդույն զգեսաք, և գինին...

— Եվ մեզ,— լրացրեց էլիզաբեթը:— Նրա օրհնությունը մեզ պետք կգա:

Էլիզաբեթը կանգնած էր Գրեթերի առաջ: Մառախուղի գերձանները խճճվում էին նրա վարձերում, և գիշերվա ազոտ լույսը թույլ փայլվում էր նրանց մեջ: Փայլվում էր նաև

էլիզաբեթի զգեստը, իսկ դեմքը մառախուղից մրդի պես տամուկ էր թվում:

Հանկարծ Գրեբերին անսահման դժվար թվաց բաժանվել նրանից, խզել քնքշության, հուզմունքի ու անդորր լուսթյան այն ոստայնը, որն սոյնպես անակնկալ պատել էր այս երեկոն, և վերադառնալ դեպի զորանոցի գարշահոտն ու կրկընված սրամտութիւնները, դեպի սպասման թախիծն ու մտածմունքը՝ գալիքի մասին:

Մի սուր ձայն ճեղքեց լուսթյունը. — Դուք աչքեր չունե՞ք, ինչ է, ենթասպա՛:

Գրեբերի առաջ կանգնած էր սպիտակ բիղբրով, կարճահասակ, թմփլիկ մի մայր: Երևի նա ունեին ներբաններով կոշիկ էր հագել, որովհետև մոտեցել էր անձայն: Գրեբերն իսկույն հասկացավ, որ նա, արդեն իր ծառայութիւնն ավարտած, պահեստի մարտական նժույգ է, որին հանել են նավթալինի միջից, և որը հիմա պարզապես երևակայում է իրեն՝ քաղաքում համազգեստով ման գալով: Նա հաճույքով օդը կբարձրացնէր ալդ ծերուկին և մի լավ թափ կտար, բայց շարժեր վտանգի ենթարկել իրեն: Եվ նա արեց այն, ինչ այդպիսի դեպքերում անում է փորձված զինվորը՝ լռեց ու ձգվեց տեղում: Մերուկը նքան ոտքից-գլուխ լուսավորեց զրպանի լապտերի լույսով: Զգիտես ինչու, Գրեբերին շափազանց վիրավորական թվաց հատկապես այդ:

— Զորահանդեսային համազգեստ... — վնդստաց ծերուկը: — Տաք տեղ եք գտել թիկունքում և դեռ համարձակվում եք զորահանդեսային համազգեստով թրե՛ն... Ա՛յդ էր պակաս: Ինչո՞ւ ռազմաճակատում չեք...

Գրեբերը լուռ կուլ տվեց նաև այդ վիրավորանքը՝ նա մոռացել էր շքանշանները իր համազգեստի վրայից հանել և ամրացնել այս համազգեստի վրա:

— Ձեր միակ հունարը գինետներում քարշ գա՛լն է, այնպես չէ՞, — շարունակում էր վնդստալ մայրը:

Էլիզաբեթն ինչ-որ շարժում արեց: Գրպանի լապտերի լույսն ընկավ նրա դեմքին: Էլիզաբեթը նայեց ծերուկին ու առաջացավ դեպի նա: Մայրը հազաց, մի անգամ էլ խեթ նայեց աղջկան ու շարունակեց իր ճամփան:

— Ես արդեն ուզում էի մի լավ շշպրել նրան... — նկատեց էլիզաբեթը:

Գրեբերն ուներ թոթվեց. — Ի՞նչ կարող ես անել... Այս պառավ այծերը թափառում են փողոցներում և պահանջում, որպեսզի ցածր կոշտ ոտնեցիները պատիվ տան իրանց: Պատկերացնո՞ւմ ես՝ դրա մեջ է նրանց կյանքի իմաստը... Մի՞թե բնությունը նրա համար է միլիոնավոր տարիներ ճշգրտել, որպեսզի այսպիսի խրովիլակներ ստեղծի...

էլիզաբեթը ծիծաղեց.

— Իսկապես, ինչո՞ւ դուք ռազմաճակատում չեք...

Գրեբերը քմծիծաղ տվեց. — Սա ինձ տե՞ղն է... որպեսզի այլևս չփորձեմ զորահանդեսային համազգեստով մարդկանց մոլորեցնել: Վաղը քաղաքացիական հագուստ կհագնեմ: Ես գիտեմ, թե որտեղից կարելի է կոստյում գտնել: Այլևս չոջերին պատիվ տալու հավես չունեմ: Այդ դեպքում կարելի կլինի «Գերմանիա»-ում հանգիստ նստել:

— Դու էլի՞ ես ուզում գնալ այնտեղ...

— Այո, էլիզաբեթ: Առաջավոր գծում հենց այսպիսի բաներն են հիշվում և ոչ թե առօրեական: Ես ժամը ութին կգամ քո հոտից: Իսկ հիմա, հարկավոր է ծլկել, թե չէ այս հիմար ծերուկը կարող է վերադառնալ և ինձնից զինվորական գրքույկ պահանջել: Բարի գիշեր:

Գրեբերն էլիզաբեթին բաշեց գեպի իրեն, և աղջիկը չգիմարեց: Նա գրկեց աղջկա մարմինը, և հանկարծ շրջապատում ինչ կար-չկար անհետացավ: Գրեբերն այլևս ոչինչ չէ՞ր տեսնում՝ բացի նրանից: Նա ամուր գրկել ու համբուրում էր էլիզաբեթին՝ այլևս անկարող բաց թողնել նրան իր գրկից:

Եվ, այնուհանդերձ, բաց թողեց...

Գրեբերը մի անգամ էլ գնաց Հակենշտրասսե. նա կանգ առավ իրենց տան առաջ: Լուսինը շողում էր ամպերի արանքից: Գրեբերը աչքերով որոնեց երկու քարերի արանքում սեղմված իր գրությունը և անհամբեր վերցրեց: Թղթի մի անկյունում հաստ մատիտով ինչ-որ բան էր ավելացված: Գրեբերը հանեց իր գրպանի լապտերը: «Անցնել զլխավոր փոստ: № 15 պատուհանը» — կարդաց նա: Գրեբերն ակամա նայեց

իր ժամացույցներն: Այլ արդեն չափազանց ուշ էր: Գիշերը փոստը փակ է լինում, իսկ առավոտյան ժամը ութից շուտ ոչինչ հնարավոր չէ խմանալ: Նա գրութեանը ժպեց ու գրպանը պեց, վաղը փոստ ներկայացնելու համար, ապա, ամբողջ քաղաքի միջով, որտեղ թագավորում էր մեռյալ լուսնիկներ, գնաց դեպի իր գորանոցը: Թվաց, թե նա կորցրել է իր քաշը և շարժվում է անօդ տարածության մեջ՝ սիրտ շանելով դուրս գալ նրա միջից:

XIII

Գլխավոր փոստի շենքի մի մասն առնելու էր մեծացել՝ Մնացածն այրված ու փլված էր։ Ամենուրեք մարդիկ էին խոնված։ Գրեքերն ստիպված էր սպասել։ Փերչապետ նա մոտեցավ № 15 պատուհանին և ցույց տվեց իր գրութունն ու նրա վրա արված լրացումը։ Փոստի ծառայողը թուղթը վերադարձրեց նրան։

— Խնքնաթիռներ հաստատող վկայական ունե՞ք։

Գրեքերը պատուհանի վանդակի տակով մեկնեց իր զինվորական գրքույկն ու արձակուրդային տոմար։

— Իսկ ի՞նչ կա... — հարցրեց նա, — որն է լո՞ւր, կամ ծանուցո՞ւմ...

Ծառայողը չպատասխանեց։ Նա վեր կացավ ու գնաց ինչոր տեղ։

Գրեքերն սպասում էր՝ ցրված հույացքով նայելով սեղանի վրա ընկած իր բաց մնացած փոստաթղթերին։ Փերչապետ ծառայողը վերադարձավ՝ ձեռքին մի փոքրիկ, մաքրված ծանրոց։ Նա ծանրոցի վրայի հասցեն մի անգամ էլ հաեհմատեց Գրեքերի արձակուրդային տոմսում եղածի հետ, ապա, ծանրոցը նրան մոտեցնելով, ասաց. — Մտորագրեք այստեղ։

Գրեքերը ճանաչեց մոր ձեռագիրը։ Մայրը ծանրոց էր ուղարկել իրեն զաշտային փոստի համարով, և ծանրոցն այնտեղից վերադարձել էր։ Գրեքերն ստուգեց ուղարկագրի հա-

ցեն։ Այնտեղ դեռ նշված էր Հակենշտրասսի փողոցը։ Նա ժանուցագիրն ստորագրեց ու վերցրեց ծանրոցը։

— Ուրիշ ոչինչ չկա՞... — հարցրեց նա։

Մառայողը խեթ նայեց նրան։

— Որ լինեք, ինձ համա՞ր պիտի պահեի, ի՞նչ է...

— Ես այդ չէի ասում։ Մտածեցի, թե միգուցե դուք ստա-
ցած լինեք իմ ծնողների նոր հասցեն։

— Մենք հասցեններով չենք զբաղվում, դիմեք երկրորդ հարկ՝ տնային սպասարկման բաժին։

Գրեթե բանդուղքով բարձրացավ։ Երկրորդ հարկի տա-
նիքի միայն կեսն էր մնացել։ մյուս կեսի փոխարեն երևում
էին կապույտ երկինքը, ամպերն ու արևի գունդը։

— Մեզ մոտ ոչ մի նոր հասցե չկա, — ասաց պատուհանի
ետևում նստող կինը, — այլապես մենք ծանրոցը Հակեն-
շտրասսի հասցեով չէինք ուղարկի։ Հարցրեք ձեր թաղի
փոստատարին։

— Իսկ որտե՞ղ է նա։

Կինը նայեց իր ժամացույցին։ — Նա հիմա նամակներ է
բաժանում։ Ժամը չորսին առաքումների տեսակավորման
ժամն է, եկեք և կտեսնեք նրան։

— Իսկ կարո՞ղ է փոստատարն իմանալ հասցեն, եթե ձեզ
հայտնի չէ։

— Իհարկե ոչ։ Հասցենները նա մեզանից է վերցնում։ Բայց
մարդիկ, այնուամենայնիվ, հարցուփորձ են անում նրան։
Այդ նրանց հանգստացնում է։ Ինչ արած, այդպիսին է մարդ-
կային բնությունը, այնպես չէ՞...

— Այո, հավանաբար։

Գրեթե բանրոցը վերցրեց ու սանդուղքով իջավ։ Նա նա-
թեց ամսաթվին։ Ծանրոցն ուղարկված էր երեք շաբաթ առաջ։
Մինչև առաջավոր դիժ հասնելը նա երկար էր ճամփորդել,
բայց վերադարձել էր արագ։ Գրեթե մի կողմ քաշվեց ու
բացեց դարչնագույն թղթի փաթեթը։ Այնտեղ մի կտոր չորա-
ցած կարկանդակ կար, բրդե գուլպաներ, մի տուփ սիգարետ
և մոր նամակը։ Նամակում ոչ մի խոսք չկար ուժբալոծում-
ների, կամ ծրագրվող որևէ տեղափոխության մասին։ Գրեթե
նամակը գրպանը խոթեց, սպասեց, մինչև որ հանգստանա, և

փողոց գուրս եկավ: Նա իրեն ներշնչում էր, թե շուտով կգա նաև նոր հասցեով նամակը, բայց և այնպես սիրտը սպասածից ավելի տխուր էր:

Գրեթե րորեց զնալ Բինդինգի մոտ: Հանկարծ ու նրա մոտ որևէ նորություն չկենք...

— Ներս արի, էռնստ,— կանչեց Ալֆոնսը,— մենք այստեղ զբաղված ենք առաջնակարգ գինի կոնծելով: Կարող ես մեզ օգնել:

Բինդինգը մենակ չէր: Ռուբենսի նկարի տակ դրված լայն բազմոցի վրա թեք էր ընկել մի էսէսական: Թվում էր, թե նա հենց նոր է գլորվել բազմոցի վրա և դեռևս ուժ չունի վեր կենալու: Էսէսականը նիհար էր, գունատ և այնքան շեկ, որ թվում էր, թե ոչ թերթիանուններ ունի և ոչ էլ հոնքեր:

— Սա Հայնին է,— ասաց Ալֆոնսը հարգալից,— օձեր սանձահարող Հայնին, Իսկ սա իմ դասընկեր էռնստն է. Ռուսաստանից արձակուրդ է եկել:

Հայնին արդեն բավականին խմած էր: Նա փոքրիկ բերան լներ և սպիտակավուն աչքեր:

— Ռուսաստան... — մրթմրթաց նա. — ես էլ եմ եղել այնտեղ: Լազարթին կյանք էր: Ի՞նչ համեմատություն սրա հետ...

Գրեթե հարցական նայեց Բինդինգին:

— Հայնին արդեն մի շիշ կոնծել է,— ասաց Ալֆոնսը: — Նա վիշտ ունի. նրա ծնողների տունը ուբակոծել են, Ճիշտ է, բնությանի հետ ոչինչ չի պատահել՝ բոլորն այդ ժամանակ ուբապաստարանում են եղել, բայց բնակարանն ավերվել է:

— Չորս սենյակն էլ,— մոնչաց Հայնին. — ամբողջ նոր կահ-կարասին և հիանալի դաշնամուրը: Ի՞նչ ձայն ունեք... Սրիկաներ:

— Ինչ-ինչ, բայց դաշնամուրի համար Հայնին վրեժ կլուծի,— ասաց Ալֆոնսը. — մոտ արի, էռնստ: Ի՞նչ ես խմելու: Հայնին կոնյակ է խմում, բայց այստեղ կա նաև օղի, կյումմել և այն, ինչ սիրտդ կուզի:

— Ես ոչինչ չեմ ուզում. ես միայն մի բոպեով մտա, որ հարցնեմ, թե նոր բան չե՞ս իմացել:

— Դեռ նորություն չկա, էռնստ: Քո ծնողները քաղաքի

շրջակայքում չեն։ Համենայն դեպս տշ մի տեղ նշված չեն։
Գլուխըրում՝ նույնպես։ Երանք կամ մեկնել են և դեռ չեն
գրանցվել, կամ նրանց քաղաքից հանել են քաղթականների
պոլե՛է փափի հետ միասին։ Ինչ հո դիտես, թե այդ քաղաքը հի-
մա ինչքան բարդ է։ Ախր, այդ անասունները ամբարկածում են
ամբողջ Գերմանիան, և շատ ժամանակ է հարկավոր՝ կապը
նորից մերակառնելու համար։ Մտտեցիր, քոնե մի գալաթ
խմիլը։

— Դե լավ, մի դավաթ օղի լցրու։

— Ողի՛... — նույնց մրթմրթաց Հայկին, — մենք օղին տա-
կաններով էինք կոնծում... Հետո օղին լցնում էինք այդ անա-
սունների փոկորդն ու կրակ ապրիս... Կենդանի մարդուց
պատրաստված հրանետ խկի տեսած կա՞ս... Փիծաղից վը-
մեռնեիր, թե տեսնեիր ո՞նց էին նրանք փռչկոտում...։

— Ի՞նչ... — հարցրեց Գրեքերը։

Հայկին չափաառիանեց։ Նա ազակե աչքերով իր դիմացն
էր նայում։

— Հրամեհներ... — մրթմրթաց նա նորից, — այ թե դյուռ
էր, հա՛...։

— Ինչի՞ մասին է աս փոստում, — դիմեց Գրեքերը Գին-
դինդին։

Ալֆոնսն ուներ թոթվեց. — Հայկին չնկատեցի որ անկաթ
մարդ է։ Նա ժողովել է Ս.Գ. — ում։

— Սվ աչն էլ Ռուսաստանում՝ ամ։

— Աչո. մի հատ լի խմիր, փոստու։

Գրեքերը Թխասեղանից մերցրեց օղու շիշն ու լույսի դեմ
պահած սկսեց զննել։ Շշի մեջ Ծիռում էր փափուկցիկ հեղուկը։

— Քանի՞ աստիճան կրինի...։

Ալֆոնսը ծիծաղեց. — Բավականին թունդ է։ Երեկ ԳԾ աս-
տիճանից ո՛չ պակաս։ Թվանները միայն փոքան են ախրում։

«Աչո՛, մտածեց Գրեքերը, — միայն թունդն են ախրում։ Իսկ
եթե թունդ օղին ցնեա որե՛է մեկի կոկորդն ու պատես, Գհար-
կե կրոնկվի...»։ Նա նայեց Հայկին։

Գրեքերը շատ վեր լսեց աչն մասին, թե ինչպիսի աչլան-
դակուլություններ է արել Ռուսաստանում Անվտանդուլյուն Սա-
ռալոթյունը, և պիտեր, որ Հայկի խոսքերը հարթածի զա-

ռանցանք չենու Գրաւիլիած մարդկրում Ս.Դ. —ն մարդկանց ոչըն-
չացնում էր հազարներով, բնաջնջում էր աշն պատրվակով,
թե հարկաւոր է: Եւ ձկնապահան տալածութիւն» մաքրել զերմա-
նական ժողովրդի համար: Բոլոր իր համար ոչ-ձկնապահու
մարդկանց Ս.Դ. —ն մեծ մատամբ զմղաւահարում էր: Բայց
այդ մասնաշաղկան սպանութիւնները գոնե մի փոքր բազմա-
զան դարձնելու. համար քաղաքականները երբեմն հնարում էին
սպանութեան մեկը մյուսից ավելի զվարճալի ձևեր: Դրանցից
մի քանիսի մասին Գրեքերը գիտեր, մի քանիսի մասին էլ
նրան Շտաշներեններն էր պատմել: Բայց կենդանի մարդ-
կանց հրանետ դարձնելը չլսելած նորութիւնն էր:

— Բնչ Թա աշքերդ շէր փրա շունլ. մի՞ փախկնա, չի կծի-
լցրու: Գրեքերը շիշը դեն դրեց: Նա կուզէնար վեր կենալ ու
հեռանալ, բայց շարունակում էր նստած մնալ: Նա կամքի
ուժով ստիպում էր իրեն նստել: Մինչ այս, նա չափից ավելի
հաճախ էր հապացր մի կողմ շրջել, որպէսզի ոչինչ չտեսնի
ու չիմանա... Եվ ոչ միայն նա... Այդպէս արել էին հարյուր
հազարավոր մարդիկ՝ հուշա ռմենալով դրանով հանգստացնել
իրենց խիղճը: Գլխավորապէս այդ պատճառով էր, որ նա
մինչև հիմա նույնիսկ խուսափել էր արձակուրդ զնալուց:
Բայց նա աչքն էր ուզում աչքերը փակել, չէր ուզում աչքն
խուշ տալ:

— Դե, գոնե մի հատ էլ խմիր, — ասաց Ալֆրոնսը:

Գրեքերը նայեց նիրհած Հայնիին...

— Նա դեռ Ս.Դ. — ում է ծառայում:

— Ոչ, հիմա աշատեղ է:

● — Որտե՞ղ:

— Համակենտրոնացման ճամբարում՝ որպէս օբիւշաթ-
իլուրեր:

— Համակենտրոնացման ճամբարում... —

— Այդու Գոնե մի հատ էլ խմիր, էլ ուտ: Զահեքութիւնն
անցնում է, և մենք, տշնպեա, ինչպէս հիմա, այլևս չենք հաս-
նալ: Նախկա ես ու խակալն. փախչում: Գոնե մի քիչ նստիր:

— Թշ, — աղծադասեց Գրեքերը. — նա դեռևս շարունա-
կում էր նայել Հայնիին: — Ես այլևս չեմ փախչի...

— Վերջապես քեզանից մի խելոք խոսք լսեցի: Դե, ի՞նչ ես ուզում խմել: Մի հատ օղի էլ տա՞մ...:

— Ոչ: Կոնյակ տուր, կամ կյումմեղ. օղի պետք չի: Հայնին շարժվեց տեղում:

— Իհարկե, օղի պետք չի, — թոթովեց նա, — արժի՞ ալդպիսի բաները փշացնել... օղին մենք ինքներս էինք կոնծում... օղու տեղ բենզին էինք լցնում և ավելի լավ էր վառվում...:

Հայնին լողասենյակում փսխեց: Ալֆոնսն ու Գրեքերը կանգնած էին դռան մեջ: Երկինքը լիքն էր ամպերի սպիտակ ցուլաներով: Կեշիների միջից մի կեռնել էր ճուղողում՝ դեղին կտուցով, փոքրիկ, սև մի գնդիկ, որի մեջ ինքը՝ դարձն էր երգում:

— Ղոչաղ տղա է էս մեր Հայնին, չէ՞, — հարցրեց Ալֆոնսն: Երևի այդպիսի տոնով երեխա՛ն է խոսում հնդկների արյունարբու ցեղական առաջնորդի մասին՝ սարսափով, բայց և հիացած:

— Ղոչաղ է նրանց մոտ, ովքեր անզոր են պաշտպանվել... — առարկեց Գրեքերը:

— Նրա մի ձեռքը չի ծալվում, էոնստ, թե չէ նա ուղմաճակատո՞ւմ կլիներ: Նա վերավորվել է 1932 թվականին Զաալեում, կոմունիստների հետ տեղի ունեցած մի ընդհարման ժամանակ... Դրա համար է նա այդպես կատաղած: Այ թե բաներ պատմեց մեզ, հա՞... — Ալֆոնսը նորից փստացրեց կիսով չափ այրված այն սիգարը, որ բերնին էր դրել դեռևս Հայնիի պատմելու ժամանակ: Այդ պատմությամբ տարված, նա մոռացել էր սիգարի մասին: — Ա՛յ թե պատմեց, հը՞...:

— Բան չունեմ ասելու... Բայց դու կուզեի՞ր ականատես լինել նրա պատմած բաներին...

Բինդինգը մի պահ մտածմունքի մեջ ընկավ, ապա գլուխն օրորեց.

— Զիշտն ասած՝ չէ... Գուցե միայն մի անգամ՝ որպեսզի տեսնեի, թե զա ինչ բան է. իսկ ընդհանրապես ես ուրիշ տեսակի մարդ եմ, էոնստ. ես չափից ավելի ռոմանտիկ եմ:

Գոնեի մեջ երևաց Հայնին. նա չափազանց գունատ էր:

— Իմ հերթապահության ժամն է, — դռնաց նա, — ուշա

եռւմ եմ, գրողը տանի... Ա՛յ թե ես ցույց կտամ այսօր այդ սրիկաներին...

Նա, օրորվելով ու սայթաքելով, գնում էր պարտեզի արա՜հ հետով: Յանկապատին հասնելուն պես նա ձգվեց, գլխարկն ուղղեց և արագիւի քայլքով հեռացավ:

— Չէի՞ ուզի լինել նրա տեղը, ով պիտի հիմա ընկնի Հայնրի ճանկը... — ասաց Բինդինգը:

Գրեթե զուտը բարձրացրեց: Նա էլ էր նույնը մտածում:

— Եվ դու այդ արդարացի՞ ես համարում, Ալֆոնս, — հարցրեց նա:

Բինդինգն ուսերը թոթվեց.

— Ախր դրանք այն մարդիկ են, որոնք մեղադրվում են պետական դավաճանության մեջ... Այլապես նրանց ինչո՞ւ պիտի նստեցնեին:

— Բուրմայստերը նո՞ւյնպես պետական դավաճան էր...

Ալֆոնսը քմծիծաղեց. — Դե, դա բացառութիւն է. և հետո, նրան առանձնապես ոչինչ չեն արել...

— Իսկ եթե անէի՞ն...

— Նշանակում է ձախորդ էր: Մեր ժամանակ շատերի բախտը չի բերում, էոնստ: Վերցնենք թեկուզ ոռոմբերից զոհւ՜լածներին: Միայն մեր քաղաքում հինգ հազար սպանւած կա, և դրանք ավելի լավ մարդիկ էին, քան համակենտրոնացման ճամբարներում նստածները: Ուստի, իմ ի՞նչ գործն է, թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Ես պատասխանատու չեմ դրա համար, և ոչ էլ դու:

Մի խումբ ճնճողուկներ ծլվլալով թաւեցին մարդագետնի կենտրոնում գտնվող ջրավազանի եզրին: Ճնճողուկներից մեկը ջուրը մտավ, թե երբ թափ տվեց, և իսկույն նեթ ամբողջ երամեն սկսեց շփշփացնել ջրում: Ալֆոնսն ուշադիր հետևում էր նրանց: Երևի նա արդեն մոռացել էր Հայնրի մասին:

Գրեթե նկատեց նրա անխռով ու զոհունակ դեմքը և հանկարծ հասկացավ, որ կարեկցության ու արդարության ամեն մի արտահայտութիւն հավերժորեն և անհույս դատապարտված է փշրվել՝ դիպչելով եսասիրությանը, անտարբերությանն ու սարսափին:

Այո, նա հասկացաւ այդ և հասկացաւ նաև, որ ինքը նույնպես բացառութիւն չի կազմում, որ ինքը ևս մասնակից է այդ ամենին և ինչ-որ անդեմ, մշուշապատ ու սպանալից աղերս ունի այդ ամենի հետ: Գրեբերին թվաց, թե, ինչքան էլ փորձի այդ ղգացման դեմ ծառանալ, միևնույնն է, ինքը ևս ինչ-որ բանով կապված է Բինդինգի հետ...

— Պատասխանատվության հարցն այնքան էլ հեշտ չէ, Ալֆոնս,— մռայլ ասաց նա:

— Էհ, թող այդ դատողութիւնները, էոնստ... Պատասխանատու կարելի է լինել միայն այն բանի համար, ինչ անում ես անձամբ, և այն էլ, եթե դա հրամանի կատարում չէ:

— Պատանդներին գնդակահարելիս մենք հակառակն ենք պնդում, ասելով, թե նրանք, իբրև, պատասխանատու են որիշներին արածների համար,— ասաց Գրեբերը:

— Իսկ դու իսկի պատանդ գնդակահարել ես...— հարցրեց Բինդինգը, հետաքրքրութիւնով շուր գալով դեպի Գրեբերը:

Գրեբերը չպատասխանեց:

— Պատանդները բացառութիւն են, էոնստ. դա պարզապես անհրաժեշտութիւն է:

— Մենք ամեն ինչ արդարացնում ենք անհրաժեշտութիւնով,— գառնութիւնով շարունակեց Գրեբերը:— Իհարկե, միայն մեր արածները և ոչ թե նրանց: Սրբ մենք քաղաք ենք ոմբակոծում՝ դա ստրատեգիական անհրաժեշտութիւն է, իսկ երբ նրանք են ոմբակոծում՝ նողկալի հանցանք:

— Այ, ի՞նչ եմ ասել... վերջապես սկսեցիր ճիշտ դատել,— Ալֆոնսը խորամանկ նայեց Գրեբերին, և նրա դեմքին զոհունակ ժպիտ երևաց:— Այ, հենց դա էլ ժամանակակից քաղաքականութիւն է կոչվում... «Ճիշտը այն է, ինչ օգուտ է դերմանական ժողովրդին»— ասել է Կայսերական Արդարադատութիւն մինիստրը... Իսկ նա որ շիմացավ՝ էլ ո՞վ կիմանա... Մենք միայն մեր պարտքն ենք կատարում և պատասխանատու չենք...— Նա մի փոքր առաջ թեքվեց.— Ա՛յ, տեսար այս սև կեռնեխին: Առաջին անգամ է լողանում: Տեսնո՞ւմ ես ճնճողուկները ո՞նց են ծլկում:

Գրեքեղբ Կանկարծ նկատեց իր առջեից քայլող Հայնիին։ Փողոցն ամառի էր։ Կանաչ ցանկապատերի միջով փայլիլում էր արևի ջրված լույսը։ Սալահատակված մայթը եղբորդ ա վազե շավիղների վրայով ցածր ճախրում էր գեղին մի թի-
թեռ։ Առջևում, բնդամենը հարյուր մետր հեռավորության վրա, Հայնին թեքվում էր դեպի փողոցի անկյունը։ Գրեքեղբ քայլեց ավազապատ շափղով։ Թեև խոր լուսվում էր, բայց նրա ուռնածայները չէին լավում։ «Եթե մեկնում եմ ուզենալ, Հայնիին սպանել՝ արանից հարձաք առիթ չէ՞ր գտնի...— մտածեց Գրեքեղբ,— փողոցն ամառ է և աշ մի շունչ չկա։ Եթե ամառի վրայով գզուցը մտառենայ, Հայնին ոչինչ չի նկա-
տի։ Կարելի է նրան գետնովը տալ և ապա խեղդել, կամ մոր-
թել... Կրակել միտք չունի՞՝ ձայնի վրա իսկույն կհավաքվեն... Հայնին առանձնապես ուժեղ չէ և դժվար չի լինի նրան խեղ-
դել...»։

Հանկարծ նա տեսնոյ սրտի խոփոց դգաց, աչքերան ուժեղ ու բարձրաձայն, որ մի պահ նուշնիսկ թլաց, թե Հայնին կարող է լսել այդ ձայնը: Եւ յս ի՞նչ է պատահել ինձ,— հարցրեց իրեն Գրեքերը,— իմ ի՛նչ գործն է տար, և ինչո՞ւ եմ ես խառնրդում ւոյս ամենին...»: Սակայն, մի քանի րոպե անաջ ծագած միտքն արդեն վեր էր ածվել խորհրդավոր մի հրամանի: Գրեքերին հանկարծ թվաց, թե այժմ ամեն ինչ կախված է

նքանից, թե ինքը կենթարկվի՝ այդ հրամանին, թե՛ ոչ։ Կարծես թե դա կարող էր քավել անցյալի բոլոր մեղքերը, նրա ողջ կյանքը և մասնավորապես այն պահերը, որ նա կուզենար չնչնել... Քավել, այո, քավել այն արածները, որոնց համար նա զոջում էր, և այն, ինչ, ընդհակառակն, բաց էր թողնել ձեռքից։ «Վրեժյանդրություն... — մտածում էր նա։ — Բայց չէ՞ որ ինքը հազիվ է ճանաչում այս մարդուն և այս մարդն իրեն ոչ մի վատ բան չի արել, որի համար արժենար վրեժ լուծել... Դեռ չի արել — մտածեց Գրեբերը, — բայց ինչ անհավանական բան կա, որ էլիզաբեթի հայրը հենց սրա զոհն եղած լինի, և այսօր, կամ վաղը դառնա սրա զոհը... Իսկ ո՞ւմ և ի՞նչ շարիք էին պատճառել այն պատանդներն ու անմեղ զոհերը, որոնց թիվ-համար չկա... Ո՞ւմ վրա է ծանրանում նրանց մեղքը և որտե՞ղ է քավությունը...»։

Գրեբերն աչքը չէր հեռացնում Հայնրի թիկունքից։ Նրա կոկորդը շորացել էր։ Ցանկալատի հետից շան հաշոց լավեց։ Գրեբերը վախեցած շուրջը նայեց։ «Նա այսօր շատ խմեցի, — ասաց նա ինքն իրեն. — հարկավոր է կանգ առնել, թե չէ սա խելագարություն է... Իմ ինչ գործն է...»։ Բայց, չնայած դրան, նա շարունակում էր արագ ու անաղմուկ առաջ ընթանալ, մղվելով ինչ-որ բանից, որը պատկերվում էր նրան որպես անհղ ու արդարացի անխուսափելիություն, որպես քավություն ու հատուցում այն բազմաթիվ մահերի դիմաց, որոնց մեղքն ընկնում էր և իր վրա...

Արդեն ընդամենը քսան քայլ էր մնացել Հայնրի և իր միջև, իսկ Գրեբերը գեռ չգիտեր, թե ինչ պիտի աներ...

Հենց այդ պահին էր, որ ցանկալատի մոտակա անկյունում թաքնված դռնակից դուրս եկավ կողովը ձեռքին, նարնջագույն բլուզ հագած մի կին։ Կինը դեպի Գրեբերն էր գալիս։ Գրեբերը կանգ առավ։ Նա ամբողջ մարմնով թուլություն զգաց և դանդաղեցրեց քայլերը։ Կինը, կողովը ձռնելով, հանգիստ անցավ Հայնրի կողքով և մոռենում էր Գրեբերին։ Նա փարթամ ձիգ կուրծք ուներ, բաց արևախանձ դեմք, հարթ սանրված մուգ մազեր և հանդարտ քայլվածք։ Նրանից այն կողմ դժգույն երկնքի ազդու առկաջծումներով լեցուն ֆոնն էր, բայց Գրեբերն այդ պահին հստակորեն տեսնում էր միայն նրան։ Կար-

ծես թե մնացած ամեն ինչ լուծվել էր մշուշի մեջ: Միայն նա էր թվում իրական, այդ կինը, որ ինքը՝ կյանքն էր: Իր ամուր ուսերի վրա նա, որպես շնորհ, տանում էր այն մեծ ու բարի կյանքը, որից այն կողմ անապատ էր ու մահ տարածամ:

— Բարև՝ ձեզ,— սիրալիր ասաց նա, Գրեբերի կողքով անցնելիս:

Գրեբերը գլխով արեց: Նա չկարողացավ որևէ բառ արտասանել: Նա լսեց իր ետևից կնոջ մարող ոտնաձայնը և նրա առաջ նորից հառնեց նույն ցուցյուն անապատը, որի ցուլքի միջից երևաց, թե ինչպես Հայնիի մութ կերպարանքը թեքվեց դեպի անկյունը, ու փողոցը նորից ամայացավ...

Գրեբերը շուտ եկավ: Կինն անհող ու անփուլթ հեռանում էր: «Այս ինչո՞ւ ես չեմ միացում,— շվարեց նա,— չէ՞ որ ես դեռ կհասցնեմ իմ որոշածն անել...»: Բայց նա արդեն գիտեր, որ այլևս ոչինչ չի անի: «Այս կինն ինձ տեսավ,— մխիթարեց նա իրեն,— և ինձ կճանաչի. հիմա այլևս չի կարելի...»: Կիրազործե՞ր նա իր որոշումը, եթե կինը չլիներ... Չէ՞ր գտնի արդյոք մի ուրիշ արդարացում... Գրեբերը չէր կարողանում պատասխանել այդ հարցերին:

Ահա և այն քառուղին, որտեղ թերվեց Հայնին, բայց նա այլևս չէր երևում... Միայն հետևյալ անկյունին հասնելուց հետո էր, որ Գրեբերը նորից տեսավ նրան: Հայնին, սալահատակի մեջտեղը կանգնած, խոսում էր մի էսեսականի հետ և նրա հետ էլ շարունակեց իր ճանապարհը:

Դարբասից մի փոստատար դուրս եկավ: Քիչ հեռու, իրենց հեծանիվների կողքին, կանգնած էին երկու հեծանվորդներ:

Գայթակղությունն անցավ: Գրեբերին թվաց, թե նա հանկարծ արթնացավ: Նա շվարած իր շուրջը նայեց: «Գրողը տանի, այս ի՞նչ պատահեց...— հարցրեց նա իրեն:— Ես քիչ էր մնացել մարդ սպանելի... Այս ի՞նչ է կատարվում ինձ հետ և ինչի՞ց... Կարծես հանկարծ ինչ-որ բան է դուրս ժայթքում իմ միջից...»: Նա շարունակեց քայլել: «Ստիպված պիտի լինեմ ինքս ինձ հսկել...— մտածեց նա,— իսկ ինձ թվում էր, թե ես արդեն հանգիստ եմ: Ոչ, իսկի էլ չէ... Ամեն ինչ իմ հոգում խճճված է ավելի, քան ես կարծում էի: Հարկավոր է ինքն

իրեն զսպել, թե չէ, առտված գիտե, թե ինչ հիմարություններ կարող եմ անել...»:

Նա կրպակից թերթ գնեց ու սկսեց կարդալ Գլխավոր Հրամանատարության հաղորդագրությունները: Մինչ այդ, նա թերթ չէր կարդացել և արձակուրդի ժամանակ լսել անգամ չէր ուզում որևէ ամփոփագրի մասին: Պարզվեց, որ նահանգը շարունակվում է: Թերթում ապագրված քարտեզի վրա նա գտավ այն բնակավայրը, որտեղ այժմ կանգնած պիտի լիներ իրենց գունդը: Սակայն նա ճշգրիտ ոչինչ չկարողացավ որոշել, որովհետև Հրամանատարության հաղորդագրության մեջ նշվում էին միայն բանակային խմբերը: Այնուհանդերձ, նա հաշվեց, որ իրենց գունդը մոտավորապես հաբյուր կիլոմետր դեպի արևմուտք է քաշվել:

Գրեքերը կարծես քար կտրեց: Ամբողջ արձակուրդի ընթացքում նա համարյա թե չէր հիշել իր զորամասի ընկերներին: Նրանց մասին Լըած հիշողությունները կարծես ծանր քարի պես սուզվել էին Գրեքերի հողու հատակը: Այժմ նրանք ջրի երես էին գուրս եկել:

Գրեքերին թվում էր, թե գետնից ինչ-որ գորշ մենություն է բարձրանում, անդեմ ու անբարբառ մի մենություն: Հաղորդագրության մեջ նշված էր, թե այն հատվածում, որտեղ գրտնրվում էր Գրեքերենց ստորաբաժանումը, ծանր մարտեր էին մղվում, բայց այդ գորշ մենությունն անծայն ու անդեմ էր. թվում էր, թե ո՛չ միայն գույները, այլև նույնիսկ պայքարի լարվածությունը վաղուց խլացել էին այդ մենության մեջ:

Անմարմին ու անարյուն ստվերներ էին ելնում, շարժվում ու նայում նրան ու նրա միջով, իսկ երբ նորից ընկնում էին՝ գորշ էին թվում ու անձև, ինչպես փոքրված հողը, որը կարծես նո՛ւյնպես շարժվում ու ձուլվում էր նրանց հետ:

Գրեքերի գլխավերևում շողացող երկինքը խռնացել էր այդ անդուլ մահացման գորշ ծխից, որը, կարծես թե հողից բարձրանալով, մթազնում էր նույնիսկ տեղեր:

«Դավաճանություն... — դառնությանը մոտածում էր նա: — Նրանց դավաճանել են, դավաճանել ու արատաժորել: Նրանց մաքառումն ու մահը միահյուսվել են օդանության ու շարու-

թյան, ստի ու բռնութեան հետ: Նրանք խաբված են, նրանց խաբել են ամեն ինչում՝ մինչև անգամ այս դժբախտ, խիզախ, խեղճ ու աննպատակ մահվան մեջ...»:

Պարկը փորին սեղմած մի կին դիպավ Գրեքերին.

— Կուրացե՛լ եք, ի՞նչ է... — զայրացած գոռաց նա:

— Ոչ, — պատասխանեց Գրեքերն առանց տեղից շարժվելու:

— Իսկ ինչո՞ւ եք ճանապարհի մեջտեղը կանգնել...

Գրեքերը ոչինչ չպատասխանեց: Հանկարծ նա հասկացավ, թե ինչո՞ւ էր ինքը Հայնիին հետապնդում: Գրեքերին առաջ էր մղում նույն այն աղոտ ու անորոշ ղգացումը, որը նա այնքան հաճախ ունենում էր մարտի դաշտում, այն հարցը, որին նա չէր համարձակվում պատասխանել և այն վաղեմի ճնշող վհատությունը, որից նա տեսականորեն խույս էր տալիս... Այդ տմենը վերջապես վրա հասել, կանգնեցրել էին նրան փորձություն առաջ և այժմ նա, քաջ գիտենալով, թե ինչ է այդ, ալլես չէր ուզում խուսափել դրանից: Ավելին. նա ուզում էր ամեն ինչ մինչև վերջ հասկանալ և պատրաստ էր դրան: «Պոլմանը... — առկայծեց նրա ուղեղում: — Ինչպես էի ես մոռացել... Զէ՛ որ Ֆրեդենբուրգն ինձ ուղարկել էր նրա մոտ... Սա կխոսեմ նրա հետ: Ինձ անհրաժեշտ է խոսել որևէ, ինձ համար վստահելի, մարդու հետ»:

— Ապուշ... — ասաց ծանր պարկը փորին սեղմած կինը, հեռանալով:

Յանպլացի շենքերի կեսն ավերված էր: Մյուս կեսն անվնաս էր մնացել. միայն տեղ-տեղ սկին էին տալիս առանց ապակու պատուհանները: Անվնաս մնացած տներում շարունակվում էր առօրյա կյանքը՝ կանայք եփում-թափում էին, ավում ու լվանում: Մյուս կողմի շենքերի ճակատի պատերը փլվել էին, բաց անելով սենյակների ներսի պատերը: Այդ պատերից կախված պատառների ծվենները տանուլ տված ճակատամարտից հետո մնացած պատառոտված դրոշներ էին հիշեցնում:

Այն տունը, որտեղ ապրում էր Պոլմանը, ամբողջոված էր: Վերեի հարկերի պատերը փլվել էին ու փակել տան մուտքը: Խվում էր, թե այնտեղ ալլես ոչ ոք չի ապրում, և Գրեքերը

քիչ էր մնում ետ դառնար, երբ խճակույտերի մեջ մի նեղ, տրորված արահետ նկատեց: Նա առաջ քայլեց և քիչ հետո տեսավ մի ավելի լայն ու մաքրված արահետ, որը տանում էր դեպի տան անվնաս մնացած հետնամուտքը: Գրեթե թեթեւ: Ոչ ոք չպատասխանեց, նա ծեծեց նորից, և քիչ անց ինչ-որ շխկշխկոց լսվեց: Դռան շղթան զնգաց, և դուռը զգուշորեն ետ զնաց:

— Պարոն Պոլման... — հարցրեց Գրեթերը:

Մերունին դռան արանքից դուրս նայեց: — Այո. ի՞նչ եք կամենում:

— Ես էոնստ Գրեթերն եմ, ձեր նախկին աշակերտը:

— Ահա՛ թե ինչ... Իսկ ի՞նչ եք կամենում:

— Ես ուզում եմ ձեզ հետ տեսնվել. արձակուրդ եմ եկել:

— Ես այլեւ չեմ գասավանդում... — ընդհատեց նրան Պոլմանը:

— Գիտեմ...

— Շատ լավ: Այդ դեպքում դուք պիտի նաև իմանաք, որ իմ հեռացումը պատժի միջոց էր, ուստի ես այլևս աշակերտներ չեմ ընդունում. ասենք, իրավունք էլ չունեմ ընդունելու:

— Ես այլևս աշակերտ չեմ, այլ զինվոր: Ես Ռուսաստանից եմ եկել և ձեզ Ֆրեզներուրգից բարև եմ բերել: Նա խընդրեց ձեզ այցելել...

Մերունին ղենոզ մի հայացքով նայեց Գրեթերին. — Ֆրեզներուրգի՞ց. նա դեռ կենդանի՞ է...

— Տասն օր առաջ կենդանի էր...

Պոլմանը նորից մի ղենոզ հայացք նետեց նրա վրա և, փոքր-ինչ լռելուց հետո, ասաց.

— Հավ. ներս եկեք...

Նա ետ քաշվեց՝ ներս թողնելով հյուրին: Գրեթերը հետեւեց նրան: Նրանք անցան դեպի խոհանոց տանող միջանցքը, ապա ևս մի կարճ միջանցք: Պոլմանը հանկարծ քայլերն արագացրեց և, ինչ-որ մի դուռ բացելով, անհամեմատ ավելի բարձր ձայնով ասաց. — Նե՛րս եկեք. իսկ ես կարծում էի, թե դուք ոստիկանությունից եք:

Գրեթերը զարմացած նայեց նրան, բայց հետո հասկա-

ցավ: Նա ետ շրջվեց: Հավանաբար Պոլմանն այդպես բարձրաձայն էր խոսում ինչ-որ մեկին հանգստացնելու համար: Սենյակում կանաչ լուսամփոփով նավթի փոքրիկ մի ճրագ էր վառվում: Զարդված պատուհանը փլատակներով անյալես էր լցված, որ ոչինչ չէր երևում: Պոլմանը կանգնեց սենյակի մեջտեղը:

— Հիմա ես ձեզ ճանաչեցի, — ասաց նա: — Փողոցի լույսը չափազանց ուժեղ է, իսկ ես ուշ-ուշ եմ տնից դուրս գալիս և արդեն ես եմ սովորել: Ցերեկն այստեղ բոլորովին լույս չի ընկնում՝ միայն նավթի ճրագի հույսին ենք: Նավթն էլ չի հերիքում, և ստիպված ենք լինում երկար ժամանակ մթան մեջ մնալ: Էլեկտրահաղորդման գիծը խափանվել է:

Գրեթե ուշադիր նայեց իր նախկին ուսուցչին: Նա այնպես էր ծիրաղել, որ Գրեթերը հագիվ թե նրան ճանաչեր: Քիչ հետո Գրեթերը զննեց խուցը և նրան թվաց, թե ընկել է մի ուրիշ աշխարհ: Դրա պատճառը նրա առաջ անակնկալ հայտնված այդ սենյակում տիրող լուսթյունը չէր միայն և ոչ էլ նավթի լամպի լույսը, որը, արևի շլացնող լույսից հետո, ստորերկրյա քարաշրի տեսք էր տալիս սենյակին: Ազդում էին նաև պատերի երկայնքով ձգված դարակներում շարված ոսկեգույն ու դարչնագույն կազմով գրքերը, գրակալը, փոքրադրությունները և լերջապես ինքը՝ ակհեթ ծերունին, որի կնճռոտ ու մոմապույն դեմքը նման էր երկար ժամանակ բանտ նստած կալանավորի դեմքի:

Պոլմանը որսաց Գրեթերի հայացքը:

— Իմ րախտը բերեց, — ասաց նա. — ես կարողացա փրկել համարյա ամբողջ զրադարանս...

Գրեթերը շուռ եկավ դեպի նա.

— Իսկ ես վաղուց է, ինչ գիրք չէի տեսել: Վերջին տարիներս ես շատ քիչ բան եմ կարդացել:

— Այդ հնարավոր էլ չէր: Հո չէի՞ք կարող գրքերը ուսապարկում ման ածել...

— Բայց գրքերն անհնար է քարշ տալ նաև գլխում: Նրանք բոլորովին անհարիր են այն ամենին, ինչ կատարվում է մեր շուրջը: Իսկ այն գրքերն էլ, որոնք համապատասխանում են՝ չես ուզում կարդալ:

Պոլմանը մի պահ հայացքը հառեց լուսամտի մեղմ, կանաչավուն մթնշաղին։

— Ինչո՞ւ եք եկել ինձ մոտ, Գրեբեր։

— Ինձ Ֆրեզենբուրգը խնդրեց ձեզ այցելել։

— Իսկ դուք նրան լա՞վ եք ճանաչում։

— Նա միակ մարդն էր ռազմաճակատում, որին ես անվերապահ վստահում էի։ Նա ինձ խորհուրդ տվեց զալ ձեզ մոտ և սրտաբաց դուռեկ։ Ասաց, որ դուք ինձ, իբրեւ թե, կառեք ճշմարտությունը։

— Ճշմարտությո՞ւնը... Ինչի՞ մասին։

Գրեբերը նայեց ժերուռնուն։ Մի ժամանակ նա սովորել էր Պոլմանի մոտ, բայց դա անսահման վաղուց էր թվում։ Այնուհանգերձ, մի պահ Գրեբերին թվաց, թե ինքը նորից աշակերտ է և ուսուցիչը հարցնում է իրեն իր իսկ կյանքի մասին։ Թվաց, թե հենց հիմա, այս գրեբերով լեցուն կիսավեր խցում, բրտեղ կանգնած է իր հալածական ուսուցիչը, վճռվելու է Գրեբերի ճակատագիրը։

Ե՛վ գրեբեր, և՛ ուսուցիչը կարծես մարմնավորում էին իրենց մեջ այն, ինչ եղել էր անցյալում՝ բարոյթյունը, հանդուրժողականությունը, գիտելիքները, իսկ պատահանի խորշը փակած փլատակներե՞ւ՝ այն, թե ինչի վերածվեց այդ անցյալը...

— Ես ուզում եմ իմանալ, — ասաց Գրեբերը, — թե ինչ աստիճանի պատասխանատվություն է ընկնում ինձ վրա այս վերջին տասը տարիներին կատարված հանցագործությունների դիմաց, և այն, թե ես ինչ պիտի անեմ...

Պոլմանը զարմացած նայեց նրան։ Նա վեր կացավ, մոտեցավ գրեբերի դարակին, մի պիք վերցրեց, բացեց ու նորից տեղը դրեց՝ առանց նույնիսկ գրեբին նայելու։

Հետո նա նորից թեքվեց դեպի հյուրը՝

— Իսկ դուք դիտե՞ք, թե ինչ հարց տվիք ինձ հիմա...

— Գիտեմ։

— Այժմ մարդկանց պոռնիք կտրում են գրանից անհամեմատ ավելի անձեղ բաների համար...

— Իսկ ռազմաճակատում սպանում են բոլորովին իզուր տեղը... — ասաց Գրեբերը։

Պոլմանը հեռացավ գրքերի զարակից ու նստեց.— Հեռացադործութիւնն առնելով դուք նկատի ունեք պատերազմը...

— Ես նկատի ունեմ այն ամենը, ինչ հասցրեց պատերազմին՝ կեղծիքը, հարստահարումը, բռնութիւնը, անարդարութիւնը և, իհարկեւ, նաեւ պատերազմը: Պատերազմն աչն ձեռով, ինչ ձեռով մենք այն վարում ենք՝ քաղաքացիական ազգաբնակչութեան մասսայական բնաջնջումով, համակենտրոնացման ճամբարներով և ճամբարներով՝ ստրուկների համար:

Պոլմանը լռում էր:

— Եո շատ բաներ տեսել եմ,— շարունակեց Գրեքերը.— շատ բաների մասին էլ՝ լսել: Են գիտեմ, որ պատերազմը տանու է տրված և որ մենք, ի՞նչ դեռ շարունակում ենք կրովել, ապա միայն նրա համար, որ կառավարութիւնը, պարտիան և նրանք, ովքեր հանցավոր են ամեն ինչում, մի որոշ ժամանակ էլ մնան իշխանութեան դուրս և նոր, ավելի մեծ հանցանքներ գործեն:

Պոլմանը նորից զարմացած նայեց Գրեքերին:

— Եվ... դուք այդ բոլորը գիտե՞ք,— հարցրեց նա:

— Հիմա գիտեմ, իսկ առաջ չգիտեի:

— Եվ... ստիպված եք նորից ռազմաճակատ մեկնել...

— Այո:

— Սարսափելի՞ է...

— Ավելի սարսափելի է մեկնել, երբ այս բոլորը գիտես և թերեւ արդեն դառնում ես այս բոլորի մեղսակիցը... Եո այժմ արդեն մեղսակից կլինեմ, այնպես չէ՞...

Պոլմանը լռում էր:

— Դուք ի՞նչը նկատի ունեք,— քիչ անց շշուկով ասաց նա:

— Դուք գիտեք, թե ինչ... Դուք ինքներդ եք մեզ դաստիարակել կրոնի ոգով: Ի՞նչ շափով ես մեղսակից կլինեմ, եթե գիտեմ, որ պատերազմը ոչ միայն տանու է տրված, այլև հարկավոր է այն տանու տալ, որպեսզի վերջ դրվի օսպանութիւններին, ստրկութեանը, համակենտրոնացման ճամբարներին, էսէսականներին ու գրոհայիններին, անմարդկային զազանութիւններին ու մասսայական բնաջնջմանը և, այդ

խմանալով հանդերձ, երկու-երեք շաբաթ հետո պիտի նորից վերադառնամ ռազմաճակատ և նորից կռվեմ հանուն նույն նպատակի:

Հանկարծ Պոլմանի գեմքը մթնեց ու գորշացավ: Միայն աչքերն էին դեռևս պահպանել իրենց յուրահատուկ թափանցիկ-երկնագույն երանգը:

Այդ աչքերը Գրեբերին հիշեցրին ուրիշ, այլևս ինքն էլ չէր հիշում, թե որտեղ տեսած, աչքեր:

— Իսկ ձեր մեկնելն անհրաժեշտություն է,— վերջապես հարցրեց Պոլմանը:

— Ես չեմ կարող խուսափել՝ ինձ կգնդակահարեն, կամ կկախեն...

Գրեբերը պատասխանի էր սպասում...

— Քրիստոնեություն մարտիրոսները բռնությունը չէին ենթարկվում... — անվճռական ասաց Պոլմանը:

— Մենք մարտիրոսներ չենք... — ասաց Գրեբերը: — Սակայն, ասացեք խնդրեմ, ինչի՞ց է սկսվում մեզսակցությունը... Ո՞ր վայրկյանից է սպանություն դառնում այն, ինչ ընդունված է հերոսություն կոչել... Ո՞չ այն պահից արդյոք, երբ դադարում ես հավատալ, թե այն արգարացված է և կամ բանական նպատակի է ծառայում... Որտե՞ղ է սահմանագիծը...

Պոլմանը, տանջանքն աչքերում, նայեց նրան:

— Մի՞թե ես կարող եմ ձեր հարցին պատասխանել... Ես չափից ավելի մեծ պատասխանատվություն վերցրած կլինեի ինձ վրա, եթե կարողանայի այդ հարցը ձեր փոխարեն լուծել...

— Ուրեմն ամեն մեկն իր համա՞ր պիտի վճռի այն...

— Կարծում եմ, որ այո՛ւ: Այլ կերպ ինչպե՞ս...

Գրեբերը լուում էր:

«Ինչո՞ւ եմ ես այսպես համառում... Ինչո՞ւ եմ նստել այստեղ որպես դատավոր և ոչ որպես մեղադրյալ,— ասում էր նա ինքն իրեն: — Ինչո՞ւ եմ տանջում այս ծերուկին և պատասխանատվության կանչում և՛ այն բաների համար, որ նա նրբեմն սովորեցրել է ինձ, և՛ այն բաների, ինչ հետո ի՛նքս եմ սովորել... Եվ պե՞տք է արդյոք դեռ ինձ նրա տված պա-

տասխանը... Մի՞թե ես քիչ առաջ ինքս ինձ չպատասխանեցի...»:

Գրեթե չնայեց Պոլմանին: Նա մի պահ պատկերացրեց, թե ինչպես է այս, դպրոցից արտաքսված, միայնակ ծերունին, հին Հռոմի կատակոմոններին նմանվող խավար, կամ նավթի լամպի լույսով լուսավորվող խցում օրերով նստած, բոպե առ բոպե սպասում իր ձեռքակալությանն ու զուր սիրտիանք որոնում իր գրքերում...

— Դուք իրավացի եք, — ասաց Գրեթերը. — ուրիշին հարցնելն, այնուամենայնիվ, հարցի լուծումից խուսափել է նշանակում: Ասենք, ես երեխ ձեզանից իսկի պատասխան չէի էլ սպասում, այլ փաստորեն ինքս ինձ էի հարց տալիս: Երբեմն, ուրիշին հարց տալով է միայն հաջողվում հարց տալ... իրեն:

Պոլմանը դուրսը տարուրերեց:

— Ոչ, գուր իրավունք ունեք հարցնելու Մեղսակցությո՞ւն... — հանկարծ ասաց նա: — Դուք ինչ գիտեք այդ մասին... Ձեզ թունավորել են ստով դեռևս այն ժամանակ, երբ դուք պատանի էիք և չէիք կարող ինքնուրույն դատել ոչ մի բանի մասին: Իսկ մենք... Մենք տեսնում էինք այդ ամենը և թույլ տվինք, որ այդ ամենը կատարվի... Ի՞նչն էր պատճառը՝ հոգեկան ծուլությունը, անտարբերությունը, սահմանափակվածությունը, եասիրությունը, վհատությունը... Ինչպես, ինչպես կարող էր այս ժանտախտն այսպես տարածվել... Աս օր ու գիշեր հենց այդ մասի՛ն եմ մտածում...

Հանկարծ Գրեթերը հիշեց, թե ում աչքերին էին նման Պոլմանի աչքերը: Ծիշտ այդպիսին էին այն ուսուի աչքերը, որին ինքը գնդակահարեց...

Գրեթերը վեր կացավ. — Դե, ես գնացի: Շնորհակալ եմ, որ ինձ տուն թողիք և զրուցեցիք ինձ հետ:

Նա գլխարկը վերցրեց: Թվաց, թե Պոլմանն արթնացավ քնից.

— Դուք գնո՞ւմ եք, Գրեթեր: Ի՞նչ եք մտադիր անել, հը՞...

— Զգիտեմ. դեռ երկու շաբաթ մտածելու ժամանակ կա: Դա քիչ ժամանակ չէ այն մարդու համար, ով սովորել է կյանքը բոպեներով հաշվել:

— Նորից եկեք. մեկնելուց առաջ մի անգամ էլ եկեք: Խոստանում եք:

— Խոստանում եմ:

— Ախր հիմա ինձ մոտ համարյա ոչ ոք չի գալիս... — քրթմնչաց Պոլմանը:

Գրեքերը նկատեց, որ փլատակներով ծածկված պատուհանից ոչ-հեռու, գրքերի արանքում, դրված է ինչ-որ մեկի լուսանկարը: Գրեքերի հասակակից մի երիտասարդ էր դա՝ համազգեստը հագին:

Գրեքերը հիշեց, որ Պոլմանը մի որդի ունեւր... Բայց... այսպիսի ժամանակներում նախընտրելի է որդիների մասին ոչինչ չհարցնել...

— Եթե նամակ դրելու լինեք, իմ կողմից Ֆրեդենբուրգին բարևեր, — ասաց Պոլմանը:

— Շատ բարի: Դուք նրա հետ զրուցում էիք այնպես, ինչպես հիմա ինձ հետ, այնպես չէ՞...

— Այո՛:

— Ա՛խ, եթե գուք ինձ հետ այսպես զրուցած լինեիք առաջ...

— Կարծում եք, թե դրանից Ֆրեդենբուրգի վիճակն ավելի թեթև է...

— Ոչ, — արձագանքեց Գրեքերը, — ավելի ծանր...

Պոլմանը գլխով արեց:

— Ես ձեզ առանձնապես ոչինչ չառացի. բայց ես չէի կարող ձեզանից գլուխ ազատել զատարկ մահանա հանդիսացող որն է պատասխանով... Այդպիսի պատասխաններ՝ ինչքան ուզես... Նրանցից որն էլ վերցնես՝ տահուն է, համոզիչ, բայց ըստ էության ո՛չ թե պատասխան է, այլ... պատասխանից խուսափել:

— Նույնիսկ այն պատասխանները, որ եկեղեցի՛ն է տալիս...

Պոլմանն անվճռական լռեց:

— Այո, նույնիսկ եկեղեցու տված պատասխանները... Բայց եկեղեցու բախտը բանել է: Նա մի կողմից ասում է՝ «Միրի մերձավորիդ» և «Մի՛ սպանի՛», իսկ մյուս կողմից՝

«Տվե՛ք թագավորինը թագավորին և աստծունը՝ աստծուն»...
Ե՛վ այս, և՛ այն:

Գրեբերը ժպտաց: Նա վերստին ճանաչեց այն ծաղրալից տոնը, որը հատուկ էր Պոլմանին առաջ:

Պոլմանն այդ նկատեց:

— Գուք ժպտո՞ւմ եք... — ասաց նա. — ինչպե՞ս կարող եք դուք հանդիստ լինել... ինչու դուք չեք ճշում...

— Ես ճշո՞ւմ եմ... — առարկեց Գրեբերը. — պարզապես դուք չեք լսում...

Նա կանգնած էր ելքի գոան առաջ: Հույսի շողերը, հրե նիզակների նման, նրա աչքերն էին խրվում: Սպիտակ ծեփը փայլփլում էր: Գրեբերն սկսեց դանդաղ թրեկել հրապարակով: Նա իրեն զգում էր այն մեղադրյալի պես, որին, դատական երկար ու խճճված քաշքշուկից հետո, վերջապես հայտնել էին դատավճիռը, երբ նրա համար այլևս մեկ էր՝ արդարացված է նա, թե՛ դատապարտված: Ամեն ինչ վերջացավ: Նա ինքն էր ըզճում այդ դատը: Դա այն էր, ինչ նա որոշել էր արձակուրդի բնթացքում մինչև վերջը բմբռնել ու հասկանալ: Այժմ նա դիտեր, թե ինչի հանգեց ինքը՝ վհատության. բայց այլևս խույս չէ՛ր տալիս դրանից:

Գրեբերը նստեց ուռմբից փորված ձագարի եզրին դրված նստարանի վրա: Նա թուլություն էր զգում և բացարձակ գատարկություն. ինքն էլ չէր կարող ասել՝ անսփոփ էր իր վիշտը, թե՞ ոչ: Նա պարզապես չէ՛ր ուզում այլևս մտածել: Ասենք, էլ մտածելու բան էլ չկար: Նա հենվեց նստարանի կողին, աչքերը փակեց ու զգաց իր դեմքին արևի ջերմությունը: Էլ ուրիշ ոչինչ չէր զգում՝ դրանից բացի: Անշարժ նրստած, նա հանդիստ շնչում էր՝ տրված այն անդամ, սփոփիչ ջերմությանը, որն արդար ու մեղավոր չէր ճանաչում: Հետո նա աչքերը բաց արեց: Նրա առաջ փռված էր արևով լուսավորված հրապարակի պարզորոշ ուրվագիծը: Նա տեսնում էր փլված տան առաջ կանգնած լորենու բարձր ծառը: Լորենին բոլորովին անվնաս էր: Իր բնով ու կանաչ ճյուղերով նա նման էր վիթխարի մի ձեռքի, որը հողից պարզվել էր դեպի լույսն ու ամպերը:

Օրկինքը, ամպերի արանքում, վառ-կապույտ էր: Ամեն ինչ, կարծես թե անձրևից հետո, փայլում էր ու պսպղում: Ամեն ինչի մեջ ուժ էր զգացվում ու խորութուն: Դա կյանքն էր՝ բացարձակ, հզոր ու պարզ կյանքը՝ առանց հարցերի, վշտի ու վհատման: Գրեթե թվաց, թե նա սթափվեց մրդ-ձավանջից: Կյանքն իր ամբողջ ուժով պարուբեց նրան և ամեն ինչ լուծեց իր մեջ: Թվում էր, թե կյանքը գտնվում է բոլոր մտքերից ու հարցերից անդին: Նա նման էր անխոս պատասխանի, ա՛յն պատասխանին, որը Գրեթե լսել էր դեռ այն օրերին ու գիշերներին, երբ, ընդարմացումից, ջղաձգություներից ու օրհասից հետո, կյանքը նորից ջերմորեն ներս էր խուժում Գրեթեի մեջ՝ փրկարար բնազդի նման իր ահագնացող ախիքներով ողողելով նրա ուղեղը: Գրեթե չէր կացավե նա քայլեց փլատակների, կիսավեր տների ու լորենու կողքով և հանկարծ զգաց, որ ինքն ինչ-որ բանի է սպասում: Ամեն ինչ նրա մեջ սպասում էր... Գրեթեն սպասում էր երեկոյին այնպես, ինչպես թշնամական կրակի տակ զինադադարի են սպասում:

XIV

— **Ա.** յսօր վիճենական ընտիր շնիցել ունենք, — հայտնեց Մարաբուն:

— Շատ լավ, — ասաց Գրեքերը: — Բերեք: Բերեք և այն ամենն, ինչ խորհուրդ կտայիք վերցնել նրա հետ: Մենք ապավինում ենք ձեզ:

— Նույն գինի՞ն կհրամայեիք...

— Նույնը, կամ, թերևս, մի ուրիշը: Ընտրությունը ձեզ ենք թողնում:

Մատուցողը գոհ հեռացավ: Գրեքերը հենվեց աթոռի կողին ու նայեց էլիզարեթին: Նրան թվաց, թե ինքը ռազմաճակատի ավերված մի տեղամասից փոխադրվել է խաղաղ կյանքի, պատերազմից պատսպարված մի անկյուն: Այն, ինչ նա ցերեկը զգացել էր, արդեն հեռավոր անցյալ էր թվում: Մնացել էր միայն ցուքն այն պահի, երբ կյանքն ընդհուպ մոտեցավ նրան և, ծառերի հետ մեկտեղ, ճեղքելով սալահատակն ու ավերակների կույտերը, կոհալ ձեռքերով մղվեց դեպի լույսը: Ճիշտ երկու շաբաթվա կյանք կա: Հարկավոր է կառնել նրանից այնպես, ինչպես լորենին՝ լույսի շողերից...

Մարաբուն վերադարձավ:

— Ի՞նչ կասեիք մի շիշ Իոհաննիսոսերգեր-կալենբերգի մասին, — հարցրեց նա. — դեռ մի քանի շիշ կա: Նրա կողքին շամպայնը հանքային ջուր է թվում, կամ...

— Իոհաննիսբե՛րդեր բերեք:

— Շատ բարի, ձերդ արժանապատվություն: Դուք իսկապէս գիտակ մարդ եք: Այդ գինին հատկապէս սազում է շնիցելին: Ես կհամեմեմ այն կանաչ սալաթով: Դա ավելի ևս կընդգծի գինու համն ու հոտը: Այս գինին աղբյուրի պէս զուլալ է...

«Իսկ և իսկ մահապարտի ճա՛շ...— ասաց Գրեբերն ինքն իրեն:— Եվս երկու շաբաթ նման սեղաններ...»։ Նա մտածեց այդ առանց դառնության: Մինչև հիմա նա չէր էլ փորձել գուշակել, թե ինչ կլինի արձակուրդից հետո: Արձակուրդը նրան սովորականաւի էր թվում՝ ինչքա՛ն շատ բաներ տեղի ունեցան և դեռ ինչքա՛ն էլ սպասվում էր...

Բայց այժմ, Գլխավոր Հրամանատարության հաղորդագրությունը կարդալուց ու Պոլմանին տեսնելուց հետո, նա հասկացավ, թե, հիրավի, որքան կարճ է արձակուրդը:

Էլիզաբեթը նայեց Մարաբուի ետեւից:

— Ապրի քո ընկեր Ռայտերը, — ասաց նա: — Նրա շնորհիվ մենք գիտակ էլ դարձանք...

— Մենք ոչ միայն գիտակ ենք, էլիզաբեթ, այլև ավելին: Մենք արկած որոնողներ ենք, խաղաղության գոտիներ որոնողներ: Պատերազմն ամեն ինչ իրար է խառնել: Ա՛յն, ինչ առաջ անվտանգության ու հավասարակշռված կենցաղի խորհրդանշան էր թվում, այսօր թվում է զարմանալի արկա՛ծ...

Էլիզաբեթը ծիծաղեց. — Մեր աչքին է այդպէս երևում:

— Ժամանակն է այդպիսին: Միակ բանը, որից մենք բուրրովի՛ն իրավունք չունենք զանգատվելու, ձանձրութիւն ու միօրինակությունն է...

Գրեբերը մի հալացք նետեց էլիզաբեթի վրա: Էլիզաբեթը նստել էր Գրեբերի դիմաց իր գեղեցիկ զգեստով, որը կիպ գրկել էր մարմինը: Նա մազերը փնջել էր փոքրիկ գլխարկի տակ և տղայի էր նմանվում:

— Միօրինակություն... — ասաց նա: — Դու կարծեմ այսօր քաղաքացիական հագուստով էիր ուզում գալ...

— Զհաջողվեց... հագուստը փոխելու տեղ չկար: — Գրեբերը մտադիր էր այդ անել Ալֆոնսի մոտ, բայց ցերեկվա դրույցից հետո ալեւս այնտեղ չվերադարձավ:

— Դու կարող էիր հագուստդ ինձ մոտ փոխել...— ասաց էլիզաբեթը:

— Քեզ մոտ... իսկ ֆրառն Լիֆերը:

— Նրա հերն էլ անիծած... Աս արդեն այդ մասին էլ եմ մտածել:

— Հերն անիծելու շատ բան կա...— ասաց Գրեթերը:— Աս էլ եմ մտածել այդ մասին:

Մատուցողը բերեց գինին, շիշը բաց արեց, բայց գավաթները չչցրեց: Գլուխը թեքած, նա ականջ էր դնում ինչ-որ բանի:

— Նոթից սկսվո՞ւմ է...— ասաց նա:— Շատ ցավո՞ւմ եմ, պարոնայք...

Հարկ չեղավ, որ նա բացատրեր իր խոսքերի իմաստը: Մի վայրկյան անց, շլակների ոռնոցն արդեն խլացրեց բոլոր ձայները:

էլիզաբեթի գավաթը զննեց:

— Որտե՞ղ է ձեր ամենամոտիկ ոմբապաստարանը,— հարցրեց Գրեթերը Մարաբուին:

— Մենք մեր սեփականն ունենք՝ հենց այս շենքում:

— Մի՞թե նա միաշն հյուրանոցում ապրողների համար չէ...

— Դուք նույնպես հյուր եք: Ապաստարանը շատ լավն է: Ավելի լավ՝ քան ռազմաճակատում եղածները: Այս շենքում բարձրաստիճան սպաներ են ապրում:

— Բարի: Իսկ մեր վիեննական շնիցե՞լը...

— Դեռ չեն տապակել: Աս հիմա պատվերը ետ կվերցնեմ: Ինքներդ եք հասկանում, որ հնարավոր չէ ոմբապաստարանում մատուցել...

— Դե իհարկե,— հարեց Գրեթերը: Նա շիշը Մարաբուի ձեռքից վերցրեց ու երկու գավաթներն էլ լցրեց: Գավաթներից մեկը մեկնեց էլիզաբեթին.— Խմիր, և խմիր մինչև հատակը:

էլիզաբեթը գլուխը տարուբերեց:

— Մի՞թե մեր գնալու ժամանակն է:

— Դեռ տասն անգամ կհասցնենք... Սա դեռ առաջին նախազգուշացումն է: Կարող է և ոչինչ չլինել՝ ինչպես անցյալ

անգամ: Խմիր, էլիզաբեթ, գինին օգնում է հաղթահարելու առաջին վախը:

— Ես ինձ թույլ եմ տալիս նկատել, որ պարոնն իրավացի է,— ասաց Մարաբուն:— Իհարկե, ամսոս է այսպիսի նուրբ գինին խմել հապճեպորեն, բայց հիմա առանձնահատուկ պարագա է...

Նա գունատ էր և դռոզ էր ժպտում:

— Ձերդ արժանապատվություն,— դիմեց նա Գրեբերին,— կար ժամանակ, երբ մենք մեր աչքերը դեպի երկինք էինք բարձրացնում ազոթելու համար, իսկ հիմա բարձրացնում ենք, որպեսզի նդովենք... Ահա թե ինչ օրի հասանք:

Գրեբերը մի արագ հայացք նետեց էլիզաբեթի վրա.— Խմիր, շտապելու տեղ չունենք: Մենք դեռ կհասցնենք շիշը դատարկել...

Էլիզաբեթը գավաթը մոտեցրեց շուրթերին ու դանդաղ խմեց: Այդ շարժման մեջ և վճռականություն կար, և ինչ-որ մոլի քաջություն:

Նա ժպտաց՝ գավաթը սեղանին դնելով:

— Թքած խուճապի վրա,— հայտարարեց նա,— հարկավոր է ետ սովորել: Տեոնո՞ւմ ես՝ ինչպես եմ ես դողում...

— Այդ դու չես դողում, էլիզաբեթ. այդ կյանքն է դողում քո մեջ, և դա ոչ մի կապ չունի վախկոտության, կամ քաջության հետ: Քաջը նա է, ով պաշտպանվելու հնարավորություն ունի, մնացածը պարծենկոտություն է: Մեր կյանքը մեզանից խելացի է...

— Համաձայն եմ: Ինձ էլի գինի լցրու:

— Իմ կինը...— ասաց Մարաբուն:— ... Մեր երեխան հիվանդ է: Նա տասնմեկ տարեկան է և թոքախտ ունի: Մեր ոմբապաստարանը վատն է և, բացի այդ, կնոջս համար դժվար է երեխային տանել այնտեղ... Կինս շատ հշուժված է և կշռում է քնդամենը հիսուներեք կիլոգրամ: Նրանք գտնվում են Զուղտրասսե № 29 տանը, իսկ ես չեմ կարող օգնել նրանց... Ես պարտավոր եմ մնալ այստեղ:

Գրեբերը կողքի սեղանից մի գավաթ վերցրեց և, լցնելով, մեկնեց մատուցողին:

— Առեք, դուք էլ խմեք: Զինվորական մի հին խոսք կա՝ եթե ոչինչ չե՛ս կարող անել, աշխատիր գոնե շոուզվել... Դա կարո՞ղ է ձեզ օգնել:

— Ախր այդպես միայն ասվում է...

— Ճիշտ է. մենք հո մարմարե արձաններ չե՞նք... Խմեք:

— Մեզ ծառայության ժամանակ արգելված է...

— Սա առանձնահատուկ պարագա է: Դուք ինքներդ ասացիք:

— Լսում եմ... — մատուցողը շուրջը նայեց ու գավաթը վերցրեց: — Այդ դեպքում թույլ տվեք խմել ձեր առաջքաշման կենացը...

— Ինչի՞...

— Զեր՝ ենթասպայի կոչում ստանալու կենացը:

— Շնորհակալ եմ, Զեր աչքը սուր է:

Մատուցողը գավաթը ցած դրեց. — Ես միանգամից չեմ կարող խմել. այն էլ այսպիսի նուրբ գինին: Զեմ կարող. նույնիսկ այնպիսի առանձնահատուկ պարագայում, ինչպես հիմա:

— Դա ձեզ պատիվ է բերում: Գավաթը ձեզ հետ տարե՞ք:

— Շնորհակալություն:

Գրեքերը նորից գավաթները լցրեց. — Ես այս անում եմ ոչ նրա համար, որպեսզի ցույց տամ, թե ինչքան քաջ ենք մենք, — ասաց նա, — այլ այն պատճառով, որ օդային հարձակումների ժամանակ նախընտրելի է ամբողջ գինին խմել... Ո՞վ գիտի, հետո կգտնե՞նք այն, թե ոչ...

Էլիզաբեթը նայեց Գրեքերի համազդեստին:

— Իսկ քեզ չե՞ն կարող սրա համար բանտարկել... Ապաստարանը սպաներով լեւի-լեցուն կլինի:

— Ոչ, էլիզաբեթ:

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ ինձ համար ամեն ինչ մեկ է...

— Մի՞թե, երբ ամեն ինչ մեկ է լինում, մարդուն այլևս չեն բանտարկում:

— Բոլոր դեպքերում՝ հավանականությունն ավելի քիչ է: Իսկ այժմ գնանք՝ առաջին վախն անցավ:

Նկուղի այն միտքը, որտեղ գտնվում էր գինսւ մառանը, բետոնապատել էին, առաստաղը պողպատե հեծաններով ամրացրել ու գարձրել ուժապաստարան: Պատերն սպիտակեցրել էին, հատակին երկու-երեք մաշված գորգ փռել ու դրել աթոռներ, թիկնաթոռներ, սեղաններ և բազմոցներ: Կար նաև ռադիո, իսկ ամանեղենի պահարանի վրա դրված էին գավաթներ ու շշեր: Մի խոսքով՝ լյուքս ուժապաստարան:

Գրեթեքն ու էլիզաբեթն ազատ տեղ գտան պատի մոտ, այնտեղ, ուր փայտե դուռը բաժանում էր մառանը ուժապաստարանից: Նրանց ետևից ձգվեց հաճախորդների բազմությունը, որի մեջ աչքի էր ընկնում իրիկնային ճերմակ զգեստ հագած մի գեղեցկուհի: Նրա մեջքն ամբողջովին բաց էր, իսկ ձախ ձեռքին շողջողում էին թանկարժեք զարդերը: Այնուհետև գալիս էին ձկան դեմքով մի ճզճղան խարայաչկին, մի քանի տղամարդ, երկու-երեք պառավ և սպաների մի խումբ: Շուտով հայտնվեց նաև մատուցողին իր պատանի օգնակա՛նի հետ: Նրանք սրահվեցին շշերը բաց անելով:

— Մենք նույնպես կարող էինք շիշը հետներս վերցնել,— ասաց Գրեթերը:

Էլիզաբեթը գլուխը տարուբերեց:

— Ասենք, դու իրավացի ես. ինչներիս է պետք այս շինծու հերոսությունը:

— Այդպիսի բաներից հարկավոր է խռաափել,— ասաց էլիզաբեթը,— նրանք դժբախտություն են բերում:

«Էլիզաբեթն իրավացի է,— մտածեց Գրեթերն ու բարկացած, խեթ-խեթ նայեց մատուցողին, որն սկուտեղը ձեռքին շրջում էր հասարակության մեջ.— սա բոլորովին էլ քաջություն չէ, այլ անարժան թեթևամտություն: Վտանգը բավականաչափ լուրջ բան է, այնքան լուրջ, որ կհառկանա միայն նա, ով բազմաթիվ մահեր է տեսել...»:

— Երկրորդ ազդանշանն է,— ասաց կոզքից ինչ-որ մեկը.— այս կողմն են թռչում:

Գրեթերն իր աթոռը կիպ մոտեցրեց էլիզաբեթի աթոռին:

— Ես վախենում եմ,— ասաց էլիզաբեթը,— չնայած հիանալի գինուն և բոլոր բարձր դիտավորություններին...

— Ես էլ:

Գրեթե զրկեց էլիզաբեթի ուսերը և զգաց, թե ինչպես է լարվել նրա մարմինը: Նրա հոգում նորից բարձրացավ քրեշ-շության ախբը: Էլիզաբեթն ամբողջովին լարված-ձգված էր այն կենդանու նման, որը վտանգի հոտ է առնում: Դրա մեջ ոչ մի արհեստական կեցվածք չկար՝ առհնձրեք նա դրան չէր էլ ձգտում: Արիությանն էր էլիզաբեթի հենարանը. ինքը՝ կյանքն էր ձգվում-լարվում նրա մեջ շլակների ոռնոցից, որն այժմ փռվել ու մահ էր ազդարարում, և էլիզաբեթը չէր ուզում թաքցնել այդ իրենից:

Գրեթե նկատեց, որ խարտյաշ կնոջ ուղեկիցն իրեն է նայում: Նիհար լեյտենանտ էր նա, համարյա առանց կզա-հի: Խարտյաշ կինը քրքում էր, և հարեան սեղանի շուրջը նստածները հիանում էին նրանով:

Ռեքապատարանը թեթևակի ցնցվեց: Պայթյունի խուզ դրդոցը լսվեց: Խոսակցությունը մի պահ ընդհատվեց, ապա վերսկսվեց ավելի բարձր ու շինծու աշխուժությամբ: Առաջինին հետևեցին ևս երեք պայթյուն՝ մեկը մյուսի հետևից և մեկը մյուսից ավելի մոտիկ: Գրեթե ամուր դրկել էր էլի-զաբեթին: Խարտյաշ կինն աչքն չէր ծիծաղում: Հանկարծ նկատել նորից ցնցվեց ուժեղ մի հարվածից: Մատուցող տղան սկսեց ջած դրեց ու կռուցեց պահարանի փայտե դալա-բան սյուներից:

— Հանդիստ... — ճշաց սուր մի ձայն, — այստեղից հե-ռու է...

Պատերը ցնցվեցին և ինչ-որ բան ճարձատեց նրանց մեջ: Լույսն սկսեց առկայծել, ինչպես վատ լուսավորված կինո-նկարում, և ինչ-որ բան խլացուցիչ աղմուկով տապալվեց: Լույսն ու ստվերը, շղաճառեն երերալով, իրար խառնվեցին: Մեղանների շուրջը նստածները այդ կարճ բռնկումների փայլի մեջ թվում էին կինոնկարահանման անհավատալիորեն դան-դաղեցված կադրեր: Մերկ մեջքով գեղեցիկահիս սկզբում նրո-տած էր տեղում. հետևյալ պայթյունի ու փայլատեղման ժա-մանակ նա արգեն կանգնած էր, երրորդի ժամանակ՝ խցկվել էր մի անկյուն, իսկ աֆոհեան ինչ-որ մաքրիկ բռնել էին նրան, և նա ճշում էր... Լույսը բոլորովին հանգավ և պայթյու-նի մեջ, որը հազարավոր արձագանքներ էր ծնում, երկրի

ձգողական ուժը դադարեց գործելուց ու թվաց, թե նկուղը լու-
ղում է օդում...

— Սա լույսն էր, էլիզաբեթ,— գոռաց Գրեբերը,— միայն
լո՛ւյսը հանգավ։ Նրեկ ինչ-որ տեղ պայթյունի ալիքից էլեկ-
տրահաղորդման գիծը փշացավ։ Հյուրանոցի վրա լուսմբ չի
բնկել...

էլիզաբեթը սեղմվեց նրան։

— Մոմե՛ր բերեք, մոմե՛ր... — գոռաց ինչ-որ մեկը. — ինչ-
պե՛ս կարող է մոմ չլինել... Գրո՛ղը տանի, մոմերն ո՛ւր են...
ո՞վ գրպանի լապտեր ունի...

Մի քանիսը լուցկի վառեցին։ Ընդարձակ, դղրդացող նկու-
ղում նրանց կայծերը թափառական կրակնե՛ր էին թվում։
Նրանք լուսավորում էին միայն մարդկանց դեմքերն ու ձեռ-
քերը՝ կարծես մարմինները դղրդյունից արդեն կտոր-կտոր
էին եղել և շուրջը միայն ձեռքեր ու դեմքեր էին ճախրում։

— Գրո՛ղը տանի. մի՞թե ուստորանը շունի իր պահեստի
էլեկտրաշարժիչը։ Է՛յ, մատուցող...

Լույսի շրջանակները սահում էին վերև ու ներքև, մապլցում
պատերի վրա, ճոճվում այս ու այն կողմ։

Մի պահ երևաց իրիկնային զգեստ հագած կնոջ բաց մեջքը,
աղոտ փայլիլեցին նրա ապարանջաններն ու կիսաբաց, մուգ
բերանը, հետո այդ բոլորը կարծես իր մեջ առավ մի սև պտու-
տահողմ... Այդ պտուտահողմի մեջ շրջապատի ձայները
իրենց տուաշ բացված անհատակ վիհերի խուլ զոզոցից
սարսափած դաշտային մկների ծվծվոցի պես էին հնչում...

Այնուհետև լսվեց մի այնպիսի կատաղի ու անտանելի ձևով
ահաբանացող ունոց, որ թվում էր, թե պողպատե մի մոլորակ
ուղիղ դեպի ուժբապաստարանն է սուրում... Ամեն ինչ երե-
րաց։ Լույսի շրջանակները շուռ եկան ու մարեցին։ Նկուղն
այլևս չէր լուղում՝ հրեշավոր պայթյունը կարծես ամեն ինչ
ջարդեց ու հօդս ցնդեցրեց։ Գրեբերին թվաց, թե ինքը դիպավ
առաստաղին։ Նա երկու ձեռքով պինդ փաթաթվեց էլիզաբե-
թին, բայց էլի թվում էր, թե նրան ուզում են խլել իրենից։
Այնժամ նա բնկավ էլիզաբեթի վրա, ցած գլուրեց նրան և, բազ-
կաթոռով նրա գլուխը ծածկելով, սկսեց սալասել, թե հիմա
ուր որ է առաստաղը կփլչի...

Ինչ-որ բան խշխշում էր, ջարդվում, ճարճատում, զնգում ու պայթում: Կարծես վիթխարի մի թաթ վերեւից թափով իջել ու ումբապաստարսնը դեպի դատարկութուն էր քաշում: Այդ դատարկութունը դուրս էր մղում մարդկանց մարմիններից նրանց ստամոքսն ու թոքերը և քամում երակներին մեջ եղած արյունը: Թվում էր, թե ուր որ է վրա կհասնի վերջին դղրդացող ու որոտացող խավարը, և բոլորը շնչահեղձ կլինեն:

Բայց խավարը հապաղում էր: Նրա փոխարեն հանկարծ փայլատակեց պտուտահողմի նմանվող վայրկյանական մի լույս՝ կարծես գետնից բոցի սյուն բարձրացավ:

Բռնկվեց ճերմակ գույնի մի ջահ՝ հրդեհվող մի կին, որ ճշում էր.— Օգնեցե՛ք, օգնեցե՛ք, այրվում եմ...

Նա վեր-վեր էր ցատկում ու թափահարում ձեռքերը՝ ամեն թափահարումից կայծեր ցրելով իր շուրջը: Նրա զարդերը փայլատուտկում էին. և սարսափից աղավաղված դեմքը լուսավորվում էր աչք ծակող փայլով: Քիչ հետո նրա վրա թափվեցին համաղգեստներ ու ձայներ... Ինչ-որ մեկը նրան ցած գլորեց, իսկ նա գալարվում էր ու ճշում... Նա ճշում էր շշկանների ոռնոցի, զենիթային հրանոթների հաշտցների ու փլատակման դղրդոցի մեջ. ճշում էր, նախ սուր անմարդկային ձայնով, ապա խուլ, ընդհատ-ընդհատ՝ համաղգեստների սփռոցների ու բարձերի տակից:

Նկուղի նորից մթնեց, և թվում էր, թե նա ճշում է... դեռեզմանից...

Գրեթե բերկու ձեռքով բռնել էր էլիզաբեթի գլուխն ու ջղաձգորեն իրեն էր սեղմում, աշխատելով փակել նրա ականջները, քանի հրդեհն ու ճիչերը շարունակվում էին և չէին մարել՝ փոխարինվելով աղիւղորմ լացով, խավարով և խանձված մարմնի, մազերի ու այրված կերպասի հոտով:

— Բժիշկ կանչեք, բժիշկ. որտե՞ղ է բժիշկը...

— Ի՞նչ...

— Սրան հարկավոր է հիվանդանոց տանել... Գրո՞ղը տանի՝ ոչինչ չի երևում: Հարկավոր է սրան դուրս բերել այստեղից...

— Հիմա՞...—հարցրեց մեկը,—իսկ ո՞ւր...

Բոլորը լռեցին ու ականջ դրին: Դրսում դեռ մոլեգնում

էին. զենիթային հրանոթները, բայց պայթյուններն արդեն դադարել էին:

— Զվեցի՛ն. վերջացա՛վ...

— Մի՛ վեր կենա, — շշնջաց Գրեքերը, կռահալով դեպի էլիզաբեթը. — ումրակոծումը վերջացավ, բայց դու մի՛ վեր կենա: Այստեղ ոտքի տակ շե՛ս ընկնի: Պառկի՛ր:

— Հարկավոր է սպասել՝ դուցե մեկ էլ գան... — ուսաց մեկը տաղտկալի ու խրատական ձևով. — հիմա փողոցում վտանգավոր է՝ ամենուրեք բեկորներ են...

Դռնից լույսի շող ներս ընկավ: Ներս մտավ ինչ-որ մեկը՝ գրպանի էլեկտրական լապտերով: Հատակին պռոկած կիսն սկսեց նորից ճշալ.

— Ոչ, ոչ. հանգցրե՛ք... հանգցրե՛ք հրդեհը...

— Ոչ մի հրդեհ չկա. սա գրպանի լապտեր է...

Լույսի փոքրիկ, շարժվող շրջանակը հազի՛վ էր դռում խավարում՝ էլեկտրական լամպը շատ էր թույլ:

— Այս կողմը եկեք, այս կողմը: Դուք ո՛վ եք: Ո՞վ է այդ լապտերավորը...

Լույսն արագ մի աղեղ գծեց, նետվեց դեպի ոռոստաղը, ետ սահեց և լուսավորեց վերնաշապիկի օսլայած կուրծքը, ֆրակի փեշը, սև փողկապն ու շփոթված մի դեմք:

— Նա ավագ մատուցող Ֆրիցն էմ, Ռեստորանի դահլիճն ավերված է: Մենք այլևս չենք կարող սպասարկել: Պարոն-ները չէի՞ն հաճի վճարել ըստ հաշիվների...

— Ի՛-ի՛-ի՛ նշ...

Ֆրիցը դեռ շարունակում էր լապտերով լուսավորել իրեն: — Օդային հարձակումն ավարտված է... Նա հետս բերել եմ լապտերն ու հաշիվները:

— Ի՛նչ... Սա ուղղակի խալտառակությո՞ւն է...

— Զերդ արժանապատվություն, — անօգնական արձագանքեց Ֆրիցը խավարից եկող ձայնին, — ավագ մատուցողը վարչության առաջ պառասխանատու է իր սեփական գրպա-նով...

— Դեռ խոսո՞ւմ էլ է... — մռնչաց խավարի միջից տղա-մարդու նույն ձայնը: — Մենք խարեբանե՞ր ենք, ինչ է... Գո-նե մի՛ լուսավորեք ձեր հիմարավուն սֆաթը: Ավելի լավ է

այս կողմը եկեք և այն էլ՝ ամփոքուպես: Այստեղ տուժածները կան:

Խափարը նորից կուլ տվեց Ֆրիցին: Լույսի շրջանակը սահեց նախ պատի ու էլիզաբեթի մաղերի վրայով, ապա հատակի և համազգեստների կույտին հասնելով, կանգ առավ:

— Աստված իմ,—ասաց առանց համազգեստի մի մարդ-լապտերի լույսի տակ նա մեռելի պես գունատ էր թվում:

Մարդը ե՛տ ընկրկեց: Այժմ միայն նրա ձեռքերն էին լուսավորված: Լույսի շրջանակը դողալով ռահում էր նրանց վրայով: Երևի ավագ մատուցողը նույնպես գողում էր: Համա-պգեստները դեսուդեն շարտեցին:

— Աստված իմ...—կրկնեց առանց համազգեստի մարդը:

— Մի՛ նայիր այն կողմը...—ասաց Գրեբերը.—այսպիսի դեպքեր պատահում են և միշտ էլ կարող են պատահել: Սա օգույսին հարձակման հետ կապ չունի... Իսկ քեզ չի կարելի քաղաքում մնալ: Ես քեզ կտանեմ այնպիսի մի գյուղ, որը չեն ուժակոծում, և, ինչքան կարելի է, շուտ: Այդպիսի գյուղ կա: Ես այնտեղ ծանոթներ ունեմ: Նրանք երևի չեն ղլանա քեզ պատասպարել: Մենք կգնանք գյուղ, և դու անվրտանդ տեղում կլինես:

— Պատգարակ...—ասաց ծունկ չոքած մարդը.—Մի՛թե հյուրանոցում պատգարակ չկա...

— Կարծեմ կա, պարոն... պարոն...—ավագ մատուցող Ֆրիցը ոչ մի կերպ չէր կարողանում որոշել խոսողի աստիճանը՝ նրա համազգեստն ընկած էր կնոջ մոտ, ընդհանուր կույտի մեջ: Այժմ նա սոսկ շալվարակալներով, կողքին սուր կապած և հրամանատարի ձայն ունեցող մի մարդ էր:

— Ներեցեք, որ ես խոսեցի հաշիվների մասին...—ասաց Ֆրիցը,—ես չգիտեի, որ տուժածներ կան...

— Գնացեք պատգարակի ետևից, շատ... Ոչ, կացեք, ես էլ կգամ ձեզ հետ: Ինչպե՞ս է այնանդ, փողոցում. հնարավո՞ր է փողոցով անցնել...

— Այո:

Մեկաչոք մարդը ոտքի ելավ, հուզավ համազգեստն ու հանկարծ մայրը դարձավ: Լույսի շողն անհետացավ. թվաց,

թե նրա հետ անհետացավ նաև հուլիսի շողը: Կինն աղիտղորմ նվում էր...

— Վանդա,— մրմնջում էր տղամարդու մի վշտալի ձայն,— Վանդա, հիմա մենք ինչ պիտի անենք, Վանդա...

— Եկեք դուրս գանք այստեղից,— ասաց մեկը:

— Դեռ ավարտի ազդանշանը չեն տվել... — խրատական տոնով բացատրեց տաղտկալի ձայնը:

— Ավարտի հե՛րն էլ անիծած... Ինչո՞ւ լույս չկա: Լույս վառեք: Մեզ բժիշկ է պետք, մորֆին...

— Վանդա,— նորից հնչեց վշտալի ձայնը,— հիմա մենք ի՞նչ պիտի անենք էբերհարդտին, ի՞նչ...

— Ոչ, ոչ, լույս հարկավոր չէ,— ճշաց կինը,— պետք չէ...

Բայց լույսը վերագարծավ: Մայրոն իր հետ նստվթի մի լամպ էր բերում: Ֆրակ հագած երկու մատուցողներ պատգարակը բռնած հետևում էին նրան:

— Հեռախոսը չի աշխատում,— ասաց մայրը,— լարերը կտրտված են: Բերեք պատգարակը:

Նա լամպը դրեց հատակին:

— Վանդա... — նորից սկսեց վշտալի ձայնը,— Վանդա...

— Հեռացեք,— ասաց մայրը,— այդ հետո: — Նա ծունկ չոքեց կնոջ մոտ, ապա քիչ հետո ոտքի ելավ.— Այսպես... Սրա հետ վերջացրինք... Շուտով դուք կկարողանաք քնել: Ինձ մոտ, բարեբախտաբար, մի սրսկիչ լիքը մորֆին կար... Զգույշ, զգույշ բարձրացրեք... Դրեք պատգարակի վրա: Երեխ ստիպված կլինենք փողոցում սպասել՝ մինչև սանիտարական ավտոմեքենա գտնելը... եթե, իհարկե, գտնենք...

— Լսո՞ւմ եմ, պարոն մայր... — հնազանդ պատասխանեց Ֆրիցը:

Պատգարակը ճոճվելով դուրս սահեց նկուղից: Կնոջ սե, այրված ու անմազ գլուխը այս ու այն կողմն էր ընկնում: Մարմինը ծածկել էին սփռոցով:

— Մեռե՞լ է... — հարցրեց էլիզաբեթը:

— Ո՛չ,— պատասխանեց Գրեթերը,— կառողջանա, մազերն էլ նորից կգան:

— Իսկ դե՞մքը...

— Տեսողութունը չի կորել՝ աչքերը վնասված չեն: Ամեն

ինչն էլ կլավանա: Ես այրվածքներ շատ եմ տեսել: Ավելի վատերն են լինում:

— Իսկ ինչի՞ց պատահեց:

— Զգեստն էր բռնկվել... Զափից ավելի էր մոտեցել վառվող լուցկուն... Ուրիշ ոչ ոք չի տուժել: Շատ ամուր ումբապաստարան է՝ ուղիղ նշանառությամբ դիմացավ:

Գրեթե մի կողմ հրեց այն բազկաթուղ, որով փորձում էր պաշտպանել էլիզաբեթի գլուխը: Այդ անելիս նրա ոտքի տակ շշի կտորներ ընկան, և նա նկատեց, որ դեպի մառան տանող ախտակե գուռը ջարդվել է: Գարակները թեքվել էին: Ամենուրեք թափված էին, մեծ մասամբ ջարդված, շշեր, և գինին մուգ գույնի յուղի նման լճացել էր հատակի վրա:

— Մի րոպե... — ասաց նա էլիզաբեթին և վերցրեց իր շինկը. — Ես հիմա կգամ: — Նա մտավ մառանն ու իսկույն վերադարձավ: — Եղավ. իսկ հիմա դնանք:

Պատգարակը, որի մեջ պառկած էր կինը, դրված էր փողոցում: Մատուցողները, մատները բերանը դրած, սուլում էին՝ ավտոմեքենա կանգնեցնելու համար:

— Աստված իմ, հիմա ինչ կասի էթերհարդը... — հարցնում էր գեղեցկուհու ուղեկիցը նույն վշտալի ձայնով. — Ի՞նչ քեզ դժբախտություն: Ախր ինչպե՞ս բացատրենք նրան...

«Երևի էթերհարդան այս կնոջ ամուսինն է...» — մտածեց Գրեթերն ու դիմեց սուլող մատուցողներից մեկին.

— Որտե՞ղ է նկուղի մատուցողը:

— Ո՞րը՝ Կա՞րլը, թե Օտտոն:

— Կարճահասակ ծերունի է՝ արագիլի նման...

— Օտտոն է... — մատուցողը նայեց Գրեթերին. — Օտտոն սպանվեց... Առաստաղը փլվեց. ջահն ընկավ նրա վրա...

Գրեթերը լուռ էր:

— Ես դեռ պարտք եմ նրան, — ասաց նա, — մի շիշ գինու փող եմ պարտք...

Մատուցողը ձեռքով ճակատը տրորեց. — Կարող եք ի՛նձ վճարել, պարոն. ի՞նչ գինի էր...

— Մի շիշ Իոհաննիսերգեր՝ Կալենբերգի նկուղներից:

— Բնախօս տեսաւիր...

— Ոչ:

Մատուցողը վառեց ձեռքի լապտերը, գրպանից հանեց քնացուցակն ու ցոյց տվեց Գրեքերին:

Գրեքերը վճարեց: Մատուցողը փողը դրեց դրամապանակը:

Գրեքերը համազգացած էր, որ նա այդ փողը չի հանձնի:

— Գնանք,— գիմեց նա էլիզաբեթին:

Նրանք քայլեցին ավերակների միջով: Քաղաքի հարավային մասն այրվում էր: Նրկիները գորշ-ծիրանադույն էր: Քամին քշում էր ծխի հյուսկենները:

— Հարկավոր է տեսնել, թե քա բնակարանն անվնաս է մնացել, թե ոչ, էլիզաբեթ:

Էլիզաբեթը գլուխն օրորեց.— Բնակարանը չի՝ փախչի: արի նստենք որևէ տեղ, թաքնվենք:

Նրանք հասան այն հրապարակը, որի մոտ գտնվող ռմբապատարանում պատուպարվել էին առաջին օրը երեկոյան: Ռմբապատարանի մոտքն աղոտ ծխում էր՝ կարծես ստորերկրյա աշխարհի մուտքը լիներ:

Նրանք նստեցին զբոսայգում, նստարանի վրա:

— Քաղցած չե՞ս,— հարցրեց Գրեքերը,— ախր դու ոչինչ չկերար...

— Ինչ կարևոր է... Մեկ է, ես հիմա չեմ կարող ուտել: Գրեքերն իր շիճեղի կոճակները քանդեց: Ինչ-որ բան զրնգաց, և Գրեքերը գրպանից երկու շիշ հանեց:

— Չեմ ել հիշում, թե ինչ վերցրի,— առաց նա,— այս մեկը կարծես կոնյակ է:

Էլիզաբեթը զարմացած նայեց նրան.— Այդ որտեղից:

— Գինու մառանից. դուռը բաց էր. տառնյակներով շարդված շշեր կային. հաշվենք, թե սրանք էլ են նույն բախտին արժանացել:

— Դու պարզապես թուրքի՞ր...

— Իհարկե: Եթե զինվորը գինու բաց մառանը ձեռքից փախցնի, նշանակում է ծանր հիվանդ է: Ես մտածում ու դորժում եմ որպես լրդակտիկ մարդ: Ինձ ալդալես են դաս-

տիարակել, ինչ արած... Նշանավոր տասը պատվիրաւնները
գինձորների համար չեն:

— Դե, այդ կա ու կա...— էլիզաբեթը նայեց նրան:— Եվ
ոչ միայն այդ: Ո՞վ գիտի ձեզ, գինձորներիդ...

— Ով-ով, դու հո գիտես և այն էլ ավելի, քան սկսեց է...

— Ո՞վ գիտի ձեզ...— կրկնեց էլիզաբեթը:— Ձէ՞ որ այս-
տեղ դուք դուք չեք... Իրականում դուք այնպիսին եք, ինչպէս
լինում եք այնտեղ... Իսկ ո՞վ գիտի, թե ինչ է կատարվում
այնտեղ...

Գրեթե իր մյուս գրպանից երկու շիշ էլ հանեց.— Այս
մեկը կարելի է բացել առանց խցանահանի: Շամպայն է...—
Նա սկսեց ետ ուրդել խցանի մետաղալարը.

— Հույս ունեմ, որ դու բարոյական կարգի առարկու-
թյուններ չունես և կիմեաս:

— Առարկություններ չկան. հիմա այլևս չկան...

— Մենք ոչինչ չենք տոնում, էլիզաբեթ, հետևաբար գի-
նին մեզ չի կարող փորձանք բերել: Մենք խմում ենք այս
շամպայնը պարզապես նրա համար, որովհետև ուզում ենք
խմել և մեր ձեռքի տակ ուրիշ բան չկա: Եվ, թերևս, նաեւ այն
պատճառով, որ կենդանի ենք...

էլիզաբեթը ժպտաց.

— Կարող ես չբացատրել. ես արգեն ամեն ինչ հասկա-
ցա: Դու ինձ ավելի շուտ ասա, թե ինչու մի շշի փողը վճարե-
ցիր, եթե պիտի չորս շիշ ա՛յդ ձևով վերցնեիր...

— Այստեղ մեծ տարբերություն կա... Եթե չվճարեի, կըս-
տացվեր, թե ես վճարելուց շարանենգ կերպով խուսափում
եմ...— Գրեթե սկսեց զգուշորեն դուրս քաշել խցանը. նա
չթողեց, որ գազը պայթի:— Ստիպված ենք խմել շշի բերա-
նից. ես բեղ ձեր ցույց կտամ:

Լռություն իրավ: Բոսորագույն մթնշաղն ավելի ու ավելի
էր տարածվում: Այդ անսովոր լույսի տակ բոլոր առարկա-
ներն անիրական էին թվում:

— Հապա նայիր այս ծառին,— հանկարծ ասաց էլիզաբե-
թը,— ծաղկո՞ւմ է խեղճը...

Գրեթե չնայեց ծառին: Ռումբի պայթյունից նա համար-

յա թե արմատահան էր եղել: Արմատների մի մասը կախված էր օդում, բունը ճեղքված էր, իսկ ճլուղներից շատերը՝ պոկված: Եվ, շնայած այդ ամենին, նա ծածկված էր ճերմակ ծաղիկներով, որոնք կարմրին էին տալիս մթնշաղի ցոլքերում:

— Մառի մոտ եղած տունն ամբողջովին այրվել է: Գուցե ծաղիկները բացվել են հենց հրդեհի շերմությունից... — ասաց Գրեթերը: — Այս ծառն առաջ է ընկել մյուս բոլոր ծառերից, թեև բոլորից ավելի է տուժել...

Էլիզաբեթը վեր կացավ ու մոտեցավ ծառին: Նստարանը, որի վրա նրանք նստել էին, ստվերի մեջ էր, և էլիզաբեթը մտավ հրդեհի թրթռուն ցոլքի մեջ այնպես, ինչպես պարուհին՝ լուսավորված բեմը: Լույսն օղակել էր նրան բոսորագույն մորիկի նման և ճաճանչում էր նրա թիկունքից միջնագարշան վիթխարի մի գիսաստղի պես, որն ավետում է տիեզերքի կործանումը, կամ ուշացած փրկչի հայտնությունը:

— Մաղկում է... — ասաց էլիզաբեթը: — Մառերի համար հիմա գարուն է և պրծավ-գնաց... Մնացածը նրանց չի վերաբերում:

— Այո՛, — արձագանքեց Գրեթերը. — նրանք օրինակ են ցույց տալիս և միշտ սովորեցնում են մեզ... Առավոտյան սովորեցնում էր լորենին, իսկ հիմա էլ՝ այս ծառը: Նրանք շարունակում են աճել և ծաղիկ ու տերև տալ... Նույնիսկ հողորոված վիճակում նրանց ինչ-որ մի մասը դեռ շարունակում է ապրել՝ քանի դեռ գոնե մի արմատ կառչած է հողին: Նրանք անդադար սովորեցնում են մեզ, չեն տրտնջում և չեն ափսոսում իրենց...

Էլիզաբեթը դանդաղ ետ եկավ: Նրա մաշկը փայլվում էր տարօրինակ, ստվեր չունեցող լույսի մեջ: Մի պահ նրա գեմքը կախարդական ձևով կերպարանափոխվեց՝ կարծես նրա մեջ ևս կար և սուրում էր բացվող ծաղկաթերթերի, ահեղ ավերման ու լաճման անդրգլխի հանդստության գաղտնիքը...

Նա դուրս եկավ լույսի շրջանակից այնպես, ինչպես լուսարձակի շողերի միջից, և Գրեթերը նորից զգաց նրա կենդանի ու ջերմ ներկայությունն ու մարմանդ շնչառությունն իր կողքին, ստվերի մեջ...

Նա քաշեց ու դեպի իրեն կոացրեց էլիզաբեթին:

Ծառը հանկարծ ձգվեց-բարձրացավ ու հասավ ծիրանա-
գույն երկնքին, իսկ ծաղիկները բոլորովին մոտեցան նրանց.
սկզբում երևում էր միայն ծառը, ապա երևաց նաև հողը, որը
կլորացավ ու դարձավ վարելահող, երկինք ու աղջիկ...

Գրեթե իրեն զգաց նրա մեջ, և նա չգիմադրեց...

№ 48 սենյակի բնակիչները հուզված էին: Մեծգլխունին ու մյուս երկու սկառ խաղացողները երթային լրիվ հանդերձանք էին հագել: Թծիշկները նրանց երեքին էլ շարային ծառայության համար պիտանի էին ճանաչել, և նրանք ուր որ է ուղմաճակատ պիտի վերադառնային: Մեծագլուխ գինվորը դունատ էր: Նա աչքերը չուէ էր Ռայտերի վրա:

— Դո՛ւ էլ, քո մուրտառ ո՛տքն էլ, մորթապաշտի մեկը... Իհարկե, դու կմնաս այստեղ, իսկ ես, ընտանիքի հայրս, ըստիպված եմ նորից ուղմաճակատ գնալ:

Ռայտերը շարտասխանեց: Ֆելդմանը տեղից բարձրացավ:

— Ռեխգ փակիր, հիմարի գլուխ,—ասաց նա.—դու հո նրա մնալու պատճառով չե՞ս գնում... Քեզ ուղարկում են, որովհետեւ դու պիտանի ես ճանաչված: Եթե նրան էլ պիտանի ճանաչեն և ուղարկեն, մեկ է, դու էլի ստիպված կլինեիր գնալ, հասկացա՞ր... Ուրեմն էլ հիմար-հիմար դուրս մի տա:

— Ինչ ուզեմ՝ էն էլ կասեմ...—գոռաց Մեծգլխունին:— Ինձ ուղարկում են, էնպես որ, ինչ ուզեմամ՝ կարող եմ ասել... Դե, իհա՛րկե, դուք կմնաք... Դուք պարապ-սարապ ման գաք, լափեք ու խոմփացեք, իսկ ես, ընտանիքի հայրս, գնում առաջավոր գիծը... էս մորթապաշտ խողը երեւի հենց դիտ-

մամբ է արաղ լակում, որպեսզի չոր գրողի տարած ոտքը չլավանա...։

— Իսկ դու նույնը չէի՞ր անի, ինչ է, եթե ձեռքիցդ դար...— հարցրեց Ռայտերը։

— Ե՛ս... ոչ մի դեպքում։ Ես գլուխ պահող չեմ։

— Դե՛, ուրեմն, ամեն ինչ կարգին է, էլ ինչո՞ւ ես հավարդ զցել։

— Ո՞նց թե ինչու...— շմեց Մեծգլխանին։

— Նոր չէ՞ր, որ դու հպարտացար, թե գլուխ պահել չես սիրում... Դե, օղորմի հորդ, ձեռք կտրիր ու էդպես էլ շարունակիր։

— Ի՞նչ... Հլա տես խոսքը ո՞նց շուռ ավեց... Բացի ուրիշի խոսքը շուռ տալուց, ձեռքիցդ էլ ի՞նչ է դալիս, շատակեր... Ոչի՞նչ, ոչի՞նչ, բեղ էլ կճանկեն... Այո, կճանկեն, եթե այդ թեկուղ իմ մասնակու գնով լինի...

— Հոգադ մեղք մի՛ անի,— ասաց նրա երկու ընկերներից մեկը,— նրանց էլ են արդեն պիտանի ճանաչել... Իջնենք ներքև. շարժվելու ժամանակն է։

— Մեղք անողը ես չեմ, այլ նրանք... Ախր սա ուղղակի խայտառակություն է։ Ես, ընտանիքի հայրս, պարտավոր եմ կրակի բերանը դնալ՝ ինչ-որ հարբեցողի ու շատակերի պատճառով... Ես միայն արդարություն եմ պահանջում։

— Զէ մի չէ՞... արդարություն... Զինվորի համար ի՞նչ արդարություն։ Գնանք, գնանք, ուշանում ենք։ Ոչ ոք էլ չի մատնի, ախպերս, հանդիստ կաց։ Սա սլարդուպես դուրս է տալիս։ Դե, մնաք բարով, տղերք։ Հաջողություն։ Դիրքերը լավ պահեք։

Երկու սկառ խաղացողները տարան Մեծգլխանուն, որն արդեն բոլորովին կորցրել էր իրեն։ Քրտնած ու դունատ, նա գուռ շեմքին մի անգամ էլ շուռ եկավ և ուզում էր էլի ինչ-որ բան գոռալ, բայց ընկերները նրան քարշ տվին իրենց ետևից։

— Սրիկայի մե՛կը...— ասաց Ֆելդմանը,— էնպե՛ս է խաղում՝ կարծես դերասան լինի։ Հիշո՞ւմ եք, թե ոնց էր տրաքվում, որ ես արձակուրդս քնով եմ անցկացնում։

— Այդ բոլորը... տարվելուց էր...— հանկարծ մեջ ընկավ Ռումմեկը, որը մինչ այդ անտարբեր նստած էր սեղանի

մոտ:—Ախր նա շահ տ փող տարվեց՝ ամբողջ քսաներեք մարկ: Հանաք հո չի... Ես իզուր տարածիս ետ չտվի...:

— Դեռ ուշ չի: Նրանք դեռ շեն գնացել:

— Ի՞նչ:

— Հրե՛ն հա, կանգնած է բակում: Դնա, ետ տուր, եթե խիղճդ տանջում է...

Ռումմելը վեր կացավ ու գնաց:

— Եվս մի խելագար,— ասաց Ֆելդմանը:— Ռազմաճակատում փողը Մեծգլխանու ինչի՞ն է պետք...

— Նա կարող է մի անգամ էլ տարվել:

Գրեբերը մոտեցավ լուսամուտին ու բակ նայեց: Այնտեղ հավաքված էին ռազմաճակատ մեկնողները:

— Մեծ մասը երեխաներ են ու ծերունիներ...— նկատեց Ռայտերը:— Ստալինգրադից հետո ում ասես զինակոչում են:

— Ճիշտ որ:

Զորասյունը շարվեց:

— Հա ի՞նչ պատահեց Ռումմելին...— զարմացած հարցրեց Ֆելդմանը:— Հանկարծ լեզուն բացվեց...

— Նրա լեզուն բացվեց, երբ դու դեռ քնած էիր...

Ֆելդմանը շապկանց մոտեցավ լուսամուտին:

— Հրե՛ն հա Մեծգլխանին...— ասաց նա:— Հիմա նա իր կաշվի վրա կզգա, որ բռնորոշին էլ միևնույնը չի՝ այստեղ լինել ու երազում տեսնել առաջավոր դիժը, կամ լինել առաջավոր գծում ու երազի մեջ տեսնել հարազատ վայրերը:

— Շուտով մենք էլ այդ մեր կաշվի վրա կզգանք...— վրա բերեց Ռայտերը:— Սանիտարական զորամասի իմ կապիտանը խոստացավ հետևյալ անգամ ինձ պիտանի ճանաչել: Այդ իդիթը կարծում է, թե ոտքերը միայն վախկոտների են պետք, իսկ իսկական դերմանացին կարող է նստա՛ծ էլ կռվել...

Բակից հրամանի ձայն լսվեց: Զորասյունը շարժվեց: Գրեբերը ամեն ինչ տեսնում էր կարծես փոքրացնող ապակու միջով: Զինվորները նման էին խաղալիք բլտոմատներ բռնած կենդանի տիկնիկների, որոնք քիչ-քիչ անհետանում էին աչքից:

— Խե՛ղճ Մեծգլխանի...— ասաց Ռայտերը:— Ախր նա

ոչ թե իմ պատճառով էր կատաղում, այլ... իր կնոջ՝ Վախենում է, որ հենց ոտքը տնից դուրս գնի՝ կինը նորից սկսի իրեն դավաճանել... Կատաղում է, որ նա ամուսնու անունով նպաստ է ստանում և այդ փողով երևի քեֆ անում իր սիրեկանի հետ...

— Ամուսնու համար նպատ. մի՞թե այդպիսի բան կա...—հարցրեց Գրեբերը:

— Դու լուսնի՞ց ես բնկել, ինչ է...—Ֆելդմանը գլուխն օրորեց.— զինվորի կինը ամսական երկու հարյուր մարկ է ստանում: Դա ահագին փող է: Հանուն դրա, շատերն են ամուսնանում... Ինչ միտք ունի այդ փողը պետութայանը նվիրել...

Ռայտերը երեսը շրջեց լուսամուտից:

— Քո բնկեր Բինդինգն էր եկել ու քեզ հարցնում...—ասաց նա Գրեբերին:

— Իսկ ի՞նչ էր ուզում. որևէ բան ասա՞ց...

— Նա իր տանն ինչ-որ երեկույթ է կազմակերպում և ուզում է, որ դու էլ գնաս:

— Ուրիշ ոչի՞նչ...

— Ուրիշ ոչինչ:

Ռումմելը վերադարձավ:

— Հը՞, Մեծպիսանու ետևից հասա՞ր...— հարցրեց Ֆելդմանը:

Ռումմելը գլխով արեց. նա հուզված էր:

— Նա գոնե կի՛ն ունի...—հանկարծ բռնկվեց նա.— իսկ ի՞նչ անի այն ռազմաճակատ վերադարձողը, որն այլևս ոչ ոք չունի՞ աշխարհում...

Նա բնդոստ շուռ եկավ ու նետվեց իր թախտի վրա:

Բոլորն այնպես ձևացրին, թե ոչինչ չեն լսել:

— Ափսո՞ս, որ Մեծպիսանին սա չտեսավ...— շշջաց Ֆելդմանը:— Նա գրազ էր եկել, թե Ռումմելն էլ չի՞ դիմանա և այսօր կպոռթկա...

— Հանդի՛ստ թող նրան...— գրգռված ասաց Ռայտերը:— Դեռ հայտնի չէ, թե դու երբ կպոռթկաս... Ոչ ոքի համար չի կարելի երաշխավորել: Մինչև իսկ լուսնոտը կարող է տանիքից ցած ընկնել...

Նա թեքվեց դեպի Գրեբերը.

— Գեռ քանի՞ օր ունես...

— Տասնմեկ:

— Տասնմեկ օ՞ր... Դա տհաճին բան է:

— Երեկ դա շատ էր թվում, — ասաց Գրեբերը. — Իսկ այսօր... սարսափելի քիչ:

— Ոչ որ չկա, — ասաց էլիզաբեթը, — ոչ Ֆրանսի կղերքը, ոչ էլ նրա ժառանգը: Այսօր ամբողջ բնակարանը մերն է:

— Փա՛ռք ասածո... Ինձ թվում է, թե ես կսպանեմ նրան, եթե նա իմ ներկայությամբ գեթ մի խոսք ասեր... Երեկ հո ողմուկ չսարքե՛ց...

— Նա գտնում է, որ ես պոռնիկ եմ...

— Ինչո՞ւ. չէ՞ որ մենք այստեղ մի ժամ էլ շմանացինք:

— ...դեռ այն օրից, երբ դու մի ամբողջ երեկո ինձ մոտ նստեցիր:

— Բայց մենք բանալու անցքը փակել էինք և պատեֆոնը համարյա միշտ նվագում էր: Ինչի՞ հիման վրա է նա այդպիսի անհեթեթ բան հնարում:

— Ճիշտ որ... ինչի՞ հիման վրա... — կրկնեց էլիզաբեթն ու հայացքն արագ սահեցրեց Գրեբերի վրայով:

Գրեբերը նայեց նրան: Տաք հոսանքը նրա գլուխը խփեց. «Մի ասո՛ղ լինի, թե իմ աչքերը որտեղ էին առաջին անգամ...» — մտածեց նա:

— Ո՛ւր է կորել այդ վհուկը:

— Գյուղերն է գնացել՝ ինչ-որ ամառայի՞ն, թե՞ ձմեռային օգնության հանգանակություն անելու համար: Վաղը գիշերվանից շուտ չի վերադառնա: Այսօրվա երեկոն և վաղվա ամբողջ օրը մեզ են պատկանում:

— Ինչպե՞ս... Նաև վաղվա ամբողջ օ՞րը... Մի՞թե դու ֆարրիկա չես գնալու:

— Ոչ, վաղը կիրակի է. մենք դեռ կիրակի օրերն ազատ ենք:

— Կիրակի՞ է... — կրկնեց Գրեբերը. — ա՛յ քեզ բախտ: ո՛ւմ մտքով կանցնեիր... Նշանակում է՝ ես վերջապես քեզ

կատեսնեմ ցերեկվա լույսով: Մինչև հիմա ես քեզ տեսել եմ միայն երեկոյան կամ գիշերը:

— Մի՞թե...

— Դե իհարկե: Երկուշաբթի օրը մենք առաջին անգամ, գնացինք զբոսնելու. դեռ հետներս էլ մի շիշ արմանյակ վերցրինք:

— Ճի՞շտ որ... — զարմացած համաձայնվեց էլիզաբեթը: — Ես նույնպես քեզ ցերեկով չեմ տեսել... — Նա լռեց, մի պահ նայեց Գրեբերին ու իսկույն հայացքը հեռացրեց: — Մենք բավականին անկազմակերպ կյանք ենք վարում, ճի՞շտ է:

— Ստիպված ենք...

— Իսկապես որ... Տեսնես ի՞նչ կպատահի, երբ մենք վաղը տեսնենք իրար: Իսկ անողոր լույսի տակ...

— Թողնենք այդ աստվածային նախախնամությունը և, ավելի շուտ, որոշենք, թե ինչ ենք անելու այսօր: Նորի՞ց գնանք մեր երեկվա զվվելի ռեստորանը... Այ ի՞նչ եմ սսել «Գերմանիա»-ն. բայց նա փակ է:

— Մենք կարող ենք մնալ այստեղ. խմիչքը կհերքի, իսկ ես որևէ ուտելիք կպատրաստեմ:

— Դու կդիմանա՞ս այստեղ... Ավելի լավ չէ՞ որևէ տեղ գնանք:

— Երբ ֆրաու Լիդերը տանը չէ՝ ինձ համար տո՞ն է:

— Այդ դեպքում մնանք... Հիանալի է: Կարիք չի լինի ոչ պատեֆոնին ղոռ տալ և ոչ էլ ղորանոց դնալ: Իսկ ընթրի՞քը... Դու իսկապե՞ս կարող ես որևէ բան նսնել: Քեզ նայողը չի հավատա...

— Կիորձեմ. ասենք, առանձնապես, մթերք էլ չկա՝ միայն այն է, ինչ կարելի է քարտերով ճարել:

— Զէի ասի, թե շատ է...

Նրանք գնացին խոհանար: Գրեբերը գննեց եղած-չեղածը: Ըստ էության, համարյա թե ոչինչ չկար՝ մի քիչ հաց, արհեստական մեղր, մարգարին, երկու ձու և մի քանի թառամած խնձոր:

— Ես էլի մթերային քարտեր ունեմ, — ասաց էլիզաբե-

թը,—մենք կարող ենք սրանցով էլ որևէ բան առնել։ Ես մի խանութ գիտեմ, որ երեկոնները բաց է։

Գրեքերը պահարանի արկղը փակեց.

— Մթերային քարտերը մի՛ ծախսի՝ քեզ պետք կգան։ Այսօր հարկավոր է ուրիշ ձևով մթերք ձարել... Տեսնենք, թե ի՞նչ կարող ենք անել։

— Նրանից ոչինչ չի կարելի թոցնել, էոնստ,— տազնապած առարկեց էլիզաբեթը.— ֆրատե Լիզերը հինգ մատի պես գիտի իր մթերքների ամեն մի գրամի հաշիվը։

— Պատկերացնո՞ւմ եմ... Ասենք, ես այսօր իսկի գողանալու մտադրություն էլ չունեմ։ Ես մտադիր եմ բռնագրավում կատարել այնպես, ինչպես վիճվորը թշնամու երկրամասում։ Ոմն Ալֆոնս Բինդինգ ինձ հրավիրել է իր մոտ երեկույթի։ Այսպես ուրեմն, այն, ինչ ես կուտեի, եթե մնայի այնտեղ՝ կվերցնեմ ու այստեղ կբերեմ... Այդ տանը մթերքի վիթխարի պաշարներ կան։ Ես կես ժամից հետո կգամ։

Ալֆոնսը դիմավորեց Գրեքերին գրկաբաց։ Նրա քեֆն արգեն տեղն էր։

— Ինչ լավ արիր, որ եկար, էոնստ. ներս եկ։ Այսօր իմ Կնեդյան օրն է։ Հավաքվել ենք ընկեր-տղերքով։

Որսորդական սենյակը լիքն էր մարդկանցով ու ծխախոտի ծխով։

— Լսիր, Ալֆոնս,— շտապ-շտապ ասաց Գրեքերը դեռևս նախասենյակում,— ես չեմ կարող մնալ։ Ես միայն մի ընկերով եկա և իսկույն պիտի գնամ։

— Գնա՞լ... Ոչ մի կերպ, էոնստ. Լսե՛լ էլ չեմ ուզում...

— Գիտե՞ս ինչ, ես, լսիր, ժամադրություն էի նշանակել նախքան քո հրավերն ստանալը։

— Ոչի՞նչ... Ասա, որ քեզ անակնկալ խորհրդակցության են հրավիրել, կամ... հարցաքննության են կանչել... — Ալֆոնսը որոտաձայն քրջաց.— մանավանդ որ հիմա ինձ մոտ գեստապոյի երկու սպա կա... Ես քեզ հիմա նրանց հետ կծանոթացնեմ։ Ասա, դեստապոյից էին կանչել, մանավանդ որ սուտ չի լինի։ Կամ, եթե ծանոթներդ լավ մարդիկ են, նրանց էլ հետդ բեր...

— Անհարմար է...

— Ինչո՞ւ, ի՞նչն է անհարմար: Մեզ մոտ ամեն ինչ կարելի է...

Գրեթե չհասկացավ, որ լավագույնը՝ ճշմարտությունն ասելն է:

— ...Որ ճիշտն ասեմ,— սկսեց նա,— ես իսկի չգիտեի էլ, թե քո ծննդյան օրն է... Ասի պարզապես գամ քեզ մոտ որևէ ուտելիք ու խմելիք ճարելու համար: Ես ժամադրված եմ, բայց այդ անձնավորության հետ ոչ մի կերպ չեմ կարող գալ այստեղ: Պարզապես էլ պիտի լինեի՝ այդ անելու համար... Հիմա հասկանո՞ւմ ես...

Բիւզիւնգի դեմքը շողաց:

— Ահա՛ թե ինչ...— հրճվանքով րացականչեց նա:— Հավերժ կանոցին է, որ կա... Վերջապէ՛ս: Իսկ ես քիչ էր մնում քեզնից բոլորովին հույսս կտրեի... Հասկանո՞ւմ եմ, էոնստ: Ներված ես... Թեև մեզ մոտ էլ հիմա լավ քածեր կան... Գուցե նախ նրա՞նց տնտղես, հը՞... Իրմայի պես թոկից փախածը չկա, իսկ Գուդրոուսի հետ կարող ես պառկել թեկուղ այսօր: Նա ճակատայիններին երբեք չի մերժում՝ խրամատի հոտից իսկույն դրզովում է...

— Իսկ ես՝ չէ...

Ալֆոնսը ծիծաղեց.— Իրմայից եկող համակենտրոնացման ճամբարի հոտից է՞լ չես գրգռվում... Իսկ Շտեգեմանին էլ հենց այդ է պետք... Շտեգեմանը, այ, էն բազմոցի վրա նստած ցմփօրն է: Ես անձամբ դրան չեմ ձգտում: Ես կանոնավոր մարդ եմ և սիրում եմ, որ ամեն ինչ հարմարավետ լինի: Տեսնո՞ւմ ես անկյունի այն պատիկին: Ո՞նց է...

— Լավի՞կն է:

— Ուզո՞ւմ ես... վիջեմ քեզ՝ միայն թե մնա, էոնստ:

Գրեթե չգլուխը տարուբերեց.

— Անհնար է:

— Հասկանում եմ... Երևի առաջնակարգ քած ես ձեռք գցել... Ինչե՛ք. քաշվելու կարիք չկա, Ալֆոնսն էլ ասպետի սիրտ ունի. գնանք խոհանոց և ինչ որ պետք է ջոկենք, իսկ հետո մի բաժակ կիսմես իմ ծննդյան առթիվ. եղա՞վ:

— Եղավ:

նոհանոցում նրանք հանդիպեցին ֆրաու Կլայներտին, որը ճերմակ գոգնոց էր կապել:

— Բախտդ բանն է, է՛նչու, այսօրվա ընթրիքը սառն է: Ինչ գուր է գալիս՝ ջոկիր. կամ, գիտես ինչ, սպասիր... Ֆրաու Կլայներտ, դուք սրա համար լավ՝ խորտիկներ փաթաթեք, մինչև մենք նկուղից գանք:

Նկուղը պաշարեղենով լիքն էր:

— Իսկ հիմա գործելու իրավունքը տուր Ալֆոնսին և չես փռշտանի... — քմծիծաղեց Բինդինգը: — Ահա, նախ և առաջ, կրիայի մսից պատրաստված ապուրի պահածո: Մի քիչ տաքացրու և կարելի է ուտել: Ֆրանսիայից բերածներից է դեռ: Երկու տուփ վերցրու:

Գրեբերը երկու տուփ վերցրեց: Ալֆոնսը շարունակում էր իր փնտրտուքը:

— Երկու տուփ ծնեբեկի հոլանդական պահածո: Ո՛չ մի գլխացավանք՝ կուզես սառը կեր, կուզես՝ տաքացրու: Ծնեբեկի հետ լավ է Զեխտսլովակիայի ավանդն աչս գործում՝ Պրագայի խոզապուխտի պահածոն: — Բինդինգը բարձրացավ սանդուղքի վրա: — Մի կտոր դանիական պանիր և մի տուփ յուղ: Սրանցից ոչ մեկը չի փշանում՝ պահածոների անգնահատելի հատկությունը: Ահա և դեղձի մուրաբա, թե՛ քո սրտի ընտրյալը գերազասում է ելակինը...

Գրեբերը զննում էր Բինդինգի փայլեցրած սապոգների հագած կարճ ոտքերը, որոնք գտնվում էին իր աչքերի առաջ: Սապոգների ետևում փայլփլում էին ապակյա ու թիթեղյա տուփերի շարքերը: Գրեբերն ակամայից հիշեց էլիզաբեթի խղճուկ պաշարները:

— Ե՛վ մեկը, և՛ մյուսը, — ասաց նա:

— Ա՛յ, ի՛նչ եմ ասել... — նկատեց Բինդինգը ծիծաղելով, — վերջապես տեսնում եմ նախկին է՛նչստին: Ինչ իմաստ տխրելու մեջ... Ապրես էլ՝ կմեռնես, չապրես էլ՝ կմեռնես... Ուրեմն խլիր կյանքից ինչ կարող ես, իսկ մեղքերը քաղելու համար թող տեսներենք աղտթեն. ահա իմ նշանաբանը:

Նա սանգուղքից իջավ ու անցավ մյուս նկուղը, որտեղ

շշերն էին պահւում:—Այստեղ ռազմական ավարի կարգին հավաքածու է: Մեր թշնամիները հռչակված են իրենց նշանավոր օղիներով: Ի՞նչ ես ուզում՝ օղի՞, արմանյա՞կ, թե՞ այս լեհական սալորի թրմօղին:

Գրեբերը խմիչք ուզելու մտադրություն չուներ՝ «Գերմանիա»-ում հավաքած պաշարից գեռ որոշ բան մնում էր. բայց, Բինգինգն իրավացի է՝ ավարը ավար է և որտեղ տեսնում ես՝ պիտի վերցնես:

— Շամպայն էլ կա,— շաբունակեց Ալֆոնսը:— Անձամբ ես այս զիբիլը տանել չեմ կարող, բայց ասում են, թե սիրաշին գործերում անփոխարինելի է... Արի ու մի շիշ գրպանդ խոթիր և թող օգնի քո հաջողություններին:— Նա բարձրաձայն քրքջաց:— Իսկ գիտե՞ս, թե որն է իմ սիրած օղին՝ կյումմեյլը... Ուլում ես հավատա, ուլում ես մի՛ հավատա: Վերցրու մի շիշ և խմելիս հիշիր Ալֆոնսին:

Նա շշերը դրեց թևի տակ և ուղղվեց դեպի խոհանոցը:

— Երկու փաթեթ արեք, ֆրաու Կլայներտ. մեկը՝ խորտկեղենի, իսկ մյուսը՝ խմիչքի: Շշերը թղթով փաթաթեք, որ պեսզի չշարզվեն, և ավելացրեք քառորդ ֆունտ սուրճի հատիկ: Հերի՞ք է, էոնստ:

— Ես չգիտեմ, թե ինչպես պիտի այսքանը տեղ հասցնեմ...

Բինգինգը շողո՞ւմ էր. — Հուսով եմ, որ ոչ ոք չի ասի, թե Ալֆոնսն աչքածակ է, մանավանդ՝ իր ծննդյան օրը: Եվ, իհարկե, մանավանդ իր հին դասընկերոջ նկատմամբ:

Բինգինգը կանգնել էր Գրեբերի առաջ: Նրա աչքերը փայլում էին և դեմքն այրվում էր: Նա նման էր թռչունի բներ գտած երեխայի: Գրեբերին մինչև անգամ հուզեց նրա բարեհոգությունը, բայց հետո նա հիշեց, որ Ալֆոնսը նույնպիսի հափշտակությամբ լսում էր Հայնիի պատմածները:

Բինգինգն աչքով արեց Գրեբերին.

— Սուրճը կիսմեք վաղն առավոտյան. հույս ունեմ, որ գոնե այս կիրակին մարդավարի կանցկացնես՝ փոխանակ դորանոցում խումփալու: Իսկ հիմա գնանք, ես քեզ ձեռաց ծանոթացնեմ իմ մի քանի ընկերների հետ: Շմիդտն ու Հոֆմանը գեստապոյից են: Այդպիսի ծանոթությունը միշտ կարող է պետք գալ: Մի քանի թուպեով ներս արի, խմիր իմ կենացը

և հանուն նրա, որ ամեն ինչ մնա այնպես, ինչպես հիմա՝
տունը և մնացած ամեն ինչը...—Բիսդինգի աչքերը խոնավա-
ցան։—Ի՛նչ արած. մենք, գերմանացիներս, անուղղելի ոռ-
մանտիկներ ենք...»

— Այսքան հարստությունը չի կարելի թողնել խոհանո-
ցում,—ասաց էլիզաբեթը, որը ցնցվել էր զարմանքից.—հար-
կավոր է որևէ տեղ թաքցնել։ Ճրատու կիզերը տեսնի թե չէ՝ իս-
կույն կմատնի, թե ես սև շուկայում առևտրով եմ զբաղվում։

— Գրո՞ղը տանի. ես այդ մասին չէի մտածել...Իսկ չի՞
կարելի նրան կաշառել։ Արի, ուտելիքի այն մասը, որ մեզ
պետք չի, նրան տանք։

— Իսկ կա՞ մի բան, որ մեզ պետք չլինի...»

Գրեբերը ծիծաղեց.

— Մի գուցե քո արհեստական մե՞ղրը, կամ մարգարի՞-
նը... Բայց նույնիսկ նրանք, մի քանի օր հետո, կարող են
շատ պետք գալ։

— Ճրատու կիզերն անկաշառ է,— նկատեց էլիզաբեթը,—և
պարծենում է նրանով, որ ասվում է միայն մթերային քար-
տերի հաշվին։

Գրեբերը մտքի մեջ ընկավ։— Մի մասը, անկասկած, մենք
մինչև վաղը երեկո կուտենք,— վերջապես ասաց նա.—բայց
բոլորը, իհարկե, չենք կարող։ Մնացածն ի՞նչ անենք...

— Թաքցնենք իմ սենյակում՝ շորերի ու գրքերի տակ։

— Իսկ եթե նա պրպաի՞...

— Առավոտները, գնալուց առաջ, ես սենյակս փակում
եմ։

— Իսկ եթե նրա մոտ երկրորդ բանալի՞ լինի...»

էլիզաբեթը նայեց նրան.—Դա իմ մտքով չէր անցել։ Հը-
նարավոր է...»

Գրեբերը բաց արեց շշերից մեկը.— Վաղը երեկո մենք
դեռ կմտածենք այդ մասին, իսկ հիմա աշխատենք ուտել՝
ինչքան կարող ենք։ Արի, ինչ կա-չկա բաց անենք և զարդա-
րենք սեղանը, ինչպես ծննդյան օրվա տոներն. եղած-չեղածը
դնենք սեղանի վրա...

— Պահածոներն է՞լ...

— Այո: Իհարկե, առանց բաց անելու՝ որպես սեղանի զարդ: Նախ վրա սլո՞նե՞նք շուտ փշացող ուտելիքների վրա: Սեղանի վրա դնենք շշերը և մեր ամբողջ հարստությունը, որ ազնվորեն ձեռք է բերված կաշառակերություն ու գողություն միջոցով:

— «Գերմանիա»-ից բերածներն է՞լ...

— Այո: Մենք ազնվորեն, մահվան սարսափով ենք հատուցել նրանց գինը:

Նրանք սեղանը քաշեցին սենյակի մեջտեղը, ապա բաց արին բոլոր փաթեթներն ու կոնյակը, կյումմենն ու սալորի թրմօղին: Շամպայնին ձեռք չուլին. շամպայնը հարկավոր է խմել միանգամից, իսկ սղու շիշը՝ երբ ուզես, կարող ես նորից խցանել:

— Որպիսի՞ շքեղություն...— ասաց էլիզաբեթը.— իսկ ի՞նչ ենք տոնում:

Գրեթե չէր դաժմաբան լցրանք:

— Մենք տոնում ենք ամեն ինչ միանգամից՝ այլևս տոներն առանձնացնելու ժամանակ չունենք... Խմենք ամեն ինչի կենացը մի շնչով, միանգամից, և, ամենից սուռաչ, այն բանի կենացը, որ մենք այստեղ ենք և կարող ենք ամբողջ երկու օր... միասին լինել:

Նա շրջանցեց սեղանն ու գրկեց էլիզաբեթին: Գրկեց ու զգաց նրան որպես իր երկրորդ «ես»-ը, որն ուռճանում է իր մեջ ավելի ջերմ, հարուստ, բազմերանգ ու թեթև՝ քան իր սփականը: Իր «եսը», որ բացվում է առանց անցյալի ու առանց սահմանների, բացվում է միայն որպես ներկա, որպես կյանք, ընդ որում՝ առանց մեղքի որևէ ստվերի:

էլիզաբեթը սեղմվեց նրան:

Նրանց առաջ տոնականորեն շողում էր պատրաստի սեղանը:

— Իսկ քո ասածները չափից ավելի շատ չե՞ն միայն մի հատիկ կենացի համար,— հարցրեց էլիզաբեթը:

Գրեթե չէր գլուխն օրորեց:

— Ես պարզապես չափից ավելի շատախոս ձեռով արտա-

հայտեցի իմ միտքը: Իսկ նրա էությունը պարզ է՝ ուրախութիւն այն բանի առթիւ, որ մենք դեռ կենդանի ենք...

Էլիզաբեթը դատարկեց իր գավաթը:

— Նրբեմն ինձ թվում է, թե մենք կկարողանայինք ինչ-պէս հարկն է ապրել, եթե մեզ հանգիստ թողնեին...

— Մենք հենց այդ էլ անում ենք հիմա... — ասաց Գրեբերը:

Լուսամուտի փեղկերը կրկի վրա բաց էին: Նախորդ օրը կողքի շենքերից մեկի վրա ումբ էր ընկել, և էլիզաբեթի լուսամուտի ապակիները թափվել էին: Էլիզաբեթը լուսամուտի շրջանակների վրա սև թուղթ էր քաշել, իսկ թղթի վրայից կախել թեթև վարագույրներ, որոնք ծփում էին իրիկնային քամուց: Այժմ սենյակն այլևս դամբարան չէր հիշեցնում: Լույսը չէին վառել՝ այգպես կարելի էր լուսամուտը բաց թողնել: Ժամանակ առ ժամանակ անցորդների ոտնաձայներ էին լսվում: Ինչ-որ տեղ երգում էր ռադիոն: Մեկը հազաց: Այս ու այնտեղ փակում էին լուսամուտների փեղկերը:

— Քաղաքը քնելու է պատրաստվում, — ասաց էլիզաբեթը, — իսկ ես, ինձ թվում է, բոլորովին հարբած եմ...

Նրանք պառկած էին կողք-կողքի, մահճակալի վրա: Սեղանին դրված էին ընթրիքի մնացորդներն ու շշերը, բացի օղուց, կոնյակից ու շամպայնից: Նրանք ոչինչ չէին պահել՝ որոշել էին սպասել, մինչև նորից քաղցածանան: Օղին արդեն խմել էին: Կոնյակի շիշը դրված էր հատակին, մահճակալի մոտ, շամպայնը սառում էր լվացարանում, հոսող ջրի տակ:

Գրեբերը գավաթը դրել էր տնկողնու մոտ եղած սեղանի վրա: Շուրջը խավար էր, և նրան թվում էր, թե ինքը գըտնըվում է ինչ-որ փոքրիկ քաղաքում, պատերազմի նախօրեին՝ շատրվանը կարկաչում է, մեղուները բզզում են լորենոս ճուղների մեջ, պատուհաններն իրար ետեից փակվում են, և ինչ-որ մեկը, քնելուց առաջ, ջութակ է նվագում:

— Շուտով լուսինը դուրս կգա... — ասաց էլիզաբեթը:

«Շուտով լուսինը գուրս կգա» — մտովի կրկնեց Գրեբերը:

Լուսինը քնքշութիւն է ու մարդկային էակների անպաճույճ բախտ: Քնքշութիւնն ու բախտն արդեն առկա են՝

նրանք իր արյան քնկոտ հոսանքի մեջ են, իր անդորր ու անդեմ մտքերի մեջ, իր դանդաղ շնչառության մեջ, որն անցնում է մարմնի միջով խոնջացած գեփյուտի նման...

Գրեբերը վերհիշեց իր զրույցը Պոլմանի հետ, որպես ինչոր Վադուց անցած բան։ «Ինչ տարօրինակ է,—մտածեց Գրեբերը,—որ մարդու մեջ, խորին վհատման հետ մեկտեղ, ապրում են նաև այսպիսի ուժեղ զգացումներ... Ասենք, ճիշտն ասած, դա իսկի տարօրինակ էլ չէ, և ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել... Քանի դեռ քեզ բազմաթիվ հարցեր են տանջում, դու ընդունակ չես ոչինչ անել։ Եվ միայն այն ժամանակ, երբ այլևս ակնկալիք չունես, ընդունակ ես ամեն ինչի և երկյուղ չունես ոչ մի բանից»։

Լույսի շողը սահում էր լուսամուտի վրայով, նա առկայծեց, դողաց ու կանգ առավ։

— Լուսի՛նն է...—հարցրեց Գրեբերը։

— Զի կարող պատահել. լուսնի լույսն այսքան սպիտակ չի լինում։

Ձայներ լսվեցին։ Էլիզաբեթը վեր կացավ, տնային կոշիկներով մոտեցավ լուսամուտին ու դուրս նայեց։ Նա ոչ խալաթ հագավ և ոչ էլ շալը գցեց ուտերին։ Նա գեղեցիկ էր, գիտե՞ր այդ և դրա համար էլ չէր ամաչում։

— Փլատակները մաքրող ջոկատն է,— ասաց նա։— Նրանք լուսարձակով են, բահերով ու քլունգներով, և աշխատում են դիմացի քանդված շենքի տեղում։ Ի՛նչ ես կարծում, շենքի նկուղում դեռ կարո՞ղ են մորդիկ մնացած լինել...

— Զոկատը փորել է ամբողջ օ՞րը...

— Զգիտեմ. ես տանը չեմ եղել։

— Գուցե նրանք պարզապես էլեկտրահաղորդման գիծն են նորոգում...

— Գուցե։

Էլիզաբեթը մոտեցավ մահճակալին.—Քանի՛-քանի՛ անգամ, օգային հարձակումներից հետո տուն վերադառնալիս, ես երազել եմ, թե կդամ ու կտեսնեմ, որ այս տունն այրվել է՝ բնակարանը, կահույքը, զգեստները, հուշերը՝ ամե՛ն ինչ... Քեզ հասկանալի՞ է այս զգացումը։

— Այո։

— Իհարկե՛ բացի իմ հոր մասին եղած հուշերից... Մնացածը՝ սարսափ է, անձկություն ու ատելություն: Շթե տունն այրվեք,—մտածում էի ես,—կվերջանար նաև այդ ամենը, և ես կարող էի իմ կյանքն սկսել նորից...

Գրեթե մի հայացք նետեց նրա վրա: Լույսի դժգույն շողը լուսամուտից ընկել էր նրա ուսերին: Խուլ լավում էին քրտնգների հարվածներն ու խիճ մաքրող բահերի ղնգոցը:

— Լվացարանի միջի շիշը տա՛ս...—ասաց Գրեթերը:

— Այն, որ դու վերցրիր «Գերմանիա»-ից:

— Այո. խմենք, քանի հոգս չի ցնդել: Իսկ այն մյուսը, Բինգինդից բերածը, դիր ջրի տակ: Սատանան գիտե, թե երբ կլինի հետևյալ օդային հարձակումը, իսկ ածխաթթու պարունակող շշերը պայթում են նույնիսկ օդային ալիքից: Նրանց տանը պահելն ավելի վտանգավոր է, քան ձեռքի նռնակ պահելը: Բաժակ կա՞...

— Միայն թեյի...

— Թեյի բաժակները հենց շամպայնի համար են: Փարիզում մենք հենց նրանցով էլ խմում էինք:

— Դու Փարիզում եղե՞լ ես...

— Այո. պատերազմի սկզբին:

Էլիզաբեթը բաժակները բերեց ու նստեց մահճակալի եզրին: Գրեթերը ղզուշուքյամբ խցանը հանեց: Շամպայնը լրցվեց բաժակներն ու փրփրեց:

— Երկա՛ր ես մնացել Փարիզում...

— Մի ամսից ավելի:

— Այնտեղ ձեզ շա՞տ էին ատում...

— Չգիտեմ. թերևս... Ես չեմ նկատել: Մենք աշխատում էինք շնկատել: Այն ժամանակ մենք դեռ հավատում էինք այն ամենին, ինչ մեզ ներշնչում էին, և ուզում էինք ինչքան կարելի է շուտ ավարտել պատերազմը, արևկող անել սրճարանների սեղանների առաջ ու անժանոթ գինիներ խմել: Մենք դեռ շատ ջահել էինք...

— Զահե՛լ էինք... Այնպես ես ասում, կարծես շատ ժամանակ է անցել:

— Այո. հավանաբար հենց այդպես էլ է:

— Հիմա այլևս ջահել չե՞ս, ինչ է...

— Զահել եմ, բայց... ուրիշ կերպ:

Էլիզաբեթը բաժակը բռնեց փողոցից ներս ընկնող և լուսամուտում թրթռացող կարբիդափայլ լույսի առաջ ու թեթևակի ցնցեց, որպեսզի շամպայնը փրփրի:

Գրեթե չնայում էր նրան ու տեսնում նրա ուսերը, վարսերի ալիքները, մեջքը և ողնաշարի հազվիվ նկատելի, երկարավուն ու նուրբ սավերներ ունեցող գիծը: «Ոչ, նա կարիք չունի մտածել ամեն ինչ նորից սկսելու մասին,— ինքն իրեն ասաց Գրեթերը,— այս վիճակում, մերկ, նա ոչ մի տոնշուրթյուն չունի ոչ այս սենյակի, ոչ իր մասնագիտության և ոչ էլ ֆրաու Լիզերի հետ»:

Էլիզաբեթն անբաժան էր լուսամուտում թրթռացող լույսից, այս արյան կույր գրգիռներով, իսկ ապա սարսփնակ օտարացումներով լեցուն տագնապալից գիշերից, փողոցից լսվող խուլոտ բացականչություններից ու աղմուկից, անբաժան էր կյանքից և թերևս այն դիակներից, որոնց հանում էին փլատակների միջից:

Գրեթե չնայում էր նկատում էլիզաբեթի մեջ նրա առաջվա շփոթվածությունն ու հոգեկան ամայացումը: Կարծես թե նա այդ ամենն օտար հաղուստի պես նետել էր իր վրայից, որպեսզի առանց երկմտանքի հետևեր այն օրենքներին, որոնց մասին ղեռ երեկ զաղափար չունեիր...

— Ափսո՛ւ, որ ես այն ժամանակ Փարիզում քեզ հետ չեմ եղել... — ասաց էլիզաբեթը:

— Ավելի լավ կլիներ, եթե մենք միասին այնտեղ գնալինք հիմա, և, իհարկե, առանց պատերազմի:

— Իսկ մեզ այնտեղ կթողնեի՞ն...

— Կարծում եմ... Չէ՛ որ մենք Փարիզում ոչինչ չենք ավերել:

— Իսկ Ֆրանսիայո՞ւմ...

— Ոչ այնքան շատ, ինչքան ուրիշ երկրներում... Այնտեղ ամեն ինչ արագ կատարվեց:

— Երևի ձեր ավերածը բավական է, որպեսզի ֆրանսիացիները մեզ երկար ժամանակ ատեն:

— Ո՞վ գիտի... Երբ պատերազմը ձգձգվում է՝ շատ բաներ մոռացվում են: Թերևս նրանք ատում են մեզ...

— Ես կուզենայի քեզ հետ գնալ այնպիսի մի երկիր, որտեղ ոչինչ չի ավերվել:

— Այդպիսի երկրներն այնքան էլ շատ չեն... — ասաց Գրեբերը: — Գինի կա՞:

— Այո. հերիք կանի: Է՛լ որտեղ ես եղել դու...:

— Աֆրիկայում:

— Աֆրիկայում էլ... Գու շատ բան ես տեսել:

— Այո. բայց ոչ այնպես, ինչպես առաջ էի երազում տեսնել:

Էլիզաբեթը շիշը հատակից վերցրեց ու բաժակները բերնեբերան լցրեց: Գրեբերը հեռւում էր նրան: Ամին ինչ մի տեսակ անիրական էր թվում, և դրա պատճառը գինին չէր միայն: Խոսքերը հալվում էին մթնշաղում, նրանք կորցրել էին իրենց իմաստը. իսկ այն, ինչ իմաստ ուներ, ապրում էր առանց խոսքերի և նրա մասին անհնար էր խոսել: Մթնշաղը նման էր անանուն գետի, նրա ալիքները բարձրանում էին ու իջնում, և խոսքերն, առաջաստների նման, սահում էին նրանց վրայով:

— Է՛լ որտեղ ես եղել... — հարցրեց Էլիզաբեթը:

«Առաջաստներ... — մտածեց Գրեբերը, — որտե՞ղ եմ ես գետերի վրա առաջաստներ տեսել...»:

— Հոլանդիայում, — ասաց նա, — պատերազմի սկզբին: Այնտեղ շատ նավակներ կային: Նրանք սահում էին ջրանցքներով, բայց ջրանցքների ափերն այնքան ցածր էին ու հարթ, որ թվում էր, թե գետնի վրայով են սահում: Նրանք մեծ առաջաստներ ունեին և սահում էին բոլորովին անձայն: Մթնշաղին, երբ այդ նավակները սահում էին կանաչ մարմադագետիներով, նրանց առաջաստները հսկա, ճերմակ, երկնագույն ու կարմիր թիթեռներ էին հիշեցնում:

— Հոլանդիա... — ասաց Էլիզաբեթը: — Գուցե այնտե՞ղ կարողանայինք գնալ պատերազմից հետո... Կակաո կիսմեքինք, կուտեինք սպիտակ հաց ու զանազան հոլանդական պանիրներ, իսկ երեկոյան կնայեինք այդ նավակներին:

Գրեբերը նայեց նրան: «Ուտելի՛ք... — մտածեց նա: — Պատերազմի ժամանակ, մարդկանց, երջանկության մասին

ունեցած բոլոր պատկերացումները միշտ կապված են լինում ուտելիքի հետ...»:

— Գուցե մեզ այնտեղ էլ չթողնեն այլևս...—հարցրեց էլիզաբեթը:

— Հավանաբար չեն թողնի... Մենք առանց նախադրուշացման հարձակվեցինք Հոլանդիայի վրա և ավերեցինք Ռոտերդամը: Ես տեսա նրա ավերակները: Համարյա ոչ մի շենք սնվնաս չէր մնացել: Երեսուներեք հազար սպանված... Չէ, վախենում եմ, որ մեզ այնտեղ էլ չեն թողնի, էլիզաբեթ՝

էլիզաբեթը լուռ էր, հետո հանկարծ վերցրեց իր բաժակն ու թափով գետնովը տվեց: Բաժակը զնգոցով փշուր-փշուր եղավ:

— Մենք այլևս ոչ մի տեղ չենք գնա...—ճշաց նա.—իսկի կարիք էլ չկա երողել այդ մասին: Ոչ մի տեղ... Մենք գերության մեջ ենք: Ամենուրեք մեզ անիծում են և ոչ մի տեղ չեն թողնի...

Գրեքերը պառկած տեղից բարձրացավ: Փողոցից ներս ընկնող սպիտակավուն, թրթռացող լույսի մեջ էլիզաբեթի աչքերը փայլում էին թափանցիկ մոխրագույն ապակու նման: Նա էլիզաբեթի վրայով կուսացավ ու նայեց հատակին: Բաժակի, սպիտակին տվող կողերով փշրանքները պսպղում էին հատակի վրա:

— Հարկավոր է լույսը վառել ու հավաքել,—ասաց նա,— թե չէ ոտքներս կխրվեն: Կայց, լուսամուտը փակեմ, հետո:

Նա մտադրեց մահճակալի լայնքով ու իջավ: Էլիզաբեթը պտտեց անջատիչի կոճակն ու խալաթն ուտերին գցեց: Լույսը նրա մեջ արթնացրեց ամոթխածության զգացումը:

— Ինձ մի՛ նայիր,—ասաց նա.—ես ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչո՞ւ այգապես արի: Ախր ես այդպիսին չեմ:

— Ոչ. հենց այդպիսին ես և իրավացի ես: Այստեղ քո ապրելու տեղը չէ, ուստի և մի՛ ամաչի, եթե մեկ-մեկ ուղենաս որևէ բան ջարդել:

— Շատ կուղենայի իմանալ, թե որն է իմ իսկական տեղը...

Գրեքերը ծիծաղեց.— Ես էլ չգիտեմ... Գուցե կրկեսում, կամ որևէ հինավուրց աղնվական տան մեջ: Գուցե դատարկ

վրանի տակ, կամ նորաձև կահույքով շրջադրատված... Բայց, բոլոր դեպքերում, ոչ այս օրիորդական սպիտակ սենյակում... Իսկ ես, առաջին երեկոյին կարծեցի, թե դու անպաշտպանի ու անօգնականի մեկն ես...

— Ես հենց այդպիսի'ն եմ, որ կամ...

— Մենք բոլորս ենք այդպիսին, և, այնուհանդերձ, առանց պաշտպանության ու օգնության ասլորում ենք:

Նա մի լրագիր փռեց հատակին և մի ուրիշի օգնությամբ սկսեց նրա վրա հավաքել ասպակու փշրանքները: Այդ անելիս, նա միաժամանակ կարդում էր հոդվածների վերնագրերը՝ Ռազմաճակատի գծի հետագա կրճատում. Մասն մարտեր Օրյոլի մոտ... Նա միացրեց փշրանքներով լեցուն լրագրի ծայրերը և նետեց աղբի զամբյուղի մեջ:

Սենյակը լուսավորող տաք լույսը կարծես ավելի ջերմացավ: Փողոցից բահերի զնգոց ու թխկթխկոց էր լսվում՝ փլատակներն էին մաքրում: Սեղանին դրված էին Բինդինգի բերած ուտելիքի մնացորդները: «Պարզվում է, որ կարելի է միաժամանակ խորհել շատ բաների մասին...» — մտածեց նա:

— Ես իսկույն սեղանը կհավաքեմ, — ասաց էլիզաբեթը, — չգիտեմ ինչու, բայց հիմա զգվում եմ այս ամենին նայելիս:

— Իսկ ո՞ւր կտանես...

— Խոհանոց, ինչ որ մնալու լինի՝ վաղը երեկոյան կրհասցնենք թաքցնել:

— Ճիշտն ասած, մինչև վաղը երեկո շատ բան չի մնա... Իսկ եթե ֆրաու Լիդերը շո՞ւտ գա...

— Գալիս է՝ թող գա...

Գրեթե զարմացած նայեց էլիզաբեթին:

— Ես ինքս էլ եմ զարմանում այն բանի վրա, որ ամեն օր ուրիշ տեսակ եմ լինում... — ասաց նա:

— Ոչ միայն ամեն օր, այլև՝ ամեն ժամ:

— Իսկ դո՞ւ...

— Ես նույնպես:

— Դա լա՞վ է...

— Այո. իսկ եթե վատ էլ լինի՝ ոչինչ, վնաս չկա:

— Ոչինչն էլ մի բան է, այնպես չէ՞:

— Կարծում եմ:

Էլիզաբեթը լույսը հանգցրեց:

— Հիմա կարող ենք նորից դամբարանը բաց անել...—
ասաց նա:

Գրեբերը նորից լուսամուտը բացեց:

Քսմին իսկույն ևեթ ներս խուժեց. վարագույրները տա-
տանվեցին:

— Ահա և լուսինը,— ասաց Էլիզաբեթը:

Դիմացի կիսավեր տանիքի վրա երևաց լուսնի բոսորա-
գույն սկավառակը: Լուսինը թվում էր կրակե բաշով մի հեռու,
որն ատամները փողոցի կողմ էր խրել:

Գրեբերը գավաթները վերցրեց ու կիսով չափ կոնյակ լըց-
րեց: Գավաթներից մեկը նա մեկնեց Էլիզաբեթին:

— Իսկ հիմա խմենք սա,— ասաց նա,— գինին խավա-
րի համար չէ:

Լուսինը բարձրացավ և դարձավ ոսկեգույն ու ավելի
հանդիսավոր: Որոշ ժամանակ նրանք պառկած էին լուս:

Էլիզաբեթը գլուխը շրջեց դեպի Գրեբերը.

— Այնուամենայնիվ բախտավոր ենք մենք, թե՛ գրժ-
բախտ. ի՞նչ ես կարծում...— հարցրեց նա:

Գրեբերը մտքի մեջ ընկավ:

— Եվ ա՛յս, և ա՛յն... Երևի հենց այդպես էլ լինում է:
Հիմա պարզապես բախտավոր են միայն... կովերը: Ասենք,
նույնիսկ նրանք էլ չէ: Գուցե քարերը միայն...

Էլիզաբեթը նայեց Գրեբերին.— Ասենք դա էլ նշանակու-
թյուն չունի. ի՞նչ ես կարծում:

— Այո, չունի:

— Իսկ կա՞ գեթ մի բան, որ նշանակություն ունենա...

— Այո, կա...— Գրեբերն ուշադրությամբ նայում էր դան-
դաղորեն սենյակը ողողող սառը, ոսկեգույն լույսին.— Այն,
որ մենք այլևս մեռելներ չենք,— ասաց նա.— և այն, որ
մենք դեռևս մեռելներ չենք:

XVI

Կիրակի էր: Առավոտյան Գրեբերը գնաց Հակենշտրասսե, Նա նկատեց, որ ավերակների տեսքը մի տեսակ փոխվել է: Լողարանն ու սանդուղքի մնացորդներն անհետացել էին: Բացի այդ, մի նեղ, վերջերս մաքրված արահետ պատի անկյունից թեքվելով տանում էր դեպի բակը, իսկ այնտեղից էլ դեպի շենքի փլատակները: Թվում էր, թե այնտեղ սկսել է աշխատել փլատակների մաքրման ջոկատը:

Գրեբերը քայլեց մաքրված արահետով ու մտավ կիսով չափ հողով լցված մի շինություն: Դա իրենց շենքի նախկին լվացքատունն էր: Յածր, մութ միջանցքը շաբունակվում էր: Նա լուցկի վառեց:

— Ի՞նչ եք անում այստեղ, — հանկարծ նրա ետևից գոռաց մեկը. — դո՛ւրս կորեք իսկույն:

Գրեբերը շուտ եկավ, բայց մթան մեջ ոչ ոքի չտեսնելով, ետ դարձավ:

Բակում կանգնած էր հենակներով մի մարդ: Նա քաղաքացիական հագուստ էր հագել և ուսերին շինել գցել:

— Ձեզ ի՞նչ է պետք այստեղ, — մռնչաց նա:

— Ես այստեղ եմ ապրում. իսկ դո՛ւք...

— Այստեղ ես եմ ապրում և ուրիշ ոչ-ոք. հասկանալի՞ է... Եվ, համենայն դեպս, ոչ դուք: Ի՞նչ եք այստեղ հոտոտում: Բա՞ն եք ուղղում գողանալ...

— Լսիր, բարեկամ, մի՛ տաքանա,— ասաց Գրեբերը նրա հենակներին ու շինելին նայելով։— Այստեղ իմ ծնողներն էին ապրում, նաև ես՝ մինչև ինձ բանակ տանելը։ Պա՞րզ է։

— Այդպես ով ուզենա կարող է ասել...

Գրեբերը, հաշմանդամի հենակից բռնած, զգուշորեն մի կողմ հրեց նրան ու նրա կողքով քայլեց դեպի շենքի հետնամուտքը։

Բախում նա տեսավ մի կնոջ ու մի երեխայի։ Կնոջ ետևից մի քլունգով մարզ էր գալիս։ Ավերված շենքի կողքին ցցվել էր ձեռաց սարքված մի ցախատուն։ Կինը ցախատնից էր գալիս, իսկ տղամարդը՝ մյուս կողմից։

— Ի՞նչ է պատահել, Օտտո...— հարցրեց հաշմանդամին քլունգով մարդը։

— Հե՛չ. էս կարիճին բռնեցի. այստեղ ինչ-որ բան էր հոտոտում... Հավատացնում է, թե իր ծնողներն այստեղ են ապրել։

Քլունգով մարդը չարությամբ քմծիծաղ տվեց.

— Է՛լ ինչ կասես...

— Ոչինչ,— ասաց Գրեբերը,— ինչ որ լսեցիր...

— Իսկ էլ ուրիշ բան չե՞ս կարող հնարել, հը՞...— Նա քլունգը ձեռքին խաղացրեց, ապա սպառնալից բարձրացրեց.— Կուրի աշատեղից։ Մինչև երեք կհաշվեմ, որից հետո ստիպված կլինեմ գլուխդ մի թեթև մաժել... Մե՛կ...

Գրեբերը կողքից հարձակվեց նրա վրա ու խփեց։ Մարդն ընկավ, և Գրեբերը քլունգը իրեց նրա ձեռքից։

— Այ, ի՛նչ եմ ասել...— ասաց նա։— Իսկ հիմա, եթե ուզում եք, կարող եք ոստիկանութլուն կանչել. բայց դուք դժվար թե այդ անեք, հը՞...

Քլունգ թափահարողը դանդաղ վեր կացավ։ Նրա քթից արյուն էր գալիս։

— Տես հա՛. մյուս անգամ ավելի վատ կլինի...— ավելացրեց Գրեբերը,— մեզ բանակում լավ են վարժեցրել ձեռնամարտի։ Իսկ հիմա բացատրեք, թե ինչ եք անում այստեղ։

Կինն առաջ խցկվեց.— Մենք այստեղ ապրում ենք. մի՞թե դա հանցանք է։

— Դու իսկապե՞ս ճիշտ էիր ասում...— հարցրեց հաշմանդամը Գրեբերին:

— Իսկ ինչու պիտի խաբեմ... Ի՞նչ կարելի է այստեղ գողանալ:

— Չունենորր մի բան կգտնի...— ասաց կինը:

— Այդպիսի բաներն ինձ չեն հետաքրքրում: Ես արձակուրդ եմ եկել և էլի ռազմաճակատ եմ վերադառնում... Մուսքի դասն մոտի գրությունը չե՞ք տեսել.. Այն, որտեղ ասված է, թե մեկը փնտրում է իր ծնողներին: Դա իմ գրածն է:

— Քո՞նը...— հարցրեց հաշմանդամը:

— Այո, իմը:

— Այդ արդեն ուրի՜շ բան է... Ստիպված ենք մարդկանց չվստահել, հասկանո՞ւմ ես, բարեկամ: Մեր տները ոմբակոծել են, էհ, մենք էլ, ի՞նչ անենք, մի կերպ պատասպարվել ենք այստեղ: Վերջիվերջո մի տեղ պիտի ապրե՞նք, թե՞ չէ...

— Այս փլատակները բոլորը դո՞ւք եք մաքրել...

— Մասամբ. մեզ օգնել են:

— Ուլքե՞ր...

— Մեր ալն ծանոթները, որոնք գործիքներ ունեն:

— Փլատակների տակ սպանվածներ չկայի՞ն...

— Ոչ:

— Իսկապե՞ս չկային...

— Հաստատ: Մենք չենք տեսել: Դուցե մեզնից առաջ եղել է, բայց մենք ոչինչ չենք տեսել...

— Ես հենց այդ էի ուզում միայն իմանալ,— ասաց Գրեբերը:

— Դրա համար արժե՞ր քիթ-մոութ ջարդել...— վրա բերեց կինը:

— Սա ձեր ամուսի՞նն է...

— Իսկ ձեր ինչ գործն է... Ոչ, ամուսինս չէ, եղբայրս է: Տեսնո՞ւմ եք, արյունվիկ է եղել:

— Ես միայն նրա քիթն եմ ջարդել:

— Ոչ, ատամներն էլ:

Գրեբերը բարձրացրեց քլունգը.— Իսկ սա՞... Քիչ էր մնացել ինձ քլունգով խփելու...

— Զէր խփի:

— Զանիկս,— ասաց Գրեբերը,— ես սովոր չեմ սպասել, մինչև որ ինձ խփեն:

Նա մի կողմ շարտեց քլունգը, որն օգուտ լայն աղեղ գծելով, ընկավ խճաքարերի կույտի վրա: Բոլորը հայացքով ուղեկցեցին նրան: Երեխան փորձեց մագլցել քլունգի ետևից, բայց մայրը շթողեց: Գրեբերը շուրջը նայեց: Այժմ նա նկատեց նաև լողարանը, որ դրված էր ցախատան մոտ: Երեխան դուռը շարդել էին և օգտագործել որպես վառելափայտ: Աղբի հսկայական կույտում ընկած էին պահածոների թիթեղյա սուսփեր, ժանգոտ արդուկներ, ծռմռված պղինձներ, ամանեղեն, լաթեր, արկղներ ու ջարդված սեղաններ:

Երեխայն ընտանիքը պատասպարվել էր այստեղ, մի կերպ ցախատուն սարքել և այն ամենն, ինչ հաջողվում էր փլատակների միջից հանել, համարում էր երկնային մանանայի պես մի բան...

Ինչ կարող ես ասել... Կյանքը շարունակվում է: Երեխան բավականին թխլիկ էր... Մահը պարտված է: Փլատակը բնակատեղի է դարձել: Ինչ կարող ես ասել և ինչո՞ւ...

— Կով շո՞ւտ էք ամեն ինչ կարգի գցել...— նկատեց Գրեբերը:

— Ով սուես կաներ՝ եթե մեզ պես անտուն լինեք...— արձագանքեց հաշմանդամը:

Գրեբերը շուռ եկավ, սր հեռանա:

— Իսկ ձեր աչքով կատու չի՞ ընկել այս կողմերը...— հարցրեց նա.— փոքրիկ, շալպատուրիկ կատու:

— Դա մեր Ռոզան է,— ասաց երեխան:

— Ոչ,— բարկացած ասաց կինը,— մենք ոչ մի կատու չենք տեսել:

Գրեբերը փլատակների վրայով նորից փողոց իջավ:

Երեխա ցախատանն ուրիշ մարդիկ էլ էին ապրում, այլապես անհնար էր կարճ ժամանակում այսքան բան անել: Գուցե և օգնել էր փլատակների մաքրման ջոկատը: Հաճախ գիշերները համակենտրոնացման ճամբարներից բանտարկյալներին ուղարկում էին փլատակները մաքրելու:

Գրեթե ըրը վերադարձավ: Թվաց, թե նա հանկարծ աղքատացավ՝ ինքն էլ չգիտեր, թե ինչո՞ւ...

Նա ընկավ ինչ-որ փողոց, որտեղ ավերածության հետքեր բոլորովին չէին երևում: Անվնաս էին մնացել նույնիսկ խանութների հակալական ցուցափեղկերը:

Գրեթե ըրը ցրված քայլում էր: Հանկարծ նա ցնցվեց: Սկզբում նա գլխի չընկավ, որ դիմացից եկողը... հենց ի՞նքն է՝ արտացոլված նորաձևության արհեստանոցի ցուցափեղկի շեղակի դրված հայելու մեջ: Մի պահ Գրեթե ին թվաց, թե նա տեսնում է իր երկնամանակին: Թվաց, թե ինքն այլևս ինքը չէ, այլ կիսով չափ ջնջված մի հիշողություն, որն ուր որ է կանհետանա, եթե նա թեկուզ ևս մի քայլ անի...

Գրեթե ըրը կանգ առավ ու սկսեց անթարթ նայել պղտոր, դեղնավուն հայելու մեջ արտացոլված այդ աղոտ կերպարանքին: Նա տեսավ իր ակնապիճներն ու նրանց տակի ստվերները, որոնք ծածկում էին աչքերն այնպես, կարծես նրանք այլևս չկային... Հանկարծ ինչ-որ տեղից դադարազուրկ սողունկեց ու նրան պատեց անծանոթ, սարսռեցնող մի սարսափ: Ոչ, դա գոյություն այն խուճապային, ընդոստ, մոլեղին ու ջղաճիգ ձիւր չէր, որը կոչում է զգուշավորության, փախուստի ու ինքնապաշտպանության:

Այդ սարսափը համարյա անդեմ էր, մարմանդ, բայց և միջանցիկ քամու նման սարսռեցնող: Նրա դեմ անկարելի էր կռվել, որովհետև նա անտեսանելի էր ու անորսալի: Թվում էր, թե նա գալիս է ինչ-որ ամաչի տարածություններից, որտեղ դրված հրեշավոր պոմպերը անձայն դուրս էին մղում երակների արյունն ու ոսկորների ծուծը...

Գրեթե ըրը դեռևս տեսնում էր հայելու մեջ իր արտացոլումը, սակայն նրան թվում էր, թե այդ արտացոլումն ուր որ է հեռացող ալիքի նման կաղոտանա, կհալվի ու կանհանա, կուլ գնալով լուսկյաց այն պոմպերին, որոնք իրեն, այս սահմանափակ աշխարհից ու պատահական ձևից, որը կարճ խամանակով էռնատ Գրեթե ըր էր կոչվում, նորից ետ կներծծեն դեպի այն Անհունը, որ մահ չէ միայն, այլ անտանելիորեն ավելին՝ նրա «Ես»-ի տարրալուծումը, մարումը, վերջը, անիմատ ատոմների մրրիկ, Ուինչ... Նրկար ժամանակ նա

կանգնած էր տեղում: «Իսկ ի՞նչ կմնա,— սարսափով հարցնում էր նա իրեն.— ի՞նչ կմնա ինձանից, երբ ես այլևս չլինեմ... Ոչինչ, բացի մի բուռ մարդկանց՝ իմ ծնողների, եթե նրանք դեռ կենդանի են, իմ մի քանի զինակիցների և թերևս էլիզաբեթի, հուշերում մնացած անցավոր ստվերից...»:

Գրեթերը նայեց հայելուն, և նրան թվաց, թե ինքն արդեն թղթի կտորի պես թեթև է դարձել, ստվերի նման՝ հարթ, և ամենաթեթև քամին անգամ կարող է քշել-տանել իրեն... Իրեն, որին պոմպերը քամել են, վերածելով միայն դատարկ կեղևի:

Ի՞նչ, ի՞նչ կմնա իրենից... Ի՞նչ թողնի Գրեթերն աշխարհում, ինչի՞ց կառչի, որտե՞ղ խարխս նետի, կամ ինչի՞ մեջ հենարան գտնի, որսե՞սդի թույլ շտա, որ այդ քամին անհետ թոցնի ու տանի իրեն...

— Էննա... — ասաց ինչ-որ մեկը նրա ետևից: Գրեթերը ցնցվեց ու անմիջապես շուռ եկավ: Նրա սուաջ կանգնած էր մի հենակավոր, ոտքը կտրած մարդ: Մի պահ Գրեթերին թվաց, թե դա Հակենշտրասսեի հաշմանդամն է, բայց նա իսկույն ևեթ ճանաչեց իր դասընկեր Մուտցիգին:

— Կարլ,— ասաց նա,— դո՞ւ ես... Ես իսկի չգիտեի, որ դու այստեղ ես...

— Վաղո՞ւց... արդեն համարյա վեց ամիս է...

Նրանք նայեցին իրար:

— Ո՞ւմ մտքով կանցնե՞ր, թե այսպես կլինի, ճի՞շտ է,— ասաց Մուտցիգը:

— Ի՞նչը:

Մուտցիգը բարձրացրեց իր հենակներն ու նորից իջեցրեց.

— Հենց սա՛'...

— Քո բախտը բանե՞լ է. դու գոնե դուրս ես պեժել դժոխքից: Իսկ ինձ հարկավոր է նորի՞ց վերադառնալ:

— Էհ, նայած թե ո՞նց կգնան գործերը... — առարկեց Մուտցիգը: — Եթե պատերազմը մի քանի տարի էլ շարունակվի՝ սա բախտ է, իսկ եթե ամիս ու կեսից հետո վերջանա՝ սատանայական ձախորդություն:

— Իսկ ամիս ու կեսից հետո ինչո՞ւ պիտի վերջանա...

— Ես ինչ գիտեմ... Ես միայն ասացի «եթե»...

— Դե իհարկե...

— Վատ չէր լինի, եթե մեր կողմերը գայիր, հը՞... — ասաց Մուտցիգը: — Բերգմանն էլ է այստեղ: Նրա երկու ձեռքերն էլ, մինչև արմունկ...

— Իսկ դուք որտե՞ղ եք:

— Քաղաքային հիվանդանոցի անդամահատվածների բաժանմունքում, որը զբաղեցնում է շենքի ամբողջ ձախ թևը: Եթե ժամանակ ունենաս, արի:

— Լավ, կգամ:

— Հաստա՞տ... Թե չէ բուրդը խոստանում են, բայց ոչ ոք չի գալիս...

— Չէ, անպայման կգամ:

— Բարի. բեզ հաճելի կլինի մեզ այցելելը: Ուրախ ընկերական շրջան ունենք, համենայն դեպս մեր պալատում:

Նրանք նորից իրար նայեցին: Երեք տարի է նրանք չէին տեսել իրար, բայց այս մի քանի բոպեի ընթացքում ասացին այն ամենն, ինչ կարող էին իրար ասել:

— Դե, ողջ մնաս, էռնստ:

— Դու էլ, Կարլ:

Նրանք ամուր իրար ձեռք սեղմեցին:

— Իսկ գու գիտե՞ս, որ Զիբերն սպանված է, — հարցրեց Մուտցիգը:

— Ոչ, չգիտեի:

— Ամիս ու կես առաջ... Հայները նույնպես...

— Լա՞յները... այդ էլ չգիտեի:

— Հայներն էլ, Լինգենն էլ... Զոհվել են նույն առավոտ: Բրյունինգն էլ խելագարվել է: Չէի՞ր իմացել, որ Հոլմանը՝ նույնպես...

— Ոչ:

— Բերգմանն է իմացել: Դե, նորից ողջ մնաս, էռնստ: Զմոռանաս մեր կողմերը գալ:

Մուտցիգը կաղալով հեռացավ: «Երևի սպանվածների անունները թվելը նրան ինչ-որ հաճույք է պատճառում... — մտածեց Գրեբերը: — Հավանաբար դա օգնում է նրան դիմանալ իր սեփական դժբախտությանը...»: Նա նայեց Կարլի ետևից:

Կարլի ոտքն անդամահատված էր շատ վերեւից, համարյա գիս-տից: Իսկ մի ժամանակ Մուտցիգը նրանց դասարանի ամենալավ վազողն էր: Գրեբերը չգիտեր՝ խղճա՞ր նրան, թե՞ նախանձեր: Մուտցիգն իրավացի է.— ամեն ինչ կախված է այն բանից, թե ղեռ ինչ է սպասվում...

Երբ նա ներս մտավ, էլիզաբեթը սպիտակ լողազգեստը հագին նստած էր մահճակալին: Սպիտակ գլխաշորը շալմայի պես գլխին փաթաթած, նա նստել էր այնպես լուռ, ինքն իր մեջ խորասուզված ու գեղեցիկ, կարծես մի մեծ լուսեղեն թռչուն լիներ, որը լուսամուտից պատահաբար ներս է ընկել ու հանգստանում է՝ վերստին թռչելու համար:

— Ես ամբողջ մի շաբաթվա տաք ջուր եմ օգտագործել,— ասաց նա,— դա անթույլատրելի շռայլություն է: Ֆրաու Լիզերը նորից աղմուկ կբարձրացնի:

— Հերն էլ անիծած, ջուրը նրա ինչի՞ն է պետք: Իսկական նացիոնալ-սոցիալիստները չեն սիրում լողանալ: Մաքրասիրությունը զուտ հրեական արատ է:

Գրեբերը մոտեցավ լուսամուտին ու փողոց նայեց: Երկինքը գորշ էր, փողոցը՝ դատարկ: Դիմացի լուսամուտի առաջ կանգնած հորանջում էր մի մաղմղոտ, շավարակապերով տղամարդ: Մի այլ լուսամուտից դաշնամուրի նվագ էր լսվում և կանացի սուր մի ձայն գամմաներ էր երգում: Գրեբերն աչքերը հառեց նկուղի փլատակներից մաքրված մուտքին և հիշեց փողոցում, հայելու առաջ զգացած սարսռեցնող վախը: Նա նորից սարսուռ դգաց: Ի՞նչ կմնա իրենից հետո... Գոնե մի որևէ բան պիտի մնա՞, թե՞ չէ՞ թեկուզ մի խարիսխ, որին կառչելով շուգվիս, չկորչե՞ս և կարողանաս վերադառնալ...

Ո՞րն է այդ խարիսխը, էլիզաբեթը, բայց մի՞թե նա արդեն դարձել է Գրեբերի էություն մի մասնիկը: Զէ՞ որ Գրեբերը վաղուց չէ, ինչ ճանաչում է էլիզաբեթին, և շուտով նրանից կրկին տարիներով կանջաավի, ու էլիզաբեթը կըմոռանա իրեն... Ի՞նչ և ինչպե՞ս անի Գրեբերը, որպեսզի կարողանա պահել նրան և նրա մեջ՝ իրեն...

Գրեբերը շուռ եկավ.

— էլիզաբեթ,— ասաց նա,— մեզ հարկավոր է ամուսնանալ:

— Ամուսնանա՛լ... ետեքիդ ինչ փշեց...

— Որովհետև այսպես անբնական է. որովհետև մենք ընդամենը մի քանի օր է, ինչ ծանոթ ենք իրար, և մի քանի օրից հետո ևս ստիպված եմ մեկնել. որովհետև մենք դեռ չենք որոշել՝ ուզո՞ւմ ենք միասին լինել, թե՞ ոչ, իսկ այսպիսի կարճ ժամանակամիջոցում այդ հնարավոր էլ չէ անել: Ահա թե ինչի համար:

էլիզաբեթը նայեց Գրեբերին.

— Ուզում ես ասել նրա համար, որ մենք երկուսս էլ մեռակ ենք աշխարհում, հասել ենք վերջին սահմանին և մեզ այլևս ոչինչ չի՞ մնում անել...

— Զէ, ոչ այդ պատճառով:

էլիզաբեթը լռում էր:

— Ո՛չ միայն այդ պատճառով,— լրացրեց նա:

— Այդ դեպքում էլ ինչո՞ւ...

Գրեբերը նայեց էլիզաբեթին և տեսավ, թե ինչպես է էլիզաբեթը շնչում: էլիզաբեթի կուրծքը դանդաղ բարձրանում էր ու իջնում: Հանկարծ նա Գրեբերին բոլորովին օտա՛ր թվաց: Նրա ուսերը՝ իր ուսերը չէին, ոչ էլ նրա ձեռքերն՝ իր ձեռքերը: Իրենը չէին նաև նրա մտքերը, նրա կյանքը... Ոչ, ոչ, նա չի հասկանա իրեն՝ Գրեբերին: Ասենք ինչպես հասկանա, երբ դեռ ինքն էլ: ինչպես հարկն է, չի պարզել իր համար, թե ինչու հանկարծ ցանկացավ ամուսնանալ...

— Եթե մենք ամուսնանանք՝ այլևս հարկ չի լինի վախենալ ֆրաու Լիզերից,— ասաց նա:— Դու, որպես զինվորի կին, պաշտպանվա՛ծ կլինես նրա անպարկեշտ արարքներից:

— Մի՞թե...

— Այո,— Գրեբերը շփոթվեց նրա սեեռուն հայացքից:— Համենայն դեպս, ամուսնությունը գոնե մի բան կփոխի...

— Դա պատճառ չէ: Ֆրաու Լիզերի հետ ես մի կերպ լեղու կգտնեմ... Ամուսնանա՛լ... Ախր մեկ է, մենք իսկի չե՛նք էլ հասցնի...

— Ինչո՞ւ:

— Դրա համար թղթեր են պետք, թույլտվություններ, տե-

ղեկանքներ՝ առողջության ու արիական ծագման մասին, և, աստված գիտե, թե էլ ինչ... Շաբաթնե՛ր կտեի, մինչև մենք այդ բոլորն ստանանք:

«Շաբաթնե՛ր...— մտածեց Գրեբերը— Ինչ հե՛շտ է նա այդ մասին խոսում: Ի՛նչ կպատահի ինձ այդ ժամանակամիջոցում...»:

— Զինվորների համար այդպիսի խստություններ չկան,— ասաց նա:— Մի քանի օրում ամեն ինչ կարելի է անել: Ես այդ մասին զորանոցում իմացա:

— Հենց այնտեղ էլ ծագե՛ց ամուսնության միտքը...

— Ո՛չ: Այսօր առավոտյան ծագեց: Բայց զորանոցներում հաճախ են այդպիսի բաների մասին խոսում: Արձակուրդի ժամանակ զինվորներից շատերն են ամուսնանում: Եվ ինչո՞ւ չամուսնանան... Երբ ճակատայինն ամուսնանում է, նրա կինն ամսակտն, կարծեմ, երկու հարյուր մարկ նըպաստ է ստանում: Ինչ իմաստ ունի այդ փողը պետությանը նվիրել... Եթե զուգիս փորձանքի տակ ես դնում, ինչո՞ւ գոնե շատանաս այն, ինչ քեզ հասնում է: Քեզ այդ փողը պետք կգա, իսկ այս ձեռով պետությունն իրեն կվերցնի: Զիշտ չե՞մ ասում...

— Այդ տեսակետից դու գուցե և ճիշտ ես:

— Տեսնո՞ւմ ես...— ասաց Գրեբերը թեթևացած:— Բացի այդ, գոյություն ունի նաև ամուսնակտն փոխառություն՝ կարծեմ հազար մարկ: Գուցե ամուսնությունը քեզ հնարավորություն տա դուրս գալ կարի ֆարրիկայից:

— Դժվա՞ր թե... Նախ, դա ոչ մի կապ չունի, և սպա, ինչով զբաղվեմ այդ դեպքում ամբողջ օրը, և այն էլ մե՛նա՛կ...

— Ճիշտ որ:

Մի պահ Գրեբերն իրեն բոլորովին անօգնական զգաց:

«Այս ինչ են անում նրանք մեզ հետ,— մտածեց նա:— Մենք չահել ենք, մենք պիտի երջանիկ լինեինք ու իրարից չբաժանվեինք... Ի՛նչ գործ ունենք մենք մեղանից ավագների նյութած պատերազմի հետ...»:

— Մենք երկուսս էլ շուտով մենակ կմնանք,— ասաց նա.

— Իսկ եթե ամուսնանանք՝ այդպիսի մենակություն չենք զգա:

Էլիզաբեթը գլուխն օրորեց:

— Դու չե՞ս ուզում... — հարցրեց Գրեբերը:

— ...Մենք մեզ պակաս միայնակ չենք զգա... — ասաց Էլիզաբեթը: — Գուցե և՛ ավելի...

Հանկարծ Գրեբերին նորից հասավ երդչուհու՝ դիմացի տնից եկող ձայնը: Նա դադարել էր գամմաներ երգելուց և անցել էր օկտավներին: Ողբեր էին թվում նրանք, որոնց միայն արձագանքն էր պատասխանում:

— Իզուր ես դու վախենում. չէ՞ որ սա անվերապարձ չէ, — շարունակեց Գրեբերը. — ուղած պահին մենք կարող ենք բաժանվել...

— Այդ դեպքում ինչո՞ւ ամուսնանալ...

— Իսկ ինչո՞ւ պետությունը իզուր որևէ բան նվիրել:

Էլիզաբեթը տեղից վեր կացավ:

— Երեկ դու այդպիսին չէիր... — ասաց նա:

— Ինչպիսի՞ն...

Էլիզաբեթը թեթևակի ժպտաց. — Արի այդ մասին էլ չխոսենք: Մենք միասին ենք և դա մեզ հերի՞ք է:

— Ուրեմն դու չե՞ս ուզում...

— Ոչ:

Գրեբերը նայեց նրան: Կարծես Էլիզաբեթի մեջ ինչ-որ բան փակվեց ու հեռացավ իրենից:

— Գրո՞ղը տանի, — ասաց նա, — ես, ախր, այդ առաջարկն ի սրտե արի...

Էլիզաբեթը նորից ժպտաց.

— Հենց բանն էլ այդ է, որ կա... Պետք չէ որևէ բանի մեջ չափից ավելի սիրտ գնել: Մենք դեռ որևէ ոգելից խմիչք ունե՞նք...

— Դեռ սալորի օղի կա:

— Լեհակա՞նը...

— Այո:

— Իսկ, բացի ռազմական ավարից, ոչինչ չունե՞նք...

— Պիտի որ մի շիշ կլուամենի մնացած լինի: Կարծեմ հայրենական արտադրանք է:

— Այդ դեպքում ինձ կշումմեկ տուր...

Գրեբերը գնաց խոհանոց շիշը բերելու։ Նա ինքն իր վրա զայրացած էր, խոհանոցում նա կանգ առավ, նայելով կեղտոտ ափսեներին ու Բինդինդի նվերներին։ Կիսախավաբ էր և թերմացքի հոտ էր գալիս։

Գրեբերը սենյակ վերադարձավ։ Նա հոգեպես իրեն այրված ու ամայացած էր զգում։ Էլիզաբեթը կանգնած էր լուսամուտի մոտ։

— Ինչ գորշ երկինք է,— ասաց նա,— երևի անձրև է գալու։ Ափսո՛ս...

— Ինչո՞ւ ափսոս։

— Այսօր մեր առաջին կիրակին է՝ կարող էինք գնալ զբոսնելու։ Ախր, այնտեղ, քաղաքից դուրս, գարուն է...

— Գու ուզում ես զո՞ւրս զալ տնից...

— Ոչ, ինձ այն էլ հերիք է, որ ֆրաու Լիդերը տանը չէ, բայց քեզ համար ավելի լավ կլիներ զբոսնել, քան նստել փակ սենյակում։

— Դա ինձ համար նշանակություն չունի։ Ես բավականաչափ ապրել եմ այսպես կոչված բնության զրկում և կարող եմ երկար ժամանակ առանց նրա յուր պնալ։ Բնության մասին ունեցած իմ երազը դա տաք, ռմբակոծումից շտուժած սենյակ է, որտեղ կահույքն անվնաս է մնացել՝ իսկ այդ ամենն այստեղ կա... Ահա ամենամեծ հրաշալիքը, որ ես կարող եմ պատկերացնել, և որից ես ոչ մի կերպ չեմ կարողանում լիովին հագեցնալ... Գուցե նա քեզ ձանձրացրե՞լ է արդեն... Կարող ենք կինո գնալ՝ եթե շատ ես ուզում։

Էլիզաբեթը գլուխը տաքուբերեց։

— Այդ դեպքում մնա՞նք այստեղ և ոչ մի տեղ չգնանք։ Եթե տնից, դուրս գանք օրը մաս-մաս կլինի և ավելի շուտ կանցնի՝ քան եթե տանը նստենք։ Այսպես նա երկա՛ր կլինի։

Գրեբերը մոտեցավ ու գրկեց Էլիզաբեթին։ Նա զգաց Էլիզաբեթի լողաղգեստի թավամազ գործվածքը և նկատեց, որ Էլիզաբեթի աչքերն արցունքով են լցված։

— Զլինի՞ թե ես քիչ առաջ որե՞է վատ բան ասացի...— հարցրեց նա։

— Ոչ,

— Երևի, այնուամենայնիվ, որևէ բանում մեղանշել եմ, այլապես դու լաց չէիր լինի...

Գրեթե չէի գաբեթին սեղմեց կրծքին: Նրա ուսի վրայով երևում էր փողոցը: Շալվարակապերով, մազմզոտ մարդն անհետացել էր: Մի խումբ երեխաներ դեպի նկուղը տանող անցքի մեջ «կոիվ-կոիվ» էին խաղում:

— Արի շտիբենք,— առաց նա:

Դիմացի շենքի երգչուհին սկսեց նորից երգել: Այժմ նա քթի մեջ վայում էր Գրիգի ռոմանսներից մեկը: «Միբրում հոմ քեզ, սիրո՞ւմ եմ քեզ...» — ծղրտում էր նա սուր, դողալցող ձայնով՝ «սիրում եմ քեզ և, ինչ էլ որ պատահի, կսիրե՞մ»:

— Այո. արի շտիբենք... — կրկնեց էլիզաբեթը:

Երեկոյան դեմ անձրև տեղաց: Մոռթը շուտ ընկավ, և ամպերը, քանի գնաց, ավելի ու ավելի ծածկեցին երկինքը: Էլիզաբեթն ու Գրեթերը, առանց լույսը վառելու, պառկած էին մահճակալի վրա: Լուսամուտը բաց էր, և անձրևը թափվում էր շեղ, գունաթափ շիթերով՝ կարծես լուսամուտից այն կողմ հոսուն, տարուրերվող պարիսպ էր:

Գրեթերն ականջ էր դնում անձրևի միապաղաղ խշշոցին: Նա մտածում էր այն մասին, որ հիմա Ռուսաստանում հալոցք է սկսվել և բառացիորեն ամեն ինչ կորել է անանցանելի ցեխի մեջ: Երբ ինքը վերադառնա, հավանաբար հալոցքը դեռ անցած չի լինի:

— Իմ գնալու ժամանակը չէ՞,— հարցրեց նա.— ֆրաու Լիզերը երևի շուտով կվերադառնա:

— Վերադառնում է թող վերադառնա... — քնատ ձայնով քրթմնջաց էլիզաբեթը: — Մի՞թե այդքան ուշ է արդեն:

— Զգիտեմ. բայց կարող է պատահել, որ նա, անձրևի պատճառով, ժամանակից շուտ վերադառնա:

— Գուցե և այդ նույն պատճառով ուշ գա:

— Այդ էլ է ճիշտ:

— Կամ նույնիսկ՝ վերադառնա վաղն առավոտյան... — առաց էլիզաբեթն ու հավեց նրա ուսին:

— Կարող է մինչև անգամ... ալյուրանքատար մեքենայի

տակ ընկնել, թեև դա արդեն չափից ավելի մեծ բախտավորություն կլիներ...

— Դու այնքան էլ մարդասեր չե՛ս... — նկատեց էլիզաբեթը:

Գրեթեբը նայեց անձրևի՝ լուսամուտից այն կողմ խշշացող շիթերին:

— Եթե մենք ամուսնացած լինեինք՝ հստակ ստիպված չէի լինի քո մոտից հեռանալ... — ասաց նա:

էլիզաբեթը տեղից շարժվեց:

— Դու ինչո՞ւ ես ուզում ամուսնանալ ինձ հետ... — քննադատաց նա: — Ախր դու ինձ համարյա չես էլ ճանաչում:

— Ես քեզ արդեն վաղուց եմ ճանաչում:

— Ինչպե՞ս թե վաղուց՝ մի քանի օր է...

— Մի քանի օ՞ր... Իսկի էլ չէ: Ես քեզ գիտեմ մի տարուց ավելի, իսկ դա բավական է:

— Ինչո՞ւ մի տարուց ավելի. հո չի՞ կարելի մտնկությունն էլ հաշվել... Աստված գիտե, թե դա երբ էր...

— Ես դա չեմ էլ հաշվում... Առաջավոր գծում անցկացրած երկու տարվա դիմաց հստակ շաբաթվա արձակուրդ եմ ստացել: Արդեն երկու շաբաթ է, ինչ ես այստեղ եմ՝ դա համապատասխանում է ռազմաճակատի տասնհինգ ամսվա կյանքին: Ուրեմն, եթե հաշվենք ըստ երկու շաբաթվա արձակուրդի, ապա, համարյա թե մի տարի է, ինչ ես քեզ ճանաչում եմ:

էլիզաբեթն աչքերը բաց արեց. — Տե՛ս է... Ես այդ մասին չէի էլ մտածել:

— Ես էլ: Նոր միայն գլխի ընկա...

— Ե՛րբ:

— Հենց նոր, երբ դու բնած էիր: Ինչե՛ր ասես, որ մարդ չի մտածում մթան մեջ, անձրևի ժամանակ...

— Անպայման անհրաժեշտ է, որ մո՞լթ լինի, կամ անձրև՞ դա...

— Ոչ. բայց այդ ժամանակ մարդ ուրիշ կերպ է մտածում:

— Էլ ուրիշ բան մտքովդ չանցա՞վ...

— Անցա՛վ: Մտածո՛ւմ էի, թե ինչ լա՛վ է, որ մարդու ձեռքերը, ա՛յ, այս մատները, կարող են, բացի կրակելուց ու նոնակ նետելուց, ուրիշ բան էլ անել...

Էլիզաբեթը տարակուսած նայեց նրան.— Իսկ ինչո՞ւ ինձ ցերեկը այս ամենի մասին չասացիր:

— Ցերեկն այդպիսի բաները չեն ասվում...

— Այդ ավելի լավ է, քան հիմար բաներ դուրս տալ միամսյա նպաստի ու ամուսնական փոխատվության մասին...

Գրեթե զուգը բարձրացրեց.

— Ես այն ժամանակ էլ նույնն էի ասում, էլիզաբեթ. միայն ասում էի ուրիշ բաներով...

Էլիզաբեթն ինչ-որ անհասկանալի բան քրթմնջաց.

— Երբեմն բառերն էլ շատ կարևոր են...— վերջապես ասաց նա.— գոնե այսպիսի դեպքերում:

— Ես այնքան էլ սովոր չեմ բառերն ընտրել, բայց, այնուամենայնիվ, պետք եղածները կգտնեմ: Ինձ միայն ժամանակ է պետք:

— Ժամանա՛վ...— էլիզաբեթը հառաչեց.— մենք այնքան քիչ ժամանակ ունենք...

— Այո՛ւ: Դեռ երեկ ժամանակ շատ կար: Վաղն էլ կըթվա, թե այսօր էր շատ...

Գրեթե զուգը անշարժ: Էլիզաբեթի զուգը հանգչում էր նրա ուսին: Նրա մազերը սև ալիքների նման փլվել էին դժգույն բարձին, և տնձրևի սովերները սահում էին նրա գեմքի վրայով:

— Դու ուզում ես ինձ հետ ամուսնանալ...— շշնջաց նա.— իսկ սիրո՞ւմ ես ինձ, թե՞ չե՞ շփտես:

— Մենք ինչպե՛ս կարող ենք այդ իմանալ... Չե՞ որ դրա համար շատ ավելի ժամանակ է հարկավոր... Հարկավոր է երկար ժամանակ միասին լինել...

— Հնարավոր է... Բայց, այդ դեպքում, էլ ինչո՞ւ որոշեցիր ամուսնանալ...

— Նրա համար, որովհետև ես այլևս չեմ կարողանում պատկերացնել իմ կյանքն առանց քեզ...

Էլիզաբեթը մի որոշ ժամանակ լուռ էր:

— Իսկ դու չե՞ս կարծում, որ այս նույնը կարող էր պա-

տահել նաև քեզ և մի ուրիշի հետ... — Վերջապես հարց-
րեց նա:

Գրեքերը շարունակում էր նայել այն գորշ, երերուն դո-
գին, որ լուսամուտից այն կողմ հլուսում էին անձրևի շի-
թերը:

— Թերևս այդ պատահեր նաև ինձ և մի ուրիշի հետ... —
ասաց նա: — Ի՞նչ իմանամ... Բայց հիմա, այն բանից հետո,
երբ այդ մեզ հետ է պատահել, ես չե՞մ կարողանում պատ-
կերացնել, թե կարող էր քո փոխարեն մի ուրիշը լինել...

Էլիզարեթը թեթևակի շրջեց Գրեքերի ուսին հանգչող իր
զլուխը.

— Այ դա ուրիշ բան է... Հիմա դու այլ կերպ ես խոսում,
քան ցերեկը: Ասենք, հիմա գիշեր է... Մի՞թե ինձ ու քեզ վի-
ճակված է ամբողջ կյանքում հենց մի զլուխ ապասել, թե
երբ է գիշերը գալու...

— Ոչ, ես խոստանում եմ ուղղվել, և, մի որոշ ժամանակ,
միամսյա նստատի մասին էլ չեմ խոսի:

— Բայց... արհամարհել այդ՝ նույնպես միտք չունի:

— Ի՞նչը:

— Նպաստը, ի՞նչը...

Գրեքերը շունչը պահեց՝

— Ուրեմն դու համաձայն ես... — հարցրեց նա:

— Եթե մենք մի տարուց ավելի է, ինչ իրար ճանաչում
ենք, ասա դա մեզ, եթե կուզես, նույնիսկ պարտավորեցնո՞ւմ
է... Բացի այդ, չե՞ որ մենք երբ ուզենք կարող ենք բաժան-
վել... Այնպես չէ՞:

— Իհարկե չէ:

Էլիզարեթը սեղմվեց նրան ու նորից նիւհեց, իսկ նա, դեռ
երկար ժամանակ, անքուն պառկած ունկնդրում էր անձրևի
խշշոցին:

Հանկարծ նրա միտքն եկան բոլո՞ր այն խոսքերը, որ նա
կուզեր ասել էլիզարեթին...

XVII

— Ի նշ ուզում ես, վերցրու, էոնսա,— ասաց Բինդինգը դուան ետեից.— քեզ զգա ինչպես ձեք տանը:

— Շատ լավ, Ալֆոնս:

Գրեթե լողարանում պառկեց: Նրա գինվորական, գորշ-կանաչավուն փալասի նմանվող համազգեստն ընկած էր անկյունում դրված աթոռի վրա: Կողքին կախված էր այն քաղաքացիական կապույտ կոստյումը, որ ճարեչ էր նրա համար միայտերը: Բինդինգի լողառունն իրենից ներկայացնում էր հանաչ սալիկներով երեսպատված մի մեծ սենյակ, որը փայլում էր ճենադակույց և նիկելապատ ծորակներով: Կատարյալ դրախտ՝ զօրանոցի ախտահանության հստոզ ցնցուղների ու ցնցուղարանների հետ համեմատած:

Օճառը դեռևս ֆրանսիական էր, սրբիչներն ու բաղնիքի տավանները՝ դարս-դարս կիտված, ջրմուղի խաղովակները առավրի երես չէին տեսել, իսկ տաք ջուր ինչքան ասես կար: Կար նույնիսկ լողարանի բուրավետ աղ՝ մեղեսիկի բյուրեղ-ներով լցված մի մեծ շիշ:

Գրեթե լողարանում պառկած, ծուլլ ու անհոգ ըմբռնունում էր տաքությունը: Նա արդեն հասկացել էր, որ շին խաբում միայն ամենից պարզ ու հասարակ բաները՝ տաքությունը, ջուրը, տանիքը, հացը, լուծյունն ու վստահությունն իր սեփական մարմնի նկատմամբ, և որոշել էր հենց այդպես էլ

անցկացնել արձակուրդի մնացած մասը՝ անհողությամբ, ծուլությամբ և ինչքան կարելի է շատ հաճույք զգալով:

Ռայտերն իրավացի է՝ ով դիտի, թե մեկ էլ ե՞րբ արձակուրդ տան...

Նա մի կողմ հրեց այն ամբողջ, որի վրա նետել էր իր համազգեստը, շշից մի պտղունց մեղեսիկի բլուրեղներ վերցրեց, և, նախօրոք ճաշակելով դրա հաճույքը, շաղ տվեց լողարանի մեջ:

Դա մի բուռ պերճանք էր, ասել է թե մի բուռ խաղաղ կյանք՝ ճիշտ այնպես, ինչպես ճերմակ սփռոցով ծածկված սեղանը, դինին ու նուրբ խորտիկները «Գերմանիա»-ում, երբ նա երեկոներն էլիզաբեթի հետն այնտեղ էր լինում:

Նա սրբվեց ու սկսեց դանդաղ հագնվել: Զինվորական ծանր համազգեստից հետո. քաղաքացիական հագուստն առանձնապես նուրբ ու թեթև էր թվում: Թեև Գրեբերն արդեն լրիվ հագնված էր, բայց, թվում էր, թե սպիտակեղենով է՝ այնքան անսովոր էր զգում նա իրեն առանց սապոգների, փոկերի ու զինքի:

Նա զննեց իրեն հայելու մեջ և հազիվ ճանաչեց: Հայելու միջից զարմացած նրան էր նայում մի դեռ խակ, թերխաշ շահել: Ծթե այդպիսի մեկը փողոցում հանդիպեր, ինքը ոչ մի կերպ նրան մեծի տեղ չէր դնի:

— Դու ավելի շատ նման ես առաջին հաղորդության զնացող պատանու, քան զինվորի,— հայտարարեց Ալֆոնսը:— Ի՞նչ է պատահել, չլինի՞ թե որոշել ես ամուսնանալ:

— Այո...— զարմացած պատասխանեց Գրեբերը.— ինչպե՞ս դաշակեցիր:

Ալֆոնսը ծիծաղեց.

— Բեզ նայելն արդեն հերի՛ք է... Դու բոլորովին փոխվել ես: Այլևս նման չես այն շանը, որը ոսկոր է փնտրում և մոռացել է, թե որտեղ է թաքցրել: Դու իսկապե՞ս որոշել ես ամուսնանալ:

— Այո:

— Իսկ ամեն ինչ լավ կշռադատե՞լ ես, էսեստ...

— Ոչ:

Բիլդինգը տարակուսած նայեց Գրեբերին:

— Արդեն քանի՞ տարի է, ինչ ես որեւէ բան լավ կշռադատելու ժամանակ չեմ ունեցել... — ասաց Գրեբերը:

Ալֆոնսը քմծիծաղեց: Ապա գլուխը բարձրացրեց ու սկսեց հոտոտել:

— Սպասիր... — Նա նորից քիթը կուշ ածեց: — Չլինի՞ քեզանից է գալիս այն հոտը, էոնստ... Գրո՞ղը տանի, երեկ բուրավետ աղ է... Զրի մե՞ջ ես ցանկել: Դու բուրում ես մանուշակի ծաղկաթմբի նման...

Գրեբերն իր ձեռքը հոտոտեց.

— Ես հոտ չեմ առնում...

— Դու՛ չէ, իսկ ես՝ առնում եմ: Թող հոտը մի քիչ ցնդի, թե չէ դա շա՛տ նենգ բան է: Այս աղն ինձ համար ինչ-որ մեկը Փարիզից բերեց: Սկզբից հոտ չի գալիս, իսկ հետո... ծաղկանոց ես դառնում... Արի կոնյակով մի քիչ խլացնենք այդ բուրմունքը:

Բինդինգը բերեց շիշն ու երկու դավաթ:

— Կենացդ, էոնստ: Ասել կուզի, ամուսնանում ես, էլի՞... Ի սրտե շնորհավորում եմ: Ես, իհարկե, ամուրի եղել եմ՝ ամուրի էլ կմնամ: Ես ճանաչո՞ւմ եմ քո ապագա կնոջը...

— Ոչ: — Գրեբերը դավաթը դատարկեց: Նա զայրանում էր իր վրա, որ ասաց ամուսնության մասին, բայց ի՞նչ աներ, երբ Ալֆոնսը նրան հանկարծակիի բերեց:

— Եվս մի հատ, էոնստ, ամեն օր հո չե՞ն ամուսնանում...

— Դե լավ:

Բինդինգն իր դավաթը դրեց սեղանին: Նա փոքր-ինչ հուզված էր: — Եթե օգնության կարիք զգաս, դու հո գիտես, միշտ կարող ես հույս դնել Ալֆոնս Բինդինգի վրա...

— Ի՞նչ օգնություն... Դա հո մի բարդ բան չի:

— Քեզ համար՝ ոչ: Դու զինվոր ես և հատուկ փաստաթղթերի պետք չունես:

— Մենք երկուսս էլ պետք չունենք: Զէ՞ որ սա ամուսնություն է ճակատայինի հետ:

— Իմ կարծիքով քո կնոջից, այնուամենայնիվ, սովորական փաստաթղթեր կպահանջվեն: Կտեսնես էլի... Եթե գործը

ձգձգվի, մենք միշտ կարող ենք սեղմել ու արագացնել: Չէ՞ որ մենք մեր մարդիկն ունենք գեստապոյում:

— Գեստապոյո՞ւմ... Իսկ ի՞նչ առնչություն ունի գեստապոյն ճակատայինի ամուսնության հետ: Չէ՞ որ դա նրանց չի վերաբերում...

Ալֆոնսը վահատեսիլ ժպտաց:

— Չկա մի այնպիսի բան, էոնստ, որ գեստապոյի հետ առնչություն չունենա... Դու, որպէս զինվոր, այդ այնքան էլ չես զգում: Բայց, ի՞նչ էլ լինի, անհանգստանալու կարիք չկա: Չէ՞ որ դու ոչ հրեուհու հետ ես ամուսնանում և ոչ էլ կոմունիստի... Բայց տեղեկություններ, այնուամենայնիվ, կհավաքեն: Հնամուլություն է, իհարկե, բայց ինչ արած...

Գրեթե չպատասխանեց: Նա հանկարծ սարսափելի վախեցավ: Եթե հետաքննություն կատարվի, ապա, իհարկե, կպարզվի, որ էլիզաբեթի հայրը համակենտրոնացման ճամբարումն է... Նա այդ մասին չէր մտածել և նրան ոչ մի տեղ այդ մասին ասող չէր եղել:

— Իսկ դու վստա՞հ ես, որ այդ այդպէս է, Ալֆոնս...

Քինդինը նորից գավաթները լցրեց:

— Անկասկած: Բայց դու մի՛ անհանգստանա... Դու հո չե՞ս պատրաստվում քո արիական արյունը խառնել պետական դավաճանների, կամ խառնածինների արյան հետ... — Նա քմծիծաղ տվեց. — Դեռ կհասցնես ընկնել կնոջ մաշիկի տակ, էոնստ, մի՛ վախենա...

— Ես իսկի էլ չեմ վախենում:

— Թե չէ՝ տես հա՛... Դե լավ, կենացդ: Անցյալ անգամ դու այստեղ, ինձ մոտ, ծանոթացար գեստապոյականներից մի քանիսի հետ: Եթե դրո՞ծը ձգձգվի, նրանք մեզ կօգնեն և կսեղմեն ում որ հարկն է: Նրանք մեծ ջոջեր են հա՛, լավ իմացիր: Մանավանդ Ռիզեն՝ էն պենսնե դրած նիհար մարդը:

Գրեթե մտածմունքի մեջ ընկավ. — էլիզաբեթն առավոտյան Քաղաքապետարան գնաց թղթերի համար: Գրեթե ինքը պնդեց: «Այս ի՞նչ արի ես, գրողը տանի... — մտածեց նա. — Հանկարծ ու սկսեն հետաքրքրվել էլիզաբեթով... Մինչև հիմա նրան չէին անհանգստացրել... Զուր չեն ասում, թե երբ վրտանգ կա՝ առաջ մի խցկվի»... Հանկարծ գեստապոյում սրեկ

մեկին որեւէ բան դուր չգաւ և էլիզաբեթին համակենսորոնացման ճամբար քշեն ռոսկ այն պատճառով, որ նրա հայրը նրա-տաժ է...

Գրեթերը վառ զգաց իրեն... Քիսկ եթե սկսեն նրա մատին տեղեկութիւններ տալ... հավաքել... Եվ այն էլ, ասենք թե նա-ցիստական պարտիայի վստահելի անգամ ֆրանսիացի մի-ջոցով...

Գրեթերը վեր թռավ տեղից:

— Ի՞նչ պատահեց...— հարցրեց Բինգինգը:— Դու դեռ գա-վաթող չե՞ս էլ գառաբեկել... Երջանկութեանից մի քիչ շշմեւ ես, հա՛...— Նա բարձր քրքջաց իր կատակի վրա:

Գրեթերը նայեց նրան: Ընդամենը մի քանի լոպի առաջ Ալֆոնսը նրա աչքին պարզապէս բարեհոգի, մի քիչ մեծա-մբռացած տղա էր երեւում և հանկարծ Գրեթերը նրա մեջ տե-սավ դեռևս անհայտ վտանգներով հղի, ահա՛ մի ուժի ներ-կայացուցչին:

— Կենացդ, էռնստ,— ասաց Բինգինգը:— Խմիր. փառա-վոր կոնյակ է՝ «Նապոլեոն»...

— Կենացդ, Ալֆոնս:

Գրեթերը գավաթը դրեց սեղանին:

— Հսիք, Ալֆոնս,— դիմեց նա Բինգինգին,— եղբոր պես, ինձ մի կիլո շաքար տուր քո մտռանից... Երկու փաթեթով՝ ամեն մէկի մեջ կեռ-կեռ կիլո:

— Կտո՞ր շաքար:

— Մեկ է՝ էնքան որ շաքար լինի...

— Եղավ: Բայց շաքարը քո ինչին է պե՞տ... Դու հիմա պիտի ինքդ էլ շաքարի պէտ լինես. ճիշտ չե՞մ ասում...

— Հարկավոր է մեկի բերանը քաղցրացնել...

— Խնդրեմ, բայց ինչ կարիք կա, երբ մենք կարող ենք առանց դրա էլ գործն առաջ տանել: Վախեցնելն անհամեմատ ավելի հեշտ է և ավելի ուժեղ է ազդում: Կարող եմ քո խաթրի համար փորձել...

— Առայժմ կարիք չկա: Ծիշան ասած, սա իսկի կաշառք էլ չէ, այլ, ավելի շատ, մատուցած ծառայութեան փոխա-տուցում:

— Ինչպես կուզես, էոնատ: Իսկ հարսանիքն ինձ մօտ կանենք, չէ՞: Ալֆոնսի պես քավոր ունեցողը չի կորչի:

Դրեբերն արագ կշռադատեց: Ընդամենը քառորդ ժամ անոռջ նա իսկույն տոբիթ կգտնեք մերժելու համար, իսկ հիմա դժվարանում էր որոշել անելիքը:

— Դժվար թե շքեղ հարսանիք անենք... — ասաց նա:

— Այդ արդեն թող Ալֆոնսին: Այսօր դու այստեղ ես գիշերում, այնպես չէ՞: Ի՞նչ միտք ունի զուր վերադառնալ, համազգեստը գլուխը խոթել և լեզուն հանած գորանոց վազել: Ավելի լավ է՝ մնա՛: Աս շքամուտքի բանալին քեզ կտամ և կարող ես ուղած ժամանակ գալ:

Գրեբերը մի վայրկյան աատանվեց:

— Շատ լավ, Ալֆոնս:

Բինդինդի քեֆը բացվեց:

— Այ ի՞նչ եմ ասել... Վերջապե՛ս կարող եմք մի կարգին նստել ու շատախոսել: Մինչև հիմա ոչ մի կերպ չէք ստացվում: Գնանք, ցտ՛ւյց տամ քո սենյակը: — Նա Գրեբերի համազգեստը դրեց թևի տակ ու միաժամանակ նախքան քանշաններին: — Դու ինձ դեռ չես պատմել, թե ինչպես ես սրանք վաստակել: Երևի, ոնց որ պետքն է, ջանք ես թափել...

Գրեբերը գլուխը բարձրացրեց: Բինդինդի դեմքին երևաց նույն արտահայտությունը, որով նա այն օրը լսում էր, թե ինչպես է հարբած էսէսական Հաչնին հպարտանում իբ Ս. 'Ի. ջոկատում կառարած քաջագործություններով:

— Պատմելու առանձին բան չկա... — ասաց նա: — Սրանցով պարզեաաբար եմ հենց այնպե՛ս, ժամանակ առ ժամանակ...:

Ֆրանու Լիզերը զաբմանքով դնում էր Գրեբերի քաղաքացիական կոստյումը և գժվաբությամբ ճանաչեց նրան:

— Ա՛խ, այդ դո՛ւք եք... Ֆրուաչն Կրուզեն, ինչպես ձեզ հայտնի է, տանը չէ:

— Այո, Ֆրանու Լիզեր, դա ինձ հայտնի՛ է...

— Դե, էլ ի՞նչ եք ցանկանում ուրեմն:

Նա հայացքը թշնամաբար հառեց Գրեբերին: Ֆրանու Լիզերի դարչնագույն բաճկոնի վրա փայլում էր սվաստիկա ու-

նեցող կրօնականը: Աջ ձեռքին նա սեղմել էր փռչի սրբելու շորն ալնպես, կարծես պատրաստվում էր Գրեքերի վրա շարակել:

— Ես կուզենայի մի փաթեթ թողնել Ֆրոյլայն Կրուզերի համար. չէի՞ք բարեհաճի նրա սենյակը տանել:

Ֆրաու Լիզերը տատանվեց, ապա վերցրեց շաքարի փաթեթը:

— Ինձ մոտ մի փաթեթ էլ կա... — ասաց Գրեքերը: — Ֆրոյլայն Կրուզերն ինձ պատմել է, թե դուք ինչպիսի՜ անշահախնդրությամբ եք զոհում ձեր ժամանակն ընդհանուրի բարօրության համար... Այստեղ կես կիլո շաքար կա, որ ինձ բուրովին պետք չէ, իսկ դուք երեխա ունեք, որի համար շաքարը խիստ անհրաժեշտ է. ուստի ես ուզում էի ձեզ խնդրել, որ դուք ընդունե՛ք ինձնից այս փոքրիկ նվերը:

Ֆրաու Լիզերը խստաբարո դեմք ընդունեց:

— Մենք սև շուկայից չենք օգտվում: Մենք բավարարվում ենք այն մթերքներով, որ տալիս է մեզ Ֆյուրերը, և հպարտ ենք դրանով:

— Ձեր երեխան նո՞ւյնպես...

— Այո, իմ երեխան նույնպես:

— Ա՛յ, դա իսկական բարձր գիտակցություն է, — դռնից Գրեքերն ու նայեց նրա դարչնագույն բաճկոնակին: — Եթե թիկունքում բոլորն այդպիսի հայացքներ ունենային, ռազմաճակատում զինվորների քեֆին քեֆ չէր հասնի... Բայց այս շաքարը սև շուկայից չէ: Սա այն մթերարածնից է, որ Ֆյուրերը տալիս է արձակուրդ դնացող զինվորներին՝ իրենց հարազատներին տանելու համար: Իմ հարազատներն անհետ կորել են, և դուք կարող եք հանգիստ սրտով ընդունել այս նվերը:

Ֆրաու Լիզերը փոքր-ինչ մեղմացավ:

— Մի՞թե դուք ռազմաճակատից եք եկել...

— Դե իհարկե. ուրիշ էլ որտեղի՞ց:

— Ռուսաստանի՞ց...

— Այո:

— Իմ ամուսինը նույնպես Ռուսաստանումն է...

Գրեքերը ձևացրեց, թե խիստ հետաքրքրված է:

— Ռուսաստանո՞ւմ... Իսկ որտե՞ղ:

— «Կենտրոն» բանակային զորախմբում:

— Փառք ասածու, այնտեղ հիմա հանգիստ է...

— Հանգիստ... Ոչ, այնտեղ բոլորովին էլ հանգիստ չէ: «Կենտրոն» բանակային զորախումբը համառ մարտեր է մղողում. իմ ամուսինն առաջավոր գծումն է:

«Առաջավոր գծում...— մտածեց Գրեբերը.— կարծես թե այնտեղ դեռ առաջավոր գիծ է մնացել...»:

Մի պահ նա ուժեղ ցանկություն զգաց բացատրել Ֆրաու Լիզերին, թե ինչպիսին է իրականությունը՝ առանց Պատվի, Հայրենիքի ու Տյուրերի մասին ասված փբուն խոսքերի, բայց, իսկույն ևնթ, միտքը փոխեց:

— Նա, հավանորեն, շուտով արձակուրդ կդա...— հարցրեց Գրեբերը:

— Կգա, երբ իր հերթը հասնի: Մենք ոչ մի արտոնություն չենք պահանջում: Այո՛, ոչ մի:

— Ես նույնպես չեմ պահանջել,— շոր պատասխանեց Գրեբերը,— ընդհակառակը: Ես վերջին անգամ արձակուրդ եմ ստացել երկու տարի առաջ:

— Եվ միշտ ռազմաճակատում եք եղել:

— Սկզբից ևնթ: Եթե, իհարկե, վիրավորված չե՛մ եղել:

Գրեբերը նայեց այդ պնդաճակատ նացիստուհուն: «Ինչո՞ւ եմ ես այստեղ կանգնել ու արդարանում այս քածի տուաջ...— մտածեց նա,— փոխանակ տեղնուտեղը շանսատակ անելու...»:

Այն սենյակից, որտեղ գրասեղանն էր դրված, դուրս եկավ Ֆրաու Լիզերի երեխան՝ գունաթափ մազերով նիհար մի աղջիկ: Նա, քիթը քչփորելով, աչքերը հռնեց Գրեբերին:

— Իսկ այդ ինչպե՞ս է, որ դուք... քաղաքացիական հադուստով եք...— հարցրեց Ֆրաու Լիզերը:

— Համազգեստս մաքրելու եմ տվել:

— Ահա՛, թե ինչ... Իսկ ես արդեն կարծում էի...

Գրեբերն այդպես էլ չիմացավ, թե նա ինչ էր կարծում: Նա հանկարծ նկատեց Ֆրաու Լիզերի՝ ժպիտից բացված դեպին ատամներն ու մինչև անդամ սարսափեց...

— Դե լավ,— ասաց Ֆրաու Լիզերը.— Շնորհակալ եմ: Ես կվերցնեմ այս շաքարը երեխայի համար...

Նա երկու փաթեթներն էլ ճանկեց, և Գրեբերը նկատեց, թե ինչպես ծանր ու թեթև արեց նրանց: Գրեբերը գիտեր, որ բավական է ինքը հեռանա և Ֆրաու Լիզերն իսկույն բաց կանի էլիզաբեթի համար թողնված փաթեթը: Նրա ուզածն էլ հենց այդ էր: Ի զարմանս յուր, Ֆրաու Լիզերն այնտեղ կգտանի ընդամենը կես կիլո շաքար և... ուրիշ ոչինչ:

— Այ ինչ եմ ասել, Ֆրաու Լիզեր, ցտեսություն:

— Հայլ Հիտլեր.— Ֆրաու Լիզերը սևեռուն նայեց նրան:

— Հայլ Հիտլեր,— պատասխանեց Գրեբերը:

Գրեբերը դուրս եկավ: Շենքի մուտքից ոչ-հեռու, պատին կոթնած, կանգնած էր բարապանը՝ մեծ փորով ու նեղ կրծքով, կարճահասակ մի մարդ: Նա հագել էր գրոհայինի անդրավարտիկ և սապոգներ: Գրեբերը կանգ առավ: Մի՞թե այս խրովիլակն էլ է ինչ-որ բանով սպառնում իրեն:

— Հիանալի եղանակ է...— ասաց Գրեբերը և, սիգարետի տուփը հանելով, մի հատ վերցրեց իրեն, իսկ մնացածը նրան մեկնեց:

Մարդուկն ինչ-որ անհասկանալի բան մրթմրեաց ու սիգարետ վերցրեց:

— Զորացրված ես...— հարցրեց նա, խեթ-խեթ նայելով Գրեբերի քաղաքացիական կոստյումին:

Գրեբերը բացասաբար գլուխը շարժեց: Նա արդեն պատրաստվում էր բարապանի հետ խոսել էլիզաբեթի մասին, բայց միտքը փոխեց՝ կարիք չկար նրա ուշադրությունը հրավիրել էլիզաբեթի վրա...

— Մի շաբաթից հետո նորից կվերադառնամ...— ասաց նա:— Այս էլ շորրորդ անգամն է:

Բարապանն անտարբեր դիտով արեց: Նա սիգարետը բերանից հանեց, դնեց ու ծխախոտի փշրանքը թեց:

— Վա՛տն է,— հարցրեց Գրեբերը:

— Զէ, ինչու, բայց ես, իսկապես ասած, սիգար եմ ծխում:

— Երևի սիգար գտնելն էլ դժվար է, հը՞...

— Բա ինչ էիք կարծում:

— Իմ ծանոթներից մեկը դեռ մի քանի արկղ սիգար ունի: Հարմար առիթով մի քանի հատ կբերեմ. լա՛վ սիգար է: — Ներմուծված է...

— Երեւի: Ես սիգարից բան չեմ հասկանում: Վրան օղակներ կան...

— Օղակը դեռ ոչինչ չի նշանակում: Օղակ կարելի է ամեն խոտի վրա էլ հաղցնել:

— Իմ ծանոթը կրայսլայտեր է: Նա վատերը չի ծխում:

— Կրայսլայտե՞ր...

— Այո: Ալֆոնս Բինդինգ: Իմ ամենալավ ընկերն է:

— Բինդինգը ձեր ընկե՞րն է...

— Մինչև անգամ՝ դասընկերը: Ես հենց նրա մոտից եմ գալիս: Նա և էսէսական շտուրմբաննֆյուրեր Ռիդեն իմ հին ընկերներն են: Հիմա էլ Ռիդեի մոտ եմ գնում:

Բարապանը նայեց Գրեբերին, և Գրեբերը հասկացավ նրա հայացքի իմաստը: Բարապանի գլխում պարզապես չէր տեղավորվում այն միտքը, թե ինչո՞ւ է բժշկական խորհրդական Կրուզեն համակենտրոնացման ճամբարում նստած, եթե Բինդինգն ու Ռիդեն Գրեբերի հին ընկերներն են...

— Աննշան թյուրիմացություն է... Հիմա այդ գործը պարզվում է, — անտարբեր ասաց Գրեբերը, — և շուտով ամեն ինչ կհարթվի: Ինչ-որ մեկին անախորժ անակնկալ է սպասում: Երբեք պետք չէ շտապել. այնպես չէ՞...

— Ծիշոտ է, — համողված պնդեց բարապանը:

Գրեբերը նայեց ժամացույցին:

— Դե, իմ գնալու ժամանակն է: Սիգարի մասին չեմ մոռանա:

Նա շարունակեց իր ճանապարհը:

«Որպես սկիզբ կաշառքը վատ շտտացվե՞ց...» — մտածեց նա, սակայն շուտով անհանգստությունը նորից պաշարեց նրան: Գուցե նա սխալ՝ գործեց... Հանկարծ նրան իր սեփական վարքը երեխայություն թվաց: Հավանաբար, իր այս արածներից ոչ մեկն էլ պետք չէր անել: Նա կանգ առավ ու ինքն իրեն զննեց: Անիծյալ քաղաքացիական փալաս...

Հանկարծ Գրեբերին թվաց, թե ամեն ինչ այդ հագուստի երեսից էր: Նա փոքձում էր խուլս առլ դինվորականություն:

նից ու նրա ճնշումից, ուզում էր իրեն զգալ ազատութեան մեջ, բայց իսկույն ևեթ իրեն զտալ սարսափի ու անվստահութեան ոլորտում...

Նա մտածեց, թե էլ ինչ կարելի է նախաձեռնել: Էլիզաբեթին նա մինչև երեկո չի կարող տեսնել... Գրեբերն արդեն անիծում էր իրեն, որ Էլիզաբեթին դրդեց գնալ տեղեկանքների ետևից: «Լա՛վ պաշտպան եմ, խոսք չկա...— մտածում էր նա:— Դեռ երեկ առավոտյան հավատացնում էի, թե ամուսնությունն Էլիզաբեթի համար պաշտպանությունն էլ ինի, իսկ այսօր արդեն ծուղակ գարձալ...»:

— Այդ ինչ է, ձե՛ռ եք առնում, երիտասարդ...— կոպտաբար գոռաց մեկը Գրեբերի վրա:

Գրեբերը դուխը բարձրացրեց: Նրա առաջ կանգնած էր կարճիկ մի մայր:

— Չե՛ք հասկանում, թե ինչ պատասխանատու ժամանակ է հիմա, անպատկառի մեկը...

Գրեբերը մի քանի վայրկյան տարակուսած նրան էր նայում: Հետո՝ հասկացավ: Նա պատվի էր բռնել մայրին, մոռացած, որ ինքը քաղաքացիական հագուստով է: Մերուկը դրա մեջ ծուղր էր տեսել...

— Ներեցեք...— քրթմնջաց Գրեբերը, — ես չէի ուզում ձեզ վիրավորել...

— Ի՛նչ... Դուք դեռ հիմար կատակնե՛ր եք թույլ տալիս ձեզ: Ինչո՞ւ բանակում չեք...

Գրեբերն ուշադիր զննեց ժերուկին: Դա այն նույն մայրն էր, որ մի անգամ երեկոյան արդեն գոռացել էր իր վրա, երբ ինքն Էլիզաբեթի հետ կանգնած էր նրանց տան մոտ:

— Մորթապաշտի մե՛կը... Խրամատավորվե՛լ եք թիկունքում... Դուք պիտի ամսթից գետինը մտնե՞ք՝ փոխանակ միմոսություն անելու...— դռում էր մայրը:

— Դե հերիք է փրփրեք...— բարկացած ընդհատեց նրան Գրեբերը:— Եվ, ընդհանրապես, ո՞ր նախալիքի անդուկից եք դուք դուրս եկել... Դե, հայդա, նորից դեպի ձեր նավթալիներ:

Մայրի աչքերը խելագարի աչքեր գարձան: Նա ոտքից գլուխ կարմրատակել էր և հերսից շնչասպառ էր լինում:

— Ես կհրամայեմ ձերբակալել ձեզ,— խոխոաց նա։

— Դուք շատ լավ գիտեք, որ իրավունք չունեք այդ անելու... Իսկ հիմա՝ հանդիստ թողեք ինձ։ Դուք էիք գլխիս պահաս...

— Դուք կաշկա...— երեւի մայրն ուզում էր էլի, ինչ-որ բան գոռալ, բայց անսպասելիորեն մի քայլ մոտեցավ Գրեբերին ու սկսեց նրան հոտոտել՝ լայնացնելով իր մազմզոտ ունգերը։ Նրա դեմքը զգվանքից ծամածուլեց...— Ահա թե ինչ... Հասկանալի է, թե ինչու ձեզ բանակ չեն տարել... Թյո՛ւ, ղղիկ, դուխի քսած քած, շալվար հագած բոզ...

Նա նորից զգվանքով թքեց, ապա սրբեց իր խոզանակի պես ցցված սպիտակ բեղերը և, մի անգամ էլ Գրեբերին ոտքից զլուխ արհամարհունքով շափելով, հեռացավ։

Անիծյա՛լ բուրավետ աղ... Գրեբերը հոտոտեց իր ձեռքը և այժմ ինքն էլ սուր հոտ առավ։ «Բոզ...— մտովի կրկնեց նա։— Բայց մի՞թե ես շատ բանով եմ տարբերվում բոզից։ Ահա թե ուր կարող է հասցնել մարդուն սարսափը յուրայինների բախտի նկատմամբ... Ֆրաու Լիզերը, բարապանը... Ես, թվում է, թե ամեն ինչի ընդունակ եմ... Գրողը տանի, այնուամենայնիվ ինչքան արագ ցած գլորվեցի ես առաքինության բարձունքներից...»։

Նա կանգ առավ գնստապոյի շենքի առաջ։ Դարբասի մոտ, հորանջելով, քայլում էր մի ջահել էսէսական։ Շենքի մուտքից, բարձր ծիծաղելով, դուրս եկան մի քանի էսէսական սպաներ, սպա գողեգող մուտքին մոտեցավ տարեց՝ մի մարդ։ Նա մի պահ ոտքը կախ գցեց, նայելով վերևի հարկի լուսամուտներին, գրպանից ինչ-որ թուղթ հանեց, նորից կարդաց, նայեց իր շուրջը, ապա՝ երկնքին և վարանոտ մոտեցավ ժամապահին։ Էսէսականն անտարբերությամբ կարդաց ծանուցագիրն ու ներս թողեց նրան։

Գրեբերն աչքերը հառեց լուսամուտներին և նորից համակվեց սարսափով՝ ավելի խեղդող, ծանր ու կպշուն, քան մինչև այդ։ Նա գիտեր սարսափի բազմաթիվ տեսակներ՝ մութ ու տանջող սարսափ, սարսափ, որից մարմինն ընդար-

մանում է ու շնչառութիւնը կանգ առնում, և, վերջին մեծ սարսափը՝ կենդանի էակի սարսափը մահւիւան հանդեսը:

Սակայն այս սարսափն ուրիշ էր՝ սպառնալից էր ու անորոշ, գալարվող ու կոկորդը սեղմող: Կաշուն մի սարսափ էր սա, որ կարծես տպականում ու քայքայում է մարդուն: Անորոշալի էր սա և անհաղթահարելի՝ այս անզորութիւնն ու ապականիչ տարակուսանքի սարսափը. այլասերող սարսափ էր սա, սարսափ՝ ուրիշի համար, անմեղ պատանդի ու անօրենութեան զոհի համար, սարսափ՝ կամայականութեան, իշխանութեան և ավտոմատ անմարդկայնութեան հանդեսը՝ մեր ժամանակի սև սարսափը...

Հերթափոխից շատ առաջ Գրեբերն արդեն սպասում էր ֆարրիկայի դարբասի մոտ: Մինչև էլիզաբեթի երևալը բավական ժամանակ ունցավ: Գրեբերն արդեն սկսել էր անհանգրստանալ, թե էլիզաբեթին ձերբակալել են, երբ վերջապես նկատեց նրան: Սկզբում էլիզաբեթը Գրեբերին քաղաքացիական հագուստով չճանաչեց, ապա ծիծաղեց:

— Դու դեռ բոլորովին պատանի ես... — ասաց նա:

— Ես ինձ բոլորովին էլ պատանի չեմ զգում, այլ ավելի շուտ՝ հարյուրամյա ծերունի:

— Ինչո՞ւ. ի՞նչ է պատահել... Չլինի՞ թե ստիպված ես ժամանակից շուտ վերադառնալ ռազմաճակատ:

— Ո՛չ. այդ իմաստով ամեն ինչ կարգին է:

— Դու քեզ ծեր ես զգում, որովհետև քաղաքացիական հագուստով ես...

— Չգիտեմ, բայց այնպես եմ զգում, կարծես թե այս անիծյալ կոստյումի հետ միասին ուսերիս եմ առել հնարավոր բոլոր հոգսերը...

— Ի՞նչ արիւր փաստաթղթերի համար:

— Ամեն ինչ... — պատասխանեց էլիզաբեթը շողացող հայացքով: — Ես դեռևս ճաշի ընդմիջմանը վաղեցի և պետք հղած գիմումները տվի:

— Բոլո՞րը... — արձագանքեց Գրեբերը: — Այդ դեպքում էլ անելիք չի մնում:

— Իսկ ի՞նչ պիտի արվեր էլի...

— Ոչինչ: Պարզապես ես հանկարծ վախեցա: Գուցե

պետք չէ՞ր այս բոլորն սկսել. գուցե սա քեզ կարող է վնասել...

— Ի՞նչ... ի՞նչ կերպ:

Գրեթե չհասկացում էր.

— Ես լսել եմ, որ նման դեպքերում երբեմն հարցում են անում դեատապոյին... Գուցե չարժե՞ր եղածը փորփրել...

Էլիզաբեթը կանգ առավ:

— Ահա ամբողջ եղածը... Բայց, չգիտեմ ինչու, ես հանկարծ սկսեցի վախենալ:

— Դու կարծում ես, թե ինձ կարող են ձերբակալել այն բանի համար, որ մենք ուզում ենք ամուսնանալ...

— Ոչ. այդ չէ:

— Իսկ էլ ի՞նչ... Կարծում ես, կարող են պարզել, թե իմ հայրը համակենտրոնացման ճամբարումն է:

— Ոչ էլ այդ,— ընդհատեց նրան Գրեթերը:— Ինչ-ինչ, այդ նրանք մեղանից լավ գիտեն... Բայց, թերևս, ավելի բարվոք կլիներ ուղադրություն չհրավիրել քո անձի վրա: Գեատապոյից ամեն ինչ սպասելի է... Հանկարծ ու որե՞ մեկի խելքին մի հիմար բան փչի... Դու հո լավ գիտես, թե ինչպես է այդ կատարվում: Այստեղ օրինականություն մասին խոսք էլ չի կարող լինել...

Էլիզաբեթը մի պահ լռեց, ապա հարցրեց.

— Իսկ հիմա ի՞նչ անենք...

— Ես ամբողջ օրը մտածել եմ և հասկացա, որ, ճիշտն ասած, այլևս ոչինչ հնարավոր չէ անել: Դիմումները ետ վերցնել, կնշանակի ուղադրությունն ավելի ևս սևեռել իր վրա:

Էլիզաբեթը գլխով արեց և մի տեսակ օտարոտի նայեց նրան:

— Գուցե, այնուամենայնիվ, փորձենք...

— Ուշ է, Էլիզաբեթ: Հարկավոր է ռիսկ անել ու սպասել: Նրանք շարունակեցին քայլել: Ֆաբրիկան դռնվում էր մի փոքրիկ հրապարակի վրա, աչքի ընկնող տեղում: Գրեթերն ուղադրությամբ ֆաբրիկային էր նայում:

— Այս տեղը ոչ մի անգամ չե՞ն ուժակոծել, ինչ է...

— Դեռ ոչ:

— Շենքը համարյա թե քողարկված չէ։ Հեշտությամբ կարելի է դիտի ընկնել, որ ֆարքիկա է։

— Մենք մեծ տարողությամբ ալյաստարաններ ունենք։

— Հուսալի՞ են...

— Քիչ թե շատ։

Գրեբերը նայեց էլիզաբեթին։ Նա քայլում էր իր կողքով, բայց իրեն չէր նայում։

— Միայն, ի սեր աստծո, ճիշտ հասկացիր ինձ,— ասաց նա։— Ես ինձ համար չեմ վախենում, այլ՝ քեզ համար։

— Ինձ համար կարող ես չվախենալ...

— Իսկ դու չե՞ս վախենում։

— Ես արդեն ապրել եմ վախի բոլոր հնարավոր տեսակները... Նորի համար այլևս ուժ չունեմ։

— Իսկ ես ունեմ,— ասաց Գրեբերը։— երբ սիրում ես՝ ծնվում ես նորանոր վախեր, որոնց մասին առաջ գաղափար էլ չունեիր...

Էլիզաբեթը շուտ եկավ գեպի Գրեբերը։ Հանկարծ նա ժրպտաց։ Գրեբերը նայեց նրան։

— Ես չեմ մոռացել այն, ինչ նախանցյալ օրն ասացի։ Բայց մի՞թե պարտադիր է նախ ստրասսի զգալ, որպեսզի հետո համոզվես, թե որևէ մեկին սիրում ես։

— Ձդիտեմ, բայց կարծում եմ, որ դա օգնում է։

— Անիծյալ կոստյում։ Ես այլևս սա չեմ հագնի... Իսկ ես, հիմարս, կարծում էի, թե քաղաքացիական հաղուստ հազնոդների քեֆին քեֆ չի հասնի...

Էլիզաբեթը ծիծաղեց։

— Ուրեմն ինչ կա-չկա կոստյումի մե՞ջ է...

— Ոչ,— առարկեց նա թեթևացած,— նրա մեջ, որ ես վերստին ապրում եմ։ Ապրում եմ և ապրել եմ ուզում։ Իսկ վախը երևի միշտ ուղեկցում է այդ զգացմանը։ Ամբողջ օրը սիրտս անհանգիստ էր։ Հիմա, երբ քեզ տեսա՝ թեթևացա։ Զարմանալի բան է՝ ինչքան քիչ է պետք մարդուն, որպեսզի նա վախ զգա...

— Եվ սեր...— ասաց Էլիզաբեթը։— բարեբախտաբար՝ նաև սեր։

Գրեբերի հայացքը կանգ առավ նրա վրա։ Էլիզաբեթը

քայլում էր նրա կողքով թեթև ու անհոգ: «Ինչքան է փոխվել...—մտածեց Գրեքերը:—Նա փոխվում է ամեն օր: Առաջ նա վախենում էր, իսկ ես՝ ոչ, իսկ հիմա ճիշտ հակառակն է»:

Նրանք Հիտլերալաց դուրս եկան: Եկեղեցուց այն կողմ բոցավառվում էր մայրամուտը:

— Այս որտե՞ղ է նորից այրվում...— հարցրեց էլիզաբեթը:

— Ոչ մի տեղ: Պարզապես մայրամուտ է:

— Մայրամու՞տ... Հիմա այդպիսի բաների մասին մի տեսակ չես էլ մտածում. ճի՞շտ է:

— Այո:

Նրանք շարունակեցին քայլել: Մայրամուտն ավելի ու ավելի էր բոցավառվում: Մարող արևի ցուքերն ընկնում էին նրանց ձեռքերի ու դեմքերի վրա: Գրեքերը նայում էր անցորդներին: Հանկարծ նա նրանց տեսավ բոլորովին այլ կերպ, քան մինչ այդ:

Նրանցից ամեն մեկը մարդ էր և ուներ իր ուրույն բախտը:

«Ճեշտ է մեղադրել ուրիշներին, կամ անվախ լինել, երբ ոչինչ չունես...— մտածեց նա:— Իսկ երբ որևէ թանկադին բան ունես՝ ամբողջ աշխարհը փոխվում է աչքիդ: Ամեն ինչ և՛ հեշտ է դառնում, և՛ գծվար՝ երբեմն նույնիսկ անտանելի: Այսպիսի դեպքում էլ քաջություն է հարկավոր, բայց բոլորովին ուրիշ տեսակի քաջություն: Այն ուրիշ կերպ է կոչվում և, ճիշտն ասած, դեռ նոր է սկսվում...»:

Գրեքերը խորունկ հառաչեց: Նա իրեն զգում էր այնպես, կարծես վերադարձել էր թշնամու թիկունքում կատարվող վտանգավոր առաջադրանքից՝ թեև վտանգը բոլորովին էլ չի նվազել, բայց գոնե մի որոշ ժամանակ թաքստոցում ես գտնվում...

— Ինչ զարմանալի է,— ասաց էլիզաբեթը:— Երևի իսկապես արդեն դարուն է: Այս փողոցում ամեն ինչ ավերված է... Ուրեմն էլ որտեղի՞ց եմ ես, այնուհանդերձ, մանուշակի հոտ առնում...

XVIII

Բեռիսերն իր իրերն էր հավաքում։ մյուսները շրջապատել էին նրան։

— Վերջը գտա՞ր կնոջդ, թե՞ չէ։— հարցրեց Գլխերը։

— Այո, բայց...

— Որտե՞ղ...

— Փողոցում, — պատասխանեց Բեռիսերը։ — Նա կանգնած էր Կելլերշտրասսեի ու Բիրշտրասսեի անկյունում, այնտեղ, ուր առաջ հովանոցի խանութ կար։ Սա սկզբում նույնիսկ շճանաչեցի նրան։

— Իսկ նա որտե՞ղ է եղել այժման ժամանակ։

— Էրֆուրտի մոտ գտնվող ճամբարում։ Դե, ուրեմն, տեղանք դրեք։ Կանգնած է նա, ուրեմն, խանութի մոտ, իսկ ես նրան չեմ էլ տեսնում։ Անցնում եմ կողքով և մեկ էլ տեսնեմ ձայն է տալիս՝ «Օտտո, դու ինձ չե՞ս ճանաչում...»։ — Բեռիսերը լռեց ու մի հալացք նետեց զոբանոցի վրա։ — Բայց, տեղանք արեք, տղերք. ախր ինչպես կարելի է ճանաչել թիկնոջ, որը քառասուն կիլո պակասել է...

— Այդ ո՞ր ճամբարումն է նա եղել։

— Չգիտեմ։ Կարծեմ «Երկրորդ անտառային»-ում։ Կարող եմ հարցնել։ Լսելո՞ւ եք, վերջապես, թե՞ չէ... Սա նայում եմ նրան ու ասում՝ «Ալվա, մի՞թե այդ դու ես...»։ «Սա եմ, Օտ-

տո,— պատատախանում է նա:— Ես կարծես նտխազգում էի, որ դու արձակուրդ ես ստացել և եկա այստեղ: Իսկ ես նախում եմ նրան, նայում ու լռում: Ախր, հասկանում եք, հաղթանդամ կին էր նա, իսկ և իսկ բեռնակիր ձի, իսկ հիմա իմ առաջ կանգնած է նախկինից երկու անգամ ավելի նիհար, հիսուն կիլոյանոց մի շարժական կմախք, որի վրայի շոբերը կարծես կախված լինեն կախարանից... Դե, ինչ ասեմ, փայտե ձողը քեզ օրինակ...:

Բետխերը փնջաց:

— Ինչպիսի՞ հասակ ունի նա,— հետաքրքրվեց Ֆելդմանը:

— Հը...:

— Ասում եմ ինչպիսի՞ բռլ ունի քո կինը:

— Մոտավորապես մի մետր վաթսուն սանտիմետր: Ի՞նչ կա որ...:

— Նշանակում է նրա քաշը հիմա նորմալ է:

— Նորմալ... Խելքդ թոցրե՞լ ես, ինչ է...— Բետխերը աչքերը չոեց Ֆելդմանի վրա:— Նորմալ է դուցե քեզ համար, բայց ոչ թե ինձ... Ախր, նա կարծես տաշեղ լինի... Քեք եմ ես այդպիսի նորմալ քաշի վրա: Ես ուզում եմ իմ կնոջը ետ ստանալ այնպիսի վիճակում, ինչպես առաջ էր, երբ կարելի էր մեջքին ընկույզ ջարդել... Թե չէ հիմա նբա լիտիկ հետույքի տեղը երկու խեղճ ու կրակ լոբի է մնացել... Հանուն ինչի՞ էի, ուրեմն, ես արյուն թափում... Հանուն գրա՞, ինչ է...:

— Ի՞նչ արյուն էիր թափում հանուն մեր պաշտելի Ֆյուրերի ու սիրելի հայրենիքի և ոչ թե քո կնկա մասցու քաշի համար,— ասաց Ռայտերը:— Երեք տարի է ռադմանակատում ես և ժամանակն է, որ հասկանաս...:

— Մասցու քա՞շ... Ես ե՞րբ եմ մասցու քաշի անուն տվել...— Բետխերն իր շար ու անօգնական հայացքն ուղղում էր մեկ սրան, մեկ նրան:— Ես կենդանի քաշի մասին էի ասում: Մնացածի՞ ասել եմ, հա՞...:

— Կաց...— Ռայտերը նախազգուշաբար ձեռքը բարձրացրեց.— ինչ ուզում ես ասա, միայն թե՛ մտքումդ... Եվ դեռ գոհ եզիր, որ կինդ կենդանի է:

— Ես գոհ եմ ու գոհ. բայց չէ՞ր կարելի արդյոք համ կենդանի մնալ, համ էլ առաջվա պես՝ թխլիկ...:

— Լսիր, Բեախեր,— ասաց Ֆելդմանը,— իմ կարծիքով նրան կարելի է նորից շաղացնել...

— Հա՛... Իսկ ինչո՞ւ... Այն փշրանքներով, որ քարտերով տալի՞ս են...

— Փորձիր թաքուն բան-ման ճարել ու կերակրել:

— Ձեզ համար հեշտ է խոսել ու խորհուրդներ տալ...— դառնությամբ ասաց Բեախերը.— իսկ ինձ ընդամենը երեք օր է մնում... Երեք օրում ես նրան ո՞նց շաղացնեմ: Եթե նա նույնիսկ ձկան յուղի մեջ լողանա և օրը յոթ անգամ ուտի, էլի հազիվ թե մեկ-երկու կիլո ավելանա... Իսկ դա նրա համար ինչ է որ... է՛հ, տղերք, գործերս խառաք են...

— Ինչի են խառաք... Իսկ քո գնդիկ տնտեսուհի՞ն... Յուզայնության համար նա հերիք չէ՞, ինչ է...

— Հենց վատն էլ դա է... Ախր, ես կարծում էի, թե հենց որ կինս վերադառնա, էլ տնտեսուհու մասին չեմ մտածի: Զէ՛ որ ես ընտանիքի տեր եմ և ոչ թե բողաքածի մեկը: Իսկ հիմա արի ու տես, որ տնտեսուհին ինձ ավելի է դուր գալիս...

— Դու, ախարեքս, պարզվում է, որ շատ թեթևամիտ արարած ես...— ընդմիջեց Ռայտերը:

— Ու, ես իսկի էլ թեթևամիտ չեմ... Ամբողջ ցավն այն է, որ ես տանջվում եմ այս բոլորից... Իսկ թվում է, թե կարող էի դո՛հ լինել... Դուք որտեղից սա հասկանաք, վայրենիներ...

Բեախերը մոտեցավ իր պահարանին և մնացած իրերը տեղավորեց ուսապարկի մեջ:

— Իսկ դու գոնե դիտե՞ս, թե որտեղ պիտի կնոջդ հետ ապրես,— հարցրեց Գրեբերը:— Թե՞ ձեր բնակարանն անշնորհ է մնացել...

— Ի՞նչ անվնաս, ի՞նչ բան... Պարզ է, որ ռմբակոծել ենք Քայց ես կնախընտրեմ փլատակների մեջ մի կերպ յուրա գնալ: քան թեկուզ մի օր մնալ այստեղ: Ամբողջ ցավն այն է, որ կինս ինձ այլևս դուր չի գալիս... Ես, իհարկե, նրան սիրում եմ. դե, ինչքան չլինի, մարդ ու կին ենք. բայց նա, իր հիմիկվա տեսքով, ինձ բոլորովին դուր չի գալիս... Զեմ կարողանում և վերջ: Ինչ անեմ... Եվ նա, իհարկե, զգում է այդ:

— Իսկ մինչև արձակուրդի վերջը շա՞տ է մնացել...

— Երեք օր:

— Եվ դու չե՞ս կարող այս վերջին օրերը... Դե, ոնց տեսեմ... ձևացնել էլի...

— Կինն, ախպերս, անկողնում այս կամ այն կերպ կարող է ձևացնել...— Հանգիստ պատասխանեց Բեռտեբերը.— Իսկ տղամարդը՝ ոչ... Հավատա, ավելի լավ կլինի, որ ես դնացած լինեի՝ առանց նրան տեսնելու... Թե չէ՝ երկուսս էլ տանջվում ենք:

— Նա վերցրեց իր իրերն ու դուրս եկավ: Ռայտերը նայեց նրա հուսից, ապա դարձավ Գրեբերին:

— Իսկ դու ի՞նչ ես մտադիր անել...

— Հիմա կգնամ պահեստի գումարտակը և, համենայն դեպս, կպարզեմ, թե էլ ինչ թղթեր են հարկավոր:

Ռայտերը քմծիծաղ տվեց:

— Բո բարեկամ Բեռտեբերի անհաջողությունը քեզ չի՞ վախեցնում, հը՞...

— Ոչ: Ինձ բոլորովին ուրիշ բան է վախեցնում...

— Մանր իրադրություն է...— ասաց գրագիրը, երբ Գրեբերը պահեստի գումարտակ եկավ:— Մանր իրադրություն է ռազմաճակատում: Դու գիտե՞ս, թե ինչ են անում փոթորկացին կրակի ժամանակ...

— Թաքստոց են փախչում,— պատասխանեց Գրեբերը,— այդ երեխան էլ գիտի... Ասենք ինձ ինչ՝ ես արձակուրդի մեջ եմ...

— Քեզ թվում է, թե դու արձակուրդի մեջ ես...— ուղից նրան գրագիրը:— Ինչ կտաս, եթե ես քեզ հենց այսօր ստացված մի հրաման ցույց տամ...

— Ցույց տուր. հետո կերևա...

Գրեբերը գրպանից հանեց սիգարետի տուփն ու դրեց սեղանին: Նա զդաց, թե ինչպես իր սիրտն անհանգիստ խփեց:

— Իրադրությունը ծանր է,— կրկնեց գրագիրը,— կորուստները մեծ են և շտապ համալրում է պահանջվում. բոլոր այն արձակուրդայինները, որոնք հարգելի պատճառ չու-

նեն, ամփոջապես պիտի ուղարկվեն իրենց զորամասերը։
Հասկացա՞ր...

— Այո։ Բայց ինչ ասել է «հարգելի պատճառ»...

— Դե, հարազատներից որևէ մեկի մահը, ընտանեկան
անհետաձգելի գործեր, ծանր հիվանդություն...

Գրագիրը սիգարետի տուփը վերցրեց։

— Այսպես, ուրեմն, չքվիր և այստեղ մի՛ երևա։ Եթե քեզ
չդտնեն, չեն էլ կարող հետ ուղարկել։ Խուսափիր զորանոցից՝
ինչպես ժանտախտից։ Թաքնվիր որևէ տեղ, մի՞նչ և արձա-
կուրդը լրանա, և նոր միայն ներկայացիր։ Ի՞նչ ես կորցնում.
ինչի՞ մեջ պիտի քեզ մեղադրեն՝ նրա մեջ, որ ժամանակին
չե՞ս հայտնել հասցեդ փոխելու մասին... Բայց չէ՞ որ մեկ
է, դու ուղմաճակատ ես մեկնում, և վերջ։

— Ես ամուսնանում եմ, — ասաց Գրեքերը. — դա հարգե-
լի՞ պատճառ է...

— Ամուսնանո՞ւմ ես...

— Այո. հենց գրա համար էլ եկել եմ։ Ուզում եմ իմա-
նալ, թե ղինվորական զբոսայգից րացի, ի՞նչ փաստաթղթեր
են պետք։

— Ամուսնություն... Դա միզուցե և հարդելի պատճառ է...
կրկնում եմ՝ միզուցե... — Գրագիրը սիգարետը բերանը տա-
րավ. — Այո, իմ կարծիքով՝ հարգելի է, բայց ինչո՞ւ զուր տե-
ղը բախտի հետ խաղալ... Քեզ, որպես ճակատալինի, հա-
տուկ տեղեկանքներ պետք չեն, իսկ եթե որևէ բան պետք դա՛
արի ինձ մոտ և ես ամեն ինչ այնպես կձևակերպեմ, որ ասել-
խոսելու տեղ չլինի... Կարգին շոր-մոր ունե՞ս... Թե չէ, այդ
փալատով հո չե՞ս կարող ամուսնանալ։

— Այստեղ չի՞ կարելի համագգեստը փոխել...

— Գնա մթերապահի մոտ, — ասաց գրագիրը, — բացա-
տրիր, որ ամուսնանում ես, և ասա, որ ես եմ ուղարկել։
Մոտդ էլ սիգարետ չկա՞...

— Ոչ. բայց կաշխատեմ մի տուփ էլ ճարել։

— Ես ինձ համար չեմ ասում, այլ ֆելդֆեբելի համար։

— Տեսնենք... Հա, դու չգիտե՞ս, թե ճակատալինի հետ
ամուսնանալու դեպքում հարսնացուից որևէ լրացուցիչ փաս-
տաթուղթ պահանջո՞ւմ են։

— Գաղափար չունեմ: Կարծում եմ, որ ոչ 25՝ որ այդ ամենը ձեռաց է արվում:— Գրագիրը նայեց ժամացույցին:— Դե, ուղղակի պահեստ վազիր: Ֆելդֆերելը հիմա այնտեղ է:

Գրեբերը գնաց դեպի շենքի թևի մասը: Պահեստը դռնըվում էր ձեռնահարկում: Գիրուկ ֆելդֆերելի մի աչքը տարբերվում էր մյուսից՝ մեկն անբնական կապույտ էր, համարյա թե մանիշակագույն, իսկ մյուսը՝ բաց-շագանակագույն:

— Ինչ ես աչքերդ շոնել,— գոռաց նա,— ապակե աչք չե՞ս տեսել, ինչ է:

— Տեսել եմ. բայց ինչո՞ւ է բոլորովին ուրիշ գույնի:

— Որովհետև իմը չի, հիմարի գլուխ...— ֆելդֆերելը մատով թևկթևացրեց իր կապույտ փայլուն աչքը:— Երեկ իմ քնկերոջից եմ փոխարինաբար վերցրել: Իմը՝ շագանակագույնն, ընկել է: Սբանք շատ փխրուն բաներ են: Հարկավոր է ցելուլոզիդից պատրաստել և ոչ թե ապակուց:

— Բայց այդ դեպքում էլ, հրակայուն չեն լինի...

Ֆելդֆերելը նայեց Գրեբերին, տնտղեց նրա շքանշաններն ու քմծիծաղեց.

— Այդ էլ է ճիշտ... Իսկ քեզ համար այստեղ, այնուամենայնիվ, համազգեստ չկա: Շատ ցավում եմ: Եղածը՝ քոնից ավելի վատ է:

Նա իր կապույտ փայլուն աչքը հառեց Գրեբերին: Շագանակագույնն՝ անփայլ էր: Գրեբերը մի տուփ սիգարետ դրեց սեղանին: Ֆելդֆերելն իր շագանակագույն աչքը սահեցրեց տուփի վրայով, ապա ներս դնաց ու համազգեստը ձեռքին վերադարձավ:

— Սա էր մնացել...

Գրեբերը համազգեստին ձեռք չավեց: Նա գրպանից հանեց կոնյակի տափակ շիշը, որ, համենայն դեպս, վերցրել էր իր հետ, և գրեց սիգարետի տուփի կողքին: Ֆելդֆերելը նորից անհետացավ, ապա վերադարձավ, բերելով մի ավելի լավ բաճկոն և մի, համարյա թե նոր, շալվար:

Գրեբերը նախ զբաղվեց շալվարով: Իր սեփական շալվարը մի քանի տեղից կարկատված էր: Նա շուռումուռ տվեց նոր շալվարը և նկատեց, որ մթերապահը շալվարն այնպես է ծալել, որ նրա վրայի ձեռքի ափի մեծությամբ բիծը չերևա:

Նա լուռ նայում էր մեկ շավարի բծին, մեկ՝ կոնյակին:

— Սա արյան հետք չէ,— ասաց ֆելդֆեբելը,— այլ ձի-
թապաղի ընտիր յուղի հետք: Այս շավարի տերը իտալիա-
յից էր եկել: Բենդինով մաքրիր և տեղն էլ չի մնա...

— Եթե դա այդքան հեշտ էր, ինչո՞ւ տերը չմաքրեց, այլ
փոխեց ուրիշ շավարի հետ:

Ֆելդֆեբելը ժպտաց, բաց անելով լնդերը:

— Տեղին հարց: Բայց այդ տիպն ուզում էր այնպիսի
համազգեստ ստանալ, որից ուղմաճակատի հոտ գար... Մո-
տավորապես քոնի նման: Նա երկու տարի շավար էր մաշել
Միլանում, զինվորական գրասենյակում, իսկ իր հարսնա-
ցուին նամակներ էր գրել... իբրև թե ուղմաճակատից, Հս
նա չէ՞ր կարող դրանից հետո տանը երևալ նոր շավարով,
որի վրա թափվածը ընդամենը մի ափսե սալաթ էր... Ազնիվ
խոսք, սա ինձ մոտ եղած ամենալավ շավարն է:

Գրեքերն, իհարկե, չհավատաց, բայց նրա մոտ այլևս
ոչինչ չկար և նա ավելի լավը սակարկել չէր կարող...

— Դե լավ,— ասաց ֆելդֆեբելը,— ես մի ուրիշ առա-
ջարկ ունեմ՝ թող քո այդ հնոտին էլ քեզ մնա... Այսպիսով
դու, բացի եղածից, կունենաս նաև դրսի հագուստ: Եղա՞վ:

— Մի՞թե հինը ձեզ հաշվետվության համար սլետք չէ...

Ֆելդֆեբելն արհամարհական մի շարժում արեց: Արևի
փոշոտ շողը լուսամուտից ընկավ նրա կապույտ աչքին:

— Հաշիվը վաղուց է խառնվել... Ասենք հիմա ինչը չի
խառնվել որ... Կարո՞ղ ես ասել...

— Ոչ:

— Տեսնո՞ւմ ես...— եղրափակեց ֆելդֆեբելը:

Քաղաքային հիվանդանոցի կուղքով անցնելիս Գրեքերը
հանկարծ կանգ առավ: Նա հիշեց, որ խոստացել է այցելել
Մուտցիդին: Մի վայրկյան նա տատանվեց, ապա, այնուա-
մենայնիվ, ներս մտավ: Նրա մեջ հանկարծ սնահավատ մի
պզտցում ծագեց, թե կարելի է, բարի գործեր անելով, բախ-
տը կաշառել:

Անդամահատվածները գտնվում էին երկրորդ հարկում:
Առաջին հարկում ծանր վիրավորներն էին և նոր վիրահատ-

վածները: Օդային հարձակման դեպքում, վերջիններին կարելի էր, առանց որևէ դժվարության, տեղափոխել ապաստարան: Անդամահատվածներին անօդնական չէին համարում, դրա համար էլ երկրորդ հարկ էին տարել: Օդային տաղնապի մամանակ նրանք կարող էին իրար օդնել: Նա, ում ոտքերն էին կտրված, կարող էր, անհրաժեշտության դեպքում, կախվել իր երկու կոնատ ընկերների վզից և մի կերպ հասնել ապաստարան, քանի դեռ անձնակազմն ղրաղված էր ծանր վիրավորների փրկության:

— Այդ դո՛ւ ես... — զարմացավ Մուսցիզը, Գրեբերին տեսնելով, — իսկի չէի կարծում, թե կգաս:

— Ես էլ... Բայց, ինչպես տեսնում ես, եկա:

— Կեցցես, էճեստ: Ի դեպ, Շտոկմանն էլ է այստեղ: Դու, կարծեմ, նրա հետ Աֆրիկայում ես եղել:

— Այո:

Շտոկմանը, որի աջ թևը չկար, երկու ուրիշ հաշմանդամների հետ սկատ էր խաղում:

— Էճեստ, իսկ քո՞ որ տեղն է... — ակամայից շափելով նրան ոտքից գլուխ և վիրավորման հետքեր փնտրելով, հարցրեց նա:

— Ոչ մի տեղը... — պատասխանեց Գրեբերը: Բոլորը նրան նայեցին, և բոլորի դեմքի արտահայտությունն էլ նույնըն էր, ինչ Շտոկմանինը... — Ես արձակուրդ եմ եկել... — շփոթված ավելացրեց նա, իրեն համարյա թե հանցավոր զգալով, որ ողջ ու առողջ է մնացել:

— Ես կարծում էի, թե դու Աֆրիկայում արգեն բո բաժինն ստացել ես և քեզ անժամկետ արձակուրդ են տվել...

— Երանի չէ՞ր... Կարկատեցին ու դրանից հետո էլ Ռուսաստան ուղարկեցին:

— Դե, քո բախտը բանել է: Ասենք՝ իմն էլ: Մնացածները գերի ընկան: Նրանց այդպես էլ չկարողացան ինքնաթիռ նստեցնել... Եթե, իհարկե, սա «բախտը բանել է» կոչվում... — ավելացրեց նա, ցույց տալով իր խեղված ձեռքը:

Մեջտեղում նստած սկատ խաղացողը խաղաթղթերը խփեց սեղանին:

— Խաղո՞ւմ ենք, թե՛ դավաճակութիւն ենք անում... — կոպտաբար հարցրեց ես:

Գրեքերը նկատեց, որ նա ոտքեր չունի: Երկու ոտքն էլ կտրել էին շատ վերեւից: Նրա աջ ձեռքի երկու մատները չկային, իսկ ղեմքի, թարթիչներից զուրկ, նոր մաշկը փայլուն էր ու կարմիր՝ երևի թարթիչներն այրվել էին:

— Խաղացե՛ք-վերջացրե՛ք, — ասաց Գրեքերը, — ես չեմ շտապում:

— Մի խաղ է մնացել, — բացատրեց Շտոկմանը, — հիմա կվերջացնենք:

Գրեքերը նստեց լուսամուտի մոտ, Մուտցիգի կողքին:

— Առնուղից մի՛ նեղանա, — շնչաց Մուտցիգը, — այսօր նրա քեֆը տեղը չի:

— Առնուղը մեջտեղի՞նն է...

— Այո: Երեկ նրա կինը եկել էր... Դրանից հետո մի քանի օր նրա տրամադրութիւնը վատ է լինում:

— Ի՞նչ եք այդպէս շարախոսում... — ձայն տվեց Առնուղը:

— Հենց այնպէս, հին օրերն ենք հիշում: Իրավունք չունե՞նք, ինչ է:

Առնուղն ինչ-որ բան գովոաց և շարունակեց խաղալ:

— Իսկ ընդհանրապէս, մեզ մոտ իսկի էլ վատ չի, — հավատացրեց Մուտցիգը Գրեքերին: — Մինչև անգամ ուրախ է: Առնուղը որմնադիր է եղել: Դա հասարակ գործ չի, գիտե՞ս: Եվ, պատկերացնո՞ւմ ես, կինը նրան դավաճանում է... Մայրն է պատմել:

Առնուղը ~~խաղաթղթերը~~ շարտեց սեղանին:

— Այ քեզ ձախորդութիւն... Իմ հույսը, ախր, խաշի տուգի վրա էր: Ո՞վ կկարծեր, թե մեկի մոտ միանգամից երեք զինվոր կլինի:

Առնուղն էլի ինչ-որ բան փնթփնթաց սե սկսեց նորից խաղաթղթերը խառնել:

— Երբ ուզում ես ամուսնանալ, չդիտես, թե ո՞րն է նախընտրելի՝ առանց ոտքի, թե առանց ձեռքի լինելը... — ասաց Մուտցիգը: — Շտոկմանն ասում է, թե առանց ձեռքի լինելն ավելի լավ է... բայց ինչպե՞ս կարող ես անկողնում կնոջդ մի ձեռքով գրկել... Իսկ առանց դրան հո չի՞ լինի...

— Դատարկ բան է: Կարևորն այն է, որ կենդանի ես:

— Դա ճիշտ է, բայց հո չի՞ կարելի ամբողջ կյանքում միայն դբանով բավականանալ: Պատեբազմից հետո դեռ ոչինչ: Իսկ այնուհետե դու ասլևս հեբոս չես, այլ պարզապէս հաշմանդամ...

— Չեմ կարծում... Բացի այդ, չէ՞ որ հիանալի պրոստեզ-ներ են պատրաստում...

— Բանը դրանում չի, — ասաց Մուտցիգը, — ես աշխատանքի մասին չեմ ասում...

— Մենք պարտավոր ենք պատեբադմը շահել, — հանկարծ բարձրաձայն հայտարարեց Առնոլդը, որն ահանջ էր դնում նրանց խոսակցութեանը: — Թող հիմա էլ ուրիշները շարշարվեն. էլ մենք կովոդը չենք... — Նա մի թշնամական հայացք նետեց Գրեբերի վրա. — Եթե մորթապաշտները թիկունքում զլուխ չպահեն, մենք ստիպւած չէինք լինի ռազմաճակատում անընդհատ նահանջել...

Գրեբերը չպատասխանեց: Երբեք չվիճեա անդամահատվածի հետ, նրա հետ, ով կորցրել է իր ձեռքը կամ ոտքը... Մեկ է, միշտ էլ իրավացին եւ կլինի: Վիճել կարելի է ում հետ ասես՝ նրա հետ, ում թորը դնդակը ծակել է, սւմ ստամոքսւմ արկի բեկոր կա, կամ ում հետ ալիւի ծաեբ բան է պատահել... Միայն թե, ինչքան էլ այդ զարմանալի թվւտ, ոչ անդամահատվածի հետ...

Առնոլդը շարունակեց խաղալ:

— Ի՞նչ խորհուրդ կտաս, էռնստ... — մի որոշ ժամանակ անց հարցրեց Մուտցիգը: — Մշտնոտնրում մի աղջիկ կա, որի հետ դեռ մինչև հիմա էլ նամակագրութեւն ունենք... Նա կարծում է, թե իմ ոտքը պարզապէս վիրավորված է գնդակից՝ այս մասին ես նրան ոչինչ չեմ գրել...

— Մի շտապիր: Եվ ուրախ եղիր, որ էլ սաղմաճակատ չեն ուղարկի:

— Ես առանց այն էլ ուրախ եմ, էռնստ, բայց ինչքա՞ն կարելի է այդ առիթով ուրախանալ...

— Ձեզ լսելիս մարդու սիրտը խառնում է... — հանկարծ Մուտցիգին գարձավ սկատ խաղացողների կողքին նստածներից մեկը: — Խմեք ու տղամարդ եղեք...

Շտովմանը քրքջաց։

— Ի՞նչ ես հոհոում,— հարցրեց Առնոլդը։

— Մտածում էի, թե ինչ կպատահեր, եթե գիշերը մի ծանր ուռմբ շրմփար հենց այստեղ, այս սենյակի մեջտեղն, այնպես, որ ամեն ինչ շիւղ-փլում դառնար... Ո՞ւմ էին պետք այն ժամանակ մեր այս բոլոր դարձերը...

Գրեքերը վեր կացավ։ Նա նկատեց, որ խոսողը ոտքեր չունի։ «Ականից է, կամ ցրտահարությունից» — մեքենայորեն մտածեց նա։

— Իսկ ո՞ւր են չքվել մեր ղենիթային հրանոթները... — փնթփնթաց Առնոլդը, — մի՞թե նրանք բոլորը ռազմաճակատում պետք են։ Այստեղ համարյա ոչինչ չի մնացել...

— Ռազմաճակատում՝ նույնպես։

— Ի՞նչ։

Գրեքերը հասկացավ, որ սխալ թույլ տվեց։

— Մենք այնտեղ պայտում ենք նոր, գաղտնի ղենքին... — ուղղեց նա իրեն։ — Ասում են ուղղակի հրաշք է։

Առնոլդն աչքերը հառեց նրան։

— Դո՛ւ ինչ ես դուրս տալիս, գրողը քեզ տանի... Բեզլսելիս կարելի է կարծել, թե մենք պատերազմը տանուկ ենք տալիս... Դա չի կարող պատահել։ Կարծում ես, թե ես հավե՞ս ունեմ քոսոտ ձեռնասայլակում նստած լուցկի ծախել, ինչպես առաջին պատերազմի հաշմանդամները... Մենք իրավունքների ունենք... Ֆյուրերը մեզ խոստացել է։

Նա հուզվեց ու խաղաթղթերը նորից շարտեց սեղանի վրա։

— Գնա ռադիոն միացրու, — ասաց խաղացողներից մեկը Մուտցիգին։ — Երաժշտություն միացրու...

Մուտցիգը ռադիոընդունիչի բռնակը պտտեց։ Ընդունիչից դուրս ժայթքեց ճոճուան խոսքերի համազարկը։ Նա նորից բռնակը պտտեց։

— Թող մնա... — գրգռված գոռաց Առնոլդը։

— Ինչի համար... Ախր նորից ճառ է...

— Թող մնա, ասում եմ։ Սա՝ պարտիական ճառ է. եթե բոլորը լսեին այս ճառերը, մեր գործերն ավելի հաջող կլինեին...

Մուտցիգը դժկամությամբ բռնակը ետ պտտեց։

Պալատ ներխուժեցին հռետորի ճիշերը, որը հաղթական «Հայլ» էր բացականչում:

Առնուղը լսում էր ատամները սեղմած: Շտոկմանը Գրեբերին նշան արեց և ուսերը թոթվեց: Գրեբերը մոտեցավ նրան:

— Դե, մնաս ըարուվ, Շտոկման,— շշնջաց նա:— իմ գնալու ժամանակն է:

— Ավելի ուրախ գործե՞ր կան, հը՞նք:

— Զէ. բանը դրանում չի: Պարզապես գնալու ժամանակն է:

Գրեբերը գնաց դեպի ելքը: Թուրը հայացքով ուղեկցում էին նրան, և Գրեբերն իրեն զգում էր այնպես, կարծես թե... մերկ լինելու: Նա դանդաղ էր քայլում: Նրան թվում էր, թե դանդաղ քայլելու գեպքում իր առողջ տեսքը չի գրգռի հաշմանդամներին: Նա զգում էր, թե ինչպիսի նախանձով են նայում նրանք իր ետևից: Մուտքիցը կադալով նրան ուղեկցեց մինչև դուռը:

— Մեկ-մեկ արի...— ասաց նա, կանգ առնելով աղոտ լուսավորված, գորշ միջանցքում:— Այսօր ըախտդ չբանեց: Սովորաբար մենք ավելի բեֆով ենք լինում...

Գրեբերը փողոց դուրս եկավ: Մթնում էր: Հանկարծ նրան մի նոր ուժով պաշարեց էլիզաբեթի համար ունեցած վախը: Ամբողջ օրը Գրեբերը փորձում էր ազատվել նրանից, բայց հիմա, մթնշաղի այս խաբուսիկ լույսի տակ, այդ վախը նորից դուրս սողաց բոլոր անկյուններից ու ձեղքերից:

Գրեբերը գնաց Պոլմանի մոտ: Ծերունին գլուխ իսկույն ևս տարավ՝ կարծես սպասում էր ինչ-որ մեկին:

— Այդ դո՞ւք եք, Գրեբեր...— ասաց նա:

— Այո: Ես ձեզ շատ չեմ զբաղեցնի: Ուզում եմ միայն մի բան հարցնել:

Պոլմանը դուռը բաց արեց:

— Մտեք: Սանդուղքի վրա կանգնելը լավ չէ: Կարիք չկա, որ հարևաններն իմանան...

Նրանք մտան լամպով լուսավորված սենյակը: Գրեբերը ծխախոտի ծխի հոտ առավ: Պոլմանի ձեռքին սիգարետ չկար:

— Դուք ինչի՞ մասին էիք ուզում հարցնել, Գրեբեր:

Գրեքերը շուրջը նայեց:

— Սա ձեր միակ սենյակն է...

— Ինչու եք հարցնում:

— Գուցե հարկ լինի մի քանի օրով մի մարդու թաքցընել: Ձեզ մոտ կարելի՞ է...

Պոլմանը լռում էր:

— Նրան չեն հետապնդում... — ասաց Գրեքերը: — Դա պետք է հենց այնպե՛ս, եթե հանկարծ կարիք լինի... Թերևս պետք էլ չգա: Բայց ես հիմքեր ունեմ նրա համար անհանգրստանալու: Կամ, գուցե, ինձ այդ թվո՞ւմ է միայն...

— Իսկ ինչո՞ւ եք այդպիսի խնդրանքով հենց ինձ դիմում...

— Ես սերիշ ոչ ոքի չեմ ճանաչում:

Գրեքերն ինքն էլ չէր հասկանում, թե ինչու է եկել: Նրան ղեկավարում էր միայն ապաստան գտնելու ազդու ցանկությունը, եթե, աստված մի՞ առասցե, դրա կարիքն զգացվեր...

— Ո՞վ է այդ մարդը:

— Այն աղջիկը, որի հետ ես ուղում եմ ամուսնանալ... Նրա հայրը համակենտրոնացման ճամբարումն է: Ես վախենում եմ նրա ետևից էլ գան: Միգուցե այս բուլդոն իմ երեկակալության արդյո՞ւնքն է միայն:

— Ոչ, — ասաց Պոլմանը, — զգուշությունն ավելի լավ է, քան ուշացած վղշումը: Եթե հարկ լինի՝ կարող եք տնօրինել այս սենյակը:

Գրեքերը թեթևացած շունչ քաշեց: Նա լցված էր երախտագիտության ջերմ զգացումով:

— Շնորհակալություն, — ասաց նա, — խորին շնորհակալություն:

Պոլմանը ժպտաց: Հանկարծ նա Գրեքերին թվաց ոչ այնքան զառամ, ինչքան սովորաբար թվում էր:

— Շնորհակալություն, — մի անգամ էլ կրկնեց Գրեքերը, — հուսանք, որ այս սենյակն ինձ պետք չի գա...

Նրանք կանգնած էին գրքերի դարակների մոտ:

— Վերցրե՛ք՝ որը կցանկանաք, — հոգատարությամբ ա-

սաց Պոլմանը,— երբեմն գրքերն օգնում են հաղթահարել ծանր պահերը...

Գրեքերը գլուխը տարուբերեց:

— Ոչ ինձ... Բայց ես կուզենայի մի բան իմանալ... Ինչպե՞ս համատեղել այս բոլորը՝ գրքերը, բանաստեղծությունը, փիլիսոփայությունն ու գրոհայինների անմարդկայնությունը, համակենտրոնացման ճամբարներն ու անմեղ մարդկանց բնաջնջումը:

— Դրանք չի կարելի համատեղել: Դրանք միայն գոյակցում են որոշ ժամանակի ընթացքում: Եթե այս գրքերի հեղինակները կենդանի լինեին, նրանց մեծ մասը նույնպես նստած կլինեք համակենտրոնացման ճամբարում:

— Հավանորեն...

Պոլմանը նայեց Գրեքերին:

— Դուք ամուսնանո՞ւմ եք...

— Այո:

Սերունին քրքրեց գրքերն ու հանեց փոքրիկ մի հատոր:

— Ահա այն ամենը, ինչ ես կարող եմ ձեզ նվիրել. վերցրեք: Այստեղ կարդալու ոչինչ չկա՝ տեսարաններ են, միայն տեսարաններ: Երբեմն ես, ընթերցանությունից հոգնած պահերին, ամբողջ գիշերներ նայել եմ սրանց: Նկարներն ու բանաստեղծությունները մատչելի են ինձ համար այնքան ժամանակ, քանի դեռ նավթ կա, իսկ հետո, խավարի մեջ, մնում է միայն աղոթել...

— Այո...— անվճռական ասաց Գրեքերը:

— Ես ձեր մասին շատ եմ մտածել, Գրեքեր: Նաև այն մասին, ինչ դուք վերջերս ինձ ասացիք: Ձեր հարցին պատասխան չկա...— Պոլմանը լռեց, ապա հանդարտ ավելացրեց.— Ասե՛ք կա միայն մի պատասխան՝ հարկավոր է հավատալ: Հավատալ... Ի՞նչ է մեզ այլևս մնում:

— Ինչի՞ հավատալ:

— Աստծուն: Եվ մարդու մեջ եղած բարու ակունքին:

— Դուք երբեք թերահավատ չե՞ք եղել այդ բարու ակունքի նկատմամբ...

— Եղե՛լ եմ,— պտտասխանեց ծերունին,— և այն էլ՝ հուճա՛խ... Մի՞թե առանց կասկածի հավա՛տ է լինում...

Գրեբերն ուզողից դեպի ֆաբրիկան: Քամի բարձրացավ, և ծվկն-ծվկն եղած ամպերը սլացան տանիքների վրայով: Հրապարակով, կիսախավարի մեջ, մի զորամաս անցավ: Զինվորներն իրերով էին և զնում էին կայարան՝ ռազմաճակատ մեկնելու համար: «Ն'ս էլ կարող էի հիմա սրանց մեջ լինել» — մտածեց Գրեբերը: Ավերված շենքի ֆոնի վրա նա նկատեց ծանոթ լորենու մթին ուրվագիծը և հանկարծ զգաց իր սեփական ուսերն ու մկանների խաղը: Կրկի՛ն նրան պատեց կյանքի այն հզոր զգացողությունը, որ նա ունեցել էր առաջին անգամ այդ լորենուն նայելիս:

«Զարմանալի է... — մտածեց Գրեբերը: — Ես մեղք եմ գալիս Պոլմանին, և նա անզոր է ինձ օգնել, բայց ամեն անգամ, նրա մոտից դուրս գալիս, ես ավելի խոր ու լրիվ եմ ընկալում կյանքը...»:

XIX

— **Ձ**եր փաստաթղթերը մի բոլակ սպասե՛ք:

Հիմնարկի ծառայողն ակնոցները հանեց ու նայեց էլիզաբեթին: Ապա ծուլ-ծուլ տեղից վեր կացավ ու անհետացավ գրասենյակը զահլիճից բաժանող փայտե միջնորմի ետևում:

Գրեթե նայեց նրա ետևից, ապա շուտ եկավ: Ելքի գոտան մոտ մարդիկ էին խռնվել:

— Գնա դռան մոտ, — ասաց նա կամաց, — և այնտեղ սպասիր: Եթե ես ղլխարկս հանեմ՝ իսկույն ևեթ վազիր Պոլմանի մոտ: Ոչ մի բանի մասին մի մտածի և մի հապաղի: Ես քո ետևից իսկույն կգամ այնտեղ:

Էլիզաբեթը դանդաղում էր:

— Գնա, — կրկնեց Գրեթերն անհամբեր, — մեկ էլ տեսար այս պառավ այծն իր հետ որևէ մեկին բերեց... Մենք իրավունք չունենք մեզ վտանգել: Սպասիր ինձ փողոցում:

— Գուցե նրան պարզապես որևէ տեղեկա՞նք է պետք եկել...:

— Այդ դեռ կտեսնենք...: Ես կասեմ, թե քեզ վատ դուրսի՞ր և մի բոլակով դուրս եկար փողոց: Գնա, էլիզաբեթ:

Գրեթե, պատուհանի մոտ կանգնած, նայում էր էլիզաբեթի ետևից:

էլիզաբեթը ետ նայեց, ժպտաց, ապա անհետացավ ամբոխի մեջ:

— Իսկ ո՞ւր է Ֆրոյլայն Կրուզեն...

Գրեքերը շուտ եկավ: Մառայողն արդեն վերադարձել էր:

— Հիմա կգա՛... Ամեն ինչ կարգի՛ն է...

Մառայողը գլխով արեց:

— Ե՛րբ եք ուզում ամուսնանալ:

— Ինչքան կարելի է շուտ: Ինձ շատ քիչ ժամանակ է մնացել: Արձակուրդս համարյա վերջացել է:

— Եթե ուզում եք՝ կարող եք ամուսնությունը ձեռնարկել հենց հիմա: Փաստաթղթերը պատրաստ են: Զինվորների համար ամեն ինչ խիստ պարզեցված է և արագ է արվում:

Գրեքերը նայեց ծառայողի ձեռքի թղթերին: Մառայողը ժպտում էր: Հանկարծ Գրեքերը տարօրինակ մի թուլություն զգաց: Արյան տաք հոսանքն այրեց նրա դեմքը:

— Ամեն ինչ կարգի՛ն է...— նորից հարցրեց նա և գրեխարկը հանեց, ճապարակ քրտինքը սրբելու համար:

— Այո, — կրկնեց ծառայողը. — իսկ որտե՞ղ է Ֆրոյլայն Կրուզեն:

Գրեքերը գլխարկը դրեց պատուհանի գոգին ու աչքերով որոնեց էլիզաբեթին: Շուրջը շատ մարդիկ կային, բայց նա չէր երևում: Հանկարծ Գրեքերի աչքն ընկավ իր գլխարկին... Նա բոլորովին մոռացել էր, որ գլխարկ հանելը պայմանական նշան է:

— Մի րոպե, — արագ ասաց Գրեքերը. — ես հիմա նրան կկանչեմ:

Անհամբեր, մարդկանց դեսուդեն հրելով, նա սկսեց առաջ շարժվել՝ մի գուցե հաջողվի էլիզաբեթի ետեից հասնել: Մի կերպ փողոց դուրս գալով, նա տեսավ, որ էլիզաբեթը, ջրհորդանի մոտ հանգիստ կանգնած, սպասում է:

— Փա՛ռք ասածո, որ այստեղ ես... — ասաց նա: — Ամեն ինչ կարգին է, ամեն ինչ կարգին է, էլիզաբեթ:

Նրանք վերադարձան: Մառայողը էլիզաբեթին հանձնեց նրա թղթերը:

— Դուք բժշկական խորհրդական Կրուզեի աղջի՞կն եք... — հարցրեց նա:

— Այո:

Գրեթե Գրեթե շունչը կտրվեց...

— Ես ձեր հորը ճանաչում էի... — ասաց Ժառախողը:

Էլիզաբեթը նայեց նրան:

— Ձեզ որևէ բան հայտնի՞ է նրա մասին... — քիչ հետո հարցրեց Էլիզաբեթը:

— Այնքան՝ ինչքան ձեզ: Իսկ գուց Եղիշ չե՞ք լսել...

— Ոչ:

Ժառախողն ակնոցները հանեց: Նրա տղերքը ջրալի-երկ-նագույն էին ու կարճատես:

— Հուանք, որ լավ կլինի... — նա իր ձեռքը մեկնեց էլի-զաբեթին. — Ամենայն բարիք: Ես անձամբ վարեցի ձեր գոր-ծըն ու ամեն ինչ ձևակերպեցի: Կարող եք գրանցվել հենց այսօր: Ես կարող եմ այդ հաջողեցնել: Կուզե՞ք՝ հենց հիմա:

— Հիմա, — ասաց Գրեթերը:

— Այսօր ցերեկը, — ուղղեց Էլիզաբեթը: — Ժամը երկուսին. կարելի՞ է:

— Այդպես էլ կանենք: Հարկավոր է ներկայանալ քաղա-քային դպրոցի մաքմնամարզական դահլիճ՝ ամուսնությանց գրանցման բյուրոն հիմա այնտեղ է գտնվում:

— Շնորհակալություն:

Ելքի մոտ նրանք կանգ առան:

— Իսկ ինչո՞ւ ոչ հիմա, — հարցրեց Գրեթերը. — այդ դեպքում ձեզ այլևս ոչինչ չէր խանգարի:

Էլիզաբեթը ժպտաց:

— Ինձ գոնե մի քիչ ժամանակ է պետք՝ պատրաստվելու համար: Դու այդ չե՞ս հասկանում, էռնեստ:

— Կիսով չափ...

— Այդ էլ վատ չէ: Երկուսին տասնհինգ պակաս արի իմ ետևից:

Գրեթերը դանդաղում էր:

— Ամեն բան ձեր սպասածից ափելի լավ ծառայվեց... — վերջապես ասաց նա: — Ինչե՞ր ասես, որ չէր անցնում իմ մտքով... Ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչո՞ւ էի այդքան վախենում: Ես, երևի, շատ փծաղելի էի, հը՞...

— Բոլորովին էլ չէ:

— Իսկ ես, այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ այո...
էլիզաբեթը գլուխը տալուբերեց:

— Հայրս նույնպես ծիծաղելի էր համարում այն մարդ-
կանց, որոնք իրեն նախազգուշացնում էին... Մեր բախտը
պարզապես բանեց, էոնստ. ահա ամբողջ գաղտնիքը:

Մի քանի փողոց անցնելուց հետո Գրեբերը մի դերձա-
կանոց տեսավ: Կենդուրուի նմանվող մի գերձակ ալնտեղ
նստած զինվորական համազգեստ էր կարում:

— Կարելի՞ է շալվարը մաքրել,— հարցրեց Գրեբերը:
Դերձակը գլուխը բարձրացրեց:

— Սա դերձականոց է. ես հագուստ չեմ մաքրում:

— Տեսնում եմ. բայց ես կուզեի նաև համազգեստս ար-
դուկել:

— Ձեր հագի՞նք...

— Այո:

Դերձակը, ինչ-որ բան մըթմըթալով, տեղից վեր կա-
ցավ ու զենեց շալվարի վրայի բիծը:

— Արյուն չի...— հանգստացրեց նրան Գրեբերը.— ձի-
թապտղի յուղ է: Բենզինով կարելի է մաքրել:

— Եթե այդքան բան գիտե՞ք՝ ինչո՞ւ ինքներդ չե՞ք արել:
Այսպիսի բծերը բենզինով չեն մաքրվում:

— Հնարավոր է... Դուք, իհարկե, ավելի լավ կիմանաք:
Որևէ հարմար շոր չունե՞ք իմի փոխարեն հագնելու համար:
Դերձակն անհետացավ վարագույրի ետևում ու վերադար-
ձավ՝ բերելով մի վանդակազարդ շալվար և մի սպիտակ բաճ-
կոնակ:

Գրեբերը բերած շորերը վերցրեց:

— Իսկ շո՞ւտ պատրաստ կլինի...— հարցրեց նա:— Այս-
օր իմ հարսանիքն է:

— Մի ժամից:

Գրեբերը շորերը փոխեց:

— Այդ դեպքում ես մի ժամից հետո կգամ:

Կենդուրուն կասկածանքով նայեց նրան: Նա կարծում էր,
թե Գրեբերն սպասելու է արհեստանոցում:

— Իմ համազգեստը թանկ գրավ է...— բացատրեց Գրե-
բերը.— Մի վախեցե՞ք, չեմ փախչի:

— Ձեր համազգեստը պետութեանն է պատկանում, երբե-
տաւարդ... Դե լավ, թող այդպես լինի: Դնացեք խուզվեք և
ստփրվեք: Ամուսնանալու նախօրյակին դա սնհրաժեշտ է:

— Դե, իհարկե:

Գրեբերը շարժվեց դեպի վարսավիրանոց: Հաճախորդնե-
րին սպասարկում էր ոսկրոտ մի կին:

— Ամուսինս ռազմաճակատում է,— ասաց նա:— Առայժմ
եւ եմ նրան փոխարինում: Նստեցեք. ստփրե՛մ...

— Մազերս կարգի բերեք: Կարո՞ղ եք:

— Աստվա՛ծ իմ..., ինչ-ինչ, այդ այնքան լավ գիտեմ, որ
շուտով կսկսեմ մոռանալ... Լվանամ է՞լ... Լավ օճառ ունենք:

— Լվացեք:

Կինը բավականին եռանդով էր աշխատում: Նա Գրեբերի
մազերը պատրաստեց ու կարգի բերեց օճառի և թավամազ
երեսսրբիչի օգնութեամբ:

— Բրիլյանտին ուզո՞ւմ եք,— հարցրեց նա.— Ֆրանսիա-
կան բրիլյանտին է:

Գրեբերն սթափվեց անսպասելի նինջից, զննեց իրեն հա-
յելու մեջ ու վախեցա՛վ՝ քունքերի մազերն այնքան կարճ
էին խուզված, որ թվաց, թե ականջները մեծացել են...

— Բրիլյանտին...— հրամայական շեշտով հարցրեց կինը:

— Իսկ ի՞նչ հոտ ունի...— Գրեբերը հիշեց Ալֆոնսի բու-
րավետ ազը:

— Բրիլյանտինի սովորական հոտ... Մերը դեռ ֆրան-
սիական է:

Գրեբերը վերցրեց տուփն ու հոտոտեց: Բրիլյանտինից
կծված ճարպի հոտ էր գալիս... Հաղթանուկների ժամանակն
իսկապես որ վաղուց անցել էր... Նա նայեց իր մազերին՝ եր-
կար կտրված տեղերը փունջ-փունջ ցցված էին:

— Ինչ արած... քսեք ձեր բրիլյանտինը,— ասաց նա.—
միայն թե շատ շքսեք...

Գրեբերը վճարեց ու վերադարձավ դերձակի մոտ:

— Լավ շուտ եկաք...— քրթմնջաց Կենդուրուն:

Գրեբերը չպատասխանեց: Նա նստեց ու սկսեց նայել,
թե դերձակն ինչպես է արդուկում: Տաք օդը նրան շշմեցրեց:

Պատերազմը հանկարծ հեռու-հեռու գնաց նբանից: Մույլ տղւոյն էին ճանճերը, արդուկը թշուա էր, և այս փոքրիկ սենյակը վաղուց մոռացված անվտանգութիւն էր բուրում...

— Էհ, ինչ կարելի էր՝ արեցի:— Դերձակը շաւարը մեկ-նեց Գրեքերին: Նրա վրայի բիժը համարյա չքացել էր:

— Հիանալի է:

Շաւարից բենզինի հոտ էր գալիս, բայց նա ոչինչ չասաց և արագ շորերը փոխեց:

— Ո՞վ է ձեր մազերն այդ օրը գցել...— հարցրեց դերձակը:

— Ինչ-որ մի կին, որի ամուսինը ռազմաճակատում է:

— Կարծես ինքներդ ձեզ խուզած լինեք... Մի րոպե սպասեք:

Կենդւորուն մի քանի տեղ մկրատով ուղղեց:

— Հիմա կարծես ոչինչ...

— Ինչքա՞ն պիտի վճարեմ:

Դերձակը բացասաբար գլուխը շարժեց:

— Հազար մարկ կամ ոչինչ: Մի խոսքով՝ ոչինչ: Հարսանեկան նվեր է:

— Շնորհակալութիւն: Զգիտե՞ք, թե որտեղ ծաղկի խաւով կա:

— Այստեղից ոչ այնքան հեռու՝ Շպիտերնշտրաստում:

Խանութը բաց էր: Նրկու կին խանութի տիրուհու հետ պսակ էին սակարկում:

— Ախր, սրա ճյուղերը բնական կոներով են...— համոզում էր նրանց տիրուհին.— իսկ կոներով ճյուղերն ավելի թանկ են լինում:

Կանանցից մեկը վրդովված նայեց տիրուհուն: Նրա թորշումած, կնճռապատ այտերը դողում էին:

— Սա իսկական սպեկուլյացիա է,— բացականչեց նա:— Գնանք, Միհնա, մենք ուրիշ տեղ ավելի էժանը կգտնենք:

— Զեք ուղում՝ կարող եք չվերցնել...— հայտարարեց տիրուհին:— Իմ ապրանքը մնացող ապրանք չի:

— Այդ գնո՞վ...

— Այո, այդ գնով: Պսակները շին հերիքում: Եղածն առին օր ծախվում է, մաղամ:

— Ուրեմն գուք հարստանում եք պատերազմի հաշվին...

Կանաչք, դուռը շրխկացնելով, գուրս եկան խանութից:

Թվում էր, թե խանութի տիրուհին ուզում է ինչ-որ բան դուռը նրանց ետևից, բայց շուտ եկավ դեպի Գրեբերը: Նրա աշաներին կարմիր բծեր կային:

— Իսկ ձե՞զ ինչ տամ... Պսա՞կ, թե՞ դադաղի զարդարանք... Ընտրությունն այնքան էլ մեծ չէ, բայց մեզ մոտ եղենու բնական ճյուղեր են...

— Ինձ թաղման համար ոչինչ հարկավոր չէ:

— Իսկ ի՞նչ եք ուզում այդ գեպքում, — դարմացած հարցրեց նա:

— Ինձ ծաղիկներ են պետք:

— Մաղիկներ... Կարող եմ շուշան առաջարկել:

— Շուշան չեմ ուզում, որե՞է հարսանեկան ծաղիկ:

— Շուշանները հենց հարսանիքի համար են, պարոն: Նրանք անմեղության ու մաքրության խորհրդանիշն են:

— Այդ ճիշտ է... Իսկ վարդեր չունե՞ք:

— Վարդե՞ր... Տարվա այս եղանակի՞ն... Որտեղի՞ց: Զերմոցներում հիմա բանջարեղեն է աճեցվում... Հիմա, ընդհանրապես, ոչ մի տեղ ոչինչ չի ճարվում:

Գրեբերը շրջանցեց վաճառասեղանը: Սվաստիկայի ձև ունեցող մի պսակի ետևում նա մի փունջ նարգիզ գտավ:

— Այ, սա կսազի...

Խանութի տիրուհին փունջը ծաղկամանից հանեց և թողեց, որ ջուրը քամվի:

— Ցավոք սրտի, ստիպված եմ փաթաթել լրագրի մեջ, ուրիշ ծրար չկա...

— Ոչինչ:

Գրեբերը վճարեց նաբգիղի գինն ու դուրս եկավ: Մաղիկները ձեռքին նա իրեն իսկույն մի տեսակ անհարմար զգաց: Թվում էր, թե ամեն անցորդ իրեն է նայում: Սկզբում նա ծաղկեփունջը գլխիվայր էր բռնել, ապա դրեց թևի տակ: Այդ անելիս նրա աչքն ընկավ լրագրին... Նարգիզների կողքին նա տեսավ բաց բերանով մի զինվորականի կերպարանք:

Արտակարգ տրիրունալի նախագահն էր դա: Գրեքերն ուշադրութեամբ կարդաց տեքստը: Չորս հոգու մահապատժի էին ենթարկել այն պատճառով, որ նրանք այլևս չէին հավատում Գերմանիայի հաղթանակին: Նրանց զուխները կտրել էին կացնով: Դիվյոտինը վաղուց վերացրել էին՝ նա չափից ավելի մարդասիրական գործիք էր թվացել:

Գրեքերը հանեց ծաղիկների վրայի լրագիրն ու դեն շաքրտեց:

Հիմնարկի ծառայողն իրավացի դուրս եկավ՝ ամուսնութեանց գրանցման բյուրոն տեղավորված էր քաղաքային դպրոցի մարմնամարզական դահլիճում: Բյուրոյի մատենավարը նստած էր մագլցման պարանների առաջ, որոնց ներքևի ծալքերը միացված էին պատին: Պարանների արանքում Գրեքերը տեսավ Հիտլերի համազդեհատով դիմանկարը, իսկ նրա տակ՝ դերմանական արծիվն ու սվաստիկան:

Գրեքերն ու էլիզաբեթն ստիպված եղան սպասել: Նրանցից առաջ հերթ էին կանգնել տարեց մի զինվոր և առաքատանավի ձև ունեցող ոսկե կրծքավարդով մի կին: Ձինվորը հուզվում էր, իսկ կինը հանդիստ էր: Նա բարյալացակամ ժպտում էր էլիզաբեթին:

— Իսկ վկանե՞րը... — հարցրեց ծառայողը: — Ո՛ւր են ձեր վկաները:

Ձինվորն ինչ-որ բան կակազեց: Նա վկաներ չունեի:

— Ես կարծում էի, թե ճակատայինի ամուսնութեան ժամանակ վկաններ պետք չեն: — Վերջապես ասաց նա:

— Այդ էր պակաս... Ոչ, մեզ մոտ ամեն ինչում օրինակելի կարդ ու կանոն է:

Ձինվորը դիմեց Գրեքերին:

— Գուցե ինձ օգնե՞իք, հը՞, բարեկամ: Դու և քո ֆրոյլաւներ: Եղած-չեղածը մի ստորագրութիւն է:

— Ինչո՞ւ չէ: Իսկ հետո էլ՝ դուք կստորագրեք մեզ համար: Ես էլ չգիտեի, որ վկաններ են պետք:

— Ոչ ոք էլ այդ չգիտի:

— Դա գիտի ամեն ոք՝ ում համար թանկ են քաղաքացու պարտականութիւնները, — խստորեն ասաց ծառայողը: Այդ

անփութութիւնը. նա երևի անձնական վիրավորանք էր համարում իր համար:— Գուցե դուք կո՞վի գնալիս է՞լ առանց հրացանի եք գնում...

Ջինվորը շվարած նրան էր նայում:

— Բայց այնտեղ ուրիշ է... Վկան հրացան է, ինչ է...

— Ես այդ չեմ էլ պնդում: Դա միայն համեմատութիւն էր: Դե, հիմա ի՞նչ անենք... Վկա ունե՞ք:

— Այո. այս զինվորականն ու իր ընկերուհին...

Ծառայողը բարկացած նայեց Գրեբերին: Նա ականջատուրքն զծգոհ էր, որ ամեն ինչ այդպես հեշտ լուծվեց:

— Իսկ ձեր փաստաթղթերը կարգի՞ն են...— հարցրեց նա Գրեբերին, ծպտված հուշտով:

— Այո, մենք նույնպես պատրաստվում ենք գրանցուիլ: Ծառայողն ինչ-որ բան փնթփնթաց ու փաստաթղթերը վերցրեց:

Նա էլիզաբեթի ու Գրեբերի անունները մատյան մուծեց:

— Այստեղ ստորագրեք...

Չորսն էլ դրին իրենց ստորագրութիւնները:

— Շնորհավորում եմ ձեզ Ֆյուրերի անունից,— սառնուկ թյամբ ասաց ծառայողը զինվորականին ու նրա կնոջը և շուտով Գրեբերի կողմը.— իսկ ձե՞ր վկաները...

— Ահա...— Գրեբերը ցույց տվեց արդեն գրանցված զույգ գին:

Ծառայողը բացասաբար գլուխը շարժեց:

— Ես կարող եմ վկա ճանաչել միայն նրանցից մեկնու՛մ: մեկին...— բացատրեց նա:

— Ինչո՞ւ Զէ՞ որ դուք մեզ երկուսիս էլ վկա ճանաչեցիք...

— Դուք դեռ ամուսնացած չեք, իսկ այս երկուսն արդեն ամուսիններ են: Վկա կարող են լինել երկու, իրար ոչ աղտական, անձինք: Ամուսինները այդպիսիք չեն համարվում:

Գրեբերը չգիտեր՝ իրավացի՞ է նա, թե՞ պատրվակ է բերում:

— Չկա՞ այստեղ մեկը, որ կարողանար վկա հանդիսա-

նալ...—Հարցրեց Գրեբերը:—Գուցե ձեր ծառայողներից մեկն ումե՞կը...

— Նա այստեղ նրա համար չեմ, որպեսզի ձեզ համար վկաներ փնտրեմ...— Թաքնված ուրախությամբ հայտարարեց ծառայողը:— Եթե վկաներ չունեք, ապա չի կարելի գրանցվել...

Գրեբերը շուրջը նայեց:

— Բանն ինչո՞ւմն է...— Հարցրեց տարիքով մի մարդ, որը, նրանց մոտեցած, ականջ էր դնում խոսակցությանը:— Վկա՞ է պետք... Խնդրեմ:

Նա կանգնեց էլիզաբեթի կողքին: Մառայողը սառնությամբ նայեց նրան:

— Փաստաթղթեր ունե՞ք...

— Իհարկե...— Նա գրպանից հանեց անձնագիրն ու անփութորեն նետեց սեղանին:

Մառայողը նայեց անձնագրին, վեր թռավ տեղից ու ծղրրուաց.

— Հայլ Հիտլեր, պարոն օբերշտուրմբաննֆյուրեր:

— Հայլ Հիտլեր...— անփույթ պատասխանեց օբերշտուրմբաննֆյուրերը.— և վերջ տվեք այս կատակերգությանը, պա՞րզ է... Ինչ է ձեր խելքին փչել այս ձևով վարվել զինվորների հետ...

— Լսում եմ, պարոն օբերշտուրմբաննֆյուրեր: Բարի եղեք, խնդրեմ, ստորագրել, այ, այստեղ:

Գրեբերի ամուսնության երկրորդ վկան էսէս-ի օբերշտուրմբաննֆյուրեր Հիլդեբրանդտը դուրս եկավ... Առաջինը՝ սակրավոր Կլոտցն էր:

Հիլդեբրանդտն ամուր սեղմեց էլիզաբեթի ու Գրեբերի, իսկ ապա՝ Կլոտցի ու նրա կնոջ ձեռքը: Մաղցման պարանների արանքից, որոնք կախաղանի պարան էին հիշեցնում, ծառայողը հանեց Հիտլերի «Մայն կամպֆ» գրքի երկու օրինակ:

— Պետության նվերն է,— թթված բացատրեց նա, նայելով Հիլդեբրանդտի ետևից:— Քաղաքացիական հագուստով է...— փնթփնթաց նա:— Դե արի ու ճանաչի...

Ամուսնացած զույգերը, զուգափայտերի ու կաշվե նժույգի կողքով անցնելով, մոտեցան ելքին:

— Դու ե՛րբ ես վերագառնում, — հարցրեց Գրեբերը սակ-
րավորին:

— Վաղը... — Կլոտցն աչքով արեց: — Մենք վաղուց էինք ուզում ամուսնանալ: Ինչ իմաստ ունի նպաստը պետութ-
յանը նվիրել: Եթե ինձ հետ որևէ բան պատահի, թող գոնե իմ
Մարիան ապահովված լինի: Ճիշտ չե՞մ ասում:

— Ճիշտ է:

Կլոտցն ուսապարկը բաց արեց: — Դու ինձ նեղ տեղից
հանեցիր, բարեկամ: Ես այստեղ հիանալի երշիկ ունեմ: Առ-
անուշ լինի քեզ: Մի՛ մերժի, որովհետև ես գյուղից եմ գալիս
և դրանից շատ ունեմ: Քիչ էր մնում տալի ծառայողին...
պատկերացնո՞ւմ ես՝ այդ անպզամին:

— Իսկ ես ոչ մի գեպքում չէի տա... — Գրեբերը երշիկը
վերցրեց: — Դու էլ այս գիրքը վերցրու՝ փոխարենը ոչինչ չու-
նեմ տալու:

— Ախր, դրանից ես էլ ստացա:

— Ոչինչ. թող երկու հատ լինի: Մեկը կնոջդ կտաս:

Կլոտցը ձեռքին շուռումուռ տվեց «Մայն կամպֆ»-ը:

— Լազաթին կազմ է... — ասաց նա: — Քեզ իսկապե՞ս
պետք չի...

— Ոչ. պետք չի: Ես տանն ուրիշն ունեմ՝ կաշեկազմ ու
արծաթե ճարմանդներով:

— Այդ ուրիշ: Դե, մնաս բարով:

— Գնաս բարով:

Գրեբերը հասավ էլիզաբեթին:

— Ես դիտմամբ Բինդինգին շառացի, որպեսզի նա, որ-
պես վկա, մեր վզին չփաթաթվեր, — ասաց նա: — Չէի ուզում,
որ մեր ստորագրությունների կողքին կրայսլայտերի ստորա-
գրություն լինի... Բայց, արի ու տես, որ նրա փոխարեն մեզ
էսէս-ի օգերշուրմբանեֆյուրեր բաժին ընկավ... Բոլոր բա-
րի դիտավորություններն էլ այսպես են վերջանում...

Էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Բայց, դրա փոխարեն, դու նացիոնալ-սոցիալիզմի
ավետարանը երշիկի հետ փոխեցիր: Մեկը մյուսին արժե:

Նրանք անցան շուկայի հրապարակով: Բիսմարկի հուշարձանը, որից միայն սապոպներն էին մնացել, նորից կանգնեցված էր պատմանդանի վրա: Սուրբ կռւյս Մարիամի եկեղեցու վրա աղավնիներն էին ճախրում: Գրեթե բոլոր նայեց էլիզաբեթին: «Օրենքով ես պիտի հիմա շատ երջանիկ լինեի...» — մտածեց նա, բայց իր ակնկալած երջանկով չուներ չղզաց:

Նրանք պառկած էին քաղաքից դուրս, անտառի մի փոքրիկ բացատում: Մանիշակագույն մշուշն օրորվում էր ծառերի արանքում: Բացատի եզրերին ծաղկում էին գնարբուկներն ու մանուշակները: Թեթև քամի բարձրացավ: Հանկարծ էլիզաբեթը պառկած տեղից բարձրացավ ու նստեց:

— Այն ի՞նչ է ալնտեղ... Կարծես կախարդական անտառ լինի. կամ գուցե ես երազում տեսա... Մտերը կարծես թե արծաթ են հագել: Տեսնո՞ւմ ես...

Գրեթե բոլոր գլխով արեց. — Երևի արծաթաթել է...

— Այդ ի՞նչ բան է...

— Ստանիոլ է՝ բարակ կտրված ալյումին, շոկոլադ փաթաթելու արծաթե թղթի պես մի բան...

— Բայց... ծառերից է կախված: Որտեղի՞ց է այդ:

— Ինքնաթիռները դրանից փաթեթներով ցած են թափում, որպեսզի ռադիոկապը խանգարեն: Այդ դեպքում, կարծեմ, հնարավոր չէ պորզել, թե որտե՞ղ է գտնվում ռադիոհաղորդիչը, կամ նման մի բան... Ստանիոլի բարակ շերտերը, դանդաղ ցած իջնելով, կասեցնում են ռադիո ալիքները և խանգարում տարածվել:

— Ափսոս... — առաց էլիզաբեթը: — Թվում էր, թե ամբողջ անտառը ծննդյան տոնի տոնածառերից է բաղկացած, բայց պարզվում է, որ դա նույնպես պատերազմն է: Իսկ ես կարծում էի, թե մեզ վերջապես հաջողվել է նրանից փախչել:

Նրանք նայում էին անտառին: Մտերը ցանցված էին ճյուղերից կախված արծաթաթելերով, որոնք փայլում էին՝ ծածանվելով քամուց: Արևի շողերը թափանցում էին ամպերի միջով՝ անտառը վերածելով ճաճանշափայլ հեթիաթի: Ստա-

նիովի այն շերտերը, որոնք ցած էին թափվել մուկգին ավերման ու մահվան ականջ ծակող ոռնոցի հետ միասին, այժմ, ծառերից կախված, հանդարտ փայլվում էին, որպես մանկական հեքիաթից կամ տոնածառից մնացած հուշ, որպես շողշողուն արծաթ...

էլիզաբեթը հպվեց Գրեբերին:

— Թող այս անտառը մեզ համար մնա այնպես, ինչպես թվում է, և եկ շմտածենք այն մասին, թե ինչպիսին է նա իրականում...

— Բարի...

Գրեբերը շինելի գրպանից հանեց Պոլմանի նվիրած գիրքը:

— Մենք չենք կարող հարսանեկան ճամփորդության գնալ, էլիզաբեթ, բայց Պոլմանն ինձ նվիրել է Շվեյցարիայի տեսարանների այս տրամբ: Նրբեէ, պատերազմից հետո, մենք ամեն ինչի տեղը կհանենք՝ այդ թվում նաև Շվեյցարիա կգնանք...

— Շվեյցարիա... Այդ այն երկիրն է, որտեղ գիշերը լույսե՛ր են վառվում...

Գրեբերը բաց արեց ալբոմը:

— Ոչ, այնտեղ նույնպես արգեն լույս չկա... Ես զորանոցում լսել եմ, որ մենք վերջնագիր ենք ներկայացրել Շվեյցարիային և պահանջել, որ լույսերը բողբոջեն, և Շվեյցարիան ստիպված է եղել ընդունել մեր պահանջը:

— Ինչո՞ւ...

— Քանի դեռ միայն մենք էինք թռչում Շվեյցարիայի վրայով, մերոնք լույսի դեմ առարկություն չունեին... Բայց այժմ Շվեյցարիայի վրայով թռչում են նաև ուրիշները՝ ուսմբեր բերելով Գերմանիայի համար... Իսկ եթե որևէ տեղ քաղաքները լուսավորված են՝ օդաչուների համար հեշտ է կողմնորոշվել: Ահա թե ինչու:

— Ուրեմն այդ էլ վերջացավ...

— Այո: Բայց մի բանում, այնուհանդերձ, մենք կարող ենք վստահ լինել՝ եթե պատերազմից հետո մենք Շվեյցարիա գնանք, այնտեղ ամեն ինչ կլինի ճիշտ այնպես, ինչպես այս ալբոմում... Մի բան, որ չի կարելի տեսել Իտալիայի, Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի մասին...

— Իսկ Գերմանիայի...

— Նույնպես...

Նրանք սկսեցին ալբոմը թերթել:

— Լեռներ, լեռներ...—ասաց էլիզաբեթը:— Մի՛թե Շվեյցարիայում, լեռներից բացի, ոչինչ չկա: Մի՛թե այնտեղ չկան տաք վայրեր, հարավ...

— Կան... Այ, տես, Իտալական Շվեյցարիան:

— Լոկարնո... Այստեղ չէ՞ր, որ տեղի ունեցավ այն նշանավոր կոնֆերանսը, երբ որոշեցին, թե այլևս պատերազմ չի լինի...

— Այո. կարծեմ:

— Երկար շտեյց այդ որոշման իրագործումը...

— Այո, Ահա Լոկարնոն. նայիր՝ արմավենիներ, հին եկեղեցիներ... Ահա և Լագո Մաջորեն: Ահա կղզիները, լեռնային վարդերը, միմոզաները, արևը, խաղաղությունը...

— Ինչպե՞ս է կոչվում այս վայրը:

— Պորտո Ռոնկո...

— Շատ բարի, մենք շենք մոռանա այս անունը...—ասաց էլիզաբեթն ու նորից պառկեց:— Մենք երբևէ այնտեղ կգնանք... Իսկ այժմ՝ ես այլևս չեմ ուզում ճամփորդել:

Գրեթե նախքան փակեց: Նա նայեց ճյուղերի արանքից փայլիլող արծաթաթելերին ու գրկեց էլիզաբեթի ուսերը: Նա էլիզաբեթին զգաց ոտքից մինչև գլուխ, և հանկարծ պարզ նկատեց անտառի հողն ու խոտը, գեանատարած բույսերի ցողունները և բարակ, նուրբ թերթերով ինչ-որ կարմրավուն ծաղիկ... Այդ ծաղիկներն ու խոտերը աճեցին ու բարձրացան այնքան, մինչև որ ծածկեցին ամբողջ հորիզոնը, և Գրեթեի աչքերը փակվեցին... Քամին նվաղեց: Արագ մթնում էր: Հեռվից թույլ ճայթյուններ լսվեցին: «Հրետանին է,— մտածեց Գրեթեը կիսարթուն.— բայց ո՞ր կողմից... որտե՞ղ եմ ես, որտե՞ղ է կրակի գիծը...»: Հետո նա թեթևացած զգաց, որ էլիզաբեթն իր կողքին է: «Որտեղի՞ց այստեղ հրետանային գիրքեր... Կա-չկա՞ վարժական հրաձգություն է...»:

էլիզաբեթը շարժվեց:

— Այս ի՞նչ է...— քրթմնջաց նա:— Ռմբակոծո՞ւմ են, թե՞ ուրիշ կողմ են թռչում...

— Ոչ, սրանք ինքնաթիռներ չեն, էլիզաբեթ:

Ճայթյունները չէին գաղարում: Գրեթե բոլոր կիսով չափ տեղից բարձրացավ ու ականջ դրեց.

— Սա ոչ ումբ է, էլիզաբեթ, ոչ հրետանի, և ոչ էլ ինքնաթիռ, — ասաց նա, — սա... ամպրոպ է:

— Իսկ ամպրոպի համար շուտ չէ՞...

— Ամպրոպը չվացուցակ չի հարցնում...

Փայլատակեց առաջին կայծակը, որ շափազանց գունատ ու արհեստական թվաց, մարդկանց ստեղծած կայծակների հետ համեմատած: Ասենք, որոտը ևս հազիվ թե համեմատվեր օդանավախմբերի հոնդոցի կամ ռմբակոծման զորդուների հետ:

Անձրև սկսվեց: Նրանք փախան ու պատսպարվեցին եղևնիների տակ: Թվում էր, թե ստվերները փախչում են նրանց հետ միասին: Անձրևի շափշափյունը հեռավոր ամբոխի ծափահարություն էր հիշեցնում: Գրեթե անշուշտ լույսի տակ նշմարեց, որ էլիզաբեթի մազերի մեջ խճճվել են ծառերի ճյուղերից պոկված արծաթաթելերը: Նրա մազերը ցանց էին թվում, որի մեջ կայծակներ էին խճճվել:

Նրանք դուրս եկան անտառից ու հասան էլեկտրաքարշի կանգառին: Մածկի տակ մարդիկ էին խոնվել: Նրանց մեջ կային մի քանի ջահել էսեսականներ, որոնք սկսեցին հայացքով տնտղել էլիզաբեթին: Կես ժամ հետո անձրևը կտրվեց:

— Գլխի չեմ ընկնում, թե որտեղ ենք մենք և որ կոզմոպիտի զնանք, — ասաց Գրեթերը:

— Դեպի աջ:

Նրանք փողոցն անցան ու թեքվեցին ինչ-որ զրոսայգու կիսամութ ծառուղի, որտեղ շերտավոր հագուստով մարդկանց մի երկար շարք խողովակներ էր շարում: Էլիզաբեթը հանկարծ տեղում շտկվեց և, ծառուղուց դուրս գալով, գնաց դեպի բանվորները: Նա դանդաղ անցնում էր նրանց կողքով և ուշադիր զննում բոլորի դեմքերը՝ կարծես փնտրում էր ինչ-որ մեկին: Գրեթերը նոր միայն նկատեց այդ մարդկանց բաճկոնների վրայի համարները: «Երևի համակենտրոնացման ճամբարի կալանավորներ են», — գլխի ընկավ նա: Կալանավորներն աշխատում էին լուռ, արագ-արագ, առանց գլուխները

բարձրացնելու: Նրանց գլուխները նման էին մեռելի գանգի, իսկ շորերը, թվում էր, թե ուր որ է ցած կթափվեն հյուծված մարմինների վրայից... Երկու, հոգնածությունից ուժասպառ կալանավորներ պառկած էին խաչաձև տախտակներով փակված կրպակի մօտ, որտեղ առաջ հանքային ջուր էին վաճառում:

— Է՛յ... — ձայն տվեց մի էսէսական, — հեռացե՛ք այստեղից: Այստեղով արգելված է անցնել:

Էլիզաբեթը ձևացրեց, թե չի լսում: Նա միայն արագացրեց քայլերը՝ անհամբեր զննելով մյուս կալանավորների մեռելային դեմքերը:

— Ետ դարձե՛ք, է՛յ դուք, մաղամ: Գրողը տանի, չե՞ք լսում, ինչ է. վերադարձե՛ք, շուտ:

Էսէսականը հայհոյելով մոտ վազեց:

— Բանն ինչո՞ւմն է... — հարցրեց Գրեբերը:

— Ինչո՞ւմ... Ինչ է՝ խլացե՞լ եք, թե՞ ականջներդ է բռնելվել...

Գրեբերը նկատեց մոտեցող երկրորդ էսէսականին: Նա օբերշարֆյուրեր էր: Գրեբերը շուգեց էլիզաբեթին ետ կանչել՝ գիտե՛ր, որ, միևնույն է, նա չի վերադառնա...

— Մենք կորցրած իր ենք որոնում... — ասաց նա էսէսականին:

— Ի՞նչ... հապա մի կրկնիր տեսնե՛մ:

— Մենք մի իր ենք կորցրել... Մի կրծքազարդ... Ազամանդներով զարդարված, նավակի ձևի կրծքազարդ... Երեկ ուշ երեկոյան անցել ենք այս կողմով և երեկ վայր է ընկել: Դուք չե՞ք տեսել...

— Ի՞նչ...

Գրեբերը կրկնեց իր սուտը: Նա նկատեց, որ էլիզաբեթն արդեն հասել է կալանավորների շարքի կեսին:

— Այստեղ ոչ ոք ոչինչ չի գտել... — հայտարարեց օբերշարֆյուրերը:

— Ինչ զարդ, ինչ բան. սա պարզապես խոսքը կտուրն է գցում, — ասաց էսէսականը: — Փաստաթղթերդ տեսնեմ...

Գրեբերը լուռ նայեց նրան: Նա հաճույքով կծեծե՛ր այդ լսթուն, որ հազիվ քսան տարեկան էր: «Շտայնջրեններն է, —

մատածեց Գրեքերը,— կամ, Հայնին... Բոլորն էլ մի պտուղ են...»:

— Ես ոչ միայն փաստաթղթեր ունեմ, այլև շատ լավ փրատաթղթեր,— վերջապես պատասխանեց նա:— Բացի այդ, օքերշտուրմբաննֆյուրեր Հիլդբերանգտն իմ մոտիկ ընկերն է, եթե, իհարկե, գա ձեզ հետաքրքրում է...:

Քսէսականը հեզնախառն քրքջաց.

— Է՛լ ով է ձեր ընկերը... Գուցե նաև ֆյո՞ւրերը:

— Ոչ. ֆյուրերի մասին ես այդ չէի ասի...

Էլիզաբեթը համարյա թե հասել էր շարքի վերջին: Գրեքերն սկսեց գրպանից գանդաղ հանել իր ամուսնության վկայականը:

— Մոտեցեք խնդրեմ ինձ հետ լապտերին և կարդացեք... Տեսնո՞ւմ եք՝ այս վկաների ստորագրությունները, այս էլ այսօրվա ամսաթիվը... Հարցեր կա՞ն...

Քսէսականն աչքերը հառեց վկայականին: Օքերշտարֆյուրերը նայում էր նրա ուսի վրայից:

— Ծիշտ որ սա Հիլդբերանգտի ստորագրությունն է...— հաստատեց նա:— Ես ճանաչում եմ նրա ստորագրությունը: Բայց դուք, այնուամենայնիվ, իրավունք չունեք այստեղ գրոսնելու: Արգելված է: Ինչ արած: Շատ ցավում եմ, որ կրծքազարդը կտրել է...

Էլիզաբեթը հասավ շարքի վերջին:

— Ես նույնպես ցավում եմ: Եթե արգելված է, մենք, իհարկե, այլևս չենք որոնի: Հրամանը՝ հրաման է,— պատասխանեց Գրեքերը:

Նա ուզեց առաջ անցնել՝ էլիզաբեթին կանխելու համար, բայց օքերշտարֆյուրերը պոկ չէր գալիս նրանից:— Իսկ եթե կրծքազարդը գտնվի՝ ո՞ւր ուղարկենք...

— Հիլդբերանգտին. դա ամենից հարմարն է:

— Բարի...— ասաց օքերշտարֆյուրերը հարգանքով:— Գուցե նո՞ւյնպես չգտաք...— հարցրեց նա էլիզաբեթին:

Էլիզաբեթը տարակուսած նայեց նրան այնպես, կարծես քնից նոր էր արթնանում:

— Ես օքերշտարֆյուրերին պատմեցի մեր այստեղ կորց-

րած կրծքազարդի մասին...— արագ-արագ առաց Գրեքերը:— Եթե դտնեն՝ կհանձնեն Հիլզբերանդտին:

— Շնորհակալություն...— զարմացած ասաց էլիզաբեթը: Օբերշարֆյուրերը նալեց էլիզաբեթի գեմքին ու գլխով արեց:

— Ապավինեցեք մեզ: Մենք, էսէսականներս, իսկական ապպետներ ենք:

էլիզաբեթը նալեց կալանավորների կողմը: Օբերշարֆյուրերը որսաց նրա հայացքը:

— Եթե այս անգամներից որևէ մեկը համարձակված լինի թաքցնել, մենք, միևնույն է, կգտնենք...— քաղաքավարությամբ հավաստիացրեց նա էլիզաբեթին:— Այնպես հարցուփորձ անենք, որ հոգիները դուրս գա...

էլիզաբեթը ցնցվեց...

— Ես համոզված չեմ, թե հենց այստեղ եմ կորցրել... Գուցե և կորցրած լինեմ անտառում... Այո, ավելի շուտ՝ այնտեղ...

Օբերշարֆյուրերը քմծիծաղ տվեց: էլիզաբեթը կարմրեց:

— Այո, շատ հավանական է, որ անտառում...— կրկնեց նա:

Օբերշարֆյուրերը նորից քթի տակ ծիծաղեց:

— Անտառի համար մենք պատասխանատու չենք...

Գրեքերն այնքան մոտիկ էր կանդնած կռացած կալանավորներից մեկին, որ կիպ իր կողքին տեսնում էր նրա ոսկրոտ գանգր: Նա ձեռքը դրականը տարավ, մի տուփ օիզարեա հանեց և, շուտ դալով, զցեց կալանավորի ոտքերի տակ:

— Խորին շնորհակալություն...— ասաց նա օբերշարֆյուրերին:— մենք վաղը կփնտրենք անտառում. երևի այնտեղ ենք կորցրել:

— Չարժե: Հայլ Հիտլեր: Ի սրտե շնորհավորում եմ օրինական ամուսնության առթիվ:

— Շնորհակալություն:

Նրանք քայլեցին լուռ, կողք-կողքի, մինչև կալանավորներն անհետացան նրանց տեսողությունից: Անձրեկից պարզ-

ված երկնքում, ֆլամինգոների երամի նման, լողում էին վարդազույն սև սադափե ամպերը:

— Ես իզուր այդ արեցի... — ասաց էլիզաբեթը: — Իզուր:

— Ոչինչ... Մարզն այդպես է ստեղծված: Հագիվ է փրկվում մի վտանգից և արդեն պատրաստ է վտանգվել նորից: էլիզաբեթը գլխով արեց:

— Դու մեղ ուղղակի փրկեցիր այդ կրծքազարդով և Հիլդեբրանդտով: Իսկապես որ ստեղծված պարպեա ես...

— Այդ միակ բանն է, — ասաց Գրեբերը, — որին մենք վերջին տասը տարում կատարելապես տիրապետել ենք... Իսկ հիմա՝ գնանք տուն: Վերջապես ես բացարձակ ու փաստաթղթերով հաստատված իրավունք ունեմ ապրել քո բնակարանում: Զորանոցի իմ տեղը ես արդեն կորցրել եմ, իսկ ցերեկը հեռացա նաև Ալֆոնսի մոտից: Այժմ ես վերջապես տուն գնալ եմ ուզում: Ուզում եմ ծուլորեն թավալվել հարմարավետ անկողնում, երբ առավոտյան գուշտապելու լինես ֆարրիկա՝ ընտանիքի համար մի կտոր հաց վաստակելու...

— Վաղը ես ֆարրիկա չեմ գնալու: Ես երկու օրվա արձակուրդ ունեմ:

— Եվ գուցե նո՞ր ես ինձ ասում այդ մասին...

— Ես մինչև անգամ ուզում էի համբերել մինչև վաղը, բայց չեղավ:

Գրեբերը գլուխը տարուբերեց.

— Խնդրում եմ՝ առանց անակնկալների... Մենք դեռ համար ժամանակ չունենք: Մենք պարտավոր ենք օգտվել յուրաքանչյուր րոպեից ու երջանիկ լինել: Սկսենք հենց հիմիկվանից՝ տանն, ընթրիքի համար ամեն ինչ կա՞, թե՞...

— Կա. ամեն ինչ կա:

— Դե լավ է... Այսօր մենք կընթրենք մեծ աղմուկ-աղաղակով: Եթե ուզում ես, կարող ենք նույնիսկ նվագել Գոդենֆրիդենբերգյան քայլերգը: Իսկ եթե ֆրաու Լիզբերը, ագնիվ զայրույթով համակված, մեր սենյակը ներխուժի, մենք նրան կշշմեցնենք՝ նրա աչքը խոթելով ամուսնական վկայականը: Երեի նրա աչքերը ճակատը կթռչեն, երբ նա տեսնի մեր էսէսական վկայի ստորագրությունը:

էլիզաբեթը ժպտաց.

— Գուցե նա իսկի չաղմկի էլ... Անցյալ անգամ, քո բերած շաքարն ինձ հանձնելիս, նա հայտարարեց, թե դու շատ օրինավոր երիտասարդ ես: Հետաքրքիր է, թե որտեղի՞ց է այդ փոփոխութիւնը... Դու չգիտե՞ս:

— Գաղափար չունեմ: Միգուցե հաշողվել է նրան կաշտա՞նք... Չէ՞ որ այդ էլ երկրորդ բանն է, որին մենք կատարելապէս տիրապետել ենք վերջին տասը տարում:

Ռմբակոծումն սկսվեց կեսօրին: Օրն ամպամած էր ոռ տաք. խոնավ օդում զգացվում էր կյանքի դարնանային զարթոնքը: Ամպամած երկինքը ցած էր կախվել, և պայթյունների հրացուքն ամպերին էր հասնում: Թվում էր, թե երկիրը հրացուք ամպեր է շարտում դեպի իր անհայտ թշնամին, որպեսզի նրան, իբր իսկ գենքով, ստիպի նեղվել: Հրի ու ափերման ուրտը:

Ճաշի ընդմիջման ժամն էր, և փողոցներում աշխուժություն էր տիրում: Հակաօդային պաշտպանության հերթապահներին մեկը Գրեբերին ցույց տվեց մոտակա ապաստարանը: Գրեբերը ենթադրում էր, թե բանը տագնապով էլ կվերջանա, բայց լսելով առաջին պայթյունների որոտը, սկսեց ամբոխը ճեղքել ու մոտենալ ապաստարանի ելքին: Ճիշտ այն պահին, երբ դուռը նորից բաց արին, ևս մի քանի մարդ ներս թողնելու համար, Գրեբերը ապաստարանից փողոց նեղվեց:

— Ետ դարձեք,— գոռաց հերթապահը.— փողոցում մնալըն արդելված է: Թույլատրվում է միայն հերթապահներին:

— Ես հերթապահ եմ:

Գրեբերը վազեց դեպի ֆարրիկան: Նա շփտեք, կհաջողվի՝ իրեն տեսնել էլիզաբեթին, թե՞ ոչ, բայց ուզում էր գեթ փորձել հեռացնել նրան այնտեղից, լավ իմանալով, որ օդային հարձակումների հիմնական նպատակը ֆարրիկաներն են:

Նա թեքվեց փողոցի անկյունը: Հանկարծ փողոցի ծայրին, ուղիղ նրա դիմաց, մի շենք դանդաղ բարձրացավ իր տեղից և օգուտ կտոր-կտոր եղավ: Փլատակներն անձալն ու անշտապ ցած թափվեցին: Գրեթե իրեն նետեց առոտն ու ականջները փակեց: Հետևյալ օգալին ալիքը նրան վիթխարի ձեռքի պես ճանկեց ու տիրաբար շարտեց մի քանի մետր այն կողմ: Քարերը կարկուտի նման թափվում էին նրա շուրջը, բայց նրանց ձայնը խլանում էր անլուծի դղրդյունի մեջ: Գրեթե լեր բարձրացավ տեղից, նա երերաց, ապա գլուխն ուժեղ թափահարեց, քաշեց իր ականջներն ու խփեց ճակատին, փորձելով վերականգնել մտքի պարզությունը: Փողոցը լուպե առ լուպե վեր էր ածվում կրակի մոլեգնած ծովի: Այս կողմերով անցնելն անհնար էր, ուստի և Գրեթե լեր ետ դարձավ: Դիմացից ինչ-որ մարդիկ էին վազում: Նրանց բերանները բաց էին, իսկ աչքերում սառել էր ժարտափր: Նրանք գտնում էին, բայց Գրեթե լեր չէր լսում նրանց ձայնը: Ինչ-որ բանից գրգռված խօսք ու համբերի նման նրանք ալացան Գրեթե լերի կողքով: Նրանց հետևից քաբշ էր գալիս փայտե ռաբով մի հաշմանդամ: Նա տանում էր պատի մի մեծ ժամացույց, որի ժանրտկը քաբշ էր գալիս գետնի վրայով: Հաշմանդամի հետևից, փորը գետնին սեղմելով, վազում էր մի գամփա: Փողոցի անկյանում Գրեթե լեր տեսավ հինգ տարեկան մի աղջկա: Մեկեր երեխային ամուր կրծքին սեղմած, նա շվարտած կանգնել էր: Գրեթե լեր կանգ առավ:

— Շուտ վազիր ապաստարան, — գոռաց նա: — Ուր ենք ծնողները: Ինչո՞ւ են երանք քեզ մենակ թողել այստեղ...

Աղջիկը նրան շնայեց էլ: Նա գլուխը կախեց և ավելի սեղմվեց պատին:

Հանկարծ Գրեթե լեր նկատեց հակաօդային պաշտպանության հերթապահին, որն անձայն ինչ-որ բան էր գտնում իրեն: Ի պատասխան՝ Գրեթե լեր նայեց գոռաց, բայց իբրև փական ձայնը չլսեց: Հերթապահը շարունակում էր անձայն գոռալ և ինչ-որ նշաններ արեց: Գրեթե լեր գլուխը բացասաբար շարժեց և ցույց տվեց երկու նրբաշունչներ: Դա, հերաժի, ուղղակիանների մեղախաղ էր: Տեսնելով, որ իր ասածը տեղ չի հասնում, հերթապահը փորձեց մի ձեռքով բռնել աղջկան,

խոհ մյուստով՝ Գրեքերին, բայց Գրեքերը դուրս արժառն նրա ձեռքից: Այդ խելագար տեսարանի ընթացքում Գրեքերին սկզբում թվաց, թե ինքը բոլորովին հորցրել է իր քաշը և կարող է վիթխարի ուսուցանեի տեղ, իսկ գրանից անմիջապես հետո թվաց, թե ինքը ոտքից-գլուխ փափուկ արձնից է ձուլված և ինչ-որ հակադասեի մուրճեր թրեն տափակեցնում ու բլիթ են դարձնում... Նրա գլխի վրայով, անճոռնի բրածո թռչունի նման, սուրաց բաց գունեքով մի պատրան: Պայթյունի հզոր ալիքը Գրեքերին առավ իր մեջ ու պտտեցրեց: Հողից բոցեղեն լեզուներ դուրս ժայթքեցին, երկինքը ծածկվեց դեղին քողով և շիկանալով փուլ եկավ հողի վրա: Գրեքերը շնչահեղձ էր լինում սապից. թժամ էր, թե նրա թոքերն այրված են: Նա հնձվածի պես վայր ընկավ, ձեռքերով դուրս անող մեղմեց և շունչն աչնպես պահեց, որ քիչ էր մնում գլուխը պայթի: Քիչ հետո նա զգուշ նայեց իր շուրջը: Դադարած ու ջրակայած աչքերով նա, նախ աղոտ, ապա տվելի ու ավելի հստակ, տեսավ իր ուսաջ բացված տեսարանը՝ բծերով պատած աղյուսե քանդված մի պատ, որը կախվել էր սանդուղքի վրա, և ազդեա՝ սանդուղքի ջարդված առաքնանների վրա ծառացած մարմինը: Նրա կարճ, վանդակադարձ շրջազգեստը վերև էր բշտվել, ոտքերը մերկ էին, լռված ու ձեռքերը տարածված՝ խնչպես խաչվածի ձեռքերը: Բազրիքի երկաթե ձողը խրվել էր նրա կուրծքն ու դուրս ցցվել մեղքից:

Քիչ այն կողմ, այնպիսի անհեթեթ դիրքով, կարծես նա այժմ տվելի շատ հագեր ուներ, քան հենդանի ժամառակ, ընկած էր հերթապահի գիակը: Նրա գլուխը կտրված էր, մարմինը՝ ծամռված ու ուրված, ոտքերը՝ ուռերիե զցված, ինչպես ոսկոր շունչեղ մարդ ցուցադրող աղյուսառի մարմինը: Ծծկեր երեսան շէր երևում: Նրան ինչ-որ տեղ էր նետվել կրակի այն այրված ու ալոռ մրբիկից, որն այժմ, իր առաջից բոցեղեն քուլաներ քշելով, ետ էր դառնում:

— Ասղուններ, անիծյալ սողուններ... — Շատ մոտիկից Գրեքերը լսեց ինչ-որ մեկի ձայնը: Նա նայեց վերև, ապա՝ իր շուրջը և նոր միայն հասկացավ, որ գոռացողն ինքն է:

Նա վեր ցատկեց տեղից, շարունակեց վազել և, ինքն էլ

չէր հիշում, թե ինչպես հասավ այն հրապարակը, որտեղ ֆաբրիկան էր գտնվում:

Փաբրիկան, կարծես թե, անվնաս էր մնացել. միայն նրա աջ կողմում ոռոմբի մի թարմ ձագար էր երևում: Ցածր, գորշ-շագույն շենքերը չէին տուժել:

Փաբրիկայի հակաօդային պաշտպանության հերթապահը կանգնեցրեց նրան:

— Իմ կինն այստեղ է,— գոռաց Գրեբերը:— Ներս թողեք ինձ:

— Արգելված է: Մոտակա ուժապաստարանը հրապարակի այն կողմն է:

— Գրողը տանի, կա՞ մի բան, որ արգելված չլինի այս երկրում... Հեռացեք, թե չէ...

Հերթապահը ցույց տվեց գործարանի ետևի բակը, որտեղ երկաթբետոնե մի փոքրիկ, հարթ կտուրով բլինդաժ կար:

— Այնտեղ գնդացիներն են,— ասաց նա,— և պահակախումբ՝ նույնպիսի սրիկա զինվորներ, ինչպես և դու... Եթե հավեն ունես՝ գնա, սատանի մոտթ...

Գրեբերին այլևս ոչինչ պետք չէր բացատրել՝ գնդացիներն իշխում էին ամբողջ բակի վրա:

— Պահակախումբ...— գոռաց նա կատաղած:— Իսկ ինչո՞ւ, ո՞ւմ համար: Շուտով ձեր սեփական ք...ն էլ կաշտապանեք: Հանցագործներ են այնտեղ, ինչ է... Թե՞ շատ մի կարևոր է պաշտպանել այդ գրողի տարած շինելները:

— Իսկ կարծում ես՝ թե չէ...— արհամարհանքով պատասխանեց հերթապահը:— Մենք միայն շինելներ չենք կարում, և այստեղ աշխատողները միայն կանոսյք չեն: Ռազմամթերքի ցեխում համակենտրոնացման ճամբարի հարյուրավոր կալանավորներ են աշխատում: Հասկացա՞ր, խրամատի դմբո...

— Հավ. ասենք թե... Իսկ ի՞նչ կասես ֆաբրիկայի ուժապաստարանների մասին:

— Թքած քո ապաստարանների վրա: Նրանք ինձ համար չեն: Միևնույն է, ես պարտավոր եմ ցցված մնալ դրսում: Իսկ ի՞նչ անի իմ խեղճ կինը, որը քաղաքումն է...

— Իսկ այստեղի ապաստարանները հուսալի՞ են գոնե...

— Բա ո՞նց... Չէ՞ որ մարդիկ պետք են ֆաբրիկային։ Դե լավ, հերիք է. իսկ հիմա՝ հայդա։ Ոչ ոքի չի թույլատրվում բարձր դալ փողոցում։ Մեզ արդեն նկատել են։ Այստեղ խռտորեն հսկում են, որպեսզի սաբոտաժ չլինի։

Պայթյունների որոտը մի փոքր թուլացել էր, թեև զենիթային հրանոթները դեռ չէին լռել։ Գրեթե բոլոր հրապարակով ետ վազեց, բայց, իրեն մոտակա ումբապաստարանը նետելու փոխարեն, թաքնվեց հրապարակի ծայրին րացված թարմ ձագարի մեջ։ Այդտեղ այնպիսի գարշահոտություն էր, որ Գրեթե բոլոր քիչ մնաց շնչասպառ լինեին։ Գարշահոտությունը չգիմանալով, նա դուրս սողաց դեպի ձագարի բերանն ու պառկեց՝ աչքը ֆաբրիկայից չհեռացնելով։ «Այստեղ, թիկունքում, պատերազմը բոլորովին ուրիշ է...» — մտածեց նա։ — Ռազմաճակատում ամեն մեկը մտածում է միայն իր մասին՝ ծայրահեղ դեպքում, ասենք թե, նույն վաշտում գտնվող իր եղբոր մասին։ Իսկ այստեղ բոլորն ընտանիքի տեր են, և զենդակը միայն մեկին չի գիպում՝ կրակում են մեկի վրա, իսկ արձագանք է տալիս շատերի մոտ։ Սա կրկնակի, եռակի, նույնիսկ տասնապատիկ պատերազմ է»։

Նա հիշեց հինգ տարեկան աղջկա դիակն ու լայն բազմաթիվ դիակները, որ երբևիցե տեսել էր, հիշեց իր ծնողների, էլիզաբեթին և զգաց, թե ինչպես է կծկվում ջղաձգությունից։ Նա ոտքից-գլուխ ատելություններ էր լցված նրանց հանդեպ, ովքեր նյութել էին այս ամենը... Այդ ատելությունը չէր երկնչում տարածվել սեփական երկրի վրա և լսել անգամ չէր ուզում որևէ «թեր» ու «դեմ» փաստարկի կամ արդարացիության մասին։

Անձրև սկսվեց։ Նորա շիթերը, արցունքի արծաթագույն հեղեղի պես, թափվում էին թունավորված ու գարշահոտ օդի միջով։ Նրանք ցուլցում էին, մուգ գույնով ներկելով հողը։ Քիչ անց ումբակոծիչների նոր խմբեր երևացին։

Գրեթե թվաց, թե ինչ-որ բան պատահողով է իր կուրծքը։ Դա այլևս մոտորների ոռոց չէր, այլ մետաղի իսկական մոլեգնություն։ Հանկարծ, ֆաբրիկայի շենքի մի մասը, բոցերի հովհարաձև խուրձի ֆոնի վրա սևին տալով, օդ

բարձրացավ ու փլվեց: Կարծես ինչ-որ հսկայի մեկը հողի տակից խաղալիքներ էր շարտում վերև: Գրեթե չէր հայացրը սարսափով հառեց սպիտակ, դեղին ու կանաչ լույսերով բռնկված լուսամուտներին, աչքա կրկին նետվեց գետի ֆարթիկայի դարբասը:

— Ի՞նչ կա նորից... — գուցե հերթապահը: — Չե՞ս տեսնում, ինչ է, որ ռումբը մեզ դիպավ:

— Որտե՞ղ, ո՞ր ցեխին՝ շինելի՞...:

— Ձէ մի չէ... Շինելի ցեխը շատ ավելի լուրջումն է:

— Ճի՞շտ... Իմ կինը...

— Դու էլ քո կնի՛կն էլ հա՛... Նրանք բոլորն ապաստարանում են: Մեզ մոտ շատ վիրավորներ, ու սպանվածներ կան, էնպես որ, քեզ հետ դուք չունեմ:

— Ինչպե՞ս թե վիրավորներ ու սպանվածներ... Ձէ՞ որ դուք ասացիք, թե նրանք ապաստարանում են:

— Սպանվածներն ու վիրավորները համակենտրոնացման ճամբարից եկածներն են: Նրանց ապաստարան չեն տանում, հասկացա՞ր... Թե՛ դու կարծում ես նրանց համար հատուկ ապաստարաններ են կառուցել...

— Ոչ... — ասաց Գրեթերը. — չեմ կարծում:

— Ո՞վ գիտի... Վերջապես մի խելոք բան ասացիր: Իսկ հիմա՝ հայգա: Դու հին զինվոր ես երևում և քեզ փալաս լինելը չի սազում, մանավանդ որ ամեն ինչ արդեն վերջացավ: Հույս ունեմ, որ գոնե այսօր...

Գրեթերը վերև նայեց: Լսվում էին միայն զենիթային հրանոթների կրակոցները:

— Լսիր, բարեկամ, — ասաց նա, — ես միայն ուզում եմ իմանալ՝ շինելի ցեխը տնվնա՞ս է մնացել, թե չէ... Ինձ ներս թող, կամ ինքդ իմացիր: Մի՞թե դու կին չունես...

— Իհարկե ունեմ: Բա քեզ չասացի՞... Կարծում ես իմ սիրտը չի՞ ցավում:

— Դե որ աչդպես է՝ իմացիր: Եթե իմանաս, քո կնոջն էլ, անկասկած, բան չի պատահի:

Հերթապահը նայեց Գրեթերին ու գլուխը տարուբերեց:

— Կա-չկա դու խելքդ թուցրել ես. քեզ աստված ես պատկերացնում...:

Նա մտավ իր պահականոցն ու արագ վերադարձավ:

— Զանգահարեցի. Շինելի ցեխն անվնաս է: Ռումբն ուղիղ ընկել է համակենտրոնացման ճամբարից ուղարկվածների վրա: Դե, իսկ հիմա՝ ուրիշ եղի՞ր: Վաղուցվանի՞ց ես ամուսնացած...

— Հինգ օր է:

Հերթապահն անակնկալ ժպտաց.

— Բա ինչո՞ւ էն գլխից շատացիր... Այդ՝ ուրիշ...

Գրեթե զանգաղ ետ եկավ: «Ես տենշում էի ունենալ մի բան, որն ինձ զորավիճ լիներ,— մտածեց նա,— բայց չգիտեի, որ այդ ունենալուց հետո կրկնակի խոցելի ես գառնում...»:

Ամեն ինչ վերջացավ: Հրով լեցուն քաղաքում տարածվել էր ծխի ու մահվան անտունելի հոտը: Բոցի կարմիր, կանաչ, սպիտակ ու դեղին լեզուները մերթ օձի նման դուրս էին սողում փլված պատերի արանքից, մերթ հանկարծ անձայն ծառանում տանիքների վրա: Նրանք մերթ, համարյա քրնքշանքով, լիզում էին շենքերի դեռևս կանգուն մնացած ճակատները՝ կիպ սեղմվելով կամ երկչոտ ու զգուշ փարվելով նրանց, մերթ էլ կատաղած դուրս խուժում բաց պատուհաններից: Ամենուրեք մոլեգնում էին կրակի խուրձերը, պարիսպներն ու մրրիկները: Այս ու այն կողմ ածխացած դիակներ էին ընկած: Բոցավառվող մարդիկ ճիչով դուրս էին վազում տներից և մոլեգին դեսուդեն ընկնում, գալարվում, մինչև ուժասպառ գետին տապալվելին: Նրանք շնչասպառ էին լինում, սողում, ապա ցնցվում ու խոխոտում, իրենց շուրջը մսի խանձահոտ տարածելով:

— Կենդանի չահե՛ր,— ասաց ինչ-որ մեկը Գրեթեի կողքին,— որոնց ոչ մի կերպ հնարավոր չէ փրկել: Այսպես կենդանի-կենդանի էլ այրվում են: Հրձիգ ումբերի մեջ եղած անիծյալ բաղադրությունը ներծծվում է մարմնի մեջ և այրում ամեն ինչ՝ մաշկը, միսը, ոսկորները...

— Մի՞թե սչ մի կերպ հնարավոր չէ կրակը հանգցնել...

— Դրա համար ամեն մեկին մի կրակամարիչ է պետք...

Ասեմք, այդ էլ չէր օգնի: Ախր այդ անիծյալ հեղուկն ամեն ինչ այրում է: Լսո՞ւմ ես ինչպես են դողում...:

— Եթե փրկել հնարավոր չէ՝ ավելի լավ չէ՞ սպանել...:

— Հապա մի փորձի՞ր... Իսկույն քեզ կկախեն: Ասեմք, կրակես էլ, մեկ է, չի դիպչի՝ խենթի նման դեսուդեն են նետվում, և հենց ամբողջ դժբախտությունն էլ դրա մեջ է: Դրա համար էլ ջահի նման բոցավառվում են: Ամբողջ դադտնիքը քամու մեջ է, հասկանո՞ւմ ես... Նրանք վազում ու քամի են բարձրացնում, իսկ քամին բորբոքում է կրակը՝ մի վայրկյան, և մարդն իսկույն բոցավառվում է:

Գրեթե չես խոսողին: Ճակատին իջեցրած սաղավարտ, սաղավարտի տակ՝ խորն ընկած ակնապիճներ և ատամնաթափ մի բերան:

— Իսկ քո կարծիքով նրանք պիտի հանգիստ տեղում կանգնե՞ն, ինչ է...

— Տեսականորեն դա ավելի խելացի կլիներ... Տեղում կանգնել և փորձել վերմակով, կամ մի ուրիշ բանով կրակը հանգցնել... Բայց ո՞ւմ ձեռքի տակ այդ պահին վերմակ կլինի... Ո՞ւմ մտքով կանցնի: Եվ, ո՞վ կարող է այրվելու ժամանակ հանգիստ կանգնել...

— Ոչ ոք: Իսկ դու, ամոթ չլինի ասել, որտեղի՞ց ես՝ հակաօդային պաշտպանությունի՞ց...

— Չէ մի չէ... Ես թաղման ջոկատից եմ: Իհարկե, պատահած դեպքում հավաքում ենք նաև վիրավորներին... Ահա և մեր ֆուրգոնը: Վերջապես...

Գրեթե չես նկատեց փլատակների միջով հազիվ շարժվող ֆուրգոնը, որին լծված էր դորշ-սպիտակավուն մի ձի:

— Կաց, Գուստավ,— ձայնեց Գրեթեի հետ խոսողը, — ֆուրգոնն այստեղով չի անցնի: Հարկավոր է մեկ-մեկ կրել: Պատգարակ կա՞...

— Կա, երկու հատ:

Գրեթե միացավ նրանց: Աղլուսե պատի ետևում նա տեսավ դիակների մի ամբողջ կույտ: Վարժես սպանդանոց լինի, — մտածեց նա: — Ասեմք ոչ, այնտեղ գոնե որևէ կարգ ու կանոն կա՝ մորթվածքը մշակված է և արլունաղբերծված ու

փորոտիքը մաքրված... Իսկ այստեղ սպանվածները հոշոտված են, կտոր-կտոր եղած, այրված ու խանձված»:

Դիակների վրա հագուստների ծվեններ կային՝ բրդե սվիտերի մի թևք, պուտ-պուտ նախշերով շրջագծեստի մի կտոր, դարչնագույն թավշից կարված շալվարի մի փողք և սևացած, արնաշաղախ ստինքներին կպած մի կրծքակալ... Քիչ այն կողմ, անկանոն կույտով, ընկած էին երեխաների այլանդակված դիակները: Ռումբն ընկել էր խախուտ ապաստարանի վրա: Այս ու այն կողմ ընկած էին կտրված ձեռքեր, ոտքի թաթեր, ջախջախված գլուխներ, որոնց վրա դեռ տեղ-տեղ մազեր էին մնացել, դուրս ընկած ոտքեր և ինչ-որ դպրոցական պայուսակ: Քիչ հեռու ընկած էր մի զամբյուղ, որի մեջ սատկած կատու կար և ալբինոսի նմանվող մի խիստ դուռնատ, համարյա թե սպիտակ, երեխայի դիակ: Երեխայի վրա ոչ մի քերծվածք չկար. թվում էր, թե նրա մեջ դեռ շունչ չեն սրսկիլ և նա սպասում է, որ իրեն կենդանացնեն: Երեխայի կողքին ընկած էր սևացած մի դիակ: Դիակն այնքան էլ ուժեղ չէր այրվել, բայց այրվել էր համաշափ, բացի մի ոտքի թաթից, որը մուգ-կարմիր էր և բշտիկներով պատած: Անհնար էր որոշել՝ տղամա՞րդ է նա, թե՞ կին, որովհետև նրա կուրծքն ու սեռական օրգաններն այրված էին: Դիակի սև ու խորշոմած մատին փայլում էր մի ոսկե մատանի:

— Մինչև անգամ աչքերն էլ են այրվում... — ասաց մեկը: Դիակները բարձեցին ֆուրգոնի վրա:

— Լինդա, — կրկնում էր պատգարակի ետևից գնացող մի կին, — Լինդա... Լինդա...

Արևի շողերը դուրս եկան ամպերի արանքից: Անձրևից թաց ասֆալտը թույլ պսպղում էր, և անվնաս մնացած ծառերի թարմ տերևները փայլվում էին: Անձրևից հետո լույսն առանձնապես ուժեղ ու պայծառ էր թվում:

— Սա երեք չի կարելի ներել... — ասաց ինչ-որ մեկը Գրեբերի ականջի տակ:

Գրեբերը շուտ եկավ: Պճնազարդ գլխարկով, գեղեցիկ մի կին անթարթ նայում էր երեխաների դիակներին:

— Երեք... — կրկնեց նա: — Երեք: Ոչ այս աշխարհում, ոչ էլ այն...

Մոտեցավ պարեկը:

— Դե, ինչ եք իրար գլխի հավաքվել. ցրվեք, մարշ...

Գրեթե շարունակեց քայլել: «Ի՞նչը չի կարելի ներել,— մտածում էր նա— Այս պատերազմից հետո այնքան շատ բան կլինի ներելու, ինչպես նաև չներելու համար... Այդ ամենի համար մի կյանքը քիչ է...»: Գրեթե շատ մեռած երեխաներ էր տեսել. ալելի շատ՝ քան այսանդ: Տեսել էր տմենուրեք՝ Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում, Հնչաստանում, Աֆրիկայում, Ռուսաստանում... Նրանք բոլորն էլ, դերմանացի երեխաների նման, մայրեր ունեին, որոնք սղում էին նրանց... Բայց ինչու՞ մտածել այդ մասին... Ասենք մի՞թե հենց ինքը չէր, որ սրանից քնդամենը մի ժամ առաջ, գիմելով հոնդացող ինքնաթիռներով լեցան երկնքին, դուռում էր. «Սողուններ, սողուններ...»:

Էլիզարեթենց շենքն անվնաս էր մնացել, բայց հրձիգ ումբն ընկել էր հարևան տներից մեկի տանիքին, բոցը տորածվել էր մյուս շենքերի վրա, և այժմ երեք շենքերի տանիքներն էլ այրվում էին:

Բարապանը կանգնած էր փողոցում:

— Ինչու՞ չեն հանդցնում...— հարցրեց նրան Գրեթերը:

Բարապանը ձեռքով մի լալն շարժում արեց՝ կարծես ցույց տալով ամբողջ քաղաքը:

— Ինչու՞ չեն հանդցնում...— իր հերթին հարցրեց նա:

— Զո՛ւր չկա, ինչ է...

— Զուր կարծես թե կա, բայց ճնշումը չի բավականացնում... Հաղիվ է կաթիլթում: Բացի այդ, անհնար է կրակին մոտենալ՝ տանիքն ուր-որ է կփչի...

Փողոցի մեջտեղն ընկած էին բազկաթոռներ, ճամպրուկներ, թուղունի վանդակի մեջ դրված մի կատու, նկարներ ու շորերի կապոցներ: Քրտնած ու զրգոված մարդիկ ներքևի հարկի պատուհաններից փողոց էին նետում բարձերի ու ներքնակների մեջ փաթաթած իրեր: Ուրիշները սանդուղքներով վեր ու վար էին վազում:

— Ինչ եք կարծում՝ տունն ամբողջովին կայրվի՞...— հարցրեց Գրեթերը բարապանին:

— Հավանորեն... եթե, իհա՛րկե, հրշեջները չհասնեն Փառք աստծո՞ քամին ուժեղ չէ։ Վերին հարկերի բոլոր ջրի ծորակները բաց են արել և հեշտ բռնկվող իրերը հեռացրել։ Ուրիշ ոչինչ հնարավոր չէ անել։ Ի դեպ, ո՛ւր են ձեր խոստացած սիդարները։ Հաճույքով մի հատ կծխեի։

— Վաղը կբերեմ,— պատասխանեց Գրեբերը։— Անպայման։

Նա նայեց վերև, էլիզաբեթի պատուհաններին։ Կրակը անմիջականորեն չէր սպառնում նրա սենյակին՝ դեռ երկու հարկ կար մինչև նրան հասնելը։ Կողքի պատուհանում Գրեբերը նկատեց ֆրաու Լիզերին, որն արագ դեսուդեն էր նետվում։ Երևի անկողինն էր կապում։

— Գնամ, իրերը հավաքեմ,— ասաց Գրեբերը։— դա չի խանգարի։

— Դե իհարկե,— հաստատեց բարապանը։

Ակնոցավոր մի մարդ, ծանր ճամպրուկը ձեռքին, իջնում էր սանդուղքով։ Ճամպրուկը դիպավ Գրեբերի ոտքին ու խիստ ցավ պատճառեց։

— Ներեցեք, խնդրեմ...— ոչ ոքի չդիմելով, քաղաքավարությամբ ասաց նա, շարունակելով իր ճանդարհը։

Էլիզաբեթենց ընտկարանի դուռը բաց էր, միջանցքը լրացված էր կապոցներով։ Ֆրաու Լիզերն, արցունքն աչքերին և շուրթերը սեղմած, սրընթաց անցավ Գրեբերի կողքով։

Գրեբերը մտավ էլիզաբեթի սենյակն ու գուռն իր ետևից փակեց։ Նրան ապշեցրեց սենյակի տնակնկալ, դրսում կատարվող ամեն ինչից զարմանալիորեն հեռու, անդորրը։ Գրեբերը մի պահ նստել էր անշարժ և ոչ մի բանի մասին չէր մտածում։ Հետո վեր կացավ ու սկսեց փնտրել ճամպրուկները։ Մահճակալի տակ նա երկու ճամպրուկ տեսավ և շփտեք, թե նրանցից ո՞րը վերցնի։

Նախ և առաջ հարկավոր էր հավաքել էլիզաբեթի հագուստները։ Նա պահարանից հանեց այն զգեստները, որ ինքն ամենից անհրաժեշտ էր համարում, ապա բացեց պահարանի արկղն ու վերցրեց սպիտակեղենն ու դուլպաները։ Նամակների՝ ձեռքն ընկած փոքրիկ տրցակը նա խրեց կոշիկների մեջ։

Փողոցից աղմուկ ու ճիչեր լսվեցին: Գրեթե լուսամուտից դուրս նայեց: Ալմկոդները հրշեջները չէին, այլ իրենց իրերը դուրս բերող բնակիչները: Զրաքիսի մորթուց կարված մանտո հագած մի կին նստել էր ավերված տան առաջ, կարմիր գույնի թավշե բազկաթոռի վրա և ամուր կրծքին սեղմել մի փոքրիկ ճամպուռ: «Երեկ թանկարժեք իրեր են» — մտածեց Գրեթեն ու սկսեց արկղներում որոնել էլիզաբեթի զարդերը: Նա գտավ մի քանի մանր-մունր իրեր՝ ոսկյա նուրբ մի ապարանջան և մեղեսիկի քարով մի հին կրծքազարդ: Այնուհետև նա վերցրեց էլիզաբեթի ոսկեգույն զգեստը: Էլիզաբեթի իրերին ձեռք տալիս, նա մի առանձնահատուկ քրնջ-շություն էր զգում: Քրնջություն և՛ թեթևակի ամոթ՝ կարծես ինչ-որ արդելված բան էր անում:

Էլիզաբեթի հոր նկարը երկրորդ ճամպուռի մեջ դնելուց հետո, նա ճամպուռը փակեց, ապա նորից նստեց բազկաթոռին ու իր շուրջը նայեց: Նորից նրան պարուրեց սենյակում տիրող անգործությունը: Հանկարծ Գրեթեը հիշեց, որ հարկավոր է վերցնել նաև անկողինը: Նա վերմակներն ու բարձերը ֆրաու Լիզերի նման դարսեց սալանների մեջ ու կապեց: Կապոցը հատակին դնելիս, մահճակալի տակ նա տեսավ իր ուսապարկը, որի մասին բոլորովին մոռացել էր: Երբ նա ուսապարկը դուրս էր քաշում, սաղավարտը միջից ընկավ ու աղմուկով գլորվեց այնպես, կարծես մեկը ներքևից հատակն էր ծեծում: Գրեթեը երկար նայում էր սաղավարտին, ապա ոտքով հրեց դռան մոտ դարսված իրերի մոտ և բոլորը ցած տարավ:

Տները զանդաղ այրվում-մոխրանում էին: Հրշեջներն այդպես էլ չերևացին: Ինչ նշանակություն կարող էին ունենալ մի քանի բնակելի տներ: Նրանք առաջին հերթին ղթազվում էին գործարանները հանգցնելով: Բացի այդ, այրվողը մեկ կամ երկու շենք չէր, այլ քաղաքի համարյա թե մեկ բառորդը:

Բնակիչները բոցերից փրկել էին այնքան, ինչքան կարողացել էին, և հիմա շփոթեին, թե ինչ անեն այդ իրերի հետ: Ոչ փոխադրական միջոց կար, ոչ էլ պատսպարվելու տեղ: Այրվող տներից որոշ հեռավորության վրա փողոցը շրջափա-

կել էին: Մարդկանց ունեցած-չունեցածը կիսոված էր փողոցի եզրերին: Այնտեղ կային թափշ բաղկաթոռներ, կաշեպատ օթոցներ, աթոռներ, մահճակալներ ու օրորոցներ: Ընտանիքներին մեկը դուրս էր բերել խոհանոցի սեղանն ու շորս աթոռ և այժմ նստած էր սեղանի շուրջը: Մի ուրիշն իր համար իրերով մի անկյուն էր ցանկապատել և պաշտպանում էր ուրիշներից, որպես իր սեփականությունը: Բարապանը կծկվել էր հենց փողոցում, թուրքական նախշեր ունեցող կտորով երեսույտված ննջաթոռի վրա ու քնել: Տան պատին հենված էր Հիտլերի մեծ դիմանկարը, որը պատկանում էր Ֆրաու Լիզերին: Ինքը՝ Լիզերը երեսան գրկին նստել էր անկողնու կապոցի վրա:

Գրեբերն էլիզաբեթի սենյակից դուրս բերեց հին բաղկաթոռն ու նստեց: Ճամսրուկները, ուսապարկն ու մյուս կապոցները նա շարել էր իր կողքին: Սկզբում նա փորձեց իրերը տանել անվնաս մնացած տներից մեկնումեկը, բայց բան դուրս չեկավ: Երկու տեղ նույնիսկ դուռը բաց չարին, թեև լուսամուտում մարդիկ էին երևում: Շատ բնակարաններ էլ արդեն լեփ-լեցուն էին իրերով ու մարդկանցով: Բնակարաններից մեկում ինչ-որ մի կին նրա վրա դռուաց.

— Ձէ մի չէ... թողնեմ, որ հետո էլ մնաք այստեղ ու դուրս չգա՞ք...

Այդ դեպքից հետո Գրեբերն իսպառ հրաժարվեց հետագա փորձերից:

Վերադառնալով իրերի մոտ, նա նկատեց, որ հացի ու մթերքի փաթեթը չկա: Ավելի ուշ նա տեսավ, որ սեղանի շուրջը նստած ընտանիքը ինչ-որ բան է ուտում: Նրանք, մերթ ընդ մերթ անհանգիստ շուռ դալով, ինչ-որ բան էին խոթում բերանները: Թերևս դա նրանց սեփական ուտելիքն էր, որին նրանք չէին ուզում բաժին հանել ուրիշներին:

Հանկարծ Գրեբերը տեսավ էլիզաբեթին: Էլիզաբեթը ճեղքեց-անցավ շրջափակումն ու հիմա, հրդեհի ցուլքով լուսավորված, կանգնած էր փողոցի աչքի ընկնող մի տեղում:

— Այս կողմ արի, էլիզաբեթ, — գոռաց նա ու ցատկեց տեղից:

Էլիզաբեթը շուռ եկավ, բայց Գրեբերին անմիջապես չըն-

կատեց: նբա կերպարանքը սեին էր տալիս հրդեհի ֆոնի վրա: Միայն մազերն էին փայլփլում:

— Այս կողմն արի,— նորից գոռաց Գրեբերն ու ձեռքը թափահարեց:

էլիզաբեթը վազեց նրա մոտ:

— Այդ դո՞ւ ես, փա՞ռք աստծո...:

Գրեբերը գրկեց նրան:

— Ես չկարողացա գալ ֆաբրիկա՝ քեզ դիմավորելու, ոտիպված էի հսկել իրերին:

— Իսկ ես կարծում էի, թե քեզ որևէ բան է պատահել:

— Ինչ պիտի պատահեր...

էլիզաբեթը նրա կրծքին սեղմված հեռում էր:

— Գրողը տանի... Իսկ ես այդ մասին չէի էլ մտածել... — շվարած ասաց Գրեբերը: — Ես միայն ըստ մասին էի մտածում...

էլիզաբեթը նայեց նրան:

— Այս ի՞նչ է կատարվում այստեղ:

— Տեսնում ես, էլի՜: Տունը բռնկվել է: Կտուրից սկսվեց:

— Իսկ քե՞զ... քեզ հո բան չի՞ պատահել... Ես այնպես էի անհանդստանում...

— Ծ'ս էլ... Նստիր այստեղ. հանգստացիր:

էլիզաբեթը ոչ մի կերպ չէր կարողանում շունչը տեղը բերել:

Գրեբերը մայթի եղրին մի դույլ տեսավ՝ դավաթը կողքին: Նա մոտեցավ, ջուր վերցրեց ու տվեց էլիզաբեթին:

— Առ. մի կում խմիր:

— էյ. դա մեր ջուրն է... — գոռաց ինչ-որ մի կին:

— ...Եվ դավաթը... — ավելացրեց մի տասներկու տարեկան պեպեկոտ տղա:

— Խմիր,— ասաց Գրեբերն էլիզաբեթին ու շուտ եկավ: — Իսկ օդը... Զիհնի՞ օդն էլ է ձերը...

— Ես տուր իրենց ջուրն էլ, գավաթն էլ,— ասաց էլիզաբեթը: — Կամ, ավելի ճիշտ, դույլը շուտ տուր նրանց գլխին:

Գրեբերը գավաթը մոտեցրեց նրա շուրթերին.

— Չեմ տա. խմիր. Դու վազելո՞ւմ ես եկել...

— Այո. ամբողջ ճանապարհը...

Գրեբերը մոտեցավ դուլին: Ջրի համար ազմուկ բարձրացնող կինը խոհանոցի սեղանի շուրջը նստած ընտանիքից էր:

Գրեբերը դավաթը նորից լցրեց, խմեց և դավաթը տեղը դրեց: Ոչ ոք ձայն չհանեց, բայց մինչև Գրեբերի վերադառնալը, ևրեխան վազեց դուլի մոտ, դավաթը վերցրեց ու դրեց սեղանի վրա:

— Խողեր...—ասաց բարապանը սեղանի շուրջը նստածների հասցեին: Նա արթնացավ, հորանջեց և տեղնուտեղը նորից նիրհեց:

Առաջին շենքի տանիքը փլվեց:

— Ահա իմ փրկած իրերը,— ասաց Գրեբերը:— Այստեղ քո համարյա թե բոլոր զգեստներն են, հայրիկիդ լուսանկարը և անկողինը: Ուզո՞ւմ ես՝ բերեմ նաև կահույքի մի մասը: Դեռ ուշ չէ:

— Պետք չի. թող այրվի:

— Ինչո՞ւ. դեռ ժամանակ կա:

— Թող այրվի. այն ժամանակ ամեն ինչ կվերջանա: Լավն էլ այդ է:

— Ի՞նչը կվերջանա...

— Անցյալը, նա մեզ պետք չէ, նա մեզ միայն կաշկանդ դոմ է՝ մինչև անգամ նրա մեջ եղած լավը: Մեզ հարկավոր է ամեն ինչ նորից սկսել: Մեր անցյալը փուշ դուրս եկավ: Դեպի նա այլևս վերադարձ չկա:

— Բայց դու կարող էիր կահույքը վաճառել...

— Այստե՞ղ...— էլիզաբեթը նայեց շուրջը:— Հո չե՞նք կարող փողոցում աճուրդ սարքել: Բացի այդ, հիմա ավելի շատ կահույք կա, քան բնակարան: Այդպես կլինի դեռ երկար ժամանակ...

Անձրևը նորից սկսվեց: Նա իջնում էր տաք, մեծ կաթիլներով:

Ֆրաու Լիզերն անձրևանոցը բացեց: Մի կին, որ հրդեհից փրկել էր իր ծղոտե ծաղկազարդ գլխարկն ու հարմարության համար դուխը խոթել, հանեց ու խրեց հագուստի տակ:

Բարապանն արթնացավ ու փոշտաց: Հիտլերն անձրևի տակ արցունք էր թափում Ֆրաու Լիզերի յուղանկարից: Գրե-

բերն ուսապարկի վրայից հանեց շինելն ու վրան-թիկնոցը, շինելը գցեց էլիզաբեթի ուսերին, իսկ վրան-թիկնոցով ծածկեց իրերը:

— Հարկավոր է մտածել, թե որտեղ պատսպարվենք այս գիշեր,— ասաց նա:

— Երևի անձրևը հրդեհը կհանգցնի... Որտեղ մյուսները՝ այնտեղ էլ մենք:

— Զգիտեմ: Այս փողոցի մասին կարծես մոռացած լինեն...

— Կգիշերենք այստեղ: Մեզ ամեն ինչ ունենք՝ անկողին, շինել, վրան-թիկնոց:

— Իսկ դու կարո՞ղ ես այստեղ քնել...

— Հոգնած մարդն ամեն տեղ կքնի:

— Բինդինգը մի ազատ սենյակ ունի, բայց դու երևի չէիր ցանկանալ դնալ այնտեղ...

Էլիզաբեթը բացասաբար շարժեց գլուխը:

— Հա. քիչ մնաց Պոլմանին մոռանալինք... — շարունակեց Գրեբերը: — Ես մի քանի օր առաջ նրա հետ խոսել եմ՝ նրա կատակոմբներում էլ տեղ կճարվի: Հավանաբար տուժվածների համար կառուցված ժամանակավոր շենքերը լեփլեցուն կլինեն՝ եթե այդպիսիք ընդհանրապես կան...

— Սպասենք. մեր հարկաբաժինը դեռ չի վառվում:

Էլիզաբեթը շինելի մեջ փաթաթված նստել էր անձրևի տակ, բայց վհատված չէր երևում:

— Վատ չէր լինի որևէ բա՛ն խմել... — ասաց նա: — Իհարկե՝ ոչ չուր...

— Խմելու բան կճարվի: Երբ ես իրերը հավաքում էի, դրքերի արանքում մի շիշ օղի գտա: Նրա մասին երևի մոռացել էինք:

Գրեբերն անկողնու կապոցը քանդեց: Շիշը փաթաթված էր ներքնակի մեջ, դրա համար էլ գողի ձեռքը չէր ընկել: Այնտեղ բաժակ էլ կար:

— Առ, բայց հարկավոր է զգույշ խմել, որպեսզի ուրիշները չտեսնեն. թե չէ, մեկ էլ տեսար, ֆրաու Լիզերը մատնեց, թե մենք ծաղրի ենք ենթարկում աղղալին աղետը...

— Եթե ուզեմ ես, որ մարդիկ չնկատեն՝ պետք չէ զգու-

շանալ։ Ես արդեն յուրացրել եմ այդ... — էլիզաբեթը վերցրեց բաժական ու խմեց։ — Հիանալի է, — ասաց նա. — ինձ հենց այս էլ պետք էր։ Կարծես բացօթյա կաֆետում լինենք։ Սիգա-րետ էլ ունե՞ս։

— Ինչքան կար՝ վերցրի։

— Բարի։ Ուրեմն ինչ-որ մեզ պետք է՝ ունենք...

— Գուցե, այնուամենայնիվ, որևէ կահո՞ւյք դուրս բերեմ տնից, հը՞... —

— Միևնույնն է՝ քեզ այլևս վերև չեն թողնի։ Բացի այդ, ինչներիս է պետք... Հո հետներս քարշ չե՞նք տալու այնտեղ, որտեղ պիտի դիշերենք։

— Մեզանից մեկը կհսկի իրերին՝ մինչև մյուսն ապաստարան գտնի։

Էլիզաբեթը գլուխն օրորեց և օդու բաժակը դատարկեց։ Այդ վայրկյանին նրանց շենքի տանիքը փլվեց։ Թվաց, թե շենքի պատերը երերացին, որից անմիջապես հետո ցած թափվեց նաև վերևի հարկի հատակը։ Փողոցում գտնվողները վայնասուն բարձրացրին։ Կուսամուտից կայծեր դուրս ցայտեցին, և բոցի լեզուները վարադուրների վրայով վերև մտ-գլցեցեցին։

— Մեր հարկը դեռ դիմանում է... — ասաց Գրեբերը։

— Ոչինչ... քիչ մնաց... — նրա ետևից առարկեց ինչ-որ մեկը։

Գրեբերը շուտ եկավ։

— Ինչո՞ւ...

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի ձեր բախտն ավելի բանի, քան մե-րը։ Այրվում է այն հարկը, որտեղ ես ապրել եմ ավելի քան քսաներեք տարի... Ինչո՞ւ ուրեմն չայրվի նաև ձերը...

Գրեբերը նայեց խոսողին։ Հյուծված ու ճաղատ մի մարդ էր նա։

— Ես կարծում էի, թե դա պատահմունքի հարց է և բա-րոյականության հետ որևէ կապ չունի...

— Ոչ. դա կապ ունի արդարության հետ, եթե, իհարկե, դուք հասկանում եք այդ բառի նշանակությունը։

— Ոչ այնքան պարզ... Բայց դա իմ մեղքը չէ... — Գրե-բերը քմծիծաղ տվեց։ — Երևի ձեր կյանքն այնքան էլ թեթև

չէ, եթէ դուք դեռ հավատում եք արդարութեանը... Օղի ուզո՞ւմ եք... Ավելի լավ է խմել, քան զուր հուզվել:

— Շնորհակալ եմ. օղին ձեզ լինի: Նա շուտով պետք կգա, երբ ձեր սեփական շնաբունը բոցավառվի:

Գրեքերը շիշը պահեց:

— Գրազ գա՞նք, որ չի բոցավառվի...

— Ի՞նչ...

— Ասում եմ՝ ուզո՞ւմ ես գրազ դանք:

էլիզաբեթը ծիծաղեց: Ճաղատն աչքերը շոնջ նրանց վրա:

— Գրա՞զ... Անպատկառ լսկոտ: Իսկ դուք էլ, ֆրոյլայն, ծիծաղո՞ւմ եք, հա՞... Հիրավի, ի՞նչ աստիճանի ենք մենք ցած գլորվել...

— Իսկ ինչո՞ւ շծիծաղի որ... — ասաց Գրեքերը: — Ձե՛ր որ ծիծաղելը լաց լինելուց լավ է, մանավանդ երբ երկուսն էլ անօգուտ են:

— Ձեզ աղոթել է պետք, ահա թե ինչ:

Պատի վերեի մասը ներս փյվեց, որի հետեանքով էլիզաբեթի սենյակի առաստաղը ջարդվեց:

Ֆրաու Լիզերն սկսեց ջղաձգորեն հեծկտալ: Խոհանոցի սեղանի շուրջը նստած ընտանիքը սպիրտայրոցի վրա կեղծսուրճ էր պատրաստում: Թավշե բազկաթոռի մեջ նստած կիներ բազկաթոռի թիկնակը լրագրերով ծածկեց, որպեսզի անձրեից չփչանա: Սայլակի մեջ պառկած երեխան լաց եղավ:

— Մեր երկու շաբաթվա պատսպարանը կործանվում է... — ասաց Գրեքերը:

— Արդարութեանը հաղթում է... — բավականութամբ հայտարարեց ճազատը:

— Ափսոս, որ դրազ չեկաք՝ հիմա հաղթած կլինեիք...

— Ես նյութապաշտ չեմ, երիտասարդ:

— Այդ դեպքում ինչո՞ւ եք այդպես ողբում ձեր բնականի կորուստը:

— Դա իմ տունն էր... Դուք այդ հավանաբար չեք հասկանա...

— Որտեղից և ինչպես հասկանամ, երբ գերմանական կայսրութեանն ինձ այս տարիքից արդեն համաշխարհային թափառաշրջիկ է դարձրել...

— Դրա համար դուք պիտի շնորհակալ լինեք նրանից...—
ճաղատը ձեռքի ափով բերանը փակեց, կարծես ճգնելով
ինչ-որ բան կուլ տալ:— Ի գեպ, ես հիմա չէի հրաժարվի մի
բաժակ օղուց...

— Ուշ դիտի ընկաք... Հիմա մնում է միայն... աղոթել:
Ֆրաու Լիզերի սենյակի լուսամուտից բոց ժայթքեց:

— Գրասեղանն էլ կայրվի՝ մատնիշի գրասեղանն ու նրա
միջի եղած-չեղածը:

— Չեմ կասկածում. ես նրա վրա մի ամբողջ շիշ բենզին
եմ լցրել... Հիմա ի՞նչ տնենք:

— Գիշերելու տեղ որոնենք, իսկ եթե չգտնենք՝ կգիշերենք
որևէ տեղ, փողոցում:

— Փողոցում, կամ պուրակում...— Գրեքերը նայեց երկըն-
քին:— Անձրևի դեպքում վրան-թիկնոցը, կբացենք, թեև դա
այնքան էլ հուսալի պաշտպանություն չէ: Ասենք, գուցե և
պատսպարվելու տեղ գտնենք: Իսկ ի՞նչ անենք բազկաթոռն ու
գրքերը:

— Թողնենք այստե՛ղ. եթե սարած չլինեն՝ վաղը մի բան
կմտածենք:

Գրեքերն ուսապարկը շալակեց և անկողնու կապոցը դրեց
տսին: Էլիզաբեթը վերցրեց ճամպուրակները:

— Դրանք էլ տուր ինձ,— ասաց Գրեքերը,— ես ծանր բեռ
կրելու սովոր եմ:

Հարևան երկու շենքերի վերևի հարկերն աղմուկով փուլ հ-
կան, և ծպեղների այրվող կտորներն այս ու այն կողմ թռան:

Ֆրաու Լիզերը ճչաց ու տեղից վեր թռավ. խանձողը, փո-
ղացի ցանկապատված մասի վրայավ լայն ազեղ գծելով, բիշ
մնաց ընկնե՛ր նրա գլխին:

Վերջապես բոցը դուրս ժայթքեց նաև էլիզաբեթի սենյա-
կի լուսամուտից: Քիչ հետո փլվեց նաև առաստաղը:

— Արգեն կարելի է գնալ...— ասաց էլիզաբեթը:

Գրեքերը նայեց լուսամուտին:

— Լավ ժամեր ենք մենք անցկացրել այնտեղ...— ասաց
նա:

— Ամենից լավերը... Գնանք:

էլիզաբեթի դեմքը լուսավորված էր հրդեհի ցուլքով: Գրեթերն ու նա անցան բազկաթոռների արանքով:

Հրդեհից տուժածների մեծ մասը վհատ լուռ էր: Մեկի մոտ մի կապոց գիրք էր դրված: Նա կարդում էր: Տարեց մի զույգ, թիկնոցով ծածկված պառկած էր սալահատակին: և երկգլխանի տխուր շղջիկ լինելու կարծես:

— Զարմանալի է, թե մարդ ինչքան հեշտ է բաժանվում նրանից, ինչից երեկ թվում էր, թե անհնար է բաժանվել... — նկատեց էլիզաբեթը:

Գրեթերը նորից իր շուրջը նայեց:

Ջրի դավաթը փախցնող պեպենոտ տղան արդեն տեղավորվել էր էլիզաբեթի բազկաթոռի մեջ:

— Մինչ ֆրաու Լիզերը դեսուդեն էր նետվում՝ ես նրա պայուսակը թոցրի... Նայիր, թղթերով լիքն է, — ասաց Գրեթերը: — Կրակի մեջ կգցենք: Գուցե դա որևէ մեկին մատնու-թյունից փրկի...

էլիզաբեթը գլխով արեց: Նա քայլում էր, առանց իր շուրջը նայելու:

Գրեթերը երկար ժամանակ դուռը ծեծում էր: Հետո սկսեց ցնցել: Ոչ ոք չէր բացում: Նա վերագարձավ էլիզաբեթի մոտ:

— Պոլմանը կամ տանը չի, կամ չի ուզում ձայն հանել...

— Գուցե նա այլևս այստեղ չի՝ ապրում...

— Ուրիշ էլ որտե՞ղ պիտի ապրի, կամ ո՞ւր պիտի գնա... Այդ մեզ համար պարզ դարձավ հատկապես այս վերջին երեք ժամվա ընթացքում: Գուցե նրան... — Գրեթերը նորից մոտեցավ դռանը: — Զէ, գեստապոն այստեղ չի եղել... Այդ դեպքում ամեն ինչ ուրիշ կերպ կլինի: Ինչ անենք, հը՞: Գուցե ուժապատասխան դնանք...

— Ոչ: Իսկ այստեղ ոչ մի տեղ չի՞ կարելի պատասպանվել...

Գրեթերը շուրջը նայեց հարմար տեղ գտնելու համար: Արդեն դիշեր էր, և բոսորագույն երկնքի մոռյլ ֆոնի վրա երեվում էին աստամնավոր ավերակների սև ուրվագծերը:

— Տեսնո՞ւմ ես առաստաղի այս կախված կտորը... — ասաց նա: — Տակը չոր է: Ես նրա մի կողմից վրան-թիկնոցը կկախեմ, իսկ մյուս կողմից՝ շինկը:

Գրեքերը սվինով մի քանի անգամ խփեց առաստաղին։ Առաստաղն ամուր էր։

Նա փլատակների մեջ մի քանի պողպատե ձող գտավ, այդ ձողերը մեխեց հողի մեջ ու նրանց վրա ձգեց-ամրացրեց վրան-թիկնոցը։

— Էս քեզ վարագույր։ Այն մյուս կողմից էլ որ շինելն ամրացնեմ, կգառնա վրանի հման մի բան. ի՞նչ ես կարծում։

— Օգնե՛մ...

— Ոչ. դու իրերին հսկիր։ Այդքանն էլ հերիք է։

Գրեքերն ավերակի անկյունը մաքրեց քարերից ու աղբից, տալա ճամպուրակները ներս տարավ ու անկողինը զցեց։ Ուսուպարկը նա դրեց գլխի կողմը։

— Հիմա մենք արդեն ծածկ ունենք,— ասաց նա։— Ոչինչ՝ սրանից վատն էլ եմք տեսել... Ասենք, դու շեռ տեսել։

— Ինձ էլ հարկավոր է վարժվել։

Գրեքերը հանեց էլիզաբեթի անձրևի վերարկուն, սպիրտ-այրոցն ու սպիրտի շիշը։

— Հացը դողացան, բայց ուսուպարկի մեջ դեռ պահածո կա։

— Իսկ ինչի՞ մեջ եփենք. պղինձ վերցրե՞լ ես...

— Իմ կաթսայիկով կեփենք. անձրևաջուր էլ ինչքան ասես կա՛... Բացի այդ, դեռ օղի է մնացել։ Եթե օղին տաք ջրի հետ խառնենք, կստացվի գրոգի պես մի բան, որը ցրտառությունից պաշտպանում է։

— Ավելի լավ է օղին խմենք հենց այնպես...

Գրեքերը սպիրտայրոցը վառեց։ Թույլ, կապույտ բոցը լուսավորեց վրանի ներսը։ Նրանք բաց արին լորու պահածոն, տաքացրին և կերան Կլոտցի տված երշիկի մնացորդի հետ միասին։

— Սպասե՛նք Պոլմանին, թե՞ քնենք...— հարցրեց Գրեքերը։

— Քնենք. ես հոգնել եմ։

— Ստիպված ենք հագուստով պառկել... Դու կարո՞ղ ես։

— Ոչինչ. ես սարսափելի հոգնած եմ։

Էլիզաբեթը կռիկները հանեց ու դրեց ուսուպարկի մոտ,

որպեսզի չգողանան, հետո գուպաները փաթաթեց ու գրպանը դրեց: Գրեքերը ծածկեց նրան:

— Հը՞, ինչպե՞ս է,— հարցրեց նա:

— Ինչպես հլուրանոցում:

Գրեքերը պառկեց նրա կողքին:

— Դու հո շատ չե՞ս տխրել բնակարանի պատճառով...:

— Ոչ: Ես գրան սպասում էի առաջին ումբակոծման օրից սկսած, թեև այն ժամանակ ամիսոսում էի: Այս մնացած ժամանակամիջոցը պարզապես ճակատագրի պարգև էր:

— Դա ճիշտ է: Բայց հնարավո՞ր է արդյոք միշտ ապրել նույնպիսի հստակությամբ, ինչպիսի հստակությամբ մտածում ես...

— Զգիտեմ,— քրթմնջաց էլիզաբեթը, հպվելով նրա ուսին.— թերևս այո, երբ այլևս ոչ մի հույս չի մնում... Բայց հիմա ամեն ինչ այլ կերպ է:

Էլիզաբեթը քնեց: Նրա շնչառությունը դարձավ գանգաղ ու համաշափ: Գրեքերը դեռ չէր կարողանում քնել: Նա հիշեց, թե ինչպես ռազմաճակատում զինվորները երբեմն կիսում էին իրար հետ իրենց այս կամ այն անիրագործելի ցանկությունները, որոնցից մեկը հենց սա էր՝ տանիք, անկողին, կին և խաղաղ դիրքեր...:

Գ. րեբերն արթնացալ ինչ-որ մեկի զգուշ քայլերի ու խճաքարերի ձայնից և անձայն դուրս սողաց վերմակի տակից: Հլիզաբեթը տեղում շարժվեց ու նորից քնեց: Գրեբերը վրանի միջից հետևում էր... Դա կարող էր լինել տուն վերագարձող Պոլմանը, կարող էին գողեր լինել, և վերջապես կարող էին լինել գետառապոյականները՝ սովորաբար նրանք այդ ժամերին էին երևում: Եթե այդ նրանք են, ապա հտրկավոր է նախազգուշացնել Պոլմանին, որ տուն չվերագառնա...

Խալարում Գրեբերը երկու մարդկային կերպարանք տեսավ: Նա բոքիկ հետևեց նրանց, աշխատելով քայլել ինչքան կարելի է անձայն, սակայն, մի քանի մետր շանցած, գիպավ քանդված մի պատի, որն իսկույն ևեթ փլվեց: Գրեբերը կոպտալի և ոչնչից քայլողներից մեկը ետ դարձավ:

— Ո՞վ է... — հարցրեց նա: Պոլմանի ձայնն էր:

— Ես եմ, պարոն Պոլման, էոնստ Գրեբերը:

Գրեբերը մեջքը շտկեց:

— Գրեբերը... Ի՞նչ է պատահել...

— Ոչինչ. մեր տունը ռմբակոծել են և մենք չգիտենք, թե ուր գնանք: Զէի՞ք կարող մեզ մի երկու գիշեր սլատսպարել:

— Ո՞ւմ...

— Կնոջս ու ինձ: Ես, մի քանի օր առաջ, ամուսնացա:

— Դե իհարկե, իհարկե... — Պոլմանը մոտեցավ: Նրա

դեմքը աղոտ ճերմակին էր տալիս խավարում:— Դուք ինձ
զալու ժամանակ տեսա՞ք...

Գրեբերը մի վայրկյան հապաղեց:

— Այո...— վերջապես ասաց նա: Կեղծելն անօգուտ էր:
Դա պետք չէր ոչ էլիզաբեթին և ոչ էլ աչն մարդուն, որը թաք-
նըվեց փլատակների մեջ:— Այո...— կրկնեց նա:— Դուք
կարող եք ինձ լիովին վստահել:

Պոլմանը ճակատը տրորեց:

— Անշուշտ...— Նա անվճռական կանգնել էր:— Դուք
նկատեցի՞ք, որ ես մենակ չեմ...

— Այո:

Պոլմանը երևի ինչ-որ վճիռ քնդունեց:

— Այդ դեպքում գնանք: Ասում եք պատասպարվե՞լ... Ես
չատ տեղ չունեմ, բայց... Նախ և առաջ հեռանանք այս-
տեղից:

Նրանք թեքվեցին անկյունը:

— Ամեն ինչ կարգին է...— դիմեց Պոլմանը խավարին:

Փլատակների միջից ինչ-որ ստվեր զատվեց: Պոլմանը
դուռը բացեց, ներս թողեց անծանոթին ու Գրեբերին, ապա
դուռը ներսից բանալիով կողպեց:

— Իսկ ո՞ւր է ձեր կինը...— հարցրեց նա:

— Փողոցում քնած է: Մենք հետներս անկողին էինք վերց-
րել և վրանի պես մի բան սարքեցինք:

Պոլմանն առաջվա պես կանգնած էր խավարում:

— Ես կուզենայի նախազգուշացնել՝ եթե ձեզ այստեղ
գտնեն, կարող են անախորժություններ լինել...

— Գիտեմ:

Պոլմանը հազաց:— Այդ բոլորն իմ պատճառով է. ես հըս-
կողության տակ եմ:

— Ես այդպես էլ կարծում էի...

— Իսկ ինչպե՞ս կվերաբերվի դրան ձեր կինը:

— Ճիշտ այնպես՝ ինչպես ես...— ասաց Գրեբերը դան-
դաղելով:

Անծանոթը լուռ կանգնած էր Գրեբերի հետևը: Այժմ ար-
դեն պարզ լսվում էր նրա շնչառությունը: Պոլմանն առաջ ան-

ցավ, սենյակի դուռը փակեց, իջեցրեց վարագույրն ու փոքրիկ լամպը վառեց:

— Աղգանուններ տալն իմաստ չունի...— ասաց նա:— Ավելի լավ է՝ բոլորովին չիմանալ: Այդ դեպքում անհնար է և մատնել: Էննա տ և Յոզեֆ՝ այսքանը հերիք է:

Յոզեֆը՝ քառասուն տարեկան մի մարդ, շատ տանջված էր երևում: Նա ուներ հրեաներին բնորոշ երկարավուն դեմք և իրեն շատ հանգիստ էր պահում: Նա թափ տվեց իր կոստյումի վրայի կիրն ու Գրեբերին ժպտաց:

— Ինձ մոտ այլևս առաջվա պես անվտանգ չէ...— ասաց Պոլմանը, նստելով:— Եվ, այնուհանդերձ, Յոզեֆն ուղի-չուղի այսօր պիտի մնա այստեղ: Այն տունը, որտեղ նա երեկ թաքնվում էր, այլևս գոյություն չունի: Յերեկը հարկավոր կլինի որևէ նոր թաքստոց սրտնել. ինձ մոտ վառանգավոր է, Յոզեֆ, միայն այդ պատճառով...

— Գիտեմ...— պատասխանեց Յոզեֆը: Անակնկալ պարզվեց, որ նա թավ ձայն ունի:

— Իսկ դո՞ւք, էննա տ...— հարցրեց Պոլմանը:— Ես հրեկողության տակ եմ. դուք այդ արդեն գիտեք: Գիտեք նաև, թե ինչ է նշանակում, եթե ձեզ գիշերը գտնեն մի այդպիսի մարդու տանը, և այն էլ մի ուրիշ մարդու հետ, որին փրկություն եմ...

— Գիտեմ...

— Քաղաքում այնպիսի խառնաշփոթություն է, որ այս գիշեր գուցե և ոչինչ չպատահի: Բայց, ինչ էլ լինի, չի կարելի վստահ լինել: Ուրեմն պատրաստ եք ձեզ վտանգել...

Գրեբերը լուռ էր: Պոլմանն ու Յոզեֆն իրար նայեցին:

— Անձամբ ես կորցնելու ոչինչ չունեմ,— ասաց Գրեբերը,— մի քանի օրից հետո ես ռազմաճակատ եմ մեկնում, բայց կնոջս բանն ուրիշ է՝ չէ՞ որ նա այստեղ է մնալու... Ես այդ մասին չէի մտածել:

— Ես այս ասացի ոչ նրա համար, որ ձեզանից գլուխ առառեմ...

— Գիտեմ:

— Դուք կարո՞ղ եք առաջվա պես փողոցում գիշերել...— հարցրեց Յոզեֆը:

— Այո: անձրեկից մենք պաշտպանված ենք:

— Ուրեմն ավելի լավ է մնաք այնտեղ: Այդ դեպքում գուր մեղ հետ ոչ մի առնչություն չի ունենա, իսկ վաղ առավոտյան ձեր իրերը կքերեք այստեղ՝ չէ՞ որ ձեզ ամենից շատ դա է պետք: Իհարկե, ավելի ապահով կլինեի իրերը թողնել սուրբ Կատարինեի եկեղեցում: Տիրացուն աղնիվ մարգ է՝ թույլ կտա: Թեև եկեղեցին մասամբ ավերված է, բայց նկուղներն անվնաս են մնացել: Իրերն այնտեղ տանելու դեպքում, գուր ցերեկն ազատ կլինեք և կարող եք կացարան որոնել:

— Ինձ թվում է, թե նա իրավացի է, է՛նչու,— ասաց Պոլմանը:— Յոգեֆն այս բաներում ավելի փորձված է:

Հանկարծ Գրեբերն զգաց, թե ինչպես է իր մեջ բարձրանում քնքշության ալիքը դեպի այս հոգնած, հասակն առած մարդը, որը, ինչպես տարիներ առաջ, իրեն անունով կոչեց:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում,— ասաց նա,— և ցավում եմ, որ ձեզ վախեցրի...

— Ծթե ձեզ որեէ բան պետք լինի՝ եկեք վաղը լուսաբացին: Դուռը ծեծեք չորս անգամ՝ երկու անգամ իրար ետևից, իսկ երկու անգամ՝ ընդհատ-ընդհատ: Միայն ուժեղ չծեծեք՝ ես տոանց ա՛յն էլ կլսեմ:

— Շատ լավ. շնորհակալություն:

Գրեբերը վերադարձավ էլիզաբեթի մոտ: Էլիզաբեթը դեռ քնած էր: Երբ Գրեբերը պառկեց, նա աչքերը կիսաբաց արեց և տեղնուտեղը նորից քնեց:

Էլիզաբեթը զարթնեց առավոտյան ժամը վեցին, ավտոմեքենայի հոնդոցից, և անուշ ճմլկոտաց:

— Շատ լավ քնեցի... — ասաց նա:— Որտե՞ղ ենք մենք գտնվում...

— Յանպլացում:

— Իսկ որտե՞ղ պիտի գիշերենք այսօր:

— Այդ մենք կորոշենք ցերեկը:

Էլիզաբեթը նորից պառկեց՝ Վրան-Թիկնոցի ու շինելի արանքից ներս ընկավ ցուրտ առավոտվա լույսը: Թռչունները ճովողեցին:

Էլիզաբեթը շինելի փեշը բարձրացրեց: Երկինքը ողողված էր արևածագի ոսկեղեն փայլով:

— Իսկ և իսկ գնչուական կյանք է... արկածներով լի... Եթե կյանքին վերաբերվենք. այսպես...

— Այո,— ասաց Գրեբերը,— մենք հենց այդպես էլ պիտի վերաբերվենք կյանքին... Ի դեպ, դիշերը ես հանդիպեցի Պուլմանին: Նա խնդրեց արթնացնել իրեն՝ եթե որևէ բանի կարիք զգանք:

— Մեզ ոչինչ պետք չի գա: Սուրճ ունե՞նք: Կարող ենք հենց այստեղ էլ սուրճ եփել. այնպես չէ՞:

— Դա հավանորեն արգելված է՝ ինչպես ամեն մի խելացի բան: Բայց ոչինչ. չէ՞ որ մենք գնչուներ ենք:

էլիզաբեթն սկսեց սանրվել:

— Տան ետևում ես անձրևաջրով լի մի տաշտ եմ տեսել,— ասաց Գրեբերը,— մի վաղվելու կհերիքի:

էլիզաբեթը ժակետը հաղավ:

— Գնամ վաղվեմ: Կարծես թե գյուղում լինենք՝ տաշտ, ջրհորի շուր: Առաջ սրան կարծեմ ռոմանտիկա էին ասում...

Գրեբերը ծիծաղեց:

— Դա ինձ համար հիմա էլ ռոմանտիկա է՝ համեմատած արևելյան ռազմաճակատի խոզավայել կյանքի հետ: Կարևորն այն է, թե ինչի հետ ես համեմատում:

Նա անկողինը կապեց, ապա սպիրտայրոցը վառեց ու ջրով լի կաթսայիկը նրա վրա դրեց: Հանկարծ նա հիշեց, որ էլիզաբեթի սենյակում եղած ժամանակ մոռացել է մթերային քարտերը վերցնել:

Հենց այդ պահին էլ էլիզաբեթը վերադարձավ: Նրա դեմքը թարմ էր ու դեռատի:

— Քարտերը քեզ մո՞տ են:— հարցրեց Գրեբերը:

— Ոչ. նրանք գրասեղանի փոքրիկ արկղում էին, պատուհանի մոտ:

— Գրողը տանի, մոռացել եմ վերցնել: Ինչպես շատածեցի այդ մասին: Ախր, ահագին ժամանակ կար...

— Դրա փոխարեն դու հիշել ես, ավելի կարևոր բաներ, օրինակ, իմ ոսկեգույն զգեստը... Մենք այսօր դիմում կտանք նոր քարտեր ստանալու համար: Հիմա հաճախ է պատահում, որ քարտերն այրվում են:

— Բայց դա հարյուր տարի կտևի... Աշխարհի կործանումն անգամ տեղից չի շարժի գերմանական բծախնդիր շինով-
նիկին:

էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Ես մի ժամով թույլատվություն կխնդրեմ քարտեռ
ստանալու համար: Բարապանը տեղեկանք կտա առ այն, որ
մեր տունը ուժակոծել են:

— Մի՞թե դու այսօր ֆաբրիկա ես գնալու... — հարցրեց
Գրեբերը:

— Պարտավոր եմ: Տան ուժակոծումը հիմա սովորական
բան է համարվում:

— Ես այդ անիծյալ ֆաբրիկան կվառնի:

— Ես էլ: Բայց այդ դեպքում ինձ ու ինձ նմաններին կու-
ղարկեին մի ուրիշ, ավելի վատ տեղ: Իսկ ես չէի՝ ուզե՞նա
ոավմամթերք պատրաստել:

— Արի ու գործի մի գնա, հը՞... Նրանք որտեղի՞ց կարող
են իմանալ, թե երեկ քեզ ինչ է պատահել: Չէ՞ որ դու կարող
էիր իրերը փրկելիս վերավորվել...

— Դա հարկավոր է ապացուցել: Ֆաբրիկան և բժիշկներ
ունի, և իր ոստիկանատունը: Աշխատանքից խուսափելու դեպ-
քում պատժում են արտաժամյա աշխատանքով, կամ արձա-
կուրդից զրկելով: Իսկ եթե այդ էլ չօգնեց, ապա ազգային ոգով
դաստիարակման լրիվ դասընթաց են նշանակում... Համա-
կենտրոնացման ճամբարում: Իսկ այնտեղից վերադարձողի
մտքովն էլ չի անցնի նորից խույս տալ աշխատանքից:

էլիզաբեթը եռացրած ջուրը լցրեց կաթսայիկի կափարիչի
մեջ եղած աղացած էրզաց-սուրճի վրա:

— Մի՛ մոռանա, որ վաղուց չէ, ինչ ես երեքօրյա արձա-
կուրդի մեջ էի, — ասաց նա. — չի կարելի շափից ավելին պա-
հանջել:

Գրեբերը կռահեց, որ իսկական պատճառն էլիզաբեթի
հայրն է՝ էլիզաբեթը հույս ուներ օգնել հորը գոնե այդ ձևով:
Դա մի օղակ էր, որ զցված էր յուրաքանչյուրի վզին:

— Անիծյալ ավաղակախումբ, — ասաց նա: — Ինչ օրի
հասցրին մեզ նրանք...

— Սուրճ խմիր և մի՛ բարկանա: Մենք դրա համար այլևս ժամանակ չունենք:

— Հենց բանն էլ այդ է, էլիզաբեթ:

էլիզաբեթը գլխով արեց:

— Գիտեմ: Մեզ շատ քիչ ժամանակ է մնացել և, չնայած դրան, մենք համարյա թե միասին չենք լինում: Քո արձակուրդն արդեն վերջանում է: Եղածն էլ, համարյա թե, սպասումով անցավ: Ինձ հարկավոր է ավելի անվախ լինել և, քանի դու այստեղ ես, ֆաբրիկա չգնալ...

— Դու, առանց այն էլ, անվախ ես ու ինչ էլ որ լինի՝ սպասումն ավելի նախընտրելի է, քան... ոչինչի շապասելը:

էլիզաբեթը համբուրեց նրան:

— Դու բավականին շուտ սովորեցիր ճիշտ խոսքեր գրտնել... — առաց նա: — Դե, իմ գնալու ժամանակն է: Որտե՞ղ հանգիպենք հրեկոյան:

— Հա, իսկապես որ, որտե՞ղ... Տան տեղում այլևս ոչինչ չի մնացել: Հարկավոր է ամեն ինչ սկսել նորից: Ես կգամ ֆաբրիկա, քո ետեից:

— Իսկ եթե որևէ բան խանգարի՝ օդային հարձակում լինի, կամ փողոցներն օղակեն... —

Գրեքերը մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Ես հիմա իրերը կհավաքեմ ու կտանեմ սուրբ Կատարինեի եկեղեցին: Հենց եկեղեցին էլ թող լինի մեր ժամադրության երկրորդ վայրը:

— Գիշերը բա՞ց է:

— Ինչո՞ւ գիշերը: Մի՞թե դու այդքան ուշ կվերադառնաս:

— Ո՞վ գիտե... մի անգամ ստիպված եղանք ապաստարանում վեց ժամ նստել... Գոնե, վատագույն դեպքում, հնարավոր լինեիր որևէ մեկի միջոցով լուր տալ իրար, թե չէ հանգիպման վայրի մասին պայմանավորվելը հիմա քիչ է:

— Ուզում ես ասել՝ եթե մեկնումեկիս մի բան պատահի...

— Այո:

Գրեքերը գլխով արեց: Նա հասկացավ, թե ինչքան հեշտ է հիմա իրար կորցնելը:

— Այսօր մենք կարող ենք լուր տալ իրար Պոլմանի մի-

չոցով... Ասենք, ոչ, դա անհուսալի է...—Նա նորից մտած-
մունքի մեջ ընկավ:— Բինդինգը...— վերջապես մասաց նա
թեթևացած:— Այ, նա ոտքից-գլուխ հուսալի է: Ես կարծեմ
քեզ նրա տունը ցույց եմ տվել: Ճիշտ է, նա դեռ չգիտի, որ
մենք ամուսնացել ենք, բայց դա կարևոր չէ... Գնամ զգու-
շացնեմ նրան:

— Գնամ նորից նրան թալանելու...

Գրեքերը ծիծաղեց:

— Ես, ճիշտն ասած, այլևս չէի ուզում այդ անել, բայց մի
բան պիտի ուտե՞նք, թե՞ չէ... էսպես էլ կամաց-կամաց փշա-
նում ենք...

— Իսկ այս գիշեր մենք այստե՞ղ պիտի քնենք...

— Հուսով եմ, որ ոչ: Ես ամբողջ օրն ազատ եմ և կփոր-
ձեմ որևէ բան անել:

Էլիզաբեթի դեմքը մի պահ մթաղնեց:

— Այո. մի ամբողջ ազատ օ՞ր... Իսկ ես պիտի գնամ...

— Ես արագ եղած-չեղածը կհավաքեմ, կտանեմ Պոլմա-
նի մոտ և քեզ ֆաբրիկա կուղեկցեմ:

— Ես չեմ կարող սպասել, ուշանում եմ: Յտեսություն
մինչև երեկո: Ուրեմն՝ կամ ֆաբրիկայում, կամ սուրբ Կատա-
րինեի եկեղեցում, կամ էլ՝ Բինդինգի մոտ: Այ քեզ հետաքրք-
րի կյանք...

— Գրողը տանի այսպիսի հետաքրքրի կյանքը...— մըրթ-
մըրթաց Գրեքերը:

Նա նայեց էլիզաբեթի ետևից: Ահա նա կտրեց-անցավ
հրապարակը:

Առավոտը պարզ էր և երկինքը՝ վառ-կապույտ: Յողը, ար-
ծաթյա ցանցի նման, փայլելում էր ավերակների վրա: Էլի-
զաբեթը շուտ եկավ, ձևաքով արեց ու շարունակեց արագ-
արագ քայլել: Գրեքերը սիրում էր նրա քայլվածքը: Էլիզա-
բեթն իր մի ներբանը մյուտի առաջն էր դնում այնպես, կար-
ծես անիվի հետքի վրայով էր քայլում: Այդպիսի քայլվածք
նա մեկ էլ Աֆրիկայում էր տեսել՝ աֆրիկուհիների մոտ: Էլի-
զաբեթը մի անգամ էլ գլխով արեց ու անհետացավ հրապա-
րակի ծայրին, շենքերի արանքում: Ճշիշտ այնպես է, ինչպես
ռազմաճակատում, — մտածեց նա, — երբ մեկի հետ բաժան-

վելիս, բռնորովին չգիտես՝ կհանդիպե՞ք արգյոք նորից...
Հերն էլ անիծած այսպիսի հետաքրքիր կյանքի...»:

Ժամը ութին Պոլմանը տնից դուրս եկավ:

— Ես ուզում էի իմանալ՝ դուք որևէ ուտելու բան ունե՞ք, թե՞ ոչ, ինձ մոտ մի քիչ հաց կա...

— Շնորհակալ եմ, մերը բավականացրեց: Կարելի՞ է ճամպրուկներն ու կապոցը թողնել ձեզ մոտ, մինչև գնամ եկեղեցի ու գամ:

— Իհարկե:

Գրեբերն իրերը ներս տարավ: Յոզեֆը չէր երևում:

— Եթե վերադառնալիս ինձ տանը չգտնեք, — ասաց Պոլմանը, — դուռը ծեծեք՝ երկու անգամ իրար ետևից և երկու անգամ ընդհատ-ընդհատ. Յոզեֆը բաց կանի:

Գրեբերը ճամպրուկը բաց արեց:

— Իսկական գնչուական կյանք... Ո՞ւմ մտքով կանցնեք...

Պոլմանը հոգնած ժպտաց:

— Յոզեֆն արդեն երեք տարի է, այդպես է ապրում: Մի քանի ամիս նա գնացքներում է քնել՝ անընդհատ ճամփորդել է: Քնել է նստած և այն էլ ամեն տասնհինգ րոպեն մեկ տեղից վեր ցատկելով: Այդ՝ մինչև օդային հարձակումներն սկսվելն էր: Հիմա այդ էլ հնարավոր չէ:

Գրեբերը ճամպրուկից հանեց մի տուփ մսի պահածո և մեկնեց Պոլմանին:

— Ես յուր կզնամ. տվեք Յոզեֆին...

— Մի՞ն է... Մի՞թե ձեզ պետք չէ:

— Ոչ, տվեք նրան: Նրա նմանները պարտավոր են մինչև վերջը դիմանալ. թե չէ ի՞նչ վիճակի կհասնենք մենք, եթե ամեն ինչ վերջանա... Ի՞նչ կմնա ընդհանրապես... Ողջ մնացե՞լ են արդյոք բավարար թվով այդպիսի մարդիկ, որպեսզի ամեն ինչ սկսեն նորից:

Պոլմանը լռում էր: Նա մոտեցավ սենյակի անկյունում դրված գլոբուսին ու պտտեցրեց:

— Նայեցեք այստեղ, — ասաց նա, — տեսնո՞ւմ եք: Այս փոքրիկ հողակտորը Գերմանիան է: Կարելի է բուրձ մատով ծածկել: Երկրագնդի շատ փոքրիկ մի մասն է նա:

— Միգուցե: Բայց այդ փոքրիկ հողակտորից դուրս գալով, մենք նվաճեցինք երկրագնդի հսկալական մասը:

— Նվաճեցինք. այո: Բայց նվաճելը դեռևս համոզել չի նշանակում:

— Առայժմ ոչ. Բայց ով գիտե, թե ինչ տեղի կունենար, եթե մենք կարողանայինք այդ նվաճածը պահել մեր ձեռքում ասե՛նք մի տասը, քսան, հիսուն տարի... Հաղթանակներն ու նվաճումները զարմանալի համոզիչ են: Մենք այդ զգացել ենք մեր սեփական երկրի օրինակի վրա:

— Բայց չէ՞ որ մենք չհաղթեցինք...

— Դա ապացույց չէ:

— Ոչ, ապացույց է,— առարկեց Պոլմանը. — և շատ ուժեղ ապացույց:— Ուռած երակներով պատած ձեռքով նա շարունակեց պատեցնել գլոբուսը:— Աշխարհն, — ասաց նա, — իր տեղում կանգնած չի մնում... Եվ եթե քո սեփական երկրից հույսդ կտրում ես, հարկավոր է հավատալ աշխարհին: Հնարավոր է արևի խավարում, բայց ոչ՝ հավերժական գիշեր... Համենայն դեպս մեր մոլորակի վրա: Պետք չէ այդպես շուտ վհատվել ու անձնատուր լինել:— Նա բաց թողեց գլոբուսը:— Դուք հարցնում եք, թե մնացե՞ն են արդյոք բավարար թվով մարդիկ, որոնք ամեն ինչ սկսեին նորից... Քրիստոնեությունն սկսվեց մի քանի ձկնորսներից, կատակոմքներում թաքնված մի քանի հավատացյալներից և նրանցից, ովքեր ողջ էին մնացել Հռոմի կրկեսներում:

— Այո: Իսկ նացիստներն սկսեցին Մյունխենի գարեջրատան մի քանի գործազուրկ մոլեռանդներից...

Պոլմանը ժպտաց:

— Դուք իրավացի եք: Բայց աշխարհում դեռ չի եղել այնպիսի մի բռնապետություն, որի վերջը չգար... Մարդկությունն առաջ է ընթացել ոչ թե հարթ ճանապարհով, այլ ցնցումներով ու ջղաձգություններով, ցատկոտներով ու նահանջներով: Մենք չափից ավելի ամբարտավան էինք և կարծում էինք, թե մեր արյունոտ անցյալն արդեն հաղթահարված է: Այժմ մենք գիտենք, որ բավական է ետ նայել, և նա խսկույն ևեթ բռնում է մեր կոկորդից:

Պոլմանը գլխարկը վերցրեց:

— Դե, իմ գնալու ժամանակն է:

— Ահա ձեր գիրքը Շվեյցարիայի մասին,— ասաց Գրեբերը:— Մի քիչ թրջվել է, բայց ոչինչ: Քիչ էր մնացել կորչելու, բայց փրկեցի:

— Կարող էիք և չփրկել: Անուրջները փրկելու կարիք չկա...

— Ոչ, կա,— ասաց Գրեբերը.— իսկ էլ ինչը փրկես...

— Հավատը: Անուրջները նորից կգան:

— Հուսանք. թե չէ ավելի լավ է իսկույն կտխվել:

— Ինչքան եք դուք դեռ ջահել...— գոչեց Պոլմանը:— Ասենք ինչ եմ ասում՝ դուք հենց իրականում էլ շատ ջահել եք...— Նա հագավ վերարկուն:— Ջարմանալի է... Առաջ ես ջահելությանը բուրոտվին ուրիշ կերպ էի պատկերացնում...

— Ես նույնպես...— ասաց Գրեբերը:

Յոգեֆը շէր սխալվել: Սուրբ Կատարինեի եկեղեցու տիրացուն իսկապես իրերը վերցրեց պահելու Գրեբերն իր ուսապարկը թողեց նրա մոտ և գնաց բնակարանային բյուրոս, որն այժմ տեղավորված էր դպրոցներից մեկի բնագիտության դասասենյակում: Այնտեղ դեռ մնացել էին աշխարհագրական քարտեզներով բեռնավորված սեղանն ու սպիրտի մեջ պահվող սյրեպարատների տպակեպատ պահարանը: Բյուրոյի աշխատակցուհին այդ ապակե անոթներն օգտագործում էր որպես թղթի մամլիչներ: Սպիրտով լեցուն այդ անոթներում օձեր կային, մողեսներ ու գորտեր: Կար նաև սկյուռի՝ ուլունքի աչքերով մի խրտվիլակ՝ ընկույզը թաթերի մեջ բռնած:

Արհեստի աշխատակցուհին շատ սիրալիր դուրս եկավ:

— Ես ձեր անգամուսնի կմոծեմ ցուցակի մեջ,— ասաց նա:— Հասցե ունե՞ք:

— Ոչ:

— Այդ դեպքում ինքներդ եկեք տեղեկանալու:

— Իսկ ի՞նչ իմաստ ունի դա:

— Ոչ մի... Ձեզանից առաջ արդեն վեց հազար դիմում եմ ընդունել... Ավելի լավ է ինքներդ ձեզ համար տեղ որոնեք:

Գրեբերը վերադարձավ Յանսլուսց և Պոլմանի դուռը ծե-

ծնց: Ոչ ոք չպատասխանեց: Նա մի փոքր սպասեց, ապա գնաց Մարիննշտրասսե, տեսնելու, թե ինչ է մնացել այնտեղ հրդեհից հետո:

Էլիզաբեթենց շենքն ամբողջովին այրվել էր: Մնացել էր միայն կիսանկուղը, որտեղ բարապանն էր ապրում: Երևի հրշեջներն այնուամենայնիվ եկել էին, որովհետև ամեն տեղից դեռ ջուր էր կաթում: Էլիզաբեթենց բնակարանից ոչինչ չէր մնացել: Փողոցում դրված բազկաթոռն անհետացել էր: Մի զույգ ձեռնոց էր մնացել միայն, այն էլ՝ ընկած անծրեալի փողոտակի մեջ: Գրեթեբոլ տեսավ բարապանին իր բնակարանի վարագույրների ետևում և հիշեց, որ նրան սիգար էր խոստացել: Թվում էր, թե դա վաղուց, շատ վաղուց է եղել և այժմ արդեն իմաստ չունի անել: Ասենք, դժվար է նախօրոք որևէ բան ասել: Նա որոշեց գնալ Ալֆոնսի մոտ և սիգար վերցնել: բացի այդ, հարկավոր էր իրիկվա համար ուտելիք ձարել:

Ռումբն ընկել էր ուղիղ տան վրա և ավերել միայն տունը: Պարտեզը ողողված էր առավոտվա լույսով: Կնիշները քամուց ճոճվում էին, փայլում էր նարգիզների ոսկին, և մրգատու ծառերը ծաղկում էին այնպես, կարծես նրանց վրա սպիտակ ու վարդագույն թիթեռներ էին թռուկ: Միայն Բինդինգի տունն էր փլատակների կույտի վերածվել ու կախվել մի խոր ձագարի վրա: Զրով լցված այդ ձագարի մեջ արտացոլվում էր երկինքը: Գրեթեբոլ տեղում քարացավ և, իր աչքերին չհավատալով, սեեռուն նայում էր փլատակներին: Զդիտես ինչո՞ւ, նրան թվում էր, թե Ալֆոնսի հետ ոչինչ չի կարող պատահել: Նա գանդալ մոտեցավ տան տեղին:

Զրավագանը քարուքանդ էր եղել, իսկ տան մուտքի դուռը կախված էր եղրեանոս թիներից: Եղջերուի պոզերն ընկած էին խոտերի մեջ՝ կարծես այնտեղ իրենք, եղջերուներն էին թաղված: Գորգը, բարբարոս նվաճողի վառ դրոշի նման, փողփողում էր ծառերի բարձր կատարներին: «Նապոլեոն» կոնյակի մի շիշ դիք ցցվել էր մարգի մեջ՝ մի գիշերում աճած դդումի նման: Գրեթեբոլ շիշը վերցրեց, զննեց ու գրպանը դրեց: «Երևի նկատվեց անվնաս է մնացել և թալանել են» —

մտածեց Գրեբերը: Նա տունը շրջանցեց: Տան հետնամուտքն անվնաս էր մնացել: Գրեբերը դուռը հրեց: Ներսում ինչ-որ բան շարժվեց:

— Ֆրաու Կլայներտ... — ձայն տվեց նա:

Ի պատասխան բարձրաձայն հեծկլտոց լսվեց և կիսաքանդ խոհանոցից դուրս եկավ Ֆրաու Կլայներտը:

— Խեղճ իմ տեր... Նա այնպես բարի էր:

— Ի՞նչ է պատահել. նա լիքավորվե՞լ է...

— Սպանվե՞լ է, սպանվել, պարոն Գրեբեր: Իսկ նա այնպե՞ս էր սիրում վայելել կյանքը...

Գրեբերը գլխով արեց: Մահը միշտ էլ դժվար է հասկանալ՝ ինչքան էլ որ հաճախ բախվես նրա հետ:

— Ինչպե՞ս է այդ պատահել, — հարցրեց նա:

— Նա գտնվում էր նկուղում, բայց նկուղը չդիմացավ...

— Այո. ձեր նկուղը ծանր ուղմերին դժվար թե դիմանար: Բայց ինչո՞ւ նա չէր դնացել Զայդելսլացի իսկական ոմրապատարանը: Չէ՞ որ այստեղից այնտեղ երկու րոպեի ճանապարհ է...

— Նա կարծում էր, թե ոչինչ չի պատահի: Բացի այդ... — Ֆրաու Կլայներտը շփոթվեց. — ...նրա մոտ... կին կար:

— Ինչպե՞ս, կեսօրի՞ն...

— Նա երեկվանի՞ց էր մնացել: Բարձրահասակ, խարտոյաշ մի կին էր: Պարոն կրայսլայտերը պաշտում էր բարձրահասակ խարտոյաշ կանանց: Ես հենց նոր էի հավը մատուցել, երբ օդային հարձակումն սկսվեց...

— Կինը նո՞ւյնպես սպանված է:

— Այո: Նրանք նույնիսկ չհասցրին հագնվել: Պարոն Բինդինգը պիտամայով էր, իսկ կինը՝ մետաքսե նուրբ գիշերանոցով: Նրանց հենց այդ վիճակում էլ գտան... Բայց ես ինչ կարող էի անել: Այդ վիճակում՝ նույնիսկ առանց համազգեստի...

— Ի՞նչ նրան վիճակված էր մեռնել, ապա դրանից լավ մահ դժվար է պատկերացնել... — ասաց Գրեբերը: — Գոնե հասցրե՞ց ճաշել...

— Այո, և մեծ ախորժակով: Գինի կար և նրա սիրած անուշեղենը՝ հարած սերուցքով խնձորի տորթ:

— Դե տեսնո՞ւմ եք, Ֆրաու Կլայներտ, դրանից էլ լավ մա՞հ... Ես նույնպես գեմ չէի լինի այդպես մեռնելուն: Ազնիվ խոսք՝ շարժե սգալ...

— Բայց մեռնել այդպես վաղաժամ...

— Մարդիկ միշտ էլ վաղաժամ են մեռնում՝ եթե նույնիսկ իննսուն տարեկան լինեն: Ե՞րբ է թաղումը:

— Վաղը չէ՝ մյուս օրը, ժամը իննին: Նա արդեն դագաղումն է: Ուզո՞ւմ եք տեսնել:

— Որտե՞ղ է դրված:

— Նկուղում, այնտեղ ավելի զով է: Դադադն արդեն մեխել են: Տան այս մասը համեմատաբար քիչ է տուժել, բայց ճակատի կողմից ամբողջովին ավերվել է:

Նրանք անցան խոհանոցի միջով և իջան նկուղը: Խեցեղենի կտորտանքն ավլված ու կիտված էր մի անկյունում: Թափված գինու և թթվաջրի հոտ էր գալիս: Նկուղի մեջտեղը, հատակին դրված էր դագաղը, որի տախտակներին ընկուզենու փայտի տեսք էր տրված: Շուրջը, դարակենթի վրա թափթփված էին անուշեղենի ու պահածոյի շուռ եկած տուփեր:

— Որտեղի՞ց այսքան շուտ դագաղ գտաք... — հարցրեց Գրեբերը:

— Այդ մասին հոգաց նրա կուսակցությունը:

— Հուղարկավորությունն այստեղի՞ց է:

— Այո. վաղը չէ՝ մյուս օրը, ժամը իննին:

— Ես կգամ:

— Ահ, որքան հաճելի կլինի դա իմ տիրոջ համար...

Գրեբերը զարմացած նայեց Ֆրաու Կլայներտին:

— ...այն աշխարհում... — լրացրեց նա: — Ախր նա աշխարհն լավ էր վերաբերվում ձեզ:

— Հետաքրքիր է՝ ինչո՞ւ...

— Նա ասում էր, թե դուք միակն եք, որ ոչինչ չեք պահանջում: Եվ, նրա համար, որ դուք միշտ ռազմաճակատում եք եղել...

Գրեբերը դագաղի մոտ կանգնեց, նա փոքր-ինչ խղճում էր Բինգինգին՝ այդքանը միայն, և ամաշում էր այս սգացող կնոջից, որ գրանից բացի, այլևս ոչինչ չի զգում:

— Իսկ ի՞նչ պիտի անեք այսքան բարիքը...— հարցրեց նա, հայացքը դարակների վրայով սահեցնելով:

Ֆրաու Կլայներտն աշխուժացավ:

— Վերցրեք, ինչքան կարող եք շատ, պարոն Գրեբեր: միևնույն է, պիտի օտարների ձեռքն ընկնի:

— Ավելի լավ է՝ ձեզ մնա: Չէ՞ որ այս ամենը դուք եք պատրաստել:

— Ես արդեն որոշ բան պահել եմ: Ինձ շատ բան պետք է: Վերցրեք, պարոն Գրեբեր: Կուսակցության կողմից այստեղ եկածներն արդեն աչք են տնկել այս պաշարների վրա: Ինչքան քիչ մնա՝ այնքան լավ: Մեկ էլ տեսար կարծեցին, թե մենք սպեկուլյանտներ ենք...

— Այո. շատ հավանական է...

— Դրա համար էլ՝ վերցրեք: Թե չէ նրանք կգան, և եղածը չեղածն օտարի ձեռքը կընկնի: Չէ՞ որ դուք պարոն Բինդինգի իսկական ընկերն էիք և նա ավելի հոժար կլիներ այս ամենը ձե՛զ տալ, քան ուրիշներին:

— Մի՞թե նա ընտանիք չունի...

— Հայրը դեռ կենդանի է. բայց դուք հո լավ գիտեք, թե ինչ հարաբերությունների մեջ էին նրանք: Եղածը հորն էլ է հերիք: Պահուսնի մատանում ահագին շշեր են մնացել: Ինչ որ պետք է՝ վերցրեք:

Ֆրաու Կլայներտն արագ անցավ դարակների երկայնքով և ձեռքն ընկած տուփերը հավաքեց, Գրեբերին տալու համար: Բերած տուփերը նա դրեց դադաղի վրա և ուզում էր էլի բերել, բայց հանկարծ սթափվեց, տուփերը դադաղի վրայից վերցրեց ու տարավ խոհանոց:

— Սպասեք, Ֆրաու Կլայներտ,— ասաց Գրեբերը:— Եթե վերցնում ենք՝ եկեք կարգին վերցնենք...— Նա նայեց պահածոյի տուփերին:— Սա ծնեբեկ է, հուսնդական ծնեբեկ, որը մեզ պետք չէ: Յուզով սարդինաձուկ կարելի է վերցնել. խոզի դոնդոլ՝ նույնպես:

— Ճիշտ եք ասում. Ես պարզապես շշմել եմ...

Խոհանոցում նա սեղանի վրա լցրեց տուփերի մի ամբողջ կույտ:

— Սա շատ-շատ է... — ասաց Գրեբերը. — այսքանը չեմ կարող տանել...

— Մի քանի անգամ զնացեր-եկեր... Ինչո՞ւ այս բարիքն իզուր օտարի ձեռքը տանք, պարոն Գրեբեր: Գուր զինվոր եք և ավելի շատ իրավունքներ ունեք, քան այս նացիստները, որոնք խրամատավորվել են տարուկ տեղերում...

«Գուցե և նա իրավացի է... — մտածեց Գրեբերը: — էլի՜-զաբեթը, Յոզեֆն ու Պոլմանը նույնքան իրավունքներ ունեն, և ես ավանակ պիտի լինեմ, եթե չվերցնեմ... Զէ՛ որ Ալֆոնսի համար դա մեկ է...»: Գրեբերը հետո միայն, երբ արդեն հեռացել էր Բինդինզի նախկին տնից, գլխի ընկավ, որ ինքը միայն պատահականության շնորհիվ էր, որ շտեղափոխվեց Ալֆոնսի մոտ և նրա հետ միասին շապանվեց...

Գուրը բաց արեց Յոզեֆը:

— Ինչ շատ բաց արիք... — ասաց Գրեբերը:

— Ես ձեզ տեսնում էի... — Յոզեֆը ցույց տվեց դռան վրայի փոքրիկ անցքը, — ինքս եմ փորել. շատ հարմար է: Գրեբերը փաթեթը դրեց սեղանին:

— Ես եղա սուրբ Կատարինեի եկեղեցում: Տիրացուն մեզ թույլ տվեց մի գիշեր աչնտեղ պատսպարվել: Շնորհակալություն ձեր խորհրդի համար:

— Զահե՛լ տիրացուն...

— Ոչ, ծերը:

— Հիանալի մարդ է... Մի ամբողջ շաբաթ նա ինձ եկեղեցում պատսպարեց իր օգնականի տնիւմն տակ: Հետո, երբ անակնկալ շուրջկալ արին, ես թաքնվեցի երգեհոնի մեջ, բայց ջահե՛լ տիրացուն ինձ մատնեց: Նա հրեատյաց է: Հրեատյաց՝ կրոնական հողի վրա... Այդպիսիներն էլ կան: Մենք, հրեաներս, իբրև թե, երկու հազար տարի առաջ Քրիստոսին խաչել ենք...

Գրեբերը բաց արեց փաթեթը, ապա գրպանից հանեց սարդինաձկան աւ տառեխի պահածոները: Յոզեֆը հանգիստ նայում էր այդ ամենին: Նրա դեմքի արտահայտությունը չփոխվեց:

— Մի ամբողջ գա՛նձ է... — ասաց նա:

— Բերել եմ՝ կիսենք...

— Մի՞թե ավելցուկ ունեք:

— Չե՞ք տեսնում, ինչ է... Շա ժառանգութիւն եմ ստացել, և այն էլ՝ կրայսլայտերից... Ձեզ գուր չի՞ գալիս...

— Ընդհակառակն: Դա նույնիսկ որոշ կծու հմայք է տալիս այս ամենին: Իսկ դուք, ի՞նչ է, այնքան մոտիկ եք կրայսլայտերին, որ այսպիսի նվերնե՞ր եք ստանում...

Գրեբերը նայեց Յոզեֆին:

— Այո,— ասաց նա.— այս կրայսլայտերին՝ այո: Նա, անվնաս ու բարեհոգի մարդ էր:

Յոզեֆը չպատասխանեց:

— Դուք կարծում եք այդպիսի կրայսլայտերներ չե՞ն լինում,— հարցրեց Գրեբերը:

— Իսկ գո՞ւր...

— Իմ կարծիքով լինում են: Կարող է սրևէ մեկը թույլ լինել, վախկոտ, աննկարագիր և այդ պատճառով էլ մեղսակից դառնալ:

— Եվ այդպիսի մարդկանց, ձեր կարծիքով, կրայսլայտե՞ր են դարձնում...

— Իսկ ինչո՞ւ չէ:

Յոզեֆը ժպտաց:— Ձարմանալի է,— ասաց նա:— Սովորաբար կարծում են, թե մարդասպանը միշտ և ամենուրեք պիտի մարդասպան լինի և ուրիշ ոչինչ... Բայց չէ՞ որ, եթե նա մարդասպան է նույնիսկ ժամանակ առ ժամանակ, և իր էութեան միայն մի՞ մասով, ապա այդ էլ բավական է շուրջն ահաւոր դժբախտութիւններ սփռելու համար: Մի՞թե այդ այդպես չէ:

— Դուք իրավացի եք,— պատասխանեց Գրեբերը,— բոլորնին միշտ էլ բոքենի է մնում: Մարդն ավելի բարդ ու բազմատեսակ է...

Յոզեֆը գլխով արեց:

— Լինում են համակենարոնացման ճամբարի պարեսներ, որոնք զուրկ չեն հումորի զգացումից և էթնոսական պահանջներ, որոնք իրար խիստ ընկերաբար ու բարեհոգի են վերաբերվում... Եվ լինում են ձայնակցողներ, որոնք ամեն ինչի մեջ միայն բարին են տեսնում, չնկատելով ահաւոր

չարիքը, կամ հայտարարելով այն ինչ-որ ժամանակավոր բան ու դաժան անհրաժեշտություն... Դրանք խիստ առածը-գական խղճի տեր մարդիկ են...

— ...Եվ վախկոտ:

— Այո. և վախկոտ,— հանգիստ համաձայնվեց Յոզեֆը: Դրեքերը լուռ էր:

— Ծա կուզեի ձեզ օգնելու հնարավորություն ունենալ,— քիչ անց ասաց նա:

— Ինչին օգնել և ինչպես... Ծա միայնակ եմ: Կամ ինձ կճանկեն, կամ, եթե հաջողվի, մինչև վերջը կգիմանամ...— ասաց Յոզեֆն այնպես անտարբեր, կարծես թե խոսքն ուրիշին էր վերաբերում:

— Դուք հարազատներ չունե՞ք...

— Կային: Եղբայրս, երկու քույրերս, հայրս, կինս և երեխաս: Հիմա նրանք բոլորն էլ մեռած են: Երկուսին սպանեցին, մեկը՝ մեռավ, մյուսներին՝ թունավորեցին գազով...

Դրեքերն աչքերը հռեց նրան:

— Համակենտրոնացման ճամբարո՞ւմ...

— Այո, համակենտրոնացման ճամբարում,— սառը և քաղաքավարի բացատրեց Յոզեֆը:— Այնտեղ ամեն տեսակի օգտավետ հարմարանքներ կան...

— Դուք այնտեղի՞ց եք փախել...

— Այո:

Դրեքերն ուշադիր նայեց Յոզեֆին:

— Պատկերացնում եմ, թե ինչպես պիտի դուք մեզ ա-տեր...— ասաց նա:

Յոզեֆն ուներ թոթվեց:

— Ատե՛լ... Ո՞վ կարող է իրեն նման շռայլություն թույլ տալ... Ատելությունն անզգույշ է դարձնում մարդուն:

Դրեքերը նայեց լուսամուտին, որից անմիջապես ալն կողմ ավերակներն էին բարձրանում: Սենյակում վառվող փոքրիկ լամպի լույսը կարծես ավելի աղոտացավ: Նա ցոլում էր գլորուսի վրա, որ Պոլմանը նորից անկյունն էր դրել:

— Դուք ռազմաճակա՞տ եք վերադառնում...— կարեկցա-բար հարցրեց Յոզեֆը:

— Այո: Վերադառնում եմ կովիլու նրա համար, որպեսզի ձեզ հետապնդող հանցագործները կարողանան մի որոշ ժամանակ էլ մնալ իշխանության գլուխ: Թերևս այնքան, ինչքան պետք է, որպեսզի նրանց հաջողվի ձեզ բռնել ու կախել...

Յոզեֆը թեթև մի շարժումով համաձայնության նշան արեց, բայց շարունակում էր լռել:

— Ես վերադառնում եմ, որովհետև այլապես ինձ կգնդակահարեն...— ասաց Գրեբերը:

Յոզեֆը չպատասխանեց:

— Ես վերադառնում եմ նրա համար, որովհետև եթե դասալքեմ, իմ ծնողներին ու կնոջը կբանտարկեն, ճամբար կըջեն, կամ կսպանեն...

Յոզեֆը լռում էր:

— Վերադառնում եմ, թեև գիտեմ, որ իմ այս փաստարկները փաստարկներ չեն և, չնայած դրան, փաստարկներ են հանդիսանում միլիտնավոր մարդկանց համար... Պատկերացնում եմ, թե ինչպես պիտի դուք մեզ արհամարհեք...

— Պետք չէ այդպես սնափառ լինել...— մեղմ ասաց Յոզեֆը:

Գրեբերը զարմացած նայեց նրան: Նա չհասկացավ:

— Բացի ձեզանից, ոչ ոք արհամարհանքի մասին չի խոսում,— ասաց Յոզեֆը:— Ինչո՞ւ է դա ձեզ համար այդքան կարևոր: Մի՞թե ես արհամարհում եմ Պոլմանին: Մի՞թե ես արհամարհում եմ այն մարդկանց, որոնք ինձ թաքցնում են՝ ամեն գիշեր վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը: Եթե նրանք չլինեին, մի՞թե ես կենդանի կլինեի: Ինչքան միամիտ եք դուք...

Անսպասելիորեն նա նորից ժպտաց: Խաբուսիկ մի ժպիտ էր դա, որ սահեց-անցավ նրա դեմքի վրայով, առանց հետք թողնելու:

— Մենք շեղվում ենք նյութից,— ասաց նա:— Չափից ավելի շատ խոսելու հարկ չկա. նաև՝ մտածելու: Դեռ ժամանակը չէ: Դա թուլացնում է: Հիշողությունները՝ նո՛ւյնպես: Դեռ վաղ է այդ բոլորի համար... Երբ դու վտանգի մեջ ես, հարկավոր է մտածել միայն այն մասին, թե ինչպես փրկվի:

վես... — Նա ցույց տվեց պահածոները: — Այ, սա օգնութիւն է: Վերցնում եմ. շնորհակալութիւն:

Նա վերցրեց պահածոներն ու թաքցրեց գրքերի ետեւում: Նրա շարժումները զարմանալի անվարժ էին: Գրեթէ չէր տեսնուի, որ նրա ձեռքերի մատները խեղճած են և խզունգ չունեն: Յոգեֆը որսաց նրա հայացքը:

— Սա համակենտրոնացման ճամբարից մնացած փոքրիկ մի հուշ է... — ասաց նա: — շարժումներն քիչ մեկի կիրակնօրյա զվարճալիքը, որ նա կոչում էր «ծննդյան տոնի մոմավառութիւն»... Մայրը սրած լուցկիները խրում էին եղունգների տակ... Երանի թե ոտքերիս մատներն այլանդակին՝ գոնե չէր երևա... Իսկ այսպես ինձ իսկույն կարող են ճանաչել: Հո չի՞ կարելի միշտ ձեռնոցներով ման գալ:

Գրեթէ վեր կացավ:

— Եթե ես ձեզ տամ իմ հին համազգեստն ու զինվորական գրքույկը՝ դա չի՞ օգնի ձեզ... Դուք կարող եք փոխել փաստաթուղթն այնպես, ինչպես ուզում եք: Ես կասեմ, որ զինվորական գրքույկս այրվել է...

— Շնորհակալութիւն. դրա կարիքը չկա: Շուտով ես երեւի... ուսմանս կդադանամ՝ դա հնարել ու կազմակերպել է Պոլմանը: Այդպիսի գործերում նա վարպետ է: Տեսքից չի երևում, չէ՞... Կդադանամ ուսմանս, «Երկաթե գլարդիա»-ի անդամ, նացիստների բարեկամը: Ես արտաքինով հենց նման եմ ուսմանս: Այդ դեպքում հենց կլինի բացատրել նաև իմ խեղանգամութեան պատճառը՝ կասեմ կոմունիստներն են արել... Դուք հիմա՞ եք ուզում տանել ձեր անկողինն ու ճամպրուկները:

Գրեթէ զգաց, որ Յոգեֆին հարկավոր է ազատվել իրենից:

— Դուք մնո՞ւմ եք... — հարցրեց նա:

— Ի՞նչ կա որ...

Գրեթէ մի քանի տուփ պահածո էլ մեկնեց նրան:

— Ես էլի կճարեմ: Կգնամ-կրեմ:

— Սա էլ հերիք է: Ինձ պետք չէ հետո շատ իրեր ունենալ: Բացի այդ, իմ գնալու ժամանակն է: Ես այլևս չեմ կարող սպասել:

— Իսկ սիգարե՞տ... Ես մոռացա սիգարետ վերցնել: Այն-
տեղ ինչքան ասես կար: Սիգարետ բերե՞մ...

Յոզեֆի դեմքը հանկարծ փոխվեց. նա համարյա թե
քնքշացավ ու թեթևություն էր արտահայտում:

— Սիգարետ... — ասաց նա այնպես, ~~»~~կարծես ընկերոջ
անունն էր տալիս. — Ա՛յ, սիգարետն ուրիշ բան է: Սիգարետն
ուտելիքից էլ կարևոր է: Դրտն ես, իհարկե, կսպասեմ:

XXII

Սուրբ Կատարիներէ եկեղեցու ծածկված սրահում արդեն ահագին ժողովուրդ էր հավաքվել: Համարյա բոլորը նստած էին ճամպրուկների ու զամբչուղների վրա, կամ շրջապատված փաթեթներով ու կապոցներով: Նրանք մեծ մասամբ, կանայք ու երեխաներ էին: Գրեթե իր կապոցով ու երկու ճամպրուկներով, տեղավորվեց նրանց մոտ: Նրա հարկանուշին ձիու երկարավուն դեմքով մի պառավ էր:

— Ինչ ուզում է լինի, միայն թե մեզ հանկարծ չէվակուացնեն որպես գաղթականներէ,— ասաց նա.— թե չէ ամեն տեղ նույն խոսակցություններն են լսում՝ փայտե բարաքներ, ուտելիք չկա, իսկ գլուղացիները գազազւած են ու ժլատ:

— Իսկ ինձ համար մեկ է,— պատասխանեց նիհար մի աղջիկ,— միայն թե, ինչքան կարելի է շուտ դուրս պրծնենք այստեղից: Ինչ էլ որ լինի՝ մահից լավ է: Մեր ունեցվածքը կորավ—գնաց, թող հիմա հոգան մեր մասին:

— Մի քանի օր առաջ այստեղով անցավ Հոենոսի մարզից եկող գաղթականների գնացքը: Տեսնեիք, թե ինչ սալափելի տեսք ունեին բոլորը... Նրանց Մեկլենբուրգ էին տանում:

— Մեկլենբուրգ... Ասում են այնտեղի գլուղացիները հարուստ են:

— Հարուստ գյուղացիներ... — չար քմծիծաղ տվեց ձիու դեմքով կինը: — Տո նրանք քեզ այնպե՛ս կլծեն աշխատանքի, որ հոգիդ դո՛ւրս կգա, իսկ ուտելիք կտան միայն այնքան, որ սովամահ չլինես... Ա՛խ, եթե Ֆյուրերն իմանար այս մասին...

Գրեբերը նայեց ձիու դեմքով պառավին ու նիհար աղջկան: Նրանց ետևում, ոռմանական բաց սյունաշարի միջից, երևում էր եկեղեցու պարտեզի թարմ կանաչը: «Գողգոթայի ձանապարհ»՝ պատկերող քարե արձանների պատվանդանների մոտ նարգիզներ էին ծաղկում, իսկ «Քրիստոսի ձաղկման» արձանի վրա երգում էր մի կեռնեխ:

— Նրանք պարտավոր են մեզ ձրի բնակարան տալ, — հալտարարեց նիհար աղջիկը, — և բնակեցնել այնպիսի մարդկանց մոտ, որոնք ամեն ինչ լիուլի ունեն: Չէ՞ որ մենք պատերազմի զոհեր ենք...

Մոտեցավ տիրացուն՝ հյուծված մի մարդ, կարմիր, կաի ընկած քթով ու կորացած ուսերով:

Գրեբերը շէր կարողանում պատկերացնել, թե այդ մարդը կարող է համարձակություն ունենալ թաքցնելու նրանց, ում գեստապոն հետապնդում է:

Տիրացուն ժողովրդին ներս թողեց եկեղեցի: Նա ամեն մեկին գույքի համարներ էր տալիս, նույն համարներն ունեցող կտրոնները փակցնելով ճամպրուկներին ու կապոցներին:

— Երեկոյան շատ ուշ չգաք, — ասաց նա Գրեբերին, — տեղերը չեն բավականացնում:

— Մի՞թե...

Եկեղեցին շատ ընդարձակ էր:

— Բանն այն է, որ եկեղեցու նավում չի թույլատրվում քնել: Քնել կարելի է միայն նրա տակ եղած շինություններում ու կողքի սրահներում:

— Իսկ որտե՞ղ են գիշերում ուշացողները...

— Ծածկված սրահում, իսկ շատերը՝ նաև պարտեզում:

— Նավի տակ եղած շինությունները հուսալի՞ են:

Տիրացուն հեղությամբ նայեց Գրեբերին:

— Երբ այս եկեղեցին կառուցվում էր, այդպիսի բաների

մասին դեռ չէին մտածում: Մոայլ միջնադարի ժամանակաշրջանն էր դա...

Տիրացուի կարմրաքիթ դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում: Նա շնչին խսկ շարժումով շմատնեց իրեն: «Այ թե բոլորս էլ սովորել ենք կեղծել հա՛... — մտածեց Գրեբերը: — Համարյա թե բոլորս էլ այդ գործում վարպետ ենք...»:

Նա պարտեզի ու ծածկված պրահի միջով փողոց դուրս եկավ: Եկեղեցու շենքը խիստ վնասվել էր: Աշտարակներից մեկը փոփ էր եկել, և ցերեկային լույսը ներս էր թափանցում՝ լաչն, լուսավոր շերտերով անողորձաբար մխրճվելով կիսախավարի մեջ: Պատուհանների մի մասը նույնպես ջարդված էր, և նրանց խոռոչներում ճնճղուկներն էին ճովողում: Ավերված էր նաև հոգևոր ճեմարանի շենքը, որը գտնվում էր Եկեղեցու մոտ: Ռմբապատարանը ճեմարանի շենքի կողքին էր: Գրեբերն իջավ այնտեղ: Դա գինու, հատուկ ձևով ամրացված, մի մառան էր, որն առաջ պատկանել էր եկեղեցուն: Տակառների հենարանները դեռ մնացել էին: Օդը խոնավ էր, զով ու բուրավետ: Թվում էր, թե գինու դարավոր բույրը հաղթել է գիշերային ռմբակոծումներից մնացած սարսափի հոտին: Մառանի խորքում, քարե քառակուսի սալերով շինված առաստաղի վրա, Գրեբերը երկաթե ծանր ու մեծ օգակներ նկատեց: Նա կռահեց, որ այս գետնահարկը, նախքան գինու մառան դառնալը, ծառայել է որպես զնգան, որտեղ հարցաքննել ու տանջել են աղանդավորներին ու վհուկներին: Շիկացած արքաններով պոկել են նրանց միսը և ասքերին երկաթե ծանրություն ամրացնելով, առաստաղից կախել, մինչև որ նրանք խոստովանեն, որից հետո մահապատժի են ենթարկել հանուն աստծո և քրիստոնեական սիրո դեպի մերձավորը: «Առանձնապես շատ բան չի փոխվել այն օրերից, — մտածեց նա: — Համակենտրոնացման ճամբարների դահիճներն արժանավոր նախորդներ են ունեցել, խսկ նազովրեցի հյուանի սրդին՝ ոչ պակաս արժանավոր հետնորդներ»:

Գրեբերը քայլում էր Ագլերշտրասսեով: Երեկոյան ժամը վեցն էր: Նա ամբողջ օրը սենյակ էր որոնել և այդպես էլ ոչինչ

չէր գտել: Թուրքովին հոգնած ու ջարդված, նա որոշեց այդ օրն ընդհատել որոնումները: Թաղամասն ամբողջովին ավերված էր: Դժգոհ դեգերում էր նա, երբ հանկարծ իր առաջ տեսավ այնպիսի մի հրաշք, որ սկզբում նույնիսկ իր աչքերին չհավատաց: Համատարած ավերածության մեջ կանգնած էր երկհարկանի մի տնակ: Տնակը հին էր և նույնիսկ փոքր-ինչ թերված, բայց բոլորովին շեն ու անվնաս էր: Նա շրջապատված էր փոքրիկ մի պարտեզով, որտեղ ծառերն ու թփերն արդեն կանաչին էին տալիս: Ոչ տնակին և ոչ էլ պարտեզին ոչ մի ձեռք չէր գիպել, և համատարած ավերակների մեջ նրանք օաղիս էին թվում: Պարտեզի ցանկապատից (որի բոլոր ճաղերն իրենց տեղում էին), կախվել էին եղրեանու ճյուղերը, իսկ տան շուրջը, մի քսան քայլ այն կողմ, նորից սկսվում էին ամալի, լուսնի մակերևույթը հիշեցնող, վայրերը: Փոքրիկ տնակն ու պարտեզը պահպանվել էին ինչ-որ մի հրաշքով, որ երբեմն ուղեկցում է ավերածությանը:

«Վիտտե հյուրանոց և ռեստորան» — ազդարարում էր մուտքի դռան վրայի ցուցանակը: Պարտեզի դռնակը բաց էր: Գրեթե ներս մտավ: Նրան չզարմացրեց նույնիսկ այն, որ լուսամուտի ապակիներն անվնաս էին: Թվում էր, թե այգպես էլ պիտի լիներ: Զէ՛ որ հրաշքը մեզ միշտ սպասում է ինչ-որ տեղ, հուսալքման կողքին:

Շիկակարմիր, սպիտակ բծերով որսի շունը դռան առաջ փոված նիրհում էր: Ծաղկաթմբերում մանուշակներ կային, կակաչներ ու նարգիզներ: Գրեթե թվաց, թե ինքը մի անգամ արդեն տեսել է այս բոլորը. բայց ե՞րբ... Գուցե դա վաղո՞ւց-վաղո՞ւց է եղել, գուցե և՛ միայն երազի մեջ: Նա ներս մտավ: Վաճառասեղանի մոտ ոչ ոք չկար. դարակներում մի քանի բաժակներ էին շարված: Ոչ մի տեղ շիշ չէր երևում: Գարեջրի տակառի ծորակը փայլում էր, բայց նրա տակի ցանցը չոր էր: Պատերի տակ դրված էին երեք սեղան և աթոռներ: Մեջտեղի սեղանի վերևը մի նկար էր կախված: Տիրույան սովորական մի պատկեր էր դա՝ ջահել որսորդը խոնարհվել էր կիթառ նվագող աղջկա գլխին: Հիտլերի ոչ մի գիմանկար չկար, և դա նույնպես չզարմացրեց Գրեթեին:

Ներս մտավ դռնաթափ, բաց-կապույտ բաճկոնակը հա-

գին, թնեիր քշտած տարեց մի կին: Նա «Հայլ Հիտեր» շատաց, այլ՝ «Բարի երեկո», և իսկապես այդ ողջունի մեջ ինչոր իրիկնային բան կար: Դա բարի երեկոյի մաղթանք էր՝ մի ամբողջ օրվա բարի գործերից հետո: «Այո, այսպես էր մի ժամանակ...» — մտածեց Գրեբերը: Փլատակների փոշին ծարավեցրել էր նրան, և նա միայն խմել էր ուզում, բայց, չգիտես ինչու, հանկարծ Գրեբերին շատ կարևոր թվաց էլիզաբեթի հետ երեկոն անցկացնել հենց այստեղ, այս տնակում: Նա գիտեր, որ դա իսկապես բարի երեկո կլիներ: Նրանք դուրս կպրծնեին այն շարագուշակ օղակից, որը շրջապատել էր այս կախարդական պարտեզը մինչև հռու հորիզոնը:

— Կարելի՞ է ձեզ մոտ ընթրել... — հարցրեց Գրեբերը: Կինը տատանվեց:

— ...Ես քարտեր ունեմ, — շտապ ավելացրեց Գրեբերը: — Ինչքան հաճելի կլինեն ընթրել այստեղ, գուցե և սպրտեզում: Սրանք իմ վերջին օրերն են, շուտով ռազմաճակատ եմ գնալու: Զէ՞ր կարելի այստեղ կնոջս հետ ընթրել: Երկուսիս համար էլ քարտեր կճարվեն: Ուզո՞ւմ եք, փոխարենը պահածո բերեմ:

— Մեզ մոտ ոսպախաշուփց բացի ոչինչ չկա. մենք այլևս հաճախորդներին չենք սպասարկում:

— Ոսպախաշու... Այ ինչ եմ ասե՛լ... Ես վաղուց ոսպախաշու չեմ կերել...

Կինը ժպտաց: Նա մարմանդ ժպիտ ուներ, որը կարծես ծնվում ու անհետանում էր ինքն իրեն:

— Եթե դա ձեզ ձեռք է տալիս, եկեք: Կարող եք նստել պարտեզում, կամ այստեղ՝ եթե եղանակը ցրտի:

— Իհարկե պարտեզում: Հիմա ուշ է մթնում: Կարելի՞ է դալ ժամը ութին:

— Ոսպախաշուն չի փախչի. երբ ուզում եք՝ եկեք:

Գրեբերենց շների պղնձե հասցետախտակի տակից մի նամակ էր դուրս ցցված: Մորից էր: Նամակը ետ էր եկել ռազմաճակատից: Գրեբերը ծրարը բացեց: Մայրը, շատ հուկիրճ, հայտնում էր, որ իրեն և հորը հաջորդ առավոտյան էվակուացնում են: Թե ո՞ւր են գնալու՝ դեռ հայտնի չէ: Թող

Գրեթե բոլոր շանհայնացիներն առանց սոսկ ազգաբնակչության անվտանգությանն ապահովելու միջոցառումների են:

Գրեթե բոլոր նայեց ամսաթվին: Նամակը գրված էր իր արձակուրդից մի շաբաթ առաջ, Օդային հարձակման մասին ոչ մի խոսք չկար: Երևի մայրը, դրաքննությունից վախենալով, զգուշացել էր գրել այդ մասին: Դժվար թե տունը ուժակոծված լիներ հենց նրանց մեկնելու նախօրեին: Հավանորեն դա ավելի շուտ էր տեղի ունեցել, այլապես նրանց դուրս չէին հանի քաղաքից:

Գրեթե բոլոր նամակը դանդաղ ծալեց ու դրապանք դրեց: Եվ այսպես՝ ծնողները կենդանի են... Այժմ նա դրանում համոզված էր այնքան, ինչքան այսպիսի դժվար ժամանակներում կարելի է համոզված լինել ընդհանրապես որևէ բանում: Գրեթե բոլոր շուրջը նայեց: Հանկարծ նրա աչքերի առաջից անհետացավ այն, կարծես թե ալիքավոր ապակուց շինված պատը, որ խանգարում էր նրան, և Հակենշտրասսեն նրա աչքին երևաց այնպես, ինչպես ռումբերից ավերված մյուս բոլոր փողոցները: № 18 տան վրա սավառնող սարսափն ու տանջանքն անձայն փարատվեցին, և, ինչպես ամենուրեք, այնտեղ ևս միայն փրատակներ մնացին ու մոխիր... Գրեթե բոլոր խոր շունչ քաշեց: Դա ուրախություն չէր, այլ միայն թեթևացում: Այն ծանր բեռը, որ ճնշում էր նրան միշտ և ամենուրեք՝ ուսերից ընկավ: Գրեթե բոլոր չէր մտահոգում այն, որ արձակուրդի մնացած օրերին ինքը հավանաբար չի կարողանա տեսնվել ծնողների հետ: Կատարյալ անհայտությունը վաղուց թաղել էր այդ հույսը: Հերիք է և այն, որ ծնողները կենդանի են: Նրանք կենդանի են... Դրանով կարծես ավարտվում էր ինչ-որ ծանր մի բան և Գրեթե բոլորն ազատվում էր նրանից:

Վերջին ուժակոծումից հետո փողոցում ուղիղ նշանառության մի քանի հետքեր էին մնացել: Այն շենքը, որի ճակատն անվնաս էր, վերջնականապես փլվել էր: Փայտե դուռը, որի վրա փակցվում էր տեղական «լրագիրը», տեղափոխել էին մի փոքր այն կողմ և փրատակների մեջ ամրացրել: Հագիվ էր Գրեթե բոլոր հիշել խելագարված պարետին, երբ հանկարծ նկատեց, որ նա հակառակ կողմից մոտենում է:

— Հըմ, զինվոր,— ասաց պարետը,— դուք գեռ այստեղ եք:

— Դուք էլ՝ ինչպես տեսնում եմ...

— Գտա՞ք նամակը:

— Գտա:

— Երեկ, երեկոյան դեմ ստացվեց: Գուցե ձեր գրութիւնը դուան վրայից արդեն հանենք, հը՞, թե չէ դուան վրա տեղ չկա... Արդեն հինգ նոր հայտարարութեան հաշտ է ներկայացվել:

— Դեռ ոչ: Մի քանի օր էլ սպասեք:

— Ոչ, արդեն ժամանակն է,— ասաց պարետը խիստ ու կտրուկ, անհնազանդ աշակերտին նախատող ուսուցչի նման,— մենք, առանց այն էլ, շատ ենք սպասել:

— Դուք այս լրագրի խմբագիրն եք, ինչ է:

— Հակաօդային պաշտպանութեան պարետը պատասխանատու է ամեն ինչի համար: Նա պարտավոր է հոգալ կարգ ու կանոնի մասին: Այստեղ մի այրի կին կա, որի երեք երեխաներն էլ վերջին օդային հարձակման ժամանակ կորել են: Մեզ հայտարարութեան համար տեղ է պետք:

— Այդ դեպքում իմը հանք: Ինձ գրված նամակները երեւի առանց այդ էլ կգան դիմացի ավերակի հասցեով:

Պարետը դուան վրայից պոկեց Գրեքերի գրութիւնն ու մեկնեց նրան:

Գրեքերն ուզում էր այն պատռել, սակայն պարետը նրա ձեռքը բռնեց:

— Ձեր խելքը թոցրե՞լ եք, ինչ է, զինվոր: Այսպիսի բաները չեն ոչնչացնում: Այդպես դժվար չէ ոչնչացնել նաեւ սեփական բախտը... Մի անգամ փրկվեցիք՝ նորից կփրկվեք, քանի այդ թուղթը ձեր ձեռքին է: Իսկական սկսնակ եք:

— Ճիշտ որ...— ասաց Գրեքերը, թուղթը ծալելով ու գրպանը դնելով:— Եվ կուգե՞նայի, ինչքան կարելի է, այդպիսին էլ մնալ... Դուք հիմա որտե՞ղ եք ապրում:

— Ստիպված եղա տեղափոխվել: Նկուղում մի հարմարավետ որջ եմ գտել: Այնտեղ անկյունն եմ վարձում մեկների մի քնտանիքից: Շատ հետաքրքիր է...

Գրեթե ուշադրութեամբ նայեց նրան: Պարետի նիհար գեմքին անհնար էր որևէ բան կարգալ:

— Պատրաստվում եմ միություն հիմնել,— հայտարարեց նա.— փլատակների տակ զոհված հարազատներ ունեցողների միություն: Մենք ինքներս պիտի թե ու թիկունք լինենք իրար, թե չէ քաղաքը մեզ համար ոչինչ չի անի: Այն բոլոր փլատակները, որոնց տակ մարդիկ են մնացել, պիտի անձեռնմխելի լինեն և սրբազործվեն եկեղեցու կողմից: Հասկանում եք:

— Այո. հասկանում եմ:

— Դե լավ է, որ հասկանում եք, թե չէ ոմանք սա հիմարություն են համարում... Ասենք, այդ միությունը հիմա ձեզ պետք էլ չի: Դուք, արդեն ձեր նզովյալ նամակն ստացաք...

Պարետի նիհար գեմքը հանկարծ ծամածուլեց անսահման տանջանքից ու դայրույթից: Նա կտրուկ շուռ եկա՛վ ու հեռացա՛վ:

Գրեթե մի պահ նայեց նրա ետևից, ապա շարունակեց բայել: Նա որոշեց էլիզաբեթին չասել, որ իր ծնողները կենդանի են:

Էլիզաբեթն անցնում էր ֆաբրիկայի առջև ընկած հրապարակով և բոլորովին մոլորված ու փոքր էր երևում: Մթնշաղին հրապարակը սովորականից ավելի մեծ էր թվում, իսկ նրա շուրջը եղած ցածր տներն՝ ավելի տխուր ու անբարեաես:

— Ինձ արձակուրդ են տալիս...— շնչակտուր վրա սվեց էլիզաբեթը:— Նորից:

— Քանի՞ օրով:

— Երեք. վերջին երեք օրով...:

Նա լռեց: Աչքերը հանկարծ կորցրին իրենց փայլն ու լցվեցին արցունքով:— Ես նրանց ամեն ինչ բացատրեցի,— ասաց նա,— և ինձ իսկույն երեք օրով արձակուրդ տվին: Երեւի հարկ լինի դրա փոխարեն հետո աշխատել: Ասենք, այդ միևնույնն է, իսկ քո գնալուց հետո՝ առավել ևս... Այն ժամանակ ինչքան շատ զբաղված լինեմ՝ այնքան լավ:

Գրեթե ոչինչ չպատասխանեց: Նրա ուղեղում սև ասու-

պի նման սուրաց այն միտքը, որ իրենց անջատում է սպասում: Նա այդ դիտեր սկզբից ևեթ, ինչպես իմանում են շատ ուրիշ բաներ առանց նրանց մասին մինչև վերջ մտածելու և առանց զգալու նրանց իրական լինելը: Թվում էր, թե մինչև անջատումը դեռ այնքան ժամանակ կա... Բայց հանկարծ այդ միտքն ամեն ինչ ծածկեց իր տակ: Վիթխարի, ու պազ սաֆսափով լեցուն, նա ամեն ինչ լուսավորեց ազոտ, ամենուրեք թափանցող և ամեն ինչ քայքայող լույսով այնպես, ինչպես ռենտգենյան ճառագայթները, որոնք, կյանքի հմայքն ու հրապույրը մի կողմ թողած, ցույց են տալիս միայն մերկ կմախքն ու անխուսափելին...

Նրանք նայեցին իրար և երկուսն էլ նույնն զգացին: Դատարկ հրապարակում կանգնած, նրանցից ամեն մեկն զգում էր, թե ինչպես է տառապում մյուսը: Նրանց թվում էր, թե փոթորիկն իրենց դեսուդեն է շարտում, մինչդեռ նրանք անշարժ էին: Վհատությունը, որից նրանք միշտ փախչում էին, վերջիվերջո վրա հասավ, և նրանք իրար տեսան այնպես, ինչպիսին պիտի լինեին իրականում:

Գրեթեբը տեսավ, թե էլիզաբեթն ինչպես է սպասում իրեն ֆաբրիկայում, ոմբապաստարանում կամ որևէ սենյակում՝ մենակ և համարյա թե առանց տեսակցության հույսի: Իսկ էլիզաբեթը տեսավ, թե Գրեթեբն ինչպես է նորից գնում վտանգին ընդառաջ և կռվում հանուն այն գործի, որին այլևս չի հավատում: Նրանց վհատություն պատեց, բայց և միաժամանակ հեղեղից կարևեր մի քնքշություն, որին սակայն չէր կարելի անձնատուր լինել: Նրանք զգում էին, որ բավական է ներս թողնեն այդ հեղեղը, և նա մաս-մաս կանի իրենց: Նրանք անզոր էին. նրանք այլևս ոչինչ չէին կարող անել: մնում էր միայն սպասել, մինչև այն անցնի:

Թվաց, թե մի ամբողջ հավիտենականություն անցավ: Նախքան Գրեթեբն ուժ կգտներ խոսելու: Նա տեսավ, որ էլիզաբեթի արցունքները չորացել են: Էլիզաբեթը ոչ մի շարժում չէր արել, արցունքը կարծես ներս էր դնացել...

— Ուրեմն մենք մի քանի օր էլ կարող ենք միասին լինել... — ասաց նա:

Էլիզաբեթն իրեն ստիպեց ժպտալ:

— Այո, սկսած վաղն թփկվանից:

— Այդ լավ է... կատարվի՝ իբրև դեռ մի քանի շաբաթ էլ ունենք, եթե հաշվենք, թե գու պիտի ազատ լինեիր միայն երեկոները...

— Այո...

Նրանք շարունակեցին քայլել: Մարող վերջալուստը մոռացված վարադուլի նման կախվել էր անվնաս մնացած պատերից մեկի լուսամուտի բաց խոռոչում:

— Ո՛ւր ենք գնում, — հարցրեց էլիզաբեթը, — և որտե՞ղ պիտի գիշերենք...

— Եկեղեցում, սրահո՛ւմ, կամ պարտեզում՝ եթե գիշերը տաք լինի: Իսկ այժմ մեզ ոսպախաշուն է սպասում:

Վիտտեի ռեստորանը կարծես գուրս լողաց ավերակների միջից: Գրեթե մի պահ նույնիսկ տարօրինակ թվաց, որ այդ տնակը դեռ իր տեղումն է: Դա պարզապես հրաշք էր, կամ ինչ-որ տեսիլ:

Նրանք գոնակից ներս մտան:

— Ինչ կասես սրան, հը՞... — հարցրեց նա:

— Սա նման է մի խաղաղ անկյան, որի մասին պատե-
րազմը մոռացել է...

— Այո: Եվ այս երեկո այդպիսին էլ կմնա:

Մաղկաթմբերից հողի սուր բուրմունք էր զալիս: Երևի ինչ-որ մեկը ջրել էր թմբերը: Որսի շունը, պոչը խաղացնելով, տան շուրջը վազվզում էր: Նա լիզում էր իր գունչն այնպես, կարծես կուշտ կերել էր:

Ֆրանու Վիտտեն, ճերմակ գոգնոցը կապած, ընդառաջ եկավ նրանց:

— Ուզո՞ւմ եք նստել պարտեզում:

— Այո, — պատասխանեց էլիզաբեթը, — Եվ լվացվել՝ եթե կարելի է...

— Անշուշտ:

Ֆրանու Վիտտեն էլիզաբեթին երկրորդ հարկը տարավ: Գրեթե խոհանոցի կողքով պարտեզ գնաց: Այնտեղ արդեն դրված էին սպիտակ ու կարմիր գույնի վանդակազարդ սըփ-
ոնցով ծածկված սեղանն ու երկու աթոռ: Սեղանին շարված

էին ափսեհներ, բաժակներ և ջրով լի թիթեակի քրտնած ջրամանք: Գրեթե նա զգահորեն մի բաժակ ստոր ջուր խմեց, որը նրան գինուց համեղ թվաց: Պարտեզն ավելի ընդարձակ էր, քան կարելի էր կարծել զրսից նայելիս՝ կանաչ խոտով պատած մի ոչ-մեծ բացատ, թանթրվենու և եղրեանու թփեր ու թարմ տերեւներով զուգված մի քանի հին ծառեր:

Էլիզաբեթը վերադարձավ:

— Ինչպե՞ս գտար այս տեղը:

— Պատահմամբ, ուրիշ էլ ինչպե՞ս...

Էլիզաբեթը բացատով քայլեց ու շողափեց եղրեանու բողբոջները:

— Արդեն լցվել են... Դեռ դառն են ու կանաչ, բայց շատով կբացվեն:— Էլիզաբեթը մոտեցավ Գրեթերին: Նրանից օճառի, թարմ ջրի և ջահելության բուրմունք էր գալիս:

— Ինչ լավ է այստեղ... Գիտե՞ս, ես այնպիսի տարօրինակ զգացում ունեմ, կարծես այստեղ արդեն եղել եմ...

— Ես էլ նույնն զգացի՝ մանավանդ տնակը տեսնելիս:

— Կարծես այս բոլորն արդեն մի անգամ եղել է՝ և՛ դու, և՛ ես, և՛ այս պարտեզը: Կարծես ինչ-որ շնչին մանրուք է պակասում միայն, որպեսզի ես ամեն ինչ մանրամասն վերհիշեմ... Նա գլուխը դրեց Գրեթերի ուսին:— Ոչ, ոչ. չի կարող պատահել. այդպես չի լինում... Բայց, ո՞վ գիտի, գուցե մենք իսկապես մի-անգամ արդեն զգացել ենք այս ամենը և հիմա վերդգում ենք նորից ու նորից:

Ֆրաու Վիտտեն բերեց ապուրի ամանը:

— Ես կուզենայի քարտերն իսկույն ձեզ տալ...— ասաց Գրեթերը:— Մենք շատ քարտ չունենք: Մի մասն այրվել է, բայց եղածը կարծես հերիք է:

— Ինձ բոլոր քարտերը պետք չեն,— ասաց Ֆրաու Վիտտեն.— ոսպը դեռ հին պաշարից է: Միայն երշիկի համար մի քանի քարտ տվեք, մնացածը ես հետո կվերագարձնեմ: Ուզո՞ւմ եք որևէ բան խմել: Մենք դեռ գարեջուր ունենք:

— Հիանալի է... Դա հենց այն է, ինչ մեզ պետք էր:

Վերջապես մարում էր: Կեռնեխն սկսեց դալալել: Գրեթերը հիշեց, որ այսօր մի անգամ արդեն լսել է կեռնեխի գալալը: Նա թառել էր «խաչելության ճամփան» պատկերով

արձաններից մեկի վրա: Թվում էր, թե այդ պահից ի վեր գարեր են անցել...

Գրեքերն ամանի խուփը վերցրեց: Երշիկ. այո, խոզի հոյակապ երշիկ և տրորած ոսպից պատրաստված ապուր: Այ, ինչ եմ ասե՞լ...

Նա ապուրը լցրեց ամսենները, և մի պահ նրան թվաց, թե ինքը տուն ունի, պարտեզ, կին, սեղան, ուտելիք, անվտանգություն: Թվաց, թե աշխարհին խաղաղություն է իջել:

— Էլիզաբեթ,— ասաց նա,— եթե քեզ պայմանագիր տային ստորագրելու, թե դու պիտի տասը տարի ապրես ալսպես, ինչպես հիմա՝ ինձ հետ, այս պարտեզում, այս փլատակների մեջ, կստորագրեի՞ր...

— Անհապաղ և ավելի մեծ ժամկետով:

— Ես էլ...

Տրաու վիտտեն գարեջուր բերեց: Գրեքերը շիշը բացեց ու բաժակները լցրեց: Խմեցին: Գարեջուրը սառն էր ու համեղ: Նրանք անցան ապուրին: Ուտում էին հանգիստ, առանց շտապելու և իրար նայելով:

Մթնեց: Լուսարձակի շողը հատեց երկնակամարը, դեմ առավ ամպին ու սահեց հեռու: Կենդանի լուսն: Գիշերն իջնում էր:

Տրաու վիտտեն եկավ ապուրն ավելացնելու:

— Ինչ քիչ եք կերել...— ասաց նա:— Զահեղները պիտի ինչպես հարկն է սնվեն...

— Ինչքան կարող էինք՝ կերանք: Ամանը համարյա թե դատարկ է:

— Ես հիմա սալաթ էլ կբերեմ: Եվ մի կտոր պանիր:

Լուսինը գուրս եկավ:

— Հիմա մենք ամեն ինչ ունենք,— ասաց էլիզաբեթը.— լուսին կա, պարտեզ, մենք կուշտ ենք և ամբողջ երեկոն մեզ է պատկանում: Դա այնքան լավ է, որ նույնիսկ զժվար է դրան դիմանալ...

— Առաջ մարդիկ հենց ալսպես էլ ապրում էին, և ոչ մի առանձնահատուկ բան չէին տեսնում դրա մեջ:

Էլիզաբեթը գլխով արեց ու նայեց շուրջը:

— Այստեղից ավերակները բոլորովին չեն երևում: Երևի պարտեզի դիրքն է այդպիսին՝ ծառերը ծածկում են: Տես է՝ ուրեմն աշխարհում այնպիսի երկրներ կան, որտեղ բոլորովին ավերակ չկա...

— Մենք պատերազմից հետո կգնանք այդ երկրները: Կտեսնենք բոլորովին շեն քաղաքներ, որոնք երեկոյան հեղեղված են լույսով և որտեղ ոչ ոք ռումբերից վախ չունի: Կանցնենք շողշողուն ցուցափեղկերի կողքով, և փողոցներն այնքան լուսավոր կլինեն, որ մենք վերջապես կարող ենք իրար տեսնել այնպես, ինչպես ցերեկը:

— Իսկ մեզ կթողնեն՝ այդ երկրները...

— Ճամփորդե՛լ, ինչո՞ւ չէ... Գնա՛նք Շվեյցարիա...

— Այնտեղ շվեյցարական ֆրանկ է պետք, որտեղի՞ց ճարենք...

— Հետներս լուսանկարչական ապարատներ կվերցնենք, այնտեղ կծախենք և այդ փողով մի քանի շաբաթ կապրենք... էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Կամ կվերցնենք մեր շունեցած մորթիներն ու թանկ-արժեք իրերը...

Ֆրանու Վիտտեն պանիր ու սալաթ բերեց:

— Ձեզ դո՞ւր է գալիս այստեղ...

— Այո, շատ: Կարելի՞ է էլի մի քիչ մնալ...

— Ինչքան ուզում եք: Հիմա սուրճ կբերեմ՝ իհարկե գարու:

— Ոչինչ, բերեք... Այսօր մենք իշխանի պես ենք ապրում:

էլիզաբեթը նորից ծիծաղեց:

— Իշխանի պես մենք ապրում էինք պատերազմի սկզբին՝ Պֆալցի գինով, սագի լյարդով ու խավյարով, իսկ այսօր մարդու պես ենք ապրում, այնպես, ինչպես կուգենայինք ապրել հետո: Հիանալի բան է ապրելը, այնպես չէ՞...

— Այո, էլիզաբեթ:

Գրեթե չնայեց նրան: Երբ էլիզաբեթը ֆաբրիկայից վերադարձավ, հոգնած էր երևում: Հիմա նա բոլորովին հանգրստացել էր: Ինչքան քիչ է պետք մարդուն դրա համար...

— Կյանքը հիանալի կլինի... — ասաց էլիզաբեթը: — Չէ՞ որ մենք երես առած շենք և համարյա ոչ մի լավ բան չենք տեսել... Մեզ համար գեռ ամեն ինչ առջևումն է... Այն, ինչ ուրիշների համար սովորական է, մեզ համար իսկական ու մանտիկա կլինի... Առանց խանձահամի օդ... Առանց քարտի ընթրիք... Խանութներ, որտեղ կարող ես ուզածդ գնել... Չավերված քաղաքներ... Խոսելու հնարավորություն՝ առանց վախով շուրջդ նայելու... Սարսափի բացակայություն... Այս բոլորն, իհարկե, միանգամից չի դա, բայց սարսափն աստիճանաբար կանհետանա, իսկ եթե նույնիսկ պատահի, որ վերադառնա էլ, մե՞կ է, դա՛ էլ երջանկություն կլինի, որովհետև մարդիկ կզգան, որ այլևս վախենալու հարկ չկա... Մի՞թե դու սրան չե՞ս հավատում:

— Հավատում եմ... — ասաց Գրեբերը միգով. — հավատում եմ, էլիզաբեթ: Եթե այդ տեսանկյունից նայենք, ապա զալիքում մեզ գեռ ահագին երջանկություն է սպասում:

Նրանք պարտեզում նստեցին այնքան, ինչքան կարելի էր: Գրեբերը մճարեց, ֆրաու Վիտտեն դնաց քնելու, և նրանք մենակ մնացին:

Լուսինն ավելի էր բարձրացել: Հողի և թարմ տերևների գիշերային բուրմունքն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում և, որովհետև քամի չկար, խլացնում էր փոշու և խճաքարի՝ քաղաքի վրա մշտապես կախված հոտը: Թփերում ինչ-որ խըշխըշոց լսվեց՝ այդ կատուն էր առնետներ որսում: Ոչ մի ժամանակ այսքան առնետ չէր եղել՝ փլատակների մեջ ինչքան ասես ուտելիք կար:

Գրեբերն ու էլիզաբեթը հեռացան ժամը տասնմեկին: Նրանց թվաց, թե իրենք լքում են ինչ-որ հեռավոր կղզի:

— Ուշացել եք, — ասաց նրանց տիրացուն. — բոլոր տեղերն զբաղված են:

Դա առավոտովա տիրացուն չէր՝ ավելի ջահել էր, մաքուր ածիրված և սեփական արժանապատվության գիտաբյուրեղամբ լեցուն: Հավանաբար հենց նա էր մատնել Յուզեֆին:

— Իսկ չի՞ կարելի գիշերել պարտեզում...

— Պարտեզում եղած ծածկերի տակ այլևս տեղ չկա: Իսկ ինչու չեք դիմում տուժածներին օգնող բյուրոյին:

Գիշերվա ժամը տասներկուսի համար դա, հիրավի, ապուշ հարց էր:

— Մենք ավելի շատ աստծուն ենք ապավինում,— պատասխանեց Գրեբերը:

Տիրացուն ուշադիր նայեց նրան:

— Եթե ուզում եք մնալ այստեղ, ստիպված պիտի լինեք գիշերել բացօթյա:

— Ոչինչ:

— Դուք ամուսնացած եք:

— Այո. իսկ ի՞նչ կա:

— Սա աստծո տունն է: Նրանք, ովքեր ամուսնացած չեն, չեն կարող այստեղ միասին քնել: Սրահում մենք տղամարդ-կանց ու կանանց առանձին բաժիններ ունենք:

— Եթե նրանք մինչև անգամ ամուսնացած են...

— Այո: Սրահն էլ եկեղեցի է, այնտեղ մարմնական հաճույքների տեղ չէ: Ինձ թվում է, թե դուք ամուսնացած չեք:

Գրեբերը հանեց ամուսնութան վկայականը: Տիրացուն դրեց իր նիկեյա շրջանակով ակնոցներն ու ճրագի լույսի տակ զննեց:

— Բոլորովին վերջերս եք ամուսնացել...— դժգոհ ասաց նա:

— Այդ առթիվ Հավատքի Գրքում ոչինչ չի ասված:

— Իսկ կապված եք դուք նաև եկեղեցական պսակով:

— Լսեք,— ասաց Գրեբերը,— մենք հոգնած ենք, իմ կինն ամբողջ օրն աշխատել է, և մենք գնում ենք պարտեզ՝ քնելու: Եթե դուք զրան դեմ եք՝ փորձեք մեզ դուրս անել: Բայց զգուշացնում եմ՝ հետներդ շատ մարդ վերցրեք, թե չէ գա այնքան էլ հեշտ չի լինի ձեզ համար...

Անսպասելիորեն հայտնվեց քահանան: Նա անձայն էր մոտեցել:

— Ի՞նչ է պատահել...

Տիրացուն սկսեց բացատրել, բայց քահանան նրան ընդհատեց:

— Աստված մի՛ ձևացեք, Բեմեր, Կարծես այստեղ գիշերելու ստիպմունքը քիչ է այս մարդկանց համար... — Նա շուտ եկավ դեպի Գրեքերը: — Եթե վաղն ապաստարան չգտնեք, մինչև ժամը ինը եկեք եկեղեցու Ձ 7 բակը: Հարցրեք պատուր Բիդենգիկին: Իմ անտեսուհին ձեզ մի կերպ կտեղավորի:

— Շնորհակալ եմ:

Բիդենգիկը գլխով արեց ու հեռացավ:

— Դե, արագ շարժվիր, աստծո ենթասպա, — ասաց Գրեքերը տիրացուին, — մայրի հրամանը չլսեցի՞ր: Քե գործը ենթարկվելն է: Եկեղեցին միակ դիկտատուրան է, որ դիմացել է դաբերով: Ինչպե՞ս գնանք պարտեզ...

Տիրացուն նրանց տարավ հանդերձախորանի միջով:

Եկեղեցական հանդերձները փայլփլում էին խավարում: Խորքում բացված դուռը տանում էր դեպի սրահը, իսկ աչնտեղից էլ՝ պարտեզ:

— Զլինի թե անկողինը գցեք մայր տաճարի քահանաների գերեզմանների վրա... — փնթփնթաց տիրացուն: — Գիշերեք այն կողմում, սբահի մոտ: Միասին պտուկել չի կարելի՝ միայն իրար կողքի: Անկողիններն առանձին գցեք: Հանվելն արգելված է:

— Կոշիկ հանելը նո՞ւյնպես...

— Կոշիկը կարելի է:

Նրանք գնացին տիրացուի ցույց տված տեղը: Սրահից բազմաձայն խռմփոց էր լսվում: Գրեքերը վրան-թիկնոցն ու վերմակները փոռեց խոտի վրա ու նայեց էլիզաբեթին: Էլիզաբեթը ծիծաղում էր:

— Ինչի՞ վրա ես ծիծաղում... — հարցրեց նա:

— Տիրացուի վրա: Քեզ վրա նույնպես...

— Թարկ տուր: — Գրեքերը ճամպրուկները հենեց պատին և ուսապարկից գլխատեղի նման մի բան պատրաստեց: Հանկարծ համաչափ խռմփոցն ընդհատվեց կանացի ողբով, որը վերածվեց խուպոտ քրթմնջոցի՝ «Ոչ... ոչ... Օ՜-օ՜-Ֆ»:

— Կամա՞ց... — զոռաց ինչ-որ մեկը: Կինը նորից ճչաց: — Լոի՛ր, գրողը տանի... — զոռաց մի ուրիշը:

Կնոջ ճիշդ կարծես խեղդվեց բերանում:

— Այ թե ի՞նչ է նշանակում «տերերի ցեղ»... — ասաց

Գրեբերը:— Մենք հրամանի ենք ենթարկվում նույնիսկ քնի մեջ:

Նրանք պառկեցին: Պարտեզի այս մասում նրանք համարյա մենակ էին. միայն անկյուններում ինչ-որ բան էր սեղն տալիս: Այնտեղ, անկասկած, մարդիկ էին քնած: Կուսինը շողում էր ավերված զանգակատան ետևից և լուսավորում վանահայրերի հինավուրց գերեզմանները: Մի քանի գերեզմաններ փող էին եկել, բայց ոչ ումբերից՝ պարզապես դադաղները փտել էին և հողը նստել էր: Պարտեզի մեջտեղը, մասրենու թփերի միջից, բարձրանում էր մի մեծ խաչ: Խաչի շուրջը, ծառուղու երկայնքով մեկ, կանգնած էին «Գողգոթայի ճանապարհը» պատկերող քարե արձանները: Էլիզաբեթն ու Գրեբերը պառկել էին «Քրիստոսի ձաղկումը» և «Փշե պսակի ագուցումը» պատկերող արձանների արանքում: Նրանցից այն կողմ երևում էին այգու կողմից բաց սրահի սյուներն ու կամարները:

— Մոտս արի... — ասաց Գրեբերը: — Թքած այգ կեղծ քարեպաշտի պատվիրանների վրա...

Ծ իծեռնակները ճախրում էին արկերից ավերված դանգակատան շուրջը: Արևի առաջին շողերը խաղում էին քանդված տանիքի կառուտանքի վրա: Գրեթե սպիրտալոցը հանեց, նա չգիտեր՝ կարելի՞ է կրակ վառել, թե ոչ, դրա համար էլ հետևեց զինվորական հին կանոնին՝ գործիր, քանի ոչ ոք չի արգելել: Կաթսայիկը ձեռքին նա զնաց ջրմուղի ծորակը որոնելու և դտավ այն «հաշիւության» տեսարանը պատկերող արձանախմբի ետևում: Այնտեղ, բերանը բաց, քնել էր կոշտ շիկավուն մազերի մեջ կորած մի մարդ, որի մի ոտքը չկար: Նիկելապատ մասեր ունեցող պրոտեկտ, որ նա հանել ու դրել էր կողքին, մեքենայի պես փայլում էր արևի շողերում: Բաց սլունաշարի միջով Գրեթերը նայեց սրահին: Տիրացուն ճիշտ էր ասել՝ տղամարդիկ ու կանայք առանձին-առանձին էին պառկած: Հարավային մասում միայն կանայք էին:

Երբ նա վերադարձավ, էլիզաբեթն արդեն արթնացել էր: Նրա դեմքը հանգիստ էր, թարմացած և բոլորովին նման շէր սրահում քնածների թորշոմած դեմքերին:

— Ես լվացվելու տեղ դիտեմ, — ասաց նա, — զնա, քանի ուրիշները դեռ չեն թափվել ջրի վրա: Աստվածահաճ հաստատությունների վիճակը, սանիտարական իմաստով, միշտ էլ անմխիթար է եղել: Գնանք, քեզ ցույց տամ վանահայրերի լողասենյակը:

էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Ավելի լավ է, նստիր այստեղ և աչքդ սուրճի վրա պահիր, թե չէ կթռչնեն: Կողասենյակը ես ինքս էլ կգտնեմ, Ո՛ր կողմով գնամ...

Գրեթե բացատրեց, և էլիզաբեթը պարտեզի միջով գնաց: Նա այնքան հանդիստ էր քնել, որ շրջազգեստը համարյա թե չէր ճմրթվել: Գրեթե նայեց նրա ետևից և հանկարծ զգաց, թե ինչքան խորն է սիրում նրան...

— Ահա թե ինչ... Ուրեմն դուք կերակուր եք պատրաստում աստծո այգում և այն էլ՝ «Փշե պսակի ագուցումը» արձանի տակ... — հանկարծ լսեց նա բարեպաշտ տիրացուի ձայնը, որը, թաղիքն ոտնամանները հագին, գաղաազուղի մոտեցել էր նրան:

— Իսկ որտե՞ղ է այստեղ «Պսակն ցնծության»... ես կարող եմ այնտեղ տեղափոխվել...

— Այստեղ հողն ամենուրեք սրբազործված է... Ձեք տեսնում, ի՞նչ է, որ ձեր կողքին տաճարի վանահայրե՛րն են թաղված:

— Ինձ հաճախ է վիճակվել գերեզմանատներում նստել և գերեզմանների վրա ճաշ եփել... — հանգիստ պատասխանեց Գրեթեը: — Դուք ավելի լավ է ասեք, թե ուր գնանք կամ ինչ անենք... Կա՞ այստեղ մոտերքում որևէ ճաշարան. կամ դաշտային խոհանոց:

— Ճաշարա՞ն... — տիրացուն ծամեց այդ բառը հոտած մրգի նման: — Այստե՞ղ, եկեղեցո՞ւմ...

— Ինչ կա որ... վատ միտք չի...

— ...Թերեւս այնպիսի հեթանոսի համար, ինչպես դուք: Բարեբախտաբար դեռ կան մարդիկ, որոնք այլ կերպ են մտածում... Խորտկարա՞ն և այն էլ՝ Քրիստոսի հողի վրա... որպիսի՞ սրբապղծություն:

— Այստեղ ոչ մի սրբապղծություն էլ չկա: Ձեզ չէր խանգարի իմանալ, որ Քրիստոսը մի քանի նկանակով ու ձկով կշտացրեց հաղարավոր մարդկանց: Իհարկե, նա ձեզ նման պարծենկոտ ազգավի մեկը չէր... Դե, իսկ հիմա՞ հայդե: Պատերազմ է հիմա, հասկացա՞ք, թե՞ փուլեց դա ձեզ համար նորություն է...

— Ես կզեկուցեմ պարոն պաստոր Բիդենդիկին ձեր պիղծ խաբերի մասին...

— Խնդրեմ... Նա ձեզ իսկույն դուրս կվռնդի, ստահակի մեկը...

Տիրացուն դայրույթով ու արժանապատվությամբ լեցուն հեռացավ՝ Թաղիքե ոտնամանները քաքստացնելով: Գրեբերը բացեց Բինդինգից ժառանգություն մնացած սուրճի փաթեթն ու հոտոտեց՝ իսկական սուրճ էր... Գրեբերը սուրճը եփեց: Սուրճի հոտն իսկույն սարածվեց պաբստեզում և ունեցավ իր, անմիջական հետևանքը: Վանահայրերի գերեզմանների ետևից երևաց մի գզգզված մազերով գլուխ: Գլխի տերը հոտոտեց օդը, փռշտաց, ապա վեր կացավ տեղից ու մոտեցավ:

— Սուրճի հույս կա՞...

— Գնա-գնա... — պատասխանեց Գրեբերը: — Սա ասածն առնեն է, այստեղ չեն տալիս, այլ միայն վերցնում են...

Էլիզաբեթը վերադարձավ: Նա քայլում էր թեթև ու անկաշկանդ՝ կարծես զբոսնում էր:

— Որտեղի՞ց է այս սուրճը? — հարցրեց նա:

— Բինդինգի մոտից վերցրի: Հարկավոր է շուտ խմել, թե չէ այս ամբոխը մեզ վրա կթափվի...

Արևի շողերը խաղում էին «Քրիստոսի շարչարանքները» պատկերող արձանների վրա: «Քրիստոսի ձաղկման» արձանի առաջ մանուշակի մի թուփ էր ծաղկել: Գրեբերն ուսապարկից հաց ու կարագ հանեց: Նա, գրպանի դանակով, հացը կտրեց ու վրան կարագ քսեց:

— Իսկական կարագ է, — ասաց Էլիզաբեթը: — Սա է՞լ է Բինդինգից...

— Ինչ կա-չկա այնտեղից է: Տարօրինակ է, նա ինձ միայն լավություն էր անում, իսկ ես նրան տանել չէի կարողանում...

— Գուցե հենց դրա համար էլ անում էր... Ասում են, որ այդպես լինում է:

Էլիզաբեթը նստեց Գրեբերի կողքին, ուսապարկի վրա:

— Երբ ես յոթ տարեկան էի, երազում էի ապրել այնպես, ինչպես հիմա...

— Իսկ ես երազում էի... հացթուխ դառնալ:

էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Դրա փոխարեն՝ ինտենդանտ դարձար, և հիանալի ինտենդանտ... Ժամը քանի՞սն է:

— Ես իսկույն իրերը կհավաքեմ և քեզ ֆաբրիկա կուղեկցեմ:

— Զէ. ավելի լավ է, քանի դեռ ժամանակ կա, արեկող անենք: Իրերը հավաքելն ու հանձնելը շատ ժամանակ կխլի՝ հարկավոր է հերթ կանգնել: Սրահն արդեն մարդկանցով լիքն է: Իմ գնալուց հետո կանես:

— Բարի: Ի՞նչ ես կարծում, այստեղ ծխել կարելի՞ է...

— Ոչ. բայց չէ՞ որ դա քեզ համար մեկ է:

— Իհարկե... Արի ինչ ուղեկանք՝ անենք, մինչև մեզ այստեղից քշեն: Երևի շատ սպասելու հարկ չի լինի: Այսօր ես կաշխատեմ այնպիսի մի տեղ գտնել, որտեղ ստիպված չլինենք շորերով քնել: Ինչ էլ որ լինի՝ պաստոր Բիզենգիկի մոտ գնալը միտք չունի, հը՞...

— Իհարկե: Այդ դեպքում ավելի լավ է վերադառնալ Պոլմանի մոտ:

Արեք բարձրացավ ու լուսավորեց սյունադարձ սրահը: Սյուների ստվերներն ընկան սրահի պատերին: Մարդիկ քայլում էին սրահով այնպես, ինչպես լույսից ու ստվերից հյուսված ցանցի ետևում: Երեխաները լալիս էին: Պարտեզի անկյունում քնած հաշմանդամը պրոտեզը հագավ ու շալվարի փողքն իջեցրեց նրա վրա:

Գրեքերը ուտելիքները պահեց:

— Ութին տասն է պակաս,— ասաց նա,— քո գնալու ժամանակն է: Ես քո ետևից ֆաբրիկա կգամ, էլիզաբեթ: Եթե որեւէ բան պատահի, մենք հանգիստման երկու տեղ ունենք, ֆրաու Վիտտեի պարտեզն ու եկեղեցին:

— Շատ բարի:— Էլիզաբեթը վեր կացավ:— Վերջին անգամ ես գնում եմ մի ամբողջ օրով...

— Դրա փոխարեն մենք երեկոյան երկար-երկար միասին կլինենք և կորցրածը ետ կբերենք:

Էլիզաբեթը համբուրեց նրան ու արագ հեռացավ: Ինչ-որ մեկը Գրեքերի թիկունքում ծիծաղեց: Գրեքերը վրդովված

շուռ եկավ: Այունների արանքում կանգնած էր ջահել մի կին: Նա ծիծաղում էր իր երեխայի հետ միասին, որը սյունաշարի խաբիսխի վրա կանգնած, զույգ թաթիկներով քաշում էր նրա մազերը: Կինը Գրեբերին ու էլիզաբեթին խսկի չէր էլ նկատել...

Գրեբերը իրերը հավաքեց ու գնաց կաթսայիկը ողողելու: Միոտանին հետևեց նրան: Նրա պրոտեզը թխկթխկում էր ու ճռճում:

— Է՛յ, բարեկամ...

Գրեբերը կանգ առավ:

— Այդ դո՛ւք էիք սուրճ եփել...

— Այո. բայց արդեն խմել ենք:

— Գիտեմ... — միոտանին խոշոր, երկնագույն աչքեր ուներ: — Ծա տակի եփվածքն եմ ուզում... Նթե մտադիր եք թափել, ապա ավելի լավ է ինձ տվեք: Կարելի է նորից եփել:

— Խնդրեմ:

Գրեբերը եփվածքը քերեց ու տվեց նրան, ապա իրերը տարավ այնտեղ, որտեղ ընդունում ու դարձում էին իրար վրա: Նա պատրաստվում էր կեղծ-բարեպաշտ տիրացուի հետ տեղի ունենալիք անախորժությունը, բայց նրա տեղ հիմա ուրիշն էր՝ կարմրաբիթ այն տիրացուն, որից եկեղեցական գինու հոտ էր փչում: Նա Գրեբերին ոչինչ չասաց:

Բարապանը նստել էր կիսով չափ աչրված շենքի իր բնակարանի պատուհանի մոտ: Գրեբերին տեսնելով, նա գլխով արեց: Գրեբերը մոտեցավ:

— Նամակ չունե՞նք...

— Կա. ձեր կնոջը: Նամակը հասցեագրված է դեռևս Ֆրոյլայն Կրուգերին, բայց չէ՞ որ դա միևնույնն է, այնպես չէ՞:

— Անշուշտ:

Գրեբերը նամակը վերցրեց և նկատեց, որ բարապանն իրեն մի տեսակ է նայում: Նա նայեց նամակին ու... սառեց տեղում: Նամակը գեստապույից էր: Գրեբերը ծրարը շուռ տվեց: Ծրարը սոսնձված էր այնպես, կարծես բացել էին:

— Ծ՞րբ է ստացվել... — հարցրեց Գրեբերը:

— Երեկ երեկոյան:

Գրեքերն աչքերը հառեց ծրարին: Նա համոզված էր, որ բարապանը նամակը կարգացել է, դրա համար էլ, հենց նրա մոտ, ծրարը բացեց ու նամակը հանեց: Դա ծանուցագիր էր, որով էլիզաբեթը առավոտյան ժամը տասնմեկն անց կեսին գեստապո էր կանչվում: Նա նախեց ժամացույցին՝ ժամը տասն մոտերքն էր:

— Ամեն ինչ կարգին է... — ասաց նա: — Վերջապես... Ըս վաղուց էի սրան սպասում: — Նա նամակը գրպանը դրեց: — Ուրիշ ոչինչ չկա:

— Դա քիչ է, ինչ է... — հարցրեց բարապանը, հետաքրքրությամբ նայելով նրան:

Գրեքերը ծիծաղեց:

— Դուք մեզ համար հարմար ընկարանի տեղ չգիտե՞ք:

— Ոչ: Մի՞թե դա ձեզ դեռ պետք է...

— Ինձ, իհարկե չէ, բայց կնոջս պետք է:

— Ահա թե ինչ... — թերահավատությամբ պատասխանեց բարապանը:

— Այո. ես լավ կվճարե՛մ:

— Ահա թե ինչ... — կրկնեց բարապանը:

Գրեքերը հեռացավ: Նա զգաց, որ բարապանը պատուհանից նաչում է իր ետևից, դրա համար էլ կանդ առավ, ձևացրեց, թե հետաքրքրությամբ նայում է այրված կաուրներին, ապա շարունակեց դանդաղ քայլել:

Մոտակա անկյունում նա անհամբերությամբ նամակը հանեց: Ծանուցագիրը տպագիր էր և նրան նայելով ոչինչ չէր կարելի գուշակել: Ձեռագիր ստորագրության փոխարեն նույնպես շտամպ էր գրված: Միայն էլիզաբեթի ազգանունն ու ամսաթիվն էին մեքենագրված մի գրամեքենայով, որի ասած տառն իր տեղից փոքր ինչ դուրս էր ընկած:

Գրեքերն ուշադիր նայեց ծանուցագրին: Սովորական, գորշ, էթանագին թղթի մի կտոր էր դա, բայց այդ փոքրիկ թղթի կտորը հանկարծ ծածկեց ամբողջ աշխարհը, որովհետև իր մեջ անորոշալի սպառնալիք էր պարունակում: Նրանից մահվան հոտ էր գալիս:

Հանկարծ Գրեքերն իրեն դտավ սուրբ Կատարինեի եկեղեցու առաջ: Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչպես է ընկել այստեղ:

— էռնստ...— վափսաց ինչ-որ մեկը նրա հտևից: Գրեթե բերը վախեցած շուռ եկավ:

Յոզեֆն էր՝ գլխավորական շինելը հագին: Նա, Գրեթերի վրա ուշադրություն չգարձնելով, եկեղեցի մտավ: Գրեթեն ղգույշ իր շուրջը նայեց և, մի լոպե անց, նրա հտևից ներս գնաց: Նա Յոզեֆին տեսավ հանդերձախորանից ոչ-հեռու, գատարկ նստարանին նստած: Յոզեֆը նախազգուշացնող շարժում արեց: Գրեթերը մոտեցավ եկեղեցու բեմին, գննեց իր շուրջը և պալ վերադառնալով, Յոզեֆի կողքին չոքեց:

— Պոլմանը ձերբակալված է...— շշնջաց Յոզեֆը:

— Ի՞նչ...

— Այո: Գեստապոյականները նրան տարել են ալսոբ առավոտյան...

Գրեթերը մտածմունքի մեջ ընկավ՝ չկա՞ արդյոք որեէ կապ Պոլմանի բանտարկության ու էլիզաբեթին կանչելու միջև:

Նա անթարթ Յոզեֆին էր նայում:

— Ուրեմն Պոլմանին էլ...— վերջապես ասաց նա:

Յոզեֆը շեշտակի նայեց նրան:

— Էլի՞ բան է պատահել...

— Կնոջս կանչել են... գեստապո...

— Ժամը քանիսի՞ն...

— Ալսոբ ժամը տասնմեկն անց կեսին...

— Ծանուցագիրը ձեզ մո՞տ է:

— Այո. հրես...

Գրեթերը ծանուցագիրը մեկնեց Յոզեֆին:

— Պոլմանի հետ եղածն ինչպե՞ս պատահեց...— հարցրեց նա:

— Զգիտեմ. ես տանը չեմ եղել: Երբ ես վերադարձա և տեսա, որ տան դռան մոտի քարը սովորականի պես չի ընկած, իսկույն եղածը հասկացա... Երբ Պոլմանին գուբս էին բերել, նա քարը ոտքով մի կողմ էր հրել: Քարը մեր պայմանական նշանն էր: Մի ժամ անց ես տեսա, թե ինչպես էին նրա գրքերը ավտոմեքենա բարձում:

— Իսկ տանը որեէ վարկաբեկիչ բան կա՞ր...

— Զեմ կարծում: Այն ամենն, ինչ կարող էր կասկածելի

թվալ, ուրիշ տեղ էր պահված՝ մինչև անգամ պահածոները...

Գրեքերը նայեց Յոզեֆի ձեռքի ծանուցազրին։

— Իսկ ես, հենց այն է, պատրաստվում էի գնալ Պոլ-
մանի մոտ... — ասաց նա։ — Ուզում էի խորհուրդ հարցնել,
թե ինչ անեմ...

— Ես հենց դրա համար էլ եկա այստեղ։ Նրա բնակարա-
նում հիմա անկասկած գեստապոյի զործակալ է նստած։

Յոզեֆը ծանուցազրիքը վերադարձրեց Գրեքերին։

— Իսկ ի՞նչ եք մտադիր անել...

— Դեռ չգիտեմ։ Մանուցազրիքը նոր ստացա։ Դուք ի՞նչ
կանեիք իմ փոխարեն։

— Կփախչեի, — պատասխանեց Յոզեֆն առանց տատան-
վելու։

Գրեքերը նայեց կիսախավարին, որտեղ փայլվում էր եկե-
ղեցու բեմը։

— Ես նախ կփորձեմ ինքս գնալ անտեղ և պարզել, թե
ինչումն է բանը... — ասաց նա։

— Եթե նրանց ձեռք կհասնի պետք, ձեզ ոչինչ չեն ասի...

Գրեքերի մարմնով սարսուռ անցավ։ Բայց Յոզեֆը բա-
նիմաց կերպով էր խոսում, և միայն այդքան։

— Եթե նրանց իմ կինը պետք լիներ, նրան կարող էին
պարզապես ձերբակալել՝ ինչպես Պոլմանին։ Այստեղ երեի
ուրիշ բան կա... Ես հենց դրա համար էլ ուզում եմ գնալ։
Դուցե իսկի լուրջ բան էլ չկա... — անվստահ ասաց նա։ —
Իսկ այդ դեպքում փախչելը սխալ կլիներ։

— Ձեր կինը հրեուհի՞ է...

— Ոչ։

— Այդ ուրիշ... Հրեաներին բոլոր դեպքերում հարկավոր
է փախուստի դիմել։ Իսկ չի՞ կարելի ասել, թե ձեր կինը որևէ
տեղ է մեկնել...

— Ոչ. նա պարտադիր աշխատանքի մեջ է։ Դա դժվար չի
լինի պարզել։

Յոզեֆը մտածումների մեջ ընկավ։

— Թերևս նրան չեն էլ մտածում բանտարկել... Դուք ի-
րավացի եք՝ նրանք կարող էին այդ անել իսկույն։ Իսկ ի՞նչ
եք կարծում, ինչո՞ւ պիտի նրան կանչեին...

— Նրա հայրը համակենտրոնացման ճամբարումն էր Հարևաններից մեկնումեկը կարող է մատնած լինել... Կամ գուցե նրա վրա ուշագրություն են դարձրել այն պատճառով, որ նա ամուսնացել է:

Յոզեֆը մի պահ մտածեց:

— Նախքան այնտեղ գնալը ոչնչացրեք այն ամենը, ինչ կապված է նրա հոր հետ՝ նամակները, օրագրերը և նման բաներ: Գնացեք մենակ: Չէ՞ որ դուք հենց այդպիսի ել ուղում էիք անել:

— Այո: Կասեմ, որ ծանուցագիրը հենց նորը ստացա, որ կրինս ֆաբրիկայումն է և ես չհասցրի նրան տեսնել:

— Դա կլինի լավագույնը: Փորձեք պարզել, թե բանն ինչումն է: Ձեզ հետ ոչինչ չի պատահի՝ միևնույնն է, դուք պիտի վերադառնաք ռազմաճակատ: Ինչ-ինչ դրան նրանք չեն խանգարի... Իսկ եթե ձեր կնոջ համար թաքստոց պետք լինի, ես կարող եմ հասցե տալ: Բայց, նախ գնացեք այնտեղ: Ես միևնչև երեկո այստեղ եմ... — Յոզեֆը լռեց, կարծես տատանվելով, ապա ավելացրեց. — ...Պատահեց Բիդենդիկի այն խոստովանարանում, որի գոանը փակցված է ռուբոս է եկել՝ մակագրությունը: Առաջիկա կարող եմ այնտեղ մի քանի ժամ քնել:

Գրեթե չոքած տեղից բարձրացավ: Եկեղեցում տիրող կիսախավարից հետո ցերեկվա լույսը թափանցեց նրա ողջ էությունն այնպես, կարծես դեատապոյի զործակալ լիներ: Գրեթե զանդաղ թափառում էր փողոցներում: Նրան թվում էր, թե իրեն դրել են ապակյա կափարիչի տակ: Շուրջն ամեն ինչ օտար ու անհասկանալի դարձավ: Երեխա գրկած կինն այժմ նրան թվում էր անձնական անվտանգության մարմնացում և սիրտ ճմլող նախանձ էր հարուցում: Նստարանի վրա նստած, լրագիր կարդացող մարդն անհոգության անհասանելի խորհրդանշան էր թվում, իսկ բոլոր այն մարդիկ, որոնք ծիծաղում էին ու շատախոսում, մի ուրիշ, անսպասելիորեն կործանված աշխարհի բնակիչների տպավորություն էին թողնում: Տագնապի ահագնացող ստվերը կախվել էր միայն նրա

գլխին՝ մեկուսացնելով նրան բոլորից աշխարհ, կարծես նա... բոլորտ լինեի:

Նա մտաւ գեստապոյի շենքն ու ծանուցագիրը ներկայացրեց: Էսէսականը նրան ուղարկեց շենքի թևի մասը: Միշանցքներում մզլած թղթերի, վաղուց չօղափոխված սենյակների և դորանոցի հոտ էր գալիս: Նրան վիճակվեց սպասել ինչ-որ գրասենյակում, որտեղ, բացի իրենից, երեք մարդ էլ կար: Նրանցից մեկը, գեպի բակ նայող պատուհանի առաջ կանգնած և ձեռքերը մեջքին դրած, աչ ձեռքի մատներով թմբկահարում էր ձախ ձեռքի ափը, իսկ մյուս երկուսը, աթոռների վրա մի կերպ տեղավորված, անտարբեր ու բութ հայացքով իրենց դիմացն էին նայում: Ճաղատը ձեռքի ափով անընդհատ ծածկում էր իր պռատ շրթունքը. դեմքի գունատ ու ծակոտկեն մաշկ ունեցողը հիտլերյան բեղիկներ էր պահում:

Երբ Գրեբերը ներս մտավ, նրանք երեքն էլ մի արագ հայացք գցեցին նրա վրա և իսկույն եթ շուտ նկան: Երևաց ակնոցավոր մի էսէսական: Բոլորն իսկույն ոտքի կանգնեցին: Գրեբերը մյուսներից ավելի մոտ էր կանգնած դռանը:

— Իսկ ձե՞ղ ինչ է պետք այստեղ... — փոքր-ինչ դարմացած հարցրեց էսէսականը. — գինվորները ենթակա էին ռազմական դատարանին:

Գրեբերը ծանուցագիրը ցույց տվեց: Էսէսականն արագ աչքի անցկացրեց:

— Ի՞նչ կապ ունի սա ձեզ հետ: Կանչում են ինչ-որ ֆրոյլայն Կրուզեի...

— Կրուզեն իմ կիսն է. մենք վերջերս ենք ամուսնացել: Նա աշխատում է պետական ձեռնարկությունում: Ես կարծում էի, թե կարելի է նրա փոխարեն ներկայանալ...

Գրեբերը հանեց ամուսնական վկայականը, որ հեռառեսաբար վերցրել էր իր հետ: Էսէսականը մտածկոտ աշխատեց էր քննորոշում:

— Ինձ որ հարցնեն, մեկ է, ինչպես ուզում եք՝ արեք... Գնացեք նկուղային հարկ, № 72 սենյակը:

Նա ծանուցագիրը վերադարձրեց Գրեբերին: Նկուղային

հարկ... — մաածեց Գրեբերը. — ըստ լուրերի՝ գա ամենից շարագուշակ հարկն է...»:

Գրեբերն իջավ ներքև: Երկու հոգի, որոնք բարձրանում էին գիմացից, նախանձով նրան նայեցին: Նրանք կարծեցին, թե Գրեբերն արդեն դուրս է գալիս շենքից, մինչդեռ իրենց ապագան գեռ անորոշ էր...

№ 72 սենյակը պատի գարակներ ունեցող մեծ դահլիճ էր, որի մի մասը գրասենյակի էր վերածված: Ձանձրացող պաշտոնյան ծանուցագիրը վերցրեց: Գրեբերը բացատրեց, թե ինչու է կնոջ փոխարեն ինքը եկել, և նորից ցույց տվեց իր փաստաթղթերը:

Պաշտոնյան գլխով արեց:

— Կարո՞ղ եք ձեռ կնոջ փոխարեն ստորագրել:

— Իհարկե:

Պաշտոնյան սեղանի վրայով նրան երկու թուղթ երկարեց:

— Ստորագրեք, այ, այստեղ: Ներքևում գրեք՝ «էլիզաբեթ Կրուզեի ամուսինը»։ ամսաթիվ դրեք և նշեք, թե որտեղ է գրանցված ձեր ամուսնութունը: Երկրորդ փաստաթուղթը կարող եք վերցնել:

Գրեբերը դանդաղ էր ստորագրում: Նա չէր ուզում ցույց տալ, թե կարդում է փաստաթղթի տեքստը, բայց և չէր ուզում ստորագրել կուրորեն: Մինչ այս, մինչ այն, պաշտոնյան ինչոր բան էր փնտրում դարակներում:

— Գրողը տանի. ո՞ւր կորավ այդ մոխիրը, — վերջապես ասաց նա. — էլի՜ այստեղ ամեն ինչ իրար եք խառնել, Հոլտման: Բեքեք Կրուզեի փաթեթը:

Միջնորմի ետևում ինչ-որ մրթմրթոց լսվեց: Գրեբերը անսավ, որ ստորագրել է բանտարկյալ Բեռնարդ Կրուզեի աճյունը ստանալու համար: Բացի այդ, երկրորդ փաստաթղթից նա իմացավ, որ Բեռնարդ Կրուզեն վախճանվել է սրտի զործունեության թուլացումից:

Միջնորմի ետևն անցած պաշտոնյան վերագարձավ, բերելով գորշ թղթի մեջ փաթաթված և առասանով կապված սիգարի մի արկղ: Արկղի կողերին դեռ մնացել էին «Կլարո» երգիչների օճեկամի հետքերը: Ռեկլամը պատկերում էր

ձեռքին սե-սսկեզույն վահան բռնած և ծխամորճ ծխող մի հնդկիկի:

— Ահա մոխիրը... — ասաց պաշտոնյան ու քնկոտ նայեց Գրեբերին:— Ձեզ, որպես զինվորի, հավանաբար հարկ չկա հիշեցնել, որ այսպիսի դեպքերում հարկավոր է բացարձակ լուռթյուն պահպանել: Ոչ մի մահազգ՝ ոչ թերթերում և ոչ էլ փոստով: Ոչ մի հանդիսավոր թաղում: Լուռթյուն, պա՛րզ է:

— Այո:

Գրեբերը վերցրեց սիգարի արկղն ու դուրս եկավ:

Նա տեղնուտեղը որոշեց էլիզաբեթին ոչինչ չասել: Հարկավոր է ամեն ինչ անել, որպեսզի էլիզաբեթն, ինչքան կարելի է, ուշ իմանա այս մասին: Սովորաբար գեստապոն երկրորդ անգամ ծանուցագիր չի ուղարկում: Առայժմ հերիք է և այն, որ ինքն ստիպված է էլիզաբեթին թողնել մենակ: Այդ պայմաններում ավելորդ դաժանություն կլինեք հայտնել նրան նաև հոր մահվան լուրը: Գրեբերը դանդաղ վերադարձավ սուրբ Կատարինեի եկեղեցին: Հանկարծ փողոցները նրա աչքին նորից կենդանացան: Վտանգն անցավ, նա վերածվեց մահվան, բայց դա ուրիշի մահ էր, իսկ ուրիշի մահերին նա սովոր էր: Էլիզաբեթի հորը նա տեսել էր միայն մանուկ հասակում:

Գրեբերն արկղը դրել էր թևի տակ: Հավանորեն արկղում եղածն իսկի էլ Կրուզեի մոխիրը չէր՝ Հուլիսյանը հեշտությամբ կարող էր շփոթել: Դժվա՛ր է ենթադրել, թե համակենտրոնացման ճամբարում կմտածեին նման մանրուքների մասին: Ասենք, մասսայական դիակիզման պայմաններում, դա հնարավոր էլ չէր: Երևի դիակիզարանի հնոցապաններից մեկը մի երկու բուռ մոխիր է հավաքել, ծրարել և վերջ:

Գրեբերը չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչու է դա ընդհանրապես արվում: Դա անմարդկայնության ու բյուրոկրատիզմի մի խառնուրդ էր, որն ավելի էր ընդգծում այդ անմարդկայնությունը:

Գրեբերը մտմտում էր իր անելիքը՝ չթաղի՝ արդյոք այս մոխիրը փլատակների մեջ. մանավանդ որ դրա համար ինչքան

ասես հնարավորութիւններ կային... Թե՛ փորձի թաղել որեւէ գերեզմանոցում: Բայց դրա համար աճյունաստփոր է հարկավոր, թույլատրութիւն, իսկ այդ գեպքում էլիզաբեթն ամեն ինչ կիմանա...

Նա մտաւ եկեղեցի ու պատտոր Բիդենդիկի խոստովանարանի առաջ կանգ առաւ: «Դուրս է եկել» գրութիւնը դեռ դռան վրա էր:

Գրեբերը կիսաբաց արեց կանաչ վարագույրը: Յոգեֆր տագնապալից նրան նայեց, Նա չէր քնել և նստել էր այնպիսի դիրքով, որ կարող էր անմիջապէս քացով խփել ներս մտնողի փորին ու փախչել:

Գրեբերն, առանց կանգ առնելու, զնաց դեպի հանդերձախորանից ոչ-հեռու գտնվող նստարանը: Շուտով նրան մոտեցաւ Յոգեֆր: Գրեբերը ցույց տվեց արկղը:

— Ահա թե ինչի համար էին կանչում, էլիզաբեթի հոր աճյունն է...

— Ուրիշ ոչի՞նչ...

— Քի՛չ է, ինչ է... Պոլմանի մասին որեւէ նորութիւն չկա՞...

— Ոչ:

Երկուսն էլ նայեցին փաթեթին:

— Սիգարի արկղ... — ասաց Յոգեֆր: — Սովորաբար նրանք օգտագործում են թիթեղե ու սովարաթղթե հին տուփեր, կամ թղթե տոպրակներ: Սիգարի արկղն արդեն համարյա թե դադաղ է: Ուրաե՞ղ եք ուզում թողնել՝ այստե՞ղ, եկեղեցո՞ւմ...

Գրեբերը բացասաբար գլուխը շարժեց: Նա արդեն որոշել էր իր անելիքը:

— Ոչ, Եկեղեցու պարտեզում, — ասաց նա: — Չէ՛ որ այնտեղ յուրատեսակ գերեզմանատուն է...

Յոգեֆր գլխով հաւանութեան նշան արեց:

— Կարո՞ղ եմ ձեզ որեւէ բանով օգնել... — հարցրեց Գրեբերը:

— Այո: Կողքի դռնից դուրս եկեք և տեսեք, թե փողոցում որեւէ կասկածելի բան կա՞, թե ոչ: Իմ գնալու ժամանակն է՝ ժամը մեկից հրեատւայ տիրացուի հերթափոխութիւնն է:

Եթե դուք հինգ բողոքից հետո չվերադառնաք, նշանակում է, թե փողոցում ամեն ինչ կարգին է:

Գրեքերը կանգնած էր փողոցի ամենից արևոտ մասում: Քիչ անց եկեղեցու դռնից գուրս եկավ Յուզեֆը:

— Դե, մնաք բարով,— արագ նետեց նա Գրեքերի կողքով անցնելիս:

— Դնաք բարով...

Գրեքերը վերագարձավ: Պարտեզն այդ ժամին ամալի էր: Երկու դեղնակարմիր թևերով թիթեռնիկներ ճախրում էին սպիտակ մանր ծաղիկներով ծածկված մի թփի վրա: Թուփն տնեւ էր վանահայր Ալոիզ Բլյումերի գերեզմանի կողքին: Գրեքերը մոտեցավ ու զննեց գերեզմանը: Երեք գերեզման նստվածք էին տվել, իսկ Բլյումերի գերեզմանն իջել էր այնքան, որ ճիմի տակ փոս էր գոյացել: Դրանից հարմար տեղ գծվար թե ճարվիր: Թղթի մի կտորի վրա Գրեքերը գրեց, որ արկղում ամփոփված է համակենտրոնացման ճամբարի կաթոլիկ բանտարկյալի աճյունը: Նա այդ արեց, մտածելով, թե մի զուցե սիգարի արկղը հետագայում հայտնաբերեն: Գրեքերը գրոթյունը մտցրեց փաթեթի թղթի տակ, ապա, սվինով ճիմը փորելով, փոսը լայնացրեց այնքան, որ արկղը ներս մտնի: Դա գծվար չէր անել: Հանված հողով նա փոսը նորից լցրեց, տեղը հարթեց ու նորից ճիմով ծածկեց:

Այդպիսով Բեռնարդ Կրուզեն (եթե միայն այդ նրա՝ աճյունն էր...) հանգիստ գտավ սրբազործված հողում, եկեղեցու բարձր աստիճանավորի ոտքերի մոտ:

Գրեքերը վերագարձավ սրահն ու նստեց բազրիքի վրա: Քարերն արևից տաքացել էին: «Գուցե սա սրբապղծութուն է, գուցե և ավելորդ դյուրագրգայութուն,— մտածեց նա,— բայց Բեռնարդ Կրուզեն կաթոլիկ էր, իսկ կաթոլիկների մարմինն արգելվում է ենթարկել գիակիզման... Ասենք, այս դեպքում եկեղեցին, նկատի առնելով գործի հատուկ պարագաները, աչք կփակի դրա առաջ: Եթե նույնիսկ արկղում բոլորովին էլ Կրուզեի աճյունը չէ, այլ ուրիշ զոհերի, այդ թվում բողոքականների և ուղղադավան երրայեցիների աճյունը, ապա, այդ դեպքում էլ, եղածն ընդունելի կհամարվի... Ոչ

Եճովան, ոչ էլ կաթոլիկների ու բողոքականների աստվածները երևի առանձնապես չեն առարկի...»:

Զրեբերը նայեց վանահոր գերեզմանին, որի մեջ դրել էր սիգարի արկղն այնպես, ինչպես կլուծ է իր ձուն ուրիշի բունը դնում:

Թաղման ժամանակ նա ոչինչ չէր զգացել, բայց հիմա, երբ արդեն ամեն ինչ ավարտված էր, խոր ու անսահման գառնություն զգաց: Այդ գառնությունն ավելի խորն էր, քան միտքը մեռածի մասին: Այդ մտքի մեջ և Պոլմանը կար, և Յոզեֆը, և իր տեսած բոլոր սարսափները, և պատերազմը, և նույնիսկ իր սեփական բախտը:

Զրեբերը վեր կացավ: Փարիզում նա տեսել էր Անհայտ դինվորի հոյակապ շիրիմը, հաղթականարի հովանու ներքո, որի վրա քանդակված էին Ֆրանսիայի մղած մեծագույն ճակատամարտերի միջադեպերը: Նրան թվաց, թե վանահայր Բլյումբերի գերեզմանի այս փլված հողակտորը, որի տակ թաղված է սիգարի արկղը, Անհայտ դինվորի շիրիմի հարազատ եղբայրն է, գուցե և նրանից ավելի մեծ, թեև սրա շուրջը փառքի ու ճակատամարտի ծիածանացուլք լուսալսակ չկա...

— Որտե՞ղ ենք այսօր գիշերում, — հարցրեց էլիզաբեթը. — Եկեղեցում...

— Ոչ, հրաջը է կատարվել: Ես այսօր եղա Ֆրանու վիտտեի մոտ: Մի քանի օր առաջ նրա աղջիկը գյուղ է գնացել, և նա ազատ սենյակ ունի: Առայժմ կղբաղեցնենք այդ սենյակը, իսկ իմ գնալուց հետո, գուցե, հավանաբար, կարող ես հենց այնտեղ էլ մնալ: Ես արգեն մեր իրերը տեղափոխել եմ: Քեզ արձակուրդ տվի՞նք...

— Այո: Ես այլևս ստիպված չեմ լինի գնալ Ֆաբրիկա, իսկ դու՝ սպասել ինձ...

— Փառք աստծու: Այսօր երեկոյան հարկավոր է այդ տունը նշել... Ամբողջ գիշերը միասին կնստենք, իսկ հետո մինչև կեսօր կքնենք:

— Այո: Կնստենք. պարտեզում մինչև աստղերի երևալը...

Իսկ հիմա՝ վազեմ ինձ համար գլխարկ գնեմ: Այսօր դա անհրաժեշտ է:

— Գլխարկն ինչիդ է պետք... Երեկոյան գլխարկով պիտի նստես պարտեզում, ինչ է...

էլիզաբեթը ծիծաղեց:

— Միգուցե... Բայց կարևորն այդ չէ: Կարևորը գլխարկ գնելն է: Դա սիմվոլիկ արարողություն է: Գլխարկը գրոշի պես մի բան է: Գլխարկ գնում են կամ երջանկության, կամ դժբախտության ժամանակ... Դու չե՞ս հասկանում այդ:

— Ոչ, բայց մեկ է՝ գնանք գնենք և դրանով նշենք թո ազատագրումը: Դա ընթրիքից ավելի կարևոր է: Իսկ հիմա գլխարկի խանութներ կա՞ն... Գուցե հատուկ քարտե՞ր են պետք:

— Նա քարտ ունեմ և գիտեմ, թե որտեղ կարելի է գնել:

— Դե լավ, արի այդ դեպքում մի լավ գլխարկ ընտրենք թո ոսկեգույն զգեստի համար:

— Նրան գլխարկ պետք չի: Չէ՞ որ նա երեկոյան զգեստ է: Մենք պարզապես որևէ գլխարկ կգնենք՝ դա խիստ անհրաժեշտ է... Ուրեմն այսպես՝ ֆարերկայից պրծանք...

Յուցափեղկի մի մասն անվնաս էր մնացել, իսկ մյուս մասի վրա տախտակներ էին մեխված: Գրեթե ու էլիզաբեթը ներս նայեցին: Յուցափեղկում երկու գլխարկ կար: Մեկն արհեստական ծաղիկներով էր զարդարված, իսկ մյուսը՝ երփներանգ փետուրներով: Գրեթե շվարած նայում էր նրանց: Նա գծվարանում էր պատկերացնել էլիզաբեթին այդպիսի գլխարկով: Հանկարծ նա նկատեց, որ ալեհեր մի կին պատրաստվում է խանութը փակել:

— Շուտ արա... — ասաց նա էլիզաբեթին:

Խանութի տիրուհին նրանց տարավ ետևի կողմի մթնեցված սենյակը և տեղնուտեղն ինչ-որ խոսակցություն սկսեց էլիզաբեթի հետ, որից Գրեթեը ոչինչ չէր հասկանում: Նա նստեց դռան մոտի ոսկեզարդ, բայց արդեն խարխլված աթոռակի վրա: Խանութի տիրուհին հայելու մոտի լույսը վառեց և սկսեց ստվարաթղթե տուփերից գլխարկներ ու գործվածքների հանել: Մռայլ կրպակը հանկարծ վերածվեց կախարդա-

կան քարայրի: Բռնկվեցին կարմիր, վարդագույն, երկնագույն ու սպիտակ գույները, և դիպակը փայլիկեց իր բոլոր երանգներով: Կարծես գլխարկներ չէին դրանք, այլ թագեր, որոնց էլիզաբեթի գլխին էին հարմարեցնում ինչ-որ խորհրդավոր տոնակատարության առթիվ... էլիզաբեթը ճեմում էր լույսի վառ շերտի մեջ այնպես, կարծես հենց նոր էր իջել նկարից: Թվում էր, թե նրա հոտից խավարը վարագույրի նման փակվելու է այնպես, ինչպես սենյակի մյուս մասում:

Գրեթե լուռ նայում էր այդ տեսարանին, որը նրան անիրական էր թվում այն ամենից հետո, ինչ եղել էր ցերեկը... Նա իր առաջ մի նոր էլիզաբեթ էր տեսնում: Իրականության կապանքներից ազատված ու վերջապես ինքն իրեն գտած, նա, լուրջ ու ձգված, ինչպես մարտից առաջ զենք ջոկող ամազոնուհին, ոտքով-գլխով արվել էր անմիջական ու խոր իմաստ ունեցող մի խաղի... Գրեթե ականջ էր դնում երկու կանանց՝ առօրի կարկաչին նմանվող զրույցին, առանց նրա մեջ խորանալու: Նա տեսնում էր լույսի վառ շրջանակը և նրան թվում էր, թե այդ լույսն էլիզաբեթից է ճառագում: Գրեթե սիրում ու տենչում էր նրան, մոռացած ամեն ինչ, և լցված անքարքառ մի երջանկությամբ, որի հետևում դարանել էր կորստի անշոշափելի ստվերը: Թվում էր, թե նա դարանել է հենց նրա համար, որպեսզի այդ երջանկությունը դարձնի ավելի ճաճանչափայլ, ավելի խոր և նույնքան թանկ ու անորոտի, ինչպես մետաքսի ու դիպակի այս գունախաղերը:

— Ինձ փոքրիկ մի գլխարկ է պետք... — ասում էր էլիզաբեթը. — օսկեգույն կտորից կարված փոքրիկ, հասարակ մի գլխարկ, որն իմ չափսով լինի...

XXIV

Աստղերը ներս էին նայում լուսամուտից: Վայրի խաղողի թուփը պարուրվել էր լուսամուտի փոքրիկ շրջանակին: Մի քանի ճյուղեր ցած էին կախվել և քամուց ճոճվում էին անձայն ժամացույցի սև ճոճանակի նման:

— Ես իսկականից չեմ լալիս... — ասում էր էլիզաբեթը: — Իսկ եթե իսկականից էլ լինի, մեկ է, դու մի մտածի այդ մասին... Այս ե՛ս չեմ լալիս, այլ ինչ-որ մի բան, որն ուզում է դուրս գալ իմ միջից... Երբեմն մարդուն, արցունքից բացի, ոչինչ չի մնում՝ բայց դա իսկի թախիժ էլ չէ... Ես երջանիկ եմ...

Էլիզաբեթը պառկած էր Գրեբերի գրկում՝ գլուխը նրա ուսին սեղմած: Նրանք պառկած էին ընկուղենու արդեն սեռացած փայտից պատրաստված մի հին, լայն մահճակալի վրա, որը բարձր, կտրեթարդ կողեր ունեւր: Անկյունում դրված էր նույն փայտից պատրաստված, արկղնեւրով մի պահարան, իսկ լուսամուտի մոտ՝ երկու աթոռ ու մի սեղան: Պատից կախված էր արհեստական ծաղիկներից ու մրտենու ճյուղերից պատրաստված մի հարսանեկան գունաթափ ծաղկեպսակ, որն ամփոփված էր ապակեպատ շրջանակի մեջ: Նրա կողքին հայելին էր, որի մեջ արտացոլվում էին սև սրթատունկերն ու փողոցից ներս ընկնող թույլ, թրթռացող լույսը:

— Ես երջանիկ եմ... — կրկնեց էլիզաբեթը: — Այս մի

Գրկո՞ւ շաբաթվա ընթացքում այնքան բան կատարվեց, որ ես լանդոր եմ պարփակել իմ մեջ այդ ամենը... Փորձում եմ՝ քայց չեմ կարողանում: Համբերատար եղիր այս գիշեր...

— Ինչքան կուզենայի քեզ որևէ դյուղ տեղափոխել...

— Քո գնալուց հետո ինձ համար մեկ է, թե որտեղ կլինեմ...

— Ոչ, մեկ չէ. գյուղերը չեն ուժեղացնում:

— Վաղ թե ուշ այստեղի ուժեղացումն էլ կդադարի... Առանց այն էլ քաղաքից համարյա թե ոչինչ չի մնացել: Բացի այդ, ես, քանի դեռ ֆաբրիկայում եմ աշխատում, մեկ է, չեմ կարող որևէ տեղ մեկնել... Ինչ լավ է, որ հիմա կա այս կախարդական սենյակը, և ֆրաու Վիտտեն:— Նրա շնչառությունը տեղն ընկավ:— Հիմա ամեն ինչ կանցնի...— շարունակեց նա:— Ի սեր աստծո, չկարծես, թե ես հիստերիկի մեկն եմ... Սա բախտավոր եմ... Բայց սա խոստափուկ բախտ է և ոչ թե կոպի միապաղաղ բախտ...

— Կոպի բախտ...— կրկնեց Գրեբերը:— Ո՞ւմ է պետք այդպիսի բախտը:

— Չգիտեմ. բայց ինձ թվում է, թե ես, բավական երկար ժամանակ, այդպիսի բախտի կդիմանա՛լի...

— Սա էլ... Սա պարզապես չէի ուզում խոստովանել, որովհետև առայժմ անհնար է այդպիսի բախտ ունենալ...

— Տասը տարվա ամուր, հաստատուն, թեկուզ և միապաղաղ բախտ՝ բյուրգերային կոչվի այն, թե կովային, ինձ համար մեկ է... Եթե ինձ այդպիսի բախտ տրվեր նույնիսկ ամբողջ կյանքի ընթացքում, մեկ է, էլի քիչ կլիներ...

Գրեբերը ծիծաղեց:

— Այդ նրանից է, որ մենք վայրիվերո կյանք ենք վարում: Մեր նախնիներն այլ կերպ էին մտածում... Նրանք արկածներ էին որոնում և անիծում իրենց կովային բախտը:

— Իսկ մենք՝ ոչ: Մենք նորից դարձել ենք հասարակ ցանկությունների ունեցող հասարակ մարդիկ...— էլիզաբեթը նայեց նրան:— Փունդ տանո՞ւմ է, հա՞... Ոչինչ, քեզ մի ամբողջ գիշերվա ախտով քուն է սպասում: Ով գիտե, թե քեզ մեկ էլ ե՞րբ վիճակվի աչդպես քնել... Զէ՛ որ դու վաղը երեկոյան մեկնում ես:

— Ես կարող եմ քնել նաև ճանապարհին: Մինչև իմ տեղ հասնելը մի քանի օր կտևի...

— Իսկ երբեկից քեզ իսկական մահճակալ կտան...

— Ոչ, վաղվանից ես շատ-շատ կարող եմ հույս դնել տախտակամածի, կամ ծղոտե ներքնակի վրա: Ոչինչ, դրան հեշտ է վարժվել. մանավանդ որ ամառ է գալիս: Ռուսաստանում դժվարը միայն ձմեռն է:

— Կարող է պատահել, որ դու մի ձմեռ էլ մնաս Ռուսաստանում...

— Եթե մենք շարունակենք այս թափով նահանջել, ապա ձմռանը կլինենք Լեհաստանում, կամ նույնիսկ... Գերմանիայում: Իսկ այստեղ այնքան էլ ցուրտ չէ: Բացի այդ, մենք այս ցրտին սովոր ենք:

«Հիմա ուր որ է կհարցնի, թե ես ե՞րբ պիտի ստանամ իմ հետևյալ արձակուրդը, — մտածեց Գրեբերը. — գոնե շուտ հարցնեմ... Շուտ հարցնեմ, ես շուտ պատասխանեի և վերջանար-գնար... Ախր ես արդեն միայն կիսով չափ եմ այստեղ... Իմ էությունն այն մասը, որը դեռ այստեղ է, կարծես մաշկված լինի և այնուհանդերձ վերքի չի դիմանա, որովհետև ավելի զգայուն է, քան բաց վերքը»:

Նա նայեց որթատունկի՝ լուսամուտից այն կողմ շարժվող մատերին և լույսի՝ հայելու մեջ խայտացող արծաթե ցուլքերին ու գորշ ստվերներին և նրան թվաց, թե այդ բոլորից անդին, իրեն շատ մոտիկ, ինչ-որ գաղտնիք կա, որ ուր որ է կբացվի...

Բայց դրա փոխարեն լսվեց շշակի ոռնոցը:

— Արի մնանք այստեղ, — ասաց էլիզաբեթը, — ծուլանում եմ հագնվել ու ապաստարան վազել:

— Ինչպես ուզում ես:

Գրեբերը մոտեցավ լուսամուտին, սեղանը մի կողմ հրեց ու նայեց փողոց: Լուսավոր ու խաղաղ գիշեր էր: Պարտեզը շողջողում էր լուսնի ցուլքերում: Գիշերն անիրական էր թվում՝ կարծես ստեղծված լինեիր անուրջների և... օդային հարձակումների համար: Գրեբերը տեսավ, թե ինչպես Փրաու Վիտտեն դուրս եկավ տնից: Նրա դեմքը չափազանց գունատ էր: Գրեբերը լուսամուտը բաց արեց:

— Իսկ ես արդեն ուզում էի ձեզ արթնացնել:— ձայն տվեց Ֆրաու Վիտտեն շշակների ոռնոցի միջից:

Գրեքերը գլխով արեց:

— Ապաստարանը... Լեյբնիցշտրասսեում է...— հասավ նրա տկանքին: Նա ձեռքը թափ տվեց ու նկատեց, որ Ֆրաու Վիտտեն նորից տուն վերադարձավ: Գրեքերը մի փոքր էլ սպասեց, բայց Ֆրաու Վիտտեն տնից դուրս չեկավ: Նա նույնպես մնաց իր սենյակում, և Գրեքերը բնավ չզարմացավ: Կարծես հենց այդպես էլ պիտի լիներ: Հարկ կա՞ր տնից հեռանալու, երբ թվում էր, թե անիմանալի մի դյուրանք պաշտպանում է այս տունն ու պարտեզը: Նրանք, առաջվա պես շեն ու խաղաղ, կանգնած էին իրենց գլխով անցնող մորիկների միջև:

Մտները հանդարտ թեքվել էին արծաթագույն մարգարիտների վրա: Թփերը չէին շարժվում: Չէին շարժվում նույնիսկ լուսամուտի առաջ տնկված որթատունկի տերևները: Լուսնի շողերում, ինչպես ապակյա անոթի տակ, ընկած էր խաղաղության փոքրիկ մի կղզի, որի շուրջը մոլեգնում էր ավերածության մորիկը: Գրեքերը շուտ եկավ: Էլիզաբեթը նստած էր մահճակալի վրա: Նրա ուսերը մթնում ճերմակին էին տալիս: Այնտեղ, որտեղ նրանք կորանում էին՝ նուրբ ոտվերներ կային: Էլիզաբեթի բարձր առաձգական կուրծքը սովորականից ավելի փարթամ էր թվում, շուրթերը սևին էին տալիս, իսկ աչքերը բոլորովին թափանցիկ էին, համարյա անգույն: Արմունկները բարձին հենած, նա նստել էր անկողնում աչնպես, կարծես անակնկալ այստեղ էր ընկել ինչ-որ հեռու-հեռավոր տեղից: Եվ, հիրավի, մի պահ նա թվաց նույնքան հեռավոր, խաղաղ ու խորհրդավոր, ինչպես լուսնի լույսով ողողված պարտեզը, որը կարծես քարացել էր աշխարհի կործանման սպառնալից:

— Ֆրաու Վիտտեն նույնպես տանը մնաց,— ասաց Գրեքերը:

— Ինձ մոտ արի:»

Անկողնուն մոտենալիս Գրեքերը գորշ-արծաթագույն հայելու մեջ տեսավ իր դեմքն ու չճանաչեց: Դա բոլորովին ուրիշ մարդու դեմք էր:

— Ինձ մոտ արի... — կրկնեց էլիզաբեթը:

Գրեբերը խոնարհվեց մահճակալին, էլիզաբեթը գրկեց նրան:

— Ինչ էլ որ պատահի՝ միևնույնն է... — ասաց էլիզաբեթը:

— Ոչ մի վատ բան էլ չի պատահի, — պատասխանեց Գրեբերը, — համենայն դեպս՝ այս գիշերը:

Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչու էր այդպես համոզված դրանում: Այդ զգացումն անրացատրելի կերպով կասկած էր և պարտեզի հետ, և լուսնի լույսի, և հայելու ու էլիզաբեթի ուսերի, և այն խորունկ, անեզրական անդորրի հետ, որը հանկարծ պարուրեց Գրեբերի ամբողջ էությունը:

— Ոչինչ էլ չի պատահի... — կրկնեց նա:

Էլիզաբեթը վերմակը քաշեց ու ցած շարտեց և պառկած էր բռնորոշ մերկ: Նրա ուժեղ, երկարավուն ոտքերը սահուն կերպով շարունակում էին ազդրերի դիժը: Մարմինը, որ ուսերից ու կրծքից սկսած, աստիճանաբար նեղանում էր, մինչև որովայնի ոչ այնքան խորունկ փոսին ու լայն ազդրերին հասնելը, թվում էր, թե երկու կողմերից կօրանում է, հասնելով մինչև ցայլքի եռանկյունաձև բլրակը:

Դա այլևս աղչկա՝ մարմին չէր, այլ՝ դեռատի կնոջ, և Գրեբերն զգում էր այդ մարմինն իր դրկում: Էլիզաբեթը սեղմվում էր ու սեղմվում, և Գրեբերին թվում էր, թե հազարավոր ձեռքեր փաթաթվել են իրեն ու դրկած տանում են...

Գրեբերին ու էլիզաբեթին այլևս ոչինչ չէր բաժանում և նրանք կարծես ձուլվել էին իրար... Դա այլևս առաջին օրերի զգացած գրգիռը չէր, այլ դանդաղ, բայց անընդհատ ահագնացող մի կիրք, որն իր տակովն էր արել ու խլացրել ամեն ինչ՝ խոսքերը, սահմանները, հորիզոնները և, վերջապես, նրանց երկուսին...

Գրեբերը գլուխը բարձրացրեց՝ նա կարծես վերադարձավ ինչ-որ հեռու-հեռավոր տեղից: Վերադարձալ ու ականջ դրեց: Նա չէր հիշում, թե ինչքան ժամանակ է բացակայել Դրսում ամեն ինչ լուռ էր: Նա կարծեց, թե իրեն է այդպես թվում և պառկած տեղում լսողությունը լարեց, բայց ոչինչ չսեց, բացարձակապես ոչինչ՝ ոչ պայթյուններ և ոչ էլ զե-

ներթային հրաճոթների կրակոցներ: Նա աչքերը փակեց և վերստին սուղվեց անէության մեջ, ապա քիչ հետո վերջնականապես արթնացավ:

— Ինքնաթիռներն այս անգամ շերեացին, էլիզաբեթ,— ասաց նա:

— Ոչ, երևացին...— բրթմնջաց նա:

Նրանք պառկած էին կողք-կողքի: Գրեթեբոլ տեսնում էր հատակին ընկած վերմակը, հայելին ու բաց լուսամուտը: Նրան թվում էր, թե այս գիշերն անվերջ շարունակվելու է...

Հանկարծ նա զգաց, թե ինչպես լուսնային մեջ ժամանակը սկսեց նորից բաբախել... Վայրի խաղողի ճյուղերը նորից սկսեցին սյուրքից օրորվել, նրանց ստվերները սահեցին հայելու միջով և ինչ-որ տեղ, հեռվում, նորից աղմուկ բարձրացավ: Նա նայեց էլիզաբեթին: էլիզաբեթի կոպերը փակված էին, շուրթերը՝ կիսաբաց: Նա խոր ու հանդարտ էր շնչում: Ինքն արդեն վերադարձել էր, իսկ էլիզաբեթը՝ դեռ ոչ: Մտքերը նորից խլրտացին Գրեթեբոլի ուղեղում: էլիզաբեթը միշտ էլ ավելի ուշ էր վերադառնում... «Երանի ես էլ կարողանայի հալվել-ծուլվել նրա պես լրիվ ու այդքան տևականորեն...» — մտածեց նա: Գրեթեբոլն այդ բանում նախանձում էր էլիզաբեթին, դրա համար նրան սիրում և փոքր-ինչ վախենում էր դրանից... էլիզաբեթը գտնվում էր ինչ-որ մի տեղ, ուր ինքը չէր կարող գնալ նրա ետևից, իսկ եթե կարողանար էլ, ապա՝ կարճ ժամանակով: Թերևս նրան վախեցնում էր հենց այդ: Նա հանկարծ զգաց, որ ինքը մենակ է և ինչ-որ բանում ետ է մնում էլիզաբեթից:

էլիզաբեթն աչքերը բաց արեց:

— Ինքնաթիռներն ո՞ւր գնացին...

— Զգիտեմ:

Նա մազերը ետ գցեց:

— Ես ուտել եմ ուզում:

— Ես էլ: Դեռ ահագին ուտելիք կա:

Գրեթեբոլը վեր կացավ ու Բինդինգի նկուղից վերցրած պահածոները բերեց:

— Ահա քեզ հավ, հորթի ու նապաստակի միս և մինչև անգամ՝ կոմպոտ:

— Արի սկսենք նապաստակի մօից ու կոմպոտից:

Գրեթեբոլոր տուփեր բաց արեց: Նրան դուր էր դալիս ալի, որ էլիզաբեթը չէր օգնում իրեն, այլ պառկած սպասում էր: Նա տանել չէր կարողանում ալի կանանց, որոնք, դեռևս գաղտնիքով ու մութով պարուրված, խսկույն ժրջան տանտիրուհիներ էին դառնում...

— Ես ամեն անգամ ամաշում եմ, տեսնելով, թե ինչքան շատ բան եմ բերել Ալֆոնսից, — ասաց նա: — Ախր ես ինձ խոզավարի եմ պահել նրա նկատմամբ:

— Երևի, նա էլ, իրեն է ուրիշների նկատմամբ այդպես պահել, այնպես որ, դուք քվիտ եք: Դու նրա թաղմանը զնացի՞ր:

— Ոչ: Այնտեղ չափից ավելի շատ շքազգեստավոր նացիստներ կային: Ես չգնացի: Ես միայն օբերշտուրմբանֆյուրեր Հիլդեբրանդտի ճառը լսեցի: Նա ասաց, թե մենք բոլորս սլարտափեք ենք օրինակ վերցնել Ալֆոնսից և կատարել նրա վերջին ցանկությունը: Այդ ասելով նա նկատի ուներ անողորմ կոիվը թշնամու դեմ: Բայց Բինդինգի վերջին ցանկությունը բոլորովին ուրիշ է եղել... Զե՛ որ նրան դուել էին նկուղում... մի խարտյաշ կնոջ հետ: Ալֆոնսը պիժամաձով է եղել, իսկ խարտիշուհին՝ դիշերային շապիկով...

Գրեթեբոլոր միմյուր ու կոմպոտը լցրեց ֆրառու վիտտեի տված ափսեների մեջ, ապա հաց կտրտեց ու գինու շիշը բաց արեց:

Էլիզաբեթը վեր կացավ: Նա մերկ կանգնած էր մահճակալի մոտ:

— Ո՞վ կհավատա, թե դու, ամիսներով կռացած, շինելներ ես կարել. քո տեսքին նայողը կկարծի, թե դու ամեն օր մարմնամարդոթյամբ ես պարապում:

— Մարմնամարդոթյամբ... Դրանով մարդիկ զբաղվում են միայն հուսալքված ժամանակ...:

— Տես է. ո՞ւմ մտքով կանցներ այդպիսի բան...

— Իսկ ինչ էիր կարծում... — պատասխանեց էլիզաբեթը: — Եվ ոչ միայն այդ: Երբ հուսալքված ես՝ վաղվղում ես մինչև մահու շափ հոգնելը, կռանում՝ մեջքը ջարդվելու աստիճան, օրական տասն անգամ սենյակը կարգի բերում, խո-

զանակով մազերը սանրում՝ պուխը ցավելու աստիճան և ուրիշ շատ բաներ:

— Եվ դա օգնո՞ւմ է...

— Միայն ծայրահեղ հուսալքման շեմքին, երբ այլևս չես ուզում ոչինչի մասին մտածել: Բայց, եթե բանը դրանից անցավ, այլևս ոչինչ չի օգնում և մնում է անկողին ընկնել...

— Իսկ հետո՞...

— Հետո հարկավոր է սպասել, մինչև քո մեջ, ինչ-որ տեղ, նորից կյանքն սկսի բաբախել: Կյանք ասելով ես նկատի ունեմ այն, երբ մարդ պարզապես շնչում է և ոչ թե ա՛յն, երբ մարդավարի ապրում է:

Գրեթե բարձրացրեց իր բաժակը:

— Ինձ թվում է, թե, տարիքի հետ համեմատած, մեր վճատման փորձառությունը չափից ավելի մեծ է: Արի մոռանա՞նք այդ մասին:

— Ինչպես նաև մեր մոռացման փորձառությունը... — ասաց էլիզաբեթը: — Արի այդ էլ մոռանանք:

— Եղավ: Կեցցե այս նապաստակի միսը թթու դնող ֆրաու Կլայներտը:

— Եվ ֆրաու Վիտտեն, որ մեզ պարզեց այս սենյակն ու պարտեզը:

Նրանք բաժակները դատարկեցին: Գինին թարմ էր, սառն ու անուշաբույր: Գրեթե նորից լցրեց բաժակները: Լուսնի լույսն արտաճողովում էր նրանց մեջ ոսկեդույն ցուլքով:

— Սիրելիս, — ասաց էլիզաբեթը, — ինչ լավ է գիշերն արթուն մնալ... Այդ դեպքում խոսելն էլ է հեշտանում...

— Ըիշտ է: Գիշերը դու ասածո ստեղծած դեռատի և ուժեղ արարած ես և ոչ թե շինելներ կարող դերձակուհի: Իսկ ես էլ զինվոր չեմ:

— Գիշերն ամեն ոք այնպիսին է, ինչպիսին սիրտի լիներ, և ոչ թե այնպիսին, ինչպիսին դարձել է...

— Գուցե... — Գրեթե նայեց նապաստակի մսին, կոմպոտին ու հացին. — Եթե դատելու լինենք սրանցով՝ մարդիկ բավականին մակերեսային արարածներ են: Չէ՞ որ գիշերը մենք զբաղվում ենք միայն ուտելով ու քնելով...

— Եվ սիրում ենք իրար: Իսկ դա մակերեսայնություն չէ:

— Եվ խմում ենք:

— Այո, և խմում ենք,— հաստատեց էլիզաբեթն, իր բաժակը Գրեգորին մեկնելով:

Գրեգորը ծիծաղեց:

— Օրենքով մենք պիտի թախծոտ ու դյուրազդաց լինեինք և զրուցեինք խորիմաստ բաների մասին: Բայց մենք, դրա փոխարեն, կես նապաստակ ենք խժոել, կյանքը մեզ հրաշք է թվում և մենք փառք ենք տալիս աստծուն դրա համար:

— Մի՞թե այդպես ավելի լավ չէ...

— Ճիշտը հենց այդ է, որ կա... Եթե կյանքին հատուկ պահանջներ չներկայացնես, ապա այն ամենն, ինչ ստանում ես նրանից, երկնային պարգև կթվա:

— Ռազմաճակատում ես սովորել այդ:

— Ոչ, այստեղ:

— Ապրես: Ճիշտն ասած, գա միակ բանն է, որ արժե սերտել. այնպես չէ՞:

— Այո: Եվ դրա հետ մեկտեղ մի քիչ էլ բախտ ունենալ:

— Իսկ մենք ունեցե՞լ ենք այդ բախտը:

— Մենք ունեցել ենք այն ամենն, ինչ հնարավոր էր ունենալ:

— Եվ դու չե՞ս տխրում, որ այդ ամենն արդեն վերջանում է...

— Ոչ. չի վերջանում, ձևափոխվում է միայն...

Էլիզաբեթը նայեց նրան:

— Եվ, այնուամենայնիվ, ես տխրում եմ,— ասաց Գրեգորը:— Տխրում եմ այնքան, որ թվում է, թե հենց վաղը, քեզանից բաժանվելուն պես, կմեռնեմ... Բայց երբ մտածում եմ, թե ինչ էր պետք՝ չտխրելու համար, միայն մի պատասխան եմ գտնում՝ երբեք քեզ ճանաչած չլինել... Այդ դեպքում ես չէի տխրի և ռազմաճակատ կմեկնեի դատարկված սրտով ու անտարբեր, ինչպես էի առաջ: Երբ ես այդ մասին մտածում եմ, իմ թախիծն ինձ այլևս սոսկ թախիծ չի թվում այլ՝ մթազնած երջանկություն, կամ երջանկության հակառակ երեսը...

Էլիզաբեթը վե՞ր կացավ:

— Ես դուցն չկարողացա ճիշտ արտահայտել իմ միտքը, — ասաց Գրեբերը, — բայց դու հասկանում ես, թե ես ինչ էի ուզում ասել...

— Հասկանում եմ. դու ճիշտ արտահայտվեցիր: Ավելի լավ դժվար էր ասել: Ես գիտեի, որ դու այդ կասես...

Էլիզաբեթը մոտեցավ ու սեղմվեց Գրեբերին, և Գրեբերը զգաց նրան ամբողջովին: Թվաց, թե էլիզաբեթը հանկարծ զրկվեց իր անունից ու ստացավ աշխարհի բոլոր անունները: Մի պահ Գրեբերի մեջ բռնկվեց ու նրա ամբողջ էությունն այրեց ինչ-որ կարևոր, պայծառ մի լույս, և նա հասկացավ որ հանդիպումն ու անջատումը, տիրանալն ու կորցնելը, կյանքն ու մահը, անցյալն ու ապագան միաձուլվեցին, և որ միշտ ու ամեն ինչի մեջ առկա է հավերժության քարեղենն ու անկորնչելի դեմքը: Հասկացավ, ու նրան թվաց, թե հողը ձկնում է իր ոտքերի ներքո: Նա իր ներբանների տակ պարզորոշ զգաց հողի այն կորույթունը, որի վրայից ինքը պիտի ցատկի, առաջ մղվի, և, էլիզաբեթին գրկում սեղմած, Գրեբերն առաջ մղվեց՝ նրա հետ ու նրա մեջ...

Վերջին երեկոն էր: Գրեբերն ու էլիզաբեթը նստած էին պարտեզում: Նրանց կողքով մի կատու անցավ: Կատուն, հղի էր, ուստի զբաղված էր միայն իրենով և ոչ ոքի վրա ուշադրություն չէր դարձնում:

— Ես հուսով եմ, որ երեխա կունենամ... — ասաց էլիզաբեթը:

Գրեբերը ապշած նայեց նրան:

— Երեխա՞... ինչի՞ համար:

— Իսկ ինչու չէ:

— Երեխա՞, և այն էլ՝ այսպիսի ժամանակ... Իսկ դու համոզված ես, որ կունենաս:

— Հուսով եմ, որ այո:

Գրեբերը նորից նայեց նրան:

— Ես հավանաբար պարտավոր եմ ինչ-որ բան ասել, կամ անել՝ համբուրել քեզ, դարմանալ ու քնքշանալ, բայց չեմ կարողանում... Ինձ դեռ հարկավոր է ընտելանալ այդ մտքին: Ես մինչև հիմա երեխայի մասին չէի մտածել:

— Պե՛տք էլ չի մտածել: Դա քեզ չի վերաբերում: Ասենք, ես ինքս էլ դեռ չգիտեմ...

— Որեխա... Նա շափահաս կդառնա նոր պատերազմի նախօրյակին ճիշտ այնպես, ինչպես մենք՝ սրա նախօրյակին: Պատկերացրու, թե ինչ տանջանքներ են նրան սպասում...

Կատուն նորից երևաց: Նա դեպի խոհանոց էր սողում:

— Ամեն օր երեխաներ են ծնվում... — ասաց էլիզաբեթը:

Գրեթե մտածեց «Հյուսիսային երիտասարդության» մասին, այն երեխաների մասին, որոնք մատնում են իրենց ծնողներին...

— Ի՛նչ կարիք կա խոսել երեխայի մասին... Չէ՞ որ առաջիկա միայն թո՛ղ ցանկությունն է: Թե՛ ես սխալվում եմ...

— Իսկ դու մի՞թե չէիր ուզենա երեխա ունենալ:

— Չգիտեմ. խաղաղ ժամանակ՝ գուցե... Ես այդ մասին չեմ մտածել: Մեր շուրջն ամեն ինչ այն աստիճան թունավորված է, որ հողը դեռ երկար տարիներ վարակված կլինի այդ թուլնով... Ինչպես կարելի է, այդ բոլորն իմանալով հանդերձ, երեխա ցանկանալ:

— Հենց այդ իսկ պատճառով, — ասաց էլիզաբեթը:

— Ինչո՞ւ:

— Նրան որպես այդ բոլոր սարսափների թշնամի դատարակելու համար... Ինչ կպատահի, եթե այսօր կատարվող անարդարությունների բոլոր թշնամիները չցանկանան երեխա ունենալ... Միայն բարբարոսները պիտի սերունդ թողնեն, ինչ է... Այդ դեպքում էլ ո՞վ պիտի այս աշխարհը կարգի բերի...

— Դու դրա համա՞ր ես երեխա ուզում...

— Այ, այդ մասին ես նոր միայն մտածեցի...

Գրեթե լռում էր: Նա առարկելու բան չուներ: Էլիզաբեթն իրավացի էր:

— Շատ արագաշարժն ես երևում... — ասաց նա: — Ես դեռ հազիվ եմ ընտելացել այն մտքին, որ ամուսնացած եմ և արդեն հարկավոր է մտածել երեխա ունենալու մասին:

Էլիզաբեթը ծիծաղեց ու վեր կացավ:

— Բայց դու չհասկացար ամենից պարզն ու կարևորը՝ ես երեխա եմ ուղում ոչ թե ընդհանրապես, այլ... քեզանից... Իսկ հիմա գնամ Ֆրաուս Վիտտեի հետ ընթրիքի հարցը որոշելու։ Թող այն լինի պահածոներից հղացված բարձրարվեստ մի ստեղծագործություն։

Գրեբերը մենակ նստած էր պարտեզում, աթոռի վրա։ Երկընքում խռնվել էին վառ-կարմիր ճաճանչներով լուսավորված ամպերը։ Օրն իրիկնանում էր։ Գողացված մի օր էր դա՝ Գրեբերը քսանչորս ժամով խախտել էր իր արձակուրդի ժամկետը։ Նա հաշվառումից դուրս էր եկել, բայց չէր մեկնել։ Սակայն, այդ օրն էլ արդեն անցավ, և, մի ժամից հետո, նրա գնալու ժամանակն էր։ Նա մի անգամ էլ եղավ տեղեկատու բյուրոյում, բայց ծնողներից այլևս ոչ մի լուր չկար։ Գրեբերը կարգավորել էր այն ամենն, ինչ հնարավոր էր կարգավորել։ Ֆրաուս Վիտտեն համաձայնվեց էլիզաբեթին թողնել իր մոտ։ Գրեբերը վննեց տան նկուղը, որը հուսալի լինելու աստիճան խոր չէր, բայց ամուր էր։ Նա եղավ նաև Հայրնիցշտրասսեի հասարակական ոմբպաստարանում։ Այն ճիշտ այնպիսին էր, ինչպես քաղաքի ապաստարանների մեծ մասը։

Գրեբերը հանգիստ հենվեց աթոռի թիկնակին։ Խոհանոցից ափսեների շխկշխկոց էր լսվում։ Երկար էր նրա արձակուրդը՝ ոչ թե երեք շաբաթ, այլ երեք տարի։ Ճիշտ է, նրանց հիմքը խախտւտ էր, և այդ շաբաթները թվում էին ոչ այնքան էլ իրական և շափից ավելի սրընթաց, բայց Գրեբերն ուղում էր հավատալ, թե նրանք իրական էին, ստույգ։

Նա լսեց էլիզաբեթի ձայնը, հիշեց նրա սոսածը երեխա ունենալու մասին և նրան թվաց, թե իր առջև մի պարիսպ փռվեց։ Այդ փռված պարսպի անցքից աղոտ, ինչպես պարտեզը, երևաց ռպագայի մի կտորը։ Գրեբերը երբեք չէր փորձել նայել այդ պարսպից այն կողմ։ Ճիշտ է, արձակուրդ գալուց հետո Գրեբերը աշխատում էր մի ինչ-որ բան գտնել, կառնել նրանից ու տիրանալ նրան այնպես, որպեսզի ուղմաճակատ մեկնելուց հետո նա մնար որպես իր էություն մի մասնիկի և կրեր իր սեփական անունը, իր դրոշմը, սակայն,

այդ պահերին անգամ, չէր մտածել երեխա ունենալու մասին:

Գրեքերը մտածկոտ նայում էր հղրեւանու թփերի միջև կախված մթնշաղին: Ինչքա՛ն անհուն ու անվսխճան է կյանքը, եթե լրջորեն մտածես այդ մասին: Ինչքա՛ն արտառոց է զգալ, որ կյանքը կարող է շարունակվել նաև այն պարսպից անդին, որի առաջ մինչև հիմա ընդհատվում էր: Զգալ, որ ա՛յն, ինչի մասին Գրեքերը մինչև այժմ մտածում էր որպես հապճեպ ձեռք գցած ավարի, կարող է վերածվել հուսալի սեփականության: Զգալ, որ կարելի է իր կյանքը փոխանցել մի դեռևս անհայտ, չծնված էակի և հասցնել մի հեռաստան, որը ծայր ու սահման չունի և լեցուն է նոր, դեռևս չճաշակված քնքշություններ...

Ինչպիսի՜ լայնություններ էին բացվում Գրեքերի առաջ և ինչպիսի՜ նախազգացումներ էին ծնվում նրա հոգում... Ինչպիսի՜ ուժով էր նրա հոգում ինչ-որ բան մերթ տենչում, մերթ՝ ոչ, բայց և մղվում դեպի անմահության այդ խղճուկ ու ամոքիչ պատրանքը:

— Գնացքը մեկնում է ժամը վեցին, — ասաց Գրեքերը: — Ես արդեն ամեն ինչ արել եմ և իմ մեկնելու ժամանակն է: Ինձ մի՛ ուղեկցի կայարան: Ես ուզում եմ քեզ հիշել այնպես, ինչպես այստեղ էիր և ոչ թե կայարանի թոհուրոհի և հրհրոցի մեջ: Նախորդ անգամ ռազմաճակատ մեկնելիս մայրս ինձ հետ կայարան եկավ (Ես չկարողացա համոզել, որ նա չգար...), և դա սարսափելի էր և՛ ինձ, և՛ նրա համար: Այդ հուշն ինձ հետապնդում էր երկար ժամանակ և ես հիշում էի ոչ թե իմ մորը, ինչպիսին նա էր իրականում, այլ՝ կառամատույցում կուչ եկած, հոգնած ու արցունքախեղդ մի կնոջ... Դու հասկանո՞ւմ ես:

— Այո:

— Ուրեմն արի այդպես էլ անենք: Խոստացիր, որ չես տեսնի ինձ այն ժամանակ, երբ ես նորից դարձած լինեմ ավանակի պես բեռնավորված մի զինվոր, կամ զինվորական հերթական համար: Ես ուզում եմ, որ մենք բաժանվենք այնպես, ինչպես հիմա ենք... Իսկ հիմա, առ ալս մնացած փողը՝ ինձ այնտեղ փող պետք չի դա...»

— Հարկավոր չէ: Իմ վաստակածն ինձ հերիք է:

— Մեկ է, ես սա ծախսել չեմ կարող: Վերցրու և որևէ զգեստ գնիր՝ քո ոսկեզարդ գլխարկին սազող մի գեղեցիկ, ավելորդ ու անօգուտ զգեստ...

— Ես այս փողով քեզ ծանրոցներ կուղարկեմ...

— Կարիք չկա: Այնտեղ ուտելիքն ավելի շատ է, քան այստեղ: Ավելի լավ է զգեստ գնիր: Ես շատ բան հասկացա այն պահին, երբ դու գլխարկ էիր գնում... Խոստացիր, որ զգեստ կգնես՝ մի բոլորովին անօգուտ ու անգործնական զգեստ: Գուցե փողը չի՞ հերիքի:

— Կհերիքի: Կարելի է նույնիսկ կոշիկ էլ գնել:

— Ավելի լավ: Ոսկեզարդ կոշիկ էլ գնիր:

— Լավ,— ասաց էլիզաբեթը,— փետուրի պես թեթև, բարձրակրունկ ու ոսկեզարդ կոշիկներ կգնեմ և, երբ դու վերադառնաս, նրանցով կվազեմ քեզ դիմավորելու:

Գրեբերն ուսապարկից հանեց այն սևացած սրբապատկերը, որն ուզում էր մօրը նվիրել:

— Ռուսաստանում եմ գտել, վերցրու:

— Ոչ, էռնստ: Թող քեզ մոտ մնա, կամ տուր ուրիշին: Այդպիսի բաներ նվիրում են, երբ բաժանվում են... Ընդմիջու: Չեմ ուզում:

Գրեբերը նայեց սրբապատկերին:

— Ես սա գտել եմ մի ավերված տան մեջ...— ասաց նա:— Դու իրավացի ես. սա մեզ երջանկություն բերողը չի: Ես այդ մասին չէի մտածել...

Նա սրբապատկերը նորից ուսապարկի մեջ դրեց: Սրբապատկերի ոսկե ֆոնի վրա նկարված էր աստվածահաճո սուրբ նիկողայոսը՝ շրջապատված հրեշտակների դասով:

— Ուզո՞ւմ ես տանեմ սուրբ Կատարինեի եկեղեցին,— ասաց էլիզաբեթը:— Այն եկեղեցին, որտեղ մենք քեզ հետ գիշերեցինք:

— Այնտեղ այս սրբապատկերը չեն ընդունի,— ասաց Գրեբերը:— Սա ուրիշ կրոն է: Ամենագութ աստծո կուսակալներն այնքան էլ հանդուրժողական չեն: «Հարկավոր էր սա Կրուզեի մոխրի հետ միասին դնել վանահայր Բլյումերի գե-

րեզմանի մեջ, — մտածեց Գրեբերը, — բայց հավանորեն դա նույնպես սրբապղծութիւն կհամարվիր»:

Գրեբերը քայլում էր առանց ետ նայելու: Քայլում էր ոչ շատ դանդաղ, ոչ էլ շատ արագ: Նրա ուսապարկը ծանր էր, իսկ փողոցը՝ երկար: Ամեն քայլափոխի նրա մտքով հազար ու մի բան էր անցնում... Մի պահ նա օդում զգաց էլիզաբեթի վարսերի բույրը, որին իսկույն փոխարինեցին մզլած խանձահոտը, երեկոյան տոթը և նեխման ու քայքայման այն տհաճ հոտը, որ, տաքերն ընկնելուն պես, բարձրանում էր փլատակներից...

Նա անցավ մի թմբի վրայով: Լորենինների ծառուղու մի կողմը կանաչ էր, իսկ մյուս կողմը ծառերի այրված բներից սևացել էր: Աղբով լցված գետակը ծովորեն սողում էր խճաքուրների, պարկերի, ծղոտների և մահճակալների ու բազրիքների կտորտանքի արանքով: «Եթե հիմա օդային հարձակում սկսվեր, ես ստիպված կլինեի ուժապաստարան մտնել և դա գնացքից ուշանալու հարգելի պատճառ կծառայեր: Հետաքրքիր է, ինչ կասեր էլիզաբեթը, եթե ես հանկարծ նորից հայտնվեի նրա առաջ»: Նա մտածմունքի մեջ ընկավ: Ո՞վ գիտի: Հավանաբար այն ամենն, ինչ մինչև հիմա լավ էր, կվերածվի ցավի ու տառապանքի, ճիշտ այնպես, ինչպես պատահում է կայարանում, երբ գնացքն ուշացումով է մեկնում և հարկավոր է լինում ևս կես ժամ սպասել... Այդպիսի դեպքերում ժամանակն անվերջ է թվում և ամեն մի խոսքը մեծ ճիգով է արտասանվում: Եվ վերջապես ի՞նչ կշահի նա դրանից... Թեև օդային հարձակումների ժամանակ գնացքները չեն շարժվում, բայց միևնույնն է, գնացքի մեկնումի ժամին ներկայանալը պարտադիր է:

Գրեբերը հասավ Բրամշեշտրասսե: Այս փողոցով էր, որ նա, ռազմաճակատից վերադառնալիս, քաղաք եկավ: Ավտոբուսը, որը նրան այն ժամանակ տարել էր, արդեն իր տեղում սպասում էր: Գրեբերն ավտոբուս նստեց: Տասը րոպե անց ավտոբուսը շարժվեց: Կայարանը կրկին տեղափոխել էին: Նրա տանիքն այժմ ծածկված էր ակոսապատված թիթեղով ու քողարկված: Տանիքի մի կողմը ծածկված էր գորշ

քաթանով, իսկ մյուս կողմում, նույնպէս քողարկման նպատակով, արհեստական ծառեր էին կանգնեցված և դեկորատիվ մի գոմ, որի միջից փայտե կովը հանել էր իր գունչը։ Մարգագետնում արածում էին երկու հալից ընկած ձիեր։

Կառաշարն արդեն իր տեղումն էր։ Վագոններից շատերի վրա երևում էին «միայն զինվորականների համար» մակագրութունները։ Պարեկն ստուգեց փոստաթղթերը, բայց Գրեբերի մի օրվա ուշացման մասին ոչինչ չսաց։ Գրեբերը ներս մտավ ու տեղ գրավեց վագոնի լուսամտի մոտ։ Այնուհետև ներս մտան ևս երեք հոգի՝ մի ենթասպա, զեմքին սպի ունեցող մի եֆրեյտոր և մի հրետանավոր, որն իսկույն եթ սկսեց ուտել։

Գաշապին խոհանոցը դուրս բերին կառամատույց։ Հայտնվեցին երկու դեռատի գթության քույր և մի ավելի տարեցը, որը կրծքադարդի սեղ մետաղե սվաստիկա էր կրում։

— Նայի՛ր, նայի՛ր, սուրճ են բաժանում... — ասաց ենթասպան։

— Դա մեզ համար չի, այլ առաջին անգամ ռազմաճակատ մեկնող նորակոչիկների համար, — պատասխանեց եֆրեյտորը։ — Ես արդեն ամեն ինչ իմացել եմ։ Սուրճը արվում է... ճառի հետ միասին։ Մեղ այլևս չի հասնում։

Գաղթականների մի խումբ բերին։ Նրանց հաշվեցին, ու նրանք, իրենց ճամպրուկներով ու ստվարաթղթե տուփերով երկու շարք կանգնած, աչքերը չէին հեռացնում սուրճի կաթսայից։ Որտեղից-որտեղ հայտնվեցին լոճնամուլի գալիֆներ ու սապոգներ հագած մի խումբ էսէսական սպաներ։ Նրանք սկսեցին անրազիլի պես ճեմել կառամատույցի երկայնքով։ Կուպի մտան ևս երեք արձակուրդավոր։ Նրանցից մեկն իսկույն պատուհանը բացեց ու գլուխը դուրս հանեց։ Կառամատույցում կանգնած էր երեխա գրկած մի կին։ Գրեբերը նաչեց նախ երեխային, ապա՝ կնոջը։ Կինը կնճռոտ վիզ ուներ, ուռած կուպեր ու նիհար, կախ ընկած ստինքներ։ Նա կպուշտ գուլնի, հողմաղացների պատկերներով նախշված ամառային խոնացած զգեստ էր հագել։ Գրեբերին թվաց, թե ինքը հիմա ամեն ինչ ավելի պարզորոշ է տեսնում, քան առաջ։

— Դե, գնանք բարով, Հայնրիխ,— ասաց կինը:

— Մնաս բարով Մարիա. բարեկիր բոլորին:

— Շատ բարի...

Նրանք իրար էին նայում ու լռում: Մի քանի հոգի, երաժրշակաւան գործիքները ձեռքներին, շարվեցին կառամատույցի կենտրոնում:

— Ամեն ինչ ըստ կարգի ու պատշաճի է կատարվում,— ասաց եֆրեյտորը:— Թնդանոթի թարմ միսն ուղարկվում է երաժշտության նվագակցութեամբ... Իսկ ես կարծում էի, թե սա վաղուց արդեն վերացված է:

— Կարող էին մեզ էլ մի քիչ սուրճ տալ...— նկատեց ենթասպան:— Ախր մենք էլ, վերջիվերջո, զինվորներ ենք, և այն էլ հին, և նույնպես ռազմաճակատ ենք մեկնում:

— Համբերիր մինչև երեկո և ապուրի փոխարեն կատանա:

Լավեցին ստեփերի դուփյունի ու հրամանի ձայներ: Նորակոչիկները կառամատույց դուրս եկան: Համարյա բոլորն էլ նորեկուկ ջահելներ էին: Նրանց մեջ աչքի էին ընկնում միայն մի քանի համեմատաբար ամրակազմ ու տարեց մարդիկ՝ հսկանաբոր էսէսականներ, կամ դրոհայիններ:

— Սրանցից շատերն իսկի սափրվելու կարիք էլ չուեն,— ասաց եֆրեյտորը:— Մի տես, մի տես այս բեղը նոր ծլածներին, համարյա թե երեխաներ են: Ինչպես կարելի է կովի ժամանակ սրանց վրա հույս դնել...

Նորակոչիկները շարվեցին: Ենթասպաներն ինչ-որ բան գողգողացին, որից հետո ամեն ինչ լռեց՝ ինչ-որ մեկը ճառ էր ասում:

— Լուսամուտը փակիր,— ասաց եֆրեյտորն այն զինվորին, որի կինը կանգնած էր կառամատույցում:

Վերջինս չպատասխանեց: Ճառախոսը շարունակում էր ճարճատել այնպես, կարծես նրա ձայնալարերը մետաղից լինեին:

Գրեթեբոլ հենվեց նստարանի թիկնակին ու աչքերը փակեց:

Հայնրիխը դեռ կանգնած էր լուսամուտի առաջ: Նա եֆրեյտորի ասածը չէր լսել: Շվարած ու տրտում, նա նայում էր իր Մարիային: Մարիան էլ նրան էր նայում:

«Ինչ լավ է, որ էլիզաբեթն այստեղ չէ...» — մտածեց Գրեբեքը:

Վերջապես ճառախոսը լռեց: Չորս երաժիշտ նվագեցին «Դոյչլանդ, Դոյչլանդ յուբեր ալլեն»-ն ու «Հորստ Վեսսել» երգը: Այդ երկու գործն էլ նրանք նվագեցին հապշտապ՝ ամեն մեկից մի քառյակ:

Վագոնում ոչ ոք տեղից չշարժվեց: Եֆրեյտորը քիթն էր քշփոռում ու ծուլորեն զննում իր պեղումների արդյունքները:

Նորակոշիկները տեղավորվեցին վագոններում: Սուրճի կաթսան տարան նրանց հետևից: Քիչ հետո կաթսան դատարկ ետ բերին:

— Թյո՛ւ Բ... — եր, — հայհոյեց Լեթասպան: — Իսկ հին ճակատայինները ծարավից սատկեն էլի...

Անկյունում նստած հրետանավորը մի պահ դադարեց ծամել:

— Ի՞նչ... — հարցրեց նա:

— Ասում եմ Բ... եր... Այդ ինչ ես այդտեղ խժռում՝ հորթի մի՛ս:

Հրետանավորը նորից պատուռը կրծեց:

— Խոզի միս է, — մրթմրթաց նա:

— Խոզի միս... — Լեթասպան նշանակալից նայեց մյուսներին. նա համակիրներ էր փնտրում. բայց հրետանավորն անտարբեր էր, իսկ Հայնրիխը դեռ պատուհանի մոտ կանգնած էր...

— Բարևիր մորաքույր Բերտային, — ասաց նա իր կնոջը:

— Շատ լավ:

Նրանք նորից լռեցին:

— Ինչո՞ւ չենք շարժվում... — հարցրեց ինչ-որ մեկը. — արդեն վեցն անց է:

— Հավանաբար որևէ գեներալի ենք սպասում:

— Գեներալներն ինքնաթիռով են ճամփորդում:

Նրանք սպասեցին ևս կես ժամ:

— Դու էլ մի՛ սպասի, Մարիա, դնա... — ժամանակ առ ժամանակ ասում էր Հայնրիխը:

— Չէ, էլի կսպասեմ:

— Ախր երեխային կերակրելու ժամանակն է...

— Կհամբերի՛, երեկոն երկար է:

Նրանք նորից լռեցին:

— Յոգեֆին էլ բարևիր... — վերջապես ասաց Հայնրիխը:

— Շատ լավ, կբարևեմ:

Հրեա անավորը շփոթի ձայնի պես մի ձայն հանեց, աղ-
մուկով շունչ քաշեց և տեղնուտեղը քնեց: Գնացքը կարծես
հենց դրան էր սպասում: Նա դանդաղ շարժվեց տեղից:

— Դե, բարևիր բոլորին, Մարիա:

— Դու էլ, Հայնրիխ:

Գնացքն արագացրեց իր ընթացքը: Մարիան վազում էր
վագոնի կողքով:

— Երեխային լավ նայիր, Մարիա:

— Շատ լավ, շատ լավ, Հայնրիխ: Դու էլ քեզ լավ նայիր:

— Իհարկե, իհարկե...

Գրեբերը նայում էր վագոնի լուսամուտի տակով վազող
կնոջ ընկճված դեմքին: Նա վազում էր այնպես, կարծես
Հայնրիխին ևս տասը վայրկյան տեսնելը կլանքի ու մահու
հարց էր նրա համար:

Հենց այդ պահին էր, որ Գրեբերը տեսավ էլիզաբեթին:
Էլիզաբեթը կանգնած էր կայարանամերձ պահեստների ետե-
վում: Քանի դեռ գնացքը չէր շարժվել՝ նա չէր երևում: Գրե-
բերը մի պահ միայն երկմտեց, ապա իսկույն ճանաչեց նրա
դեմքը: Էլիզաբեթի դեմքն այնպես շվարած էր, որ տնկեն-
դան էր թվում:

Գրեբերը տեղից վեր ցատկեց ու բռնեց Հայնրիխի օձիքից:

— Ինձ լուսամուտի մոտ թող:

Մի պահ ամեն ինչ մոռացվեց, և նա այլևս չէր կարողա-
նում հասկանալ, թե ինչու ինքը մենակ եկավ կայարան: Նա
ոչինչ, ոչինչ չէր հասկանում: Ինքը պարտավոր էր տեսնել
էլիզաբեթին, պարտավոր էր ձայն տալ նրան: Զե՛ որ ինքը
դեռ չէր ասել նրան ամենից կարևորը...

Գրեբերը քաշում էր Հայնրիխի օձիքից, բայց Հայնրիխը
կիսով չափ դուրս էր կախվել լուսամուտից և արմունկները
դեմ տվել լուսամուտի շրջանակին:

— Լիզային էլ բարևիր... — գոռում էր նա, ճգնելով խլաց-
նել անիվների լաղմուկը:

— Տեղ տուր ինձ, ետ քաշվիր, այնտեղ իմ կիներն է...:

Գրեբերը բռնեց Հայնրիխի ուսերից և ուժով ետ քաշեց: Հայնրիխն սկսեց քացի-քացի անել ու խփեց Գրեբերի ոտքին:

— ...Եվ բոլորին լավ խնամիր...— գոռում էր նա:

Նրա կնոջ ձայնն այլևս չէր լսվում: Գրեբերը խփեց Հայնրիխի ծնկատակին ու նրա ուսերից բռնած, նորից ետ քաշեց: Հայնրիխը չէր զիջում: Նա մի ձեռքը թափահարում էր օդում, իսկ մյուսի արմունկով պաշտպանում էր լուսամուտի մոտի իր տեղը: Գնացքն սկսեց թեքվել: Գրեբերը, Հայնրիխի թիկունքի վրայով, դեռ տեսնում էր էլիզաբեթին: Նա կանգնած էր հեռվում, պահեստի առաջ և բոլորովին փոքր էր երևում: Գրեբերը ձեռքով էր անում նրան Հայնրիխի գլխի վրայով, որը պատված էր ծղոտի գույնի կոշտ մազերով: Ո՞վ գիտե, գուցե էլիզաբեթը տեսնի իր ձեռքը, թեև չի էլ ճանաչի, թե ով է իրեն ձեռքով անողը...

Գնացքի կողքով սահեց-անցավ շենքերի մի խումբ, և կալարանը մնաց ետևում:

Հայնրիխը դանդաղ հեռացավ լուսամուտից:

— Ա՛յ ևս բո...— սկսեց Գրեբերը, բայց, Հայնրիխին նայելով, զսպեց իրեն՝ Հայնրիխի գեմքի վրայով արցունքի խոշոր կաթիլներ էին գլորվում...

Գրեբերի ձեռքերը թուլացան:

— Թյո՛ւ, սրիկաներ...

— Զգույշ, ախպերս...— ասաց եֆրեյաորը:

Երկու օր հետո նա գտավ իրենց գունդն ու ներկայացավ վաշտի գրասենյակը: Ֆելդֆեբելն այնպեղ չէր: Տեր ու անօրենը գրագիրն էր: Գյուղը գտնվում էր Թովկլի քան հարյուր քսան կիլոմետր դեպի արևմուտք այն վաչրից, որտեղից Գրեբերն արձակուրդ էր մեկնել:

— Հը՞, ինչպե՞ս են ձեզ մոտ գործերը... — հարցրեց նա:

— Աստված վատից աղատի... Ինչպե՞ս անցկացրիր արձակուրդդ:

— Ոչինչ. վատ չէր: Շա՞տ մարտեր են եղել:

— Ինչ ասես եղել է... Չե՞ս տեսնում, թե որտեղ ենք դառնվում հիմա:

— Իսկ ո՞ւր է վաշտը:

— Մի դասակը խրամատ է փորում, իսկ մյուսը թաղում է մեռելներին: Կեսօրին կվերադառնան:

— Իսկ ի՞նչ փոփոխություններ կան:

— Ինքդ կտեսնես... Սա չեմ հիշում, թե քո գնալու ժամանակ ով էր կենդանի, իսկ ով՝ չէ: Մենք մեծ համալրում ստացանք: Խոխաներ են: Աշնան ճանճերի պես կոտորվում են: Պատերազմի մասին ոչ մի գաղափար չունեն: Ֆելդֆեբելն էլ նոր մարդ է: Նախկինը՝ հաստափոր Մայներտը՝ սպանվեց:

— Մի՞թե նա առաջավոր գծումն էր:

— Ոչ, նա սպանվեց արտաքնոցում՝ իր ունեցած-շունեցածով հօդա ցնդեց։— Գրագիրը հորանջեց։— Տեսնում ես, էլի, թե ինչ է կատարվում ախտեղ։ Հայրենիքսում մի բեկոր-մեկոք չկա՞ր, որ դիպչեր հետույքիդ ու գլուխդ ազատեիր...

— Ընդհատ ես ասում...— ասաց Գրեբերը։— Իսկապես, ինչո՞ւ դիխի չընկա... Կա՞մ մտքերը միշտ էլ ուշ են դալիս։

— Քո փոխարեն ես անպայման մի քանի օր կուշանայի՞ ոչ ոք չէ՞ր էլ նկատի ախ շիլափլափլի մեջ։

— Այդ էլ դիխի չեմ ընկել...

Գրեբերը քայլում էր գլուզի միջով։ Նա հիշեցնում էր այն գյուղը, որտեղ Գրեբերը եղել էր վերջին անգամ։ Այստեղի բոլոր գյուղերն իրար նման էին՝ ամեն տեղ նույն ամալու-թյունն էր։ Միակ տարբերությունն այն էր, որ հիմա համարյա ամբողջ ձյունը հալվել էր։ Ամեն տեղ ցեխ էր ու ջուր, և սապոդները խրվում էին ցեխի մեջ։ Ցեխը կառնում էր ոտքերին այնպես, կարծես ուզում էր սապոդները հանել։ Գլխավոր փողոցում հալոցքի վրա տախտակներ էին շարել։ Նրանք չլրմփում էին ցեխաջրի մեջ, և, եթե ոտքդ անզգուշաբար դնեիր տախտակի մի ծայրին, մյուս ծայրը բարձրանում ու ցեխակոտլ էր անում քեզ։

Արևոտ ու բավականին տաք օր էր։ Գրեբերին թվաց, թե այստեղ անհամեմատ ավելի տաք է, քան Գերմանիայում։ Նա տկանջ դրեց ռազմաճակատի դժբախտներին։ Այնտեղից ուժեղ հրետանաձգության ձայն էր գալիս, որը մերթ սաստկանում էր, մերթ՝ նվազում։

Գրեբերն իջավ գրագրի ցույց տված նկուղն ու իրերը տեղափոխեց ազատ անկյուններից մեկում։ Նա խիստ զայրացած էր ինքն իր վրա, որ գոնե մի քանի օրով արձակուրդ չի երկարաձգել։ Թվում էր, թե ինքն իսկապես ոչ ոքի պետք չէ։ Գրեբերը նորից փողոց դուրս եկավ։ Գլուզի առաջ ձգվում էին եզրերը փլված ու ջրով լեցուն խրամատները։ Տեղ-տեղ բեռոնն կրակային կետեր էին կառուցել։ Թաց բնանկարի ֆոնի վրա նրանք գերեզմանաքարեր էին հիշեցնում։

Գրեբերը վերադարձավ։ Գլխավոր փողոցում նա հանդիպեց վաշտի հրամանատար Ռաեին։ Ռաեն տախտակների վրա հաղիվ էր հավասարակշռությունը պահում և ակնոցա-

վոր արագիւի էր նման: Գրեթերը նրան զեկուցեց իր ժամանման մասին:

— Ձեր բախտը բերեց,— ասաց Ռաեն,— ձեր դնալուց անմիջապէս հետո բոլոր տեսակի արձակուրդները վերացվեցին:— Նա իր բաց գույնի աչքերը հառեց Գրեթերին:— Հը՞, ինչպե՞ս էր. արժե՞ր տուն դնալ...

— Այո,— պատասխանեց Գրեթերը:

— Դե լավ է... Մենք այստեղ ցեխի մեջ կորել ենք, բայց սա ժամանակավոր դիրք է: Հավանաբար շուտով կքաշվենք դեպի պահեստի դիրքերը, որոնք հիմա ամրացվում են: Վերադառնալիս դուք պիտի որ նրանց կողքով անցած լինեք. շտեպ՞ք...

— Ոչ, չեմ տեսել:

— Ինչպէս... մի՞թե չեք տեսել:

— Ոչ, պարոն լեյտենանտ,— ասաց Գրեթերը:

— ...Այստեղից մոտավորապէս քառասուն կիլոմետրի վրա...

— Երևի գիշերով եմ անցել և քնած եմ եղել:

— Երևի հենց այդպէս էլ եղել է...— Ռաեն նորից զննող հայացքով նայեց Գրեթերին՝ կարծես ուզում էր էլի ինչ-որ բան հարցնել, ապա ասաց.— Ձեր դասակի հրամանատար լեյտենանտ Մյուլլերն սպանված է: Հիմա ձեր հրամանատարը լեյտենանտ Մասսն է:

— Ծիշտ այդպէս:

Ռաեն ձեռնափայտով թաց կավը փորփորեց:

— Այսպիսի հալոցքի ժամանակ ոռանները կգծվարանան իրենց տանկերն ու հրետանին առաջ շարժել, և մենք ժամանակ կունենանք վերադասավորելու մեր ուժերը, այնպէս որ, ամեն ինչ ունի իր և վատ, և լավ կողմերը. այնպէս չէ՞: Լավ եղավ, որ դուք վերադարձաք, Գրեթեր: Մեզ հին, փորձված զինվորներ են պետք, նորերին վարժեցնելու համար:— Նա նորից փորփորեց կավը:— Հը՞, ինչպե՞ս էր այնտեղ, թիկունքում...

— Մոտավորապէս այստեղի նման՝ անընդհատ օդային հարձակումներ...

— Իսկպե՞ս...

— Զգիտեմ ուրիշ քաղաքներում ինչպես, բայց մեզ մոտ, երկու-երեք օրը մեկ, առնվազն մի հարձակում էր լինում:

Ռաեն նայեց Գրեբերին այնպես, կարծես սպասում էր, թե նա էլի ինչ-որ բան կասի, բայց Գրեբերը լուռ էր:

Կեսօրին բոլորը վերադարձան:

— Ահա և մեր արձակուրդավորը, — ասաց Իմմերմանը: — Ո՞ր սատանան քեզ նորից բերեց ալստեղ: Ինչո՞ւ չդասալքեցիր...

Ու՛ր... — հարցրեց Գրեբերը:

Իմմերմանը ծոծրակը քորեց:

— Շվեյցարիա... — վերջապես ասաց նա:

— Տես է... ոնց չեմ մտածել, մանավանդ որ դասալիքների համար ամեն օր դեպի Շվեյցարիա հատուկ լյուքս վագոններ էին մեկնում, որոնց տանիքների վրա կարմիր խաչ էր նկարված, որ, շլինեմ-չիմանամ, թե նրանց ուժակոծեն... Շվեյցարիայի ամբողջ սահմանով մեկ էլ կամարներ են կանգնեցված «Բարի գալուստ» մակագրությամբ... Խեղդ ալյոթան է կտրում, դմբոյի մեկը: Եվ հետո, այդ ո՞ր օրվանից է, որ քաջացել ես ու այսպիսի բաներ ես դուրս տալիս...

— Ես միշտ էլ քաջ էի: Ի՞նչ այդ մասին պարզապես մոռացել ես թիկունքում, որտեղ բոլորը միայն շշուկով են խոսում իրար հետ: Բացի այդ, մենք նահանջում, կամ ավելի ճիշտ՝ ճղում ենք, և ինչքան շատ ենք ճղում, մեր խոսակցության տոնն այնքան անկախ է դառնում:

Իմմերմանն սկսեց քերել իր վրայի ցեխը:

— Մյուլլերը հողեց-հողի եղավ, — ասաց նա, — Մայնեկեն ու Շրեդերը հոսպիտալումն են, իսկ Մյուլկեն փորից վիրավորվեց և կարծեմ վարչավայում մեռել է... Կաց, էլ ո՞վ կար հներից... Հա, Բերնինգի աչ ոտքը կտրվեց, և նա արնաքամ եղավ:

— Իսկ ի՞նչ քեֆի է Շտայնբրենները:

— Ողջ և առողջ է. իսկ ի՞նչ կա որ...

— Հենց այնպես:

Գրեբերը Շտայնբրեններին հանդիպեց ընթրիքից հետո: Իսկ և իսկ արևից թխացած գոթական հրեշտակ...

— Հը, ինչպե՞ս է արամադրությանը հայրենիքում... —
հարցրեց Շտայնբրենները:

Գրեբերն իր կաթսայիկը դրեց գետին:

— Երբ մենք, աչստեղ վերագառնալիս, հասանք Գերմանիայի սահմանին, — ասաց նա, — մի էսէսական կապիտան մեզ հավաքեց ու ասաց, որ մեղանից ոչ մեկը՝ ծանր պատժի ապառնալիքի ներքո, իրավունք չունի ոչ մի խոսք ասել հայրենիքում եղած վիճակի մասին...

Շտայնբրենները քրքջաց:

— Բայց, ում-ում, ինձ հո կարելի՞ է պատմել:

— Ես էլ եմ, ինչ է... Մանր պատիժ, նշանակում է՝ գրնդակահարություն՝ կայսրության պաշտպանությունը սաբոտաժի ենթարկելու համար...

Շտայնբրեններն այլևս չէր ծիծաղում:

— Այնպե՞ս ես խոսում, կարծես, աստված գիտե, թե ինչ աղետ է պատահել այնտեղ...

— Ես ոչինչ չառացի. ես միայն կրկնեցի կապիտանի ասածը...

Շտայնբրեններն ուշադիր նայեց Գրեբերին:

— Դու ինչ է, ամուսնացե՞լ ես...

— Իսկ դու որտեղի՞ց գիտես:

— Ես ամեն ինչ գիտեմ:

— Կա-չկա գրասենյակում ես իմացել, և բոլորովին կարիք չկա ով գիտի, թե ինչ ձևանալու ենք հաճախ ես գրասենյակ դնում-դալիս, հը՞...

— Գնում եմ, երբ որ պետք է... Եթե ես արձակուրդ գրեմ՝ ես էլ կամուսնանամ:

— Ինչ ես ասում... Եվ արդեն գիտես, թե ում հետ, հա՞...

— Մեր քաղաքի օրերշտուրմբանն ֆյուրերի ազգկա հետ:

— Պարզ է...

Շտայնբրենները Գրեբերի հեգնանքը չզգաց:

— Արյան ընտրության առաջնակարգ օրինակ, — շարունակեց նա ողևորված, — Հյուսիս-Ֆրիզական՝ իմ կողմից և Հոենոս-Ներքին Սաքսոնական՝ նրա կողմից:

Գրեբերն աչքը չէր հեռացնում ուտակտն բոսոր մայրամուտից: Նրա ֆոնի վրա, ևև լաթերի նման, նշմարվում էին

մի խումբ ազնավներ: Շտայներենները սուղելով հեռացավ: Ռազմաճակատը դորդում էր: Ազնավները դեսուդեն էին նետվում: Հանկարծ Գրեբերին թվաց, թե ինքն ալստեղից իսկի աչ մի տեղ էլ չի գնացել...

Կեսգիշերից սկսած մինչև առավոտյան ժամը երկուսը Գրեբերի պահակության հերթն էր և նա շրջագայում էր գլուղում: Ավերակները սեխն էին տալիս առաջավոր գծի վերևում բռնկված հրավառության ֆոնի վրա: Երկիրը ցնցվում էր, մերթ լուսավորվելով հրետանու համազարկերից, մերթ նորից մթագնելով: Կաշուն ցեխի մեջ սապոզները հեծում էին դատապարտյալ մեղավորների հոգիների նման:

Ցավը վրա հասավ Գրեբերին հանկարծ, առանց նախազգուշացման: Այս օրերին, ճանապարհին, նա ոչ մի բանի մասին չէր մտածել՝ կարծես թթացել էր: Այժմ, անակնկալ, առանց որևէ անցման, ցավն աչնպես ուժգին զգացնել տվեց իրեն, որ թվում էր, թե Գրեբերին կտոր-կտոր են անում:

Գրեբերը կանգ առավ ու սկսեց սպասել: Նա չէր շարժվում. սպասում էր, մինչև որ վշտի դանակներն սկսեն կրտսրտել իրեն, անտանելի ցավ հարուցեն ու որոշակի անուն ստանան: Այդ դեպքում հեշտ կլինեք ազդել նրանց վրա բանականությամբ, սփոփանքով և կամ, հակառակ դեպքում, համբերատար հնազանդությամբ:

Բայց այդպես շփատահեց: Գրեբերը ոչինչ չէր զգում, բացի կորստի ոտը ցավից և այն էլ՝ անվերադարձ կորստի: Անցյալին կապող ոչ մի կամրջակ չկար: Գրեբերը տիրացել էր ամեն ինչի և կորցրել ամեն բան: Նա ականջ դրեց ինքն իրեն... Ախր չէր կարող պատահել, որ որևէ տեղ, թեկուզ ստվերի պես, շնշմաքվեր հույսի դեթ շնչին մի արձագանք: Բայց ոչինչ չէր լսվում: Նրա ներսում դատարկություն էր միայն և անասելի ցավ:

«Դեռ ժամանակը չէ,— մտածեց Գրեբերը:— Հույսը կվերագառնա հետո՝ այն ժամանակ, երբ ցավն անցնի...»: Նա աշխատում էր ինքն իրեն հուսադրել, չէր ուզում, որ ամեն ինչ կորչի: Ուզում էր բռնել, պահել հույսը, եթե նույնիսկ դրանից ցավն ավելի անտանելի դառնար: «Հույսն անպայման կվերագառնա. հարկավոր է միայն դիմանալ...»— ներ-

— Հը, ինչպե՞ս է արամադրութիւնը հայրենիքում... —
հարցրեց Շտայնբրենները:

Գրեբերն իր կաթնայիկը գրեց դեպի:

— Երբ մենք, ալստեղ վերագառնալիս, հասանք Գերմանիայի սահմանին, — ասաց նա, — մի էսէսական կապիտան մեզ հաւաքեց ու ասաց, որ մեզանից ոչ մեկը՝ ծանր պատժի սպառնալիքի ներքո, իրավունք չունի ոչ մի խոսք ասել հայրենիքում եղած վիճակի մասին...

Շտայնբրենները քրքջաց:

— Բայց, ում-ում, ինձ հո կարելի՞ է պատմել:

— Ես էլ եմ, ինչ է... Մանր պատիժ, նշանակում է՝ գրե-
ղական հարութիւն՝ կայսրութեան պաշտպանութիւնը սաբո-
տաժի ենթարկելու համար...

Շտայնբրեններն ալլեւ շէր ծիծաղում:

— Այնպե՞ս ես խոսում, կարծես, աստված գիտե, թե
ինչ աղետ է պատահել այնտեղ...

— Եո ոչինչ չասացի. ես միայն կրկնեցի կապիտանի
ասածը...

Շտայնբրեններն ուշադիր նայեց Գրեբերին:

— Դու ինչ է, ամուսնացե՞լ ես...

— Իսկ դու որտեղի՞ց գիտես:

— Ես ամեն ինչ գիտեմ:

— Կտ-չկա գրասենյակում ես իմացել, և բոլորովին կա-
րիք չկա ով գիտի, թե ինչ ձևանալու: Երևի հաճախ ես գրա-
սենյակ դնում-դալիս, հը՞...

— Գնում եմ, երբ որ պետք է... Եթե ես արձակուրդ գը-
նամ՝ ես էլ կամուսնանամ:

— Ինչ ես ասում... Եվ արդեն գիտես, թե ում հետ, հա՞...

— Մեր քաղաքի օբերշտուրմբաննֆլուրերի ազգկա հետ:

— Պարզ է...

Շտայնբրենները Գրեբերի հեղնանքը չզգաց:

— Արշան ընտրութեան առաջնակարգ օրինակ, — շարու-
նակեց նա ողևորված, — Հյուսիս-Ֆրիզական՝ իմ կողմից և
Հոնոսսա-Ներքին Սաքսոնական՝ նրա կողմից:

Գրեբերն աչքը շէր հեռացնում սուտական բոսոր մայրա-
մուտից: Նրա ֆոնի վրա, սև լաթերի նման, նշմարվում էին

մի խումբ ազնաւորներ: Շտայներենները սուլելով հեռացավ: Թագաւաճակատը դղրդում էր: Ազնաւորները դեսուդեն էին նետւում: Հանկարծ Գրեբերին թվաց, թե ինքն ալստեղից իսկի աչ մի տեղ էլ չի գնացել...

Կեսգիշերից սկսած մինչև առավոտյան ժամը երկուսը Գրեբերի պահակութեան հերթն էր և նա շրջապատում էր գլուղում: Ավերակները սկիւն էին տալիս առաջավոր գծի վերևում բռնկված հրավառութեան ֆոնի վրա: Երկիրքը ցնցվում էր, մերթ լուսավորվելով հրետանու համազարկերից, մերթ նորից մթադնելով: Կաշուն ցնխի մեջ սապոդները հեծում էին դատապարտյալ մեղավորների հողիների նման:

Ցավը վրա հասավ Գրեբերին հանկարծ, առանց նախազգուշացման: Այս օրերին, ճանապարհին, նա ոչ մի բանի մասին չէր մտածել՝ կարծես թթացել էր: Այժմ, անակնկալ, առանց որևէ անցման, ցավն ալնպես ուժգին զգացնել տվեց իրեն, որ թվում էր, թէ Գրեբերին կտոր-կտոր են անում:

Գրեբերը կանգ առավ ու սկսեց սպասել: Նա չէր շարժվում. սպասում էր, մինչև որ վշտի դանակներն սկսեն կրարտել իրեն, անտանելի ցավ հարուցեն ու սրտշակի անուն ստանան: Այդ զեպքում հեշտ կլինէր ազդել նրանց վրա բանականութեամբ, սփոփանքով և կամ, հակառակ դեպքում, համբերատար հնազանդութեամբ:

Բայց այդպես չպատահեց: Գրեբերը ոչինչ չէր զգում, բացի կորստի ռուր ցավից և այն էլ՝ անվերադարձ կորստի: Անցյալին կապող ոչ մի կամրջակ չկար: Գրեբերը տիրացել էր ամեն ինչի և կորցրել ամեն բան: Նա ահանջ դրեց ինքն իրեն... Ախր չէր կարող պատահել, որ որևէ տեղ, թեկուզ ստվերի պես, շնչմաքվեր հույսի գեթ շնչին մի արձագանք: Բայց ոչինչ չէր լսվում: Նրա ներսում դատարկութուն էր միայն և անասելի ցավ:

«Պե՛ռ ժամանակը չէ,— մտածեց Գրեբերը.— Հուլսը կվերադառնա հետո՝ աչն ժամանակ, երբ ցավն անցնի...»: Նա աշխատում էր ինքն իրեն հուսադրել, չէր ուզում, որ ամեն ինչ կորչի: Ուզում էր բռնել, պահել հուլսը, եթե նույնիսկ դրանից ցավն ավելի անտանելի դառնար: «Հուլսն անպայման կվերադառնա. հարկավոր է միայն դիմանալ...» — ներ-

շնչում էր նա ինքն իրեն: Հետո Գրեքերն սկսեց անուններ տալ ու դեպքեր վերհիշել, և, կարծես մշուշի միջից, երևաց էլիզաբեթի դեմքն այնպես, ինչպիսին նա տեսել էր վերջին անգամ՝ շվարած ու մոլոր: Էլիզաբեթի դեմքի մյուս բոլոր արտահայտությունները մշուշվեցին և միայն այդ արտահայտությունը դարձավ որոշակի: Գրեքերը փորձեց պատկերացնել ֆրաու Վիստեի տունն ու պարտեզը: Այդ նրան հաջողվեց, սակայն այնպես, ինչպես լինում է, երբ սեղմում ես դաշնամուրի ստեղծ, բայց ձայն չի լսվում: «Այս ի՞նչ է,— մտածեց նա:— Գուցե էլիզաբեթի հետ որևէ բա՞ն է պատահել... Գուցե նա դիտակցությունը կորցրե՞լ է, կամ գուցե, հենց այս վայրկյանին, տունը փլվել է և նա մեռա՞ծ է արդեն...»:

Նա սալոգները ցեխից դուրս քաշեց: Կաշուն ցեխը նրա ոտքի տակ հեծեծեց: Գրեքերն զգաց, որ ինքը ոտքից-գլուխ ջուր է կտրել:

— Էդ ձեռով հոգիդ դուրս կդա...— ասաց ինչ-որ մեկը:

Զատերն էր դա, որ կանգնած էր ավերված դռմի անկյունում:

— Բացի այդ, մի կիլոմետրի վրա ձայնդ լսվում է,— շարունակեց նա:— Մարմնամարդություն՞մբ ես պարապում, ինչ է...

— Դու ամուսնացա՞ծ ես, Զատեր:

— Բա ոնց: Երբ տնտեսություն կա, հարկավոր է անպայման կին ունենալ: Առանց կնոջ ինչ տնտեսություն...»

— Վաղո՞ւց ես ամուսնացած:

— Տասնհինգ տարի: Ինչ կա որ...

— Ի՞նչ ես զգում, երբ երկար ժամանակ ամուսնացած ես լինում...

— Ի՞նչն եմ ինչպես զգում. հարցդ շեմ հասկանում, ախպերս:

— Դե, ոնց ասեմ. օրինակի համար, կինդ քեզ պահող խարիսխ է թվում, կամ մի այնպիսի բան, որի մասին անվերջ մտածում ես և ձգտում ինչքան կարելի է շուտ վերադառնալ դեպի նա:

— Խարի՞սխ... Խարիսխս որն է: Դե, պարզ է, ես դրա

մասին մտածում եմ: Հենց էսօր էլ, ամբողջ օրը մտածում էի: Շուտով վարուցանքի ժամանակ է... Գլուխս ուղղակի պտըտվում է այդ մտքերից:

— Ես տնտեսության մասին չեմ հարցնում, այլ՝ կնոջ:

— Մեկ չի... Ես, ախր, քեզ արդեն ասացի՝ առանց կնոջ ինչ տնտեսություն... Ասենք, մտածելուց ինչ օգուտ՝ ավելորդ գլխացավանք է և ուրիշ ոչինչ: Կարծես դա քիչ էր, այս Իմ-մերմանն էլ սկսել է մի գլուխ զահլա տանել, իբրև գերիները քնում են բոլոր մենակ մնացած կանանց հետ...— Զառեքը քիթը մաքրեց:— Մենք մի մեծ, երկու տեղանի մահճակալ ունենք...— Զգիտես ինչու ավելացրեց նա:

— Իմմերմանը զավզակի մեկն է:

— Նա ասում է, թե հերիք է, որ կինը մի սրևէ տղամարդու հետ ապրի, և արդեն երկար չի կարող դիմանալ՝ իսկույն կսկսի ուրիշին փնտրել...

— Սրիկայի մեկը...— հանկարծ զայրացավ Գրեբերը:— Կարծում է, թե բոլոր կանայք մի տեսակ են: Այդպիսի հիմար բա՞ն կլինի...

XXVI

Նրանք այլևս իրար չէին ճանաչում: Զէին ճանաչում նույնիսկ իրենց սեփական համազգեստը: «Պատահում էր, որ նրանք յուրայիններին գանազանում էին միայն սաղավարտներով, ծանոթ ձայներով ու լեզվով: Խրամատները վաղուց արդեն փլվել էին: Առաջավոր գիծը ճանաչվում էր միայն բլին-գաժների և արկերից առաջացած ձագարների ընդհատվող գրծից: Առաջավոր գիծը միշտ փոփոխվում էր: Բացի անձրևի տարափից ու խավարից, պայթյունների ոռոցից ու ցեխի շատերվաններից, ոչինչ չկար: Փլվել էր նույնիսկ երկինքը՝ սովետական գրոհիչները նրան քարուքանդ էին արել: Վարար անձրևի շիթերը խառնվել էին ռումբերի ու արկերի ցած սուրացող ասուպների հետ:

Լուսարձակի շողերը ճերմակ շների նման վխտում էին ծվեն-ծվեն եղած ամպերի միջև: Զենիթային մարտկոցների կրակն իր համար ճամփա էր բացում ցնցվող հորիզոնի դլրդոցի միջով: Այրվող ինքնաթիռները ցած էին գահավիժում, և ծրագծող գնդակների ոսկե կարկուտը սուրում էր նրանց ետևից ու անհետանում անսահմանություն մեջ: Դեղին ու ճերմակ հրթիռները, պարաշյուտներից կախված, ճոճվում էին անորոշ հեռաստանում ու մարում՝ կարծես ընկղմվելով խոր ջրի մեջ: Քիչ անց մրրկային կրակը նորից էր սկսվում...

Վրա հասավ տասներկուերորդ օրը: Առաջին երեք օրերը

ռազմաճակատի դիժը դեռ դիմանում էր: Հրետանու փողերով փշապատված ըլինդաժները դիմանում էին կրակին, առանց ծանր վնասվածքներ կրելու: Թշնամուն ամենից ավելի մոտիկ գտնվող դատ-երը ոչնչացան: Տանկերը ճեղքեցին պաշտպանության գիծը, սակայն խորացան միայն մի քանի կիլոմետր, որից հետո կանցվեցին հակատանկային հրետանու կողմից: Խփված տանկերն այրվում էին առավոտյան մուժուխ: Մի քանի տանկ շուտ էին եկել, և նրանց թրթուրները դեռ երկար ժամանակ շարժվում էին՝ մեջքի վրա ընկած հրակա բզեզների թաթերի նման: Գերաններից շինված ճանապարհը վերանորոգելու և հեռախոսային կապը վերականգնելու համար առաջանքային գումարտակներ ուղարկեցին: Նրանք համարյա թե ստիպված էին աշխատել առանց պաշտպանության ու թաքստոցների, ուստի և երկու ժամվա ընթացքում կորցրին իրենց անձնակազմի կեսից ավելին: Հարյուրավոր ուժակոծիչներ խոլընթաց թռիչքով ավերում էին դոտերը: Վեցերորդ օրը դոտերի կեսն արդեն շարքից դուրս էր եկել և նրանց կարելի էր օգտագործել միայն որպես թաքստոց: Ութերորդ օրվա գիշերը սուրճները հարձակման անցան, բայց նրանց հարձակումը ետ մղվեց: Այնուհետև այնպիսի հորդ անձրև տեղաց, որ թվում էր, թե երկրորդ համաշխարհային ջրհեղեղն է սկսվում: Զինվորներն անճանաչելի էին գարձել: Նրանք ստղում էին կավե չարժուն ձագարների միջով՝ միևնույն կանաչավուն գույնով ներկված միջատների նման: Որպես վաշտի հենակետեր մնացել էին միայն երկու, զնգացիրներով զինված, կիսավեր բլինգած, որոնց հտեում մի քանի ականանհետ կար:

Կենդանի մնացած զինվորները թաքնվում էին արկերից ու հումքերից առաջացած ձագարներում, կամ փլատակների հտեում: Ըլինդաժներից մեկը Ռանն էր պաշտպանում, իսկ մյուսը՝ Մասսը: Նրանք գիմացան երեք օր: Նոյրորդ օրվա վերջում զինամթերքը համարյա թե սպառվել էր, և ուսաները կարող էին առանց կովի գրավել նրանց դիրքերը: Բայց հարձակում տեղի չունեցավ: Նրեկոչան, համարյա մթնով, երևացին երկու գերմանական ինքնաթիռ և ուտելիք ու ռազմամթերք ցած նետեցին: Զինվորները հավաքեցին դրանց մի

մամն ու հարձակվեցին ուտելիքի վրա: Գիշերը համալրում ստացվեց: Բանվորական գումարտակները գերաններից ճանապարհ պատրաստեցին և զնդացիրներն ու հրանոթները մոտեցրին դիրքերին: Մի ժամ հետո, անակնկալ, առանց հրետանային նախապատրաստության, հարձակում սկսվեց: Ռուսները հանկարծ երևացին առաջավոր գծից հիսուն մետր հեռավորության վրա: Ձեռքի նռնակների մի մասն անպետք դուրս եկավ: Ռուսները ճնդքեցին ճակատը:

Պայթյունների լույսի տակ Գրեբերը ուղիղ իր դիմաց տեսավ մի սաղավարտ, երկու բաց գույնի աչք ու լայն բացված մի բերան, իսկ ապա նաև կոստղավոր ճյուղի նմանվող մի ձեռք, որը հարվածելու համար ետ գնաց...

Գրեբերը կրակեց, ապա խլեց իր կողքին կանգնած նորակոչիկի ձեռքի նռնակը, որը նա չէր կարողանում օգտագործել, և շարտեց փախչողի ետևից: Նռնակը պայթեց:

— Հրապատիճի պտուտակը հանիր, սպուշ,— գոռաց նա նորակոչիկին.— դեսը տուր. ետ մի քաշի:

Հետևյալ նռնակը չպայթեց: «Սաբոտաժ է,— առկայծեց նրա մտքում,— ռազմագերիների սաբոտաժը, որ մենք հիմա կզգանք մեր սեփական մաշկի վրա...»: Նա ևս մի նռնակ նետեց, կռացավ, ապա, դեմից եկող ռուսական նռնակը տեսնելով, թաղվեց ցեխի մեջ: Պայթյունի ալիքը ցնցեց նրան՝ կարծես մեկը մտրակով դաղեց ու ցեխակոլով արեց: Նա ձեռքը ետ մեկնեց ու գոռաց.

— Նռնակ տուր, շուտ արա, շուտ...

Զգալով, որ նռնակ չեն տալիս իրեն, նա ետ շրջվեց ու տեսավ, որ կողքին ոչ մի նորակոչիկ էլ չկա, իսկ իր ձեռքի ափում եղածը ոչ թե ցեխ է, այլ... միտ: Նա սողաց ձագարի հատակը, շոշափելով գտավ ու գոտուց հանեց վերջին երկուս նռնակներն ու հենց նույն պահին իր գլխավերևում ստվերներ նկատեց: Սավերները գողունի մոտենում էին ձագարի եզրին, ցատկում նրա վրայով ու վազում առաջ: Գրեբերը նորից կռացավ...

«Գերի ընկա...— մտածեց նա.— Գերի...»: Նա զգուշորեն սողաց դեպի ձագարի եզրը: Քանի նա անշարժ պառկած էր, ցեխը ծածկում էր նրան: Հրթիռի լույսի տակ նա նկատեց,

որ նռնակը նորակոշիկին կտոր-կտոր է արել՝ դեսուդեն ընկած ոտքեր, պլոկված ձեռքեր, հոշոտված մարմին... Նռնակը ուղիղ փորին էր կպել: Պայթյունի ամբողջ ուժն ընկել էր նորակոշիկի մարմնի վրա և հենց դա էլ փրկել էր Գրեբերին...

Գրեբերը մնաց պսոկած և գլուխը դուրս էր հանում: Նա նկատեց, որ աջ բլինդաժից գնդացիորը շարունակում է կրակել: Քիչ հետո սկսեց կրակել նաև ձախ կողմինը: Քանի նրանք կրակում են, ինքը կորած չէ: Չէ՞ որ նրանք այդ տեղամասը պահում էին խաշաձև կրակի տակ:

Քայց ռուսները այլևս չերևացին: Հավանաբար պաշտպանության գիծը ճեղքել-անցել էր միայն մի զորամաս: «Հարկավոր է անցնել բլինդաժի ետևը...» — մտածեց Գրեբերը: Նա համարյա թե խլացել էր. գլուխը ցավում էր, բայց գանգի տակ ինչ-որ բան տրամաբանում էր պարզ, ճշգրիտ ու որոշակի... Փորձված զինվորի ու նորակոշիկի տարբերությունն էլ հենց դրանումն է. նորակոշիկը հեշտությամբ խուճապի է մատնվում և հաճախ՝ զոհվում: Գրեբերը որոշեց մեռած ձևանալ՝ եթե ռուսները վերադառնան: Ցեխի մեջ զրժվար թե իրեն նկատեն: Կրակի պաշտպանության տակ ինքն ինչքան շատ մոտենա բլինդաժին, այնքան լավ:

Գրեբերը դուրս մագլցեց ձագարից, արագ սողաց ու իրեն նետեց ցեխաջրով լի մի ուրիշ ձագարի մեջ: Շուտով նա դուրս սողաց նաև այդտեղից: Հետևյալ ձագարում երկու դիակ կար: Նա մի պահ շունչը պահեց, ու պարզ լսեց, իսկ հետո նաև տեսավ, որ ձեռքի նռնակները պայթում են ձախ բլինդաժից ոչ հեռու: Ռուսներն այնտեղ ճեղքել էին ճակատը և այժմ հարձակվում էին երկու թևերից:

Գնդացիները ճարճատեցին: Քիչ անց նռնակների պայթյունները գաղարեցին, բայց բլինդաժից դեռ շարունակում էին կրակել: Գրեբերը շարունակում էր սողալ: Նա գիտեր, որ ռուսները կվերադառնան: Հավանաբար նրանք թշնամու զինվորներին կփնտրեն մեծ ձագարների մեջ, ուստի փոքր ձագարներում պահվելն ավելի հուսալի է: Գրեբերը սողալով հասավ մի փոքր ձագարի ու կծկվեց նրա մեջ: Անձրև սկսվեց: Գնդացրային կրակը շնչասպառ էր լինում: Քիչ անց հրետանին նորից որոտաց: Արևիկ ուղիղ նշանառությամբ դիպավ աջ

բլինդաժին: Թվաց, թե բլինդաժը հօդս ցնդեց... Գորշ առա-
վոտը ուշացումով բացվեց. սակայն, մինչև լույսը բացվելը,
Գրեբերին արդեն հաջողվել էր միանալ յուրայիններին:
Զարգված տանկի ետևում նա տեսավ Զառեբին և երկու
նորակոչիկի: Զառեբի քթից արյուն էր գալիս: Նրանց կող-
քին մի նոնակ պայթեց: Նորակոչիկներից մեկի փոքր ցրիվ
եկավ: Նրա աղիքները դուրս թափվեցին և վերքը ողողվեց
անձրևաջրով: Ոչ ոքի մոտ վիրակապ չկար: Ասենք, վերք
կապելն իմաստ էլ չուներ՝ ինչքան շուտ մեռնե՞ր նա՝ այնքան
լավ: Երկրորդ նորակոչիկն ընկած էր ձագարի մեջ. ոտքը
ջարգվել էր: Անհասկանալի է, թե ինչպես էր նա հնար գտել
չրիկ ցեխի մեջ քայլելիս ոտքը ջարդել: Արկի հարվածից այր-
ված տանկի մեջ երևում էին անձնակազմի ածխացած դիակ-
ները: Նրանցից մեկը մինչև գոտկատեղը դուրս էր կախվել
վերևի դռնակից: Նրա դեմքի մի մասն այրվել էր, իսկ մյուս՝
ուռած մասի կարմիր-մանուշակագույն մաշկը տեղ-տեղ պայ-
թել: Ատամները հանգցրած կրի նման ճերմակ էին:

Ձախ բլինդաժի կապավորը մի կերպ մոտեցավ նրանց:

— Հավաքվել բլինդաժի մոտ... — խոսպոտ ասաց նա: —

Ձագարներում ուրիշ մարդ կա՞... —

— Ով գիտե... Սանիտարներ չկա՞ն, ինչ է:

— Բոլորն սպառնված, կամ վիրավորված են...

Կապավորը սողալով հեռացավ:

— Մենք քեզ մոտ սանիտար կուղարկենք, կամ վիրա-
կապ կրե՞րենք, — ասաց Գրեբերն այն նորակոչիկին, որի նրո-
նակից ցրիվ եկած փոքրին անձրև էր մաղում: — Մենք կվե-
րադանա՞նք...

Նորակոչիկը չպատասխանեց: Նա, իր գունատ շուրթերը
ոնգմած, պառկել էր ցեխի մեջ և բոլորովին երեխա էր թվում:

— Մենք չենք կարող քեզ վրան-թիկնոցի վրա դրած
տանել՝ այն էլ այսպիսի ցեխի միջով... — ասաց Գրեբերը
մյուս, ջարգված ոտքով նորակոչիկին: — Հենվիր մեր ուսե-
րին և աշխատիր առողջ ոտքի վրա ցատկելով քայլել:

Նրանք երկու կողմից բարձրացրին նորակոչիկին ու սկսե-
ցին կաղեկաղ մի ձագարից դեպի մյուսը գնալ: Այդպես եր-
կար շարունակվեց: Ամեն անգամ, երբ նրանք ստիպված էին

լինում բերանքսիվայր պառկել, նորակոշիկը ցավից տնքում էր: Զարդած ոտքը բոլորովին դուրս էր ընկել տեղից, և նա այլևս չէր կարողանում քայլել:

Նրան թողեցին բլինգաժի կողքին, քարե կիսաքանդ պատի մոտ և պատի վրա սաղավարտ դրին, որպեսզի սանիտարները նկատեն ու վիրավորին վերցնեն: Նորակոշիկի կողքին երկու ուս էր ընկած՝ մեկն առանց գլխի էք, մյուսն ընկած էր բերանքսիվայր, և կավը նրա տակ արյունից կարմրել էր:

Ճանապարհին նրանք էլի ուսների դիակներ տեսան: Հետո սկսվեցին գերմանացիների դիակները: Ռաեն վիրավորված էր: Նրա ձախ ձեռքը մի կերպ փաթաթել էին: Երեք ծանր վիրավորներ, վրան-թիկնոցով ծածկված, պառկած էին անձրևի տակ: Այլևս վիրավոր չկար:

Մի ժամ հետո երևաց «Յունկեյա»-ն ու մի քանի փաթեթ նետեց, բայց նրանք ընկան չափազանց հեռու՝ ուսների մոտ: Մոտեցան ևս յոթ զինվոր: Մնացածները հավաքվել էին աջ բլինգաժում: Լեյտենանտ Մասսն սպանվել էր: Հրամանատարությունն իր ձեռքը վերցրեց Ֆելդֆել Ռայնեկեն: Զինամթերքը վերջանալու վրա էր: Ականանետները շարքից դուրս էին եկել: Մնացել էին միայն երկու հաստոցավոր և երկու ձեռքի զնդացի: Հրաձգության ներքո նրանց մոտեցան տոնգանքային զորամասի տասը զինվոր: Նրանց մոտ պատգարակներ կային: Նրանք զինամթերք ու պահածոներ բերին և վիրավորներին տարան, բայց բլինգաժից ընդամենը հարկւր մետրի վրա նրանցից երկուսը հողս ցնդեցին:

Հրետանաձգության պատճառով կապը մինչև կեսօր ընդհատվեց: Կեսօրին անձրևը դադարեց, արևը դուրս եկավ: Նղանակն իսկույն տաքացավ, և ցեխը պատվեց կեղևով:

— Հավանաբար ուսները մեզ վրա կհարձակվեն թեթև տանկերով, — ասաց Ռաեն: — Ո՞ր գրողի ծոցն են կորել հակառակակային հրանոթները... Եթե նրանք չլինեն՝ մեր բանը բուրդ է...

Կրակը դադարեց: Նրեկոյան դեմ, «Մեսսերշմիդտ»-ների ադեկցովյամբ, երևաց ևս մի ապրանքատար «Յունկեյա»: Ռուսական զորհիշները հարձակվեցին նրանց վրա: Երկու գրո-

հիշ խփվեցին, իսկ հետո ցած ընկան նաև երկու «Մեսսեր-
շմիդտ»։ «Յոսնկերս»-ին չհաջողվեց մոտենալ դիրքերին։ Նա
իր բեռը ցած նետեց ճակատի գծից այն կողմ։ «Մեսսեր-
շմիդտ»-ները շարունակում էին օդային մարտը։ Նրանք ավելի
արագընթաց էին, քան ռուսական կործանիչները, սակայն
ռուսական ինքնաթիռները երեք անգամ ավելի շատ էին։ Գեր-
մանական ինքնաթիռներն ստիպված եղան նահանջել։

Հետևյալ օրը դիակներն սկսեցին նեխել...

Գրեքերը նստած էր բլինդաժում։ Հարյուր քսան հոգուց
մնացել էր քսաներկու հոգի։ Մոտավորապես նույնքան էլ
Ռայնեկեն էր հավաքել մյուս թևում։ Մնացածներն սպանվել
էին կամ վիրավորվել։

Գրեքերը մաքրում էր իր հրացանը, որը ցեխի մեջ կորել
էր։ Նա մեքենա էր դարձել և այլևս չէր հիշում իր անցյալը։
Նա լուկ նստում էր ու սպասում, ննջում ու արթնանում՝ ամեն
վայրկյան պատրաստ պաշտպանվելու։

Ռուսական տանկերը երևացին հաջորդ առավոտյան։
Հրետանին, ականանետներն ու գնդացիները ողջ գիշերը
գնդակոծում էին պաշտպանության գիծը։ Հեռախոսային
կապը մի քանի անգամ հաջողվեց վերականգնել, բայց նա
տեղնուտեղը նորից ընդհատվում էր։ Խոստացված օգնական
ուժերը չկարողացան մոտենալ դիրքերին։ Գերմանական հրե-
տանին թույլ էր, մինչ ռուսականի կրակը մահացու էր։ Բը-
լինդաժը դիմացավ ևս երկու ուղիղ հարվածի։ Դա, իսկապես
ասած, այլևս բլինդած չէր, այլ բետոնի մի գունդ, որը ցեխի
մեջ, փոթորկի բերանն ընկած նավի նման մի կողմից մյուս
կողմն էր թեքվում։ Մոտերքում պայթած արկերը նրան հիմ-
քից տեղահան էին արել։ Ամեն մի նոր ցնցումից բլինդաժի
մեջ եղածները պատեպատ էին դիպչում։

Գրեքերին չհաջողվեց գնդակից վիրավորված իր ուսը
կապել։ Ինչ-որ տեղ նրա ձեռքն ընկավ մի տափաշիշ, որի
մեջ մի քիչ կոնյակ կար, և նա այդ կոնյակը վերքի վրա
լցրեց։ Բլինդաժը շարունակում էր ցնցվել ու գլորալ, բայց
այժմ նա այլևս անկոծություն մեջ ընկած նավ չէր հիշեց-
նում, այլ շարքից դուրս եկած շարժիչներով մի սուզանավ։

որը սահում էր ծովի հատակով: Ժամանակն անգամ դադարել էր գոյություն ունենալուց՝ նրան նո՛ւյնպես գնդակահարել էին: Բոլորը խավարում շունչը պահած սպասում էին: Ձէր եղել ոչ արձակուրդ. և ոչ էլ գերմանական այն քաղաքը, որտեղ Գրեբերն ապրել էր սրանից երկու շաբաթ առաջ: Ձէր հղել նաև որևէ էլիզաբեթ: Այդ ամենը լուկ երևացել էր Գրեբերի աչքին կյտնքի ու մահվան միջև ընկած տենդագին երազի մեջ՝ կես ժամ տևած մղձավտնջային մի երազի, որի մեջ բռնկվել ու հանգել էր հրթիռը... Իրականությունը միայն բլինդածն էր:

Ռուսական թեթև տանկերը ճեղքեցին պաշտպանության գիծը: Նրանց ետևից գալիս էր հետևակը: Վաշտը թողեց, որ տանկերն անցնեն և հետևակն առավ խաշած կրակի տակ: Գնդացիներին շիկացած փողերը ձեռք էին այրում, բայց մարդիկ շարունակում էին կրակել: Ռուսական հրետանին նրանց այլևս չէր սպառնում: Երկու տանկ շրջվեցին, մոտեցան նրանց ու կրակ բաց արին: Նրանց գործը հե՛շտ էր՝ դիմադրող չկար... Գնդացիներն անզոր էին ծակել տանկերի զրահը, դրա համար էլ զինվորները նշան էին բռնում տանկերի նշանացույցներին: Սակայն նշանացույցներին կարելի էր խփել միայն պատահամբ: Տանկերը դուրս եկան գնդակոծման գոտուց ու շարունակեցին կրակել: Բլինդածը ցրնցվում էր, և բետոնի կտորներն այս ու այն կողմ էին թռչում:

— Ձեռքի նոնալներով ի մա՛րտ... — գոչեց Ռայնեկեն:

Նա մի կապոց նոնակ գցեց իր ուսն ու սողաց դեպի ելքը: Հերթական համազարկից հետո նա դուրս սողաց ու թաքնվեց բլինդածի ետևում:

— Երկու գնդացիներին, տանկերի վրա կրա՛կ... — հրնչեց Ռաեի հրամանը: Վաշտը փորձում էր պաշտպանել Ռայնեկին, որն ուզում էր շրջան անելով սողալ դեպի տանկերն ու նոնալներով պայթեցնել նրանց թրթուրները: Դա համարյա թե անհուսալի գործ էր: Ռուսները գնդացրային կրակ բաց արին:

Քիչ անց տանկերից մեկը լռեց, բայց ոչ ոք պայթյունի ձայն չլսեց:

— Թակա՛րդն ընկավ... — ծղրտաց Իմմերմանը:

Տանկն ալկես չէր կրակում: Գնդացիները կրակը տեղափոխեցին երկրորդ տանկի վրտ, բայց նա շուտ եկավ ու հետացավ:

— Վեց տանկ ճեղքել են պաշտպանության գիծը...— գոռաց Ռահնը:— Տանկերը նորից ետ կգան: Նաշաձև կրակ բացել բոլոր գնդացիներից: Հարկավոր է կասեցնել հետևակի առաջխաղացումը:

— Իսկ ո՞ւր է Ռայնեկեն...— հարցրեց Իմմերմանը, երբ նրանք նորից ուշքի եկան:

Ոչ ոք չգիտեր... Ռայնեկեն չվերադարձավ:

Նրանք դիմացան նաև օրվա երկրորդ կեսը: Բլինդաժները քիչ-քիչ փլատակների էին վերածվում, բայց, թեև զգալիորեն ավելի թույլ, շարունակում էին կրակել: Զինամթերք շատ քիչ էր մնացել: Զինվորները պահածո էին ուտում և խմում ձագարներում եղած անձրևաջուրը: Հիբշմանը թևից վիրավորվեց:

Արևն այրում էր: Երկնքում հսկայական, շողշողուն ամպեր էին լողում: Բլինդաժից արյան ու վառոդի հոտ էր գալիս: Դրսում ընկած գերակներն ուռչում էին: Ով որ կարող էր՝ քնեց: Ոչ սք չգիտեր՝ զեռ կապ կա՞ր, թե՞ իրենք կտրված էին լուրջայիններից:

Երեկոյան կրակն ուժեղացավ, ապա հանկարծ համարյա բոլորովին դադարեց: Հարձակման սպասելով, նրանք իսկույն դուրս թափվեցին բլինդաժից: Բայց հարձակում չեղավ: Անցավ ևս երկու ժամ: Դադարի այդ ժամերը նրանց ավելի շատ թուլացրին, քան մարտը: Առավոտյան ժամը երեքին զառից ալկես ոչինչ չէր մնացել, բացի պողպատի առ բետոնի տձև զանգվածից: Ստիպված գոտը թողին: Պարզվեց, որ վեց հոգի ևս սպանվել են և երեքը՝ վիրավորվել: Հարկաժող էր նահանջել:

Փորից վիրավորվածին հաջողվեց տեղափոխել ընդամենը մի քանի հարյուր մետր, ճանապարհին նա մեռավ:

Թուաները նորից գրոհեցին: Վաշտում միայն եթևո զնդացիը էր մնացել: Ձագարի մեջ թաքնված, նրանք սկսեցին պաշտպանվել, ապա նորից նահանջեցին: Հավանաբար ուս-

ները չափազանցված կարծիք ունեին վաշտում մնացած զինվորների քանակի մասին, և դա նրանց փրկեց: Նրեքորդ անգամ պառկած պաշտպանվելու ժամանակ Զատուրն սպանվեց: Նա գլխից էր վիրավորվել, և տեղնուտեղը մեռավ: Քիչ անց կողմ, սպանվեց Հիրշմանը, սպանվեց այն պահին, երբ կռացած մի թաքստոցից դեպի մյուսն էր վազում: Նա դանդաղ շուտ եկավ մի կողի վրա ու անշարժացավ: Գրեքերը քարշտվեց նրան դեպի ձագարը: Մարմինը գլորվեց ու ընկավ ձագարի հատակը: Արկի բեկորը ծակել էր Հիրշմանի կուրծքն ու դուրս եկել մեջքից: Դիակը զննելիս Գրեքերը գտավ նրա արյունոտ դրամապանակն ու գրպանը գրեց:

Վաշտը հասավ պաշտպանության երկրորդ գծին: Քիչ անց հրաման ստացվեց նորից նահանջել: Վաշտը դուրս բերին մաթախ: Պահեստի դիրքը վերածվեց առաջավոր գծի: Նրանք նահանջեցին ևս մի քանի կիլոմետր: Ամբողջ վաշտից ընդամենը երեսուն մարդ էր մնացել:

Մի օրից հետո վաշտը համալրվեց և նորից զարձալ հարյուր քսան հոգի:

Գրեքերը Ֆրեզենբուրգին գտավ դաշտային հոսպիտալում: Դա շտապ սարքավորված մի հասարակ փայտե բարաք էր: Ֆրեզենբուրգի ձախ ոտքը ջախջախվել էր:

— Ուզում եմ անդամահատել... — ասաց նա: — Քոսոտո ախիսանետիկի մեկն է, որը կտրելուց բացի ոչինչ չգիտի... Ես պնդեցի, որ վաղը ինձ թիկունք ուղարկեն՝ թող գունդ որևէ փորձված բժիշկ նախօրոք ուղարկեն:

Մետաղալարե ծնկակալ հագած, նա պառկած էր բաց լուսամուտի առաջ դրված երթային մահճակալի վրա: Լուսամուտից երևում էր հարթավայրի մի մասը՝ կարմիր, կասկույտ ու դեղին ծաղիկներով պատած մաթաղակները:

Սենյակում գորշահոտ էր տիրում: Այնտեղ երեք վիրավոր էլ կար:

— Ռանն ի՞նչ հալի է... — հարցրեց Ֆրեզենբուրգը:

— Նախաբազուկի պատռված վերք է առաջել...

— Հիվանդանոցում է...

— Ո՛չ. վաշտում մնաց:

— Ես այդպես էլ գիտեի:

Ֆրեզենբուրգը դեմքը խոժոռեց: Նրա դեմքի մի մասը ժպտում էր, իսկ մյուս, սպի ունեցող մասն, անշարժ էր:

— Շատերը չեն ուզում թիկունք գնալ... Այ, Թահեն նույնպես:

— Ինչո՞ւ...

— Հուսահատվել է: Ոչ հույս է մնացել, ոչ հավատ:

Գրեթեբը նայեց նրա դեղին, կարծես մագաղաթյա դեմքին:

— Իսկ դո՞ւ...

— Զգիտեմ. հարկավոր է նախ սա կարգի դրել... — նա ցույց տվեց իր ծնկակալը:

Մարգագետնից տաք քամի փչեց:

— Այստեղ լավ է, չէ՞... — ասաց Ֆրեզենբուրգը: — Զրմուսնը կարծում էինք, թե այս երկրում երևի իսկի ամառ չի լինում, ինչի նա հանկարծ եկավ, և այն էլ՝ այսքան շուտ:

— Ճիշտ որ...

— Տանն ինչպե՞ս էր...

— Զգիտեմ: Չեմ կարողանում համատեղել արձակուրդը և այն, ինչ այստեղ է... Առաջ էլի մի կերպ հաշողվում էր, իսկ հիմա չի ստացվում: Բոլորովին տարբեր աշխարհներ են, և ես այլևս չգրտեմ, թե որն է վերջիվերջո, իրականությունը...

— Իսկ ո՞վ գիտի...

— Առաջ ես կարծում էի, թե գիտեմ: Այնտեղ, տանը, ես կարծես թե ինչ-որ բան գտա, իսկ հիմա՝ չգիտեմ: Արձակուրդը չափազանց արագ անցավ և շատ էր տարբեր այն ամենից, ինչ կատարվում է այստեղ: Այնտեղ ինձ նույնիսկ թվում էր, թե ես այլևս չեմ սպանելու...

— Այդպես շատերին է թվում...

— Այո: Ոտքդ շա՞տ է ցավում:

Ֆրեզենբուրգը դուրսն օրորեց:

— Ո՞վ կսպասեր, թե այս բալագանում այնպիսի դեղեր կլինեն, ինչպես, օրինակ, մորֆինը: Ինձ մորֆին սրսկեցին, և դեռևս ազդում է: Յավեր զգում եմ, բայց այնպես, կարծես դրանք ուրիշի ցավեր են: Դեռ մեկ-երկու ժամ կարելի է մտածել...

— Սանխատրական գնա՞ցք պիտի գա:

— Ոչ, միայն ավստրալեքենա ունեն, որը մեզ կտեղափոխի մոտակա կայարանը:

— Շուտով այստեղ մերոնցից մարդ չի մնա... — ասաց Գրեքերը. — տես, դու էլ ես գնում:

— Գուցե այս անգամ էլ ինձ այնպես կարկատեն, որ նորից ետ գամ...

Նրանք իրար նայեցին: Երկուսն էլ գիտեին, որ դա անհնար է:

— Ուզում եմ հուսալ, — ասաց Ֆրեզներուրդը. — Համենայն դեպս, այն մեկ-երկու ժամվա ընթացքում, քանի մորֆինն ազդեցություն ունի: Երբեմն կյանքի մի հատվածը անհավատալի չափով կարճ է լինում, այնպես չէ՞: Հետո սկսվում է մի ուրիշը, որի մասին ոչ մի գաղափար չունես... Սա իմ կյանքում երկրորդ պատերազմն է:

— Իսկ ի՞նչ ես մտադիր անել հետագայում. այդ մասին մտածե՛լ ես...

Ֆրեզներուրդի դեմքով մի թեթև ժպիտ անցավ:

— Ես դեռ նույնիսկ կարգին չգիտեմ, թե ինչ են անելու ինձ հետ ուրիշները: Կապրենք — կտեսնենք: Ես բոլորովին չէի հավատա, թե կարող եմ դուրս պրծնել այստեղից: Կարծում էի կթրխկացնեն ինչպես հարկն է, և վերջ, Հիմա դեռ հարկավոր է ընտելանալ, որ միայն կիսով չափ են թրխկացրել: Զգիտեմ սա՝ է լավ, թե՛ մյուսը... Մյուսն, այնուամենայնիվ, ավելի պարզ է թվում՝ հաշիվդ փակեցիր և այլևս ոչ մի կապ չունես այս ամբողջ գարշանքի հետ: Պարտքդ տվիր՝ պրծավ՝ գնաց: Բայց, արի ու տես, պարզվում է, որ դու դեռ խրված ես այս գարշանքի մեջ: Մենք մեզ ներշնչել էինք, թե մահն ամեն ինչ քաղում է և այլն: Բայց, ավաղ, դա այդպես չէ՛: Ես հոգնել եմ, էռնատ: Ուզում եմ փորձել քնել: Քնել, նախքան կղգամ, թե ես արդեն հաշմանգամ եմ: Ողջ եղիր:

Նա ձևորը մեկնեց Գրեքերին:

— Դու էլ, Լյուդվիգ, — ասաց Գրեքերը:

— Պարզ է: Հիմա ես լողում եմ քստ հոսանքի: Կյանքի պրիմիտիվ ծարավ է սա: Մինչև հիմա ուրիշ կերպ էր, և երևի սուտ էր: Թաքնված հույսի ինչ-որ շող այնուամենայնիվ

մնում էր: Ասենք, ոչինչ, մենք միշտ մոռանում ենք, որ ուղած պահին կարող ենք խնքներս վերջակետ գնել մեր կյանքին: Մենք այդ պարզին ստացել ենք մեր, այսպես կոչված, բանականության հետ միասին:

Գրեթե զուտը տարուբերեց:

Յրեղենքուրգը ժպտաց իր կիսաա ժպիտով:

— Դու իրավացի ես, — ասաց նա, — մենք այդ չենք անի: Ավելի շուտ կաշխատանք, որ նման բաներն այլևս չկրկնվեն:

Նա ետ ընկավ բաբձին, երևի ուժերն սպառվեցին: Երբ Գրեթե ժպտեցավ գոռանը, նա արդեն աչքերը փակել էր:

Գրեթե ղերադարձավ գլուղ: Դժգույն մայրամուտը հագվել էր ներկել երկնակամարը: Անձրևը դադարեց, Յեխը շորանում էր: Լքված վարելահողերում վայրագորեն աճել էին մուխոտներն ու ծաղիկները: Ռազմաճակատը թնդում էր: Հանկարծ շուրջն ամեն ինչ մի տեսակ օտարոտի թվաց՝ կարծես թե բոլոր կապերը խզվեցին: Գրեթե ին այդ զգացումը ծանոթ էր: Նա հաճախ էր այդպես զգում, երբ գիշերվա կեսին քնից արթնանալով, շէր կարողանում որոշել, թե որտե՞ղ է գտնվում: Թվում էր, թե ինքը դուրս է բնկել տիեզերական համակարգությունից և միայնակ ճախրում է ինչ-որ տեղ, խավարում: Սովորաբար այդ զգացումը տևական չէր լինում և քիչ հետո ամեն ինչ իր տեղն էր ընկնում: Բայց ամեն անգամ, այդպիսի պահերից հետո, տարօրինակ ու աղոտ մի զգացում էր մնում, թե մի օր էլ, ինքն այլևս չի՝ գտնի վերադարձի ճամփան:

Նա շէր վախենում այդ հոգեվիճակից, բայց քուրքովին կուչ էր գալիս, դառնալով կարծես մի մասա երեխա, որին լքել են անծայր մի տափաստանում, որտեղից անհնար է դուրս գալ: Նա ձեռքերը զրոյանները խրեց ու շուրջը նայեց: Տեսարանը ծանոթ էր՝ մի կողմում ավերակներ, անմշակ արտեր ու ոռոսական մայրամուտ, իսկ մյուս կողմում՝ ռազմաճակատի աղոտ ցուրերը: Սովորական մի տեսարան, և նրանից բխող անհույս մի սառնություն, որը սիրտ էր խոցում:

Նա գրպանում շոշափեց էլիպսաձևի նամակները: Նրանց

մեջ շեղանկություն կար, քնքշություն և սիրո քաղցր հուզմունք։ Բայց դա հարմարապես սենյակը լուսամբորդ լաճպի խաղաղ լույս չէր, այլ ճահճային մոլորեցնող կրակներ, և Գրեքերն ինչքան ավելի էր փորձում հետևել նրանց, ճահիճը նրան այնքան ավելի խորն էր քաշում իր մեջ։ Նա ուզում էր այդ լաճպը վառել տան ճանապարհը գտնելու համար, բայց վառել էր... Նախքան տուն կառուցելը։ Նա դրել էր այդ լաճպը փլատակների միջև, և նրա լույսը ո՛չ միայն չէր զարդարում փլատակներն, այլև ավելի անուրախ էր դարձնում նրանց տեսքը։ Այնտեղ, հացրենիքում, նա այդ չէր հասկանում։ Նա դնում էր այդ լույսի ետևից առանց որևէ բան հարցնելու և պատրաստ էր հավատալ, թե սոսկ նրա ետևից գնալն արդեն լիուրի բավական է։ Բայց դա բավական չէր։

Երկար ժամանակ նա փորձում էր վանել իրենից այդ անագորույն ճշմարտությունը։ Այնքան էլ հեշտ չէր հաշտվել այն մտքի հետ, թե այն ամենն, ինչ պիտի ողնշնչեր ու դորավիզ լինել Գրեքերին, ինչի վրա նա ուզում էր հենվել, ավելի ու ավելի էր ետ հրում նրան... Այո, այդ ամենը դեռ շատ քիչ էր։ Այդ ամենը լոկ հուզում էր նրա սիրտը, բայց չէր կարող զտրավիզ լինել նրան։ Անձնական փոքրիկ բախտը խեղդվում էր ընդհանուր աղետների և հուսալքման անհատակ ճահճում։ Նա հանեց էլիզաբեթի նամակներն ու սկսեց նորից կարդալ։ Մայրամուտի բոսոր ցուքն ընկալ նամակների թերթիկների վրա։ Նա այդ նամակները գիտեր բերանացի, բայց մի անգամ էլ կարդաց և իրեն հոգեպես ավելի միայնակ զգաց, քան առաջ։ Երջանկությունը չափազանց արագ էր ցուլացել ու անցել, իսկ այն մյուսը՝ ծանրն ու տխուրը, չափից ավելի երկար էր տևում։ Այն, ինչ եղել էր, արձակուրդ էր միայն, իսկ զինվորի կյանքը ոչ թե արձակուրդներով է չափվում, այլ ռազմաճակատային անվերջանալի առօրյայով։

Գրեքերը նամակները գրպանը դրեց, դրեց իր ծնողների այն նամակների մոտ, որ ստացել էր գրասենյակից։ Ինչ իմաստ ունի փորփրել այս ամենը։ Ֆրեդենբուրգն իրավացի է՝ ամեն ինչ պիտի անել աստիճանաբար, քայլ առ քայլ, և չփորձել համաշխարհային պրոբլեմներ լուծել ա՛յն ժամանակ, երբ քո գլխին վտանգն է կախվել։ «Էլիզաբեթ», — մտա-

ծեց նա.— Բայց ինչո՞ւ եմ ես նրան հիշում այնպես, ինչպես հավետ կորցրածի: Չէ՞ որ սրանք նրա նամականերն են, և նա կենդանի է»:

Նա մոտեցավ լքված ու մուսյլ գյուղին: Այստեղի բոլոր գյուղերի տեսքն այնպիսին էր, կարծես նրանց այլևս երբեք չէին վերաշինելու: Կեչիների ծառուղին տանում էր դեպի սպիտակ շենքի ավերակները: Երևի այդ շենքի առաջ ժամանակին պարտեզ էր եղել՝ տեղ-տեղ գեռ ծաղիկներ կային, իսկ մամռակալած լճակի մոտ հրևում էր սրինգ նվագող Պանի արձանը: Սակայն Պանի կեսօրյա տոնախմբությանը ոչ ոք չէր մասնակցում: Միայն մի քանի նորակույիկներ խակ կեռաս էին քաղում:

— Պարտիզաններ...

Շտաբներենները շրթունքները լիզեց ու նայեց ուռաներին։ Նրանք՝ երկու կին ու երկու տղամարդ, կանգնած էին գյուղի հրապարակում։ Կանանցից մեկը, որը լայն աչտոսկրներ ունեւր ու կլոր գեմք, ջահել էր։ Նրանց բոլորին էլ առավոտն էին բերել։

— Սրանցից ոչ մեկն էլ պարտիզանի նման չի, — ասաց Գրեբերը։

— Եվ, այնուհանդերձ, պարտիզաններ են, Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, թե չէ...

— Որովհետեւ նման չեն։ Պարզապէս աղքատ գյուղացիներ են։

Շտաբներենները ծիծաղեց։

— Եթե միայն արտաքին տեսքից դատելինք, ապա, ընդհանրապէս ոչ մի հանցագործ էլ չէր լինի...

«Այդ ճիշտ է, — մտածեց Գրեբերը։ — Եվ դու դրա լավագույն օրինակն ես»։

Նա նկատեց մոտեցող Ռաեին։

— Ի՞նչ անենք սրանց հետ, — հարցրեց վաշտի հրամանատարը։

— Սրանց բռնել են այս կողմերում, — ասաց ֆելդֆե-

բելը:— Հարկավոր է կալանքի տակ պահել, մինչև հրաման ստանանք:

— Մենք մեր գործերից հազիվ ենք գլուխ հանում... Չի՞ լինի սրանց գնդի շտաբ ուղարկենք:

Ռաեն պատասխանի չէր սպասում: Շտաբի տեղն անընդհատ փոխվում էր: Հավաքույն դեպքում այնտեղից մեկնումեկին կուղարկեն ուսաներին հարցաքննելու համար, ապա կասեն, թե ինչպես վարվել նրանց հետ:

— Գլուղից ոչ այնքան հեռու մի նախկին կալվածատիրոջ տուն կա,— ղեկուցեց Շտաբաբեմները,— որը նիդ ունեցող երկաթե դռնով ու վանդակապատ լուսամուտներով նկուղ ունի...

Ռաեն փորձող հայացքով նայեց Շտաբաբեմներին: Նա գիտեր, թե ինչի մասին է մտածում Շտաբաբեմները: Նրան հանձնելու դեպքում, ուսաները, սովորականի պես, «փախուստի փորձ» կանեն, և դա կլինի նրանց վերջը: Գլուղից դուրս դժվա՛ր չէ այդ ա՛նել:

Ռաեն իր շուրջը նայեց:

— Գրեբեր,— հրամայեց նա,— ընդունեք այս մարդկանց. Շտաբաբեմները ձեզ ցույց կտա նիդդի տեղը: Տեսեք հարմա՛ր է, թե ոչ: Զեկուցեք ինձ այդ մասին և ձեր ջոկի գինվորներից պահակ նշանակեք: Դուք պատուոխանատու եք գերիների համար: Միայն դուր...— ավելացրեց նա:

Գերիներից մեկը կաղում էր: Տարեց կնոջ ոտքերի վրա երևում էին երակների ուռած խրձերը: Զահելը բոբիկ էր քայլում:

Գլուղի ծայրին Շտաբաբեմները հրեց ջահել պարտիզանին:

— Էյ, բեզ հետ եմ, փախի՛ր...

Զահելը շուտ եկավ: Շտաբաբեմները ծիծաղելով դիտով արեց:

— Վազիր, վազիր: Դե, ազատ ես...

Տարեց պարտիզանը ուսներեն ինչ-որ բան ասաց ջահելին: Վերջինս չվազեց: Շտաբաբեմները քացով խփեց նրա մեջքին:

— Քեզ ասում եմ փախիր, սրիկա:

— Հանգիստ թող սրան...— ասաց Գրեբերը:— Ձլսեցի՞ր Ռաեի հրամանը, ինչ է...

— Մենք կարող ենք սրանց ստիպել փախչել,— փսփսաց Շտայնբրենները:— Խհարկե, միայն սղամարդկանց: Խույլ կտանք մի տասը քայլ վազել ու կգնդակահարենք: Կանանց կփակենք նկուղում, իսկ ջահելի հետ գիշերը քեֆ կքաշենք...

— Հանգիստ թող սրանց և հեռացիր այստեղից: Այստեղ կարգադրողը ես եմ:

Շտայնբրենները զննում էր ջահել կնոջ սրունքները: Կինը կարճ շրջազգեստ էր հագել, որի տակից երևում էին նրա ուժեղ, արևակեզ ոտքերը:

— Մե՛կ է, պիտի գնդակահարե՛ն— ասաց Շտայնբրենները:— Մենք չանենք՝ անվտանգության ծառայությունը կանի, իսկ այս ջահել կնոջ հետ դեռ կարելի է զվարճանալ... Ասենք, քեզ ինչ կա որ, դու արձակուրդից նոր ես վերադարձել:

— Ձեռք կտրիր և մտածիր քո հարսնացուի մասին,— ասաց Գրեբերը,— Ռաեն քեզ ինչ հրամայեց. ցույց տուր նկուղը, և վերջ:

Նրանք ծառուղիով գնում էին դեպի սպիտակ շենքը:

— Սա է...— փնթիփնթաց Շտայնբրենները, ցույց տալով մի քարե ոչ-մեծ ու ամուր շինություն: Շինության տեսքը հուսալի էր՝ դուռը երկաթեց էր և գրսից փակվում էր կախովի կտղպեքով:

Գրեբերը զննեց շինությունը: Երևի այն առաջ ծառայել էր որպես գոմ, որովհետև հատակը քարից էր: Գերիներն առանց որևէ գործիքի օգնության չէին կարող այնտեղից դուրս պրծնել, իսկ նրանց արգեն խուլարկել էին և համոզվել, որ նրանց մոտ ոչինչ չկա:

Գրեբերը դուռը բացեց ու գերիներին ներս թողեց: Պահակ նշանակված երկու նորակոչիկները հրացաններով պատրաստ կանգնել էին: Գերիները մեկը մյուսի ետևից ներս մտան: Գրեբերը դուռը փակեց ու կտղպեքը փորձեց: Հուսալի էր:

— Կարծես վանդակի մեջ փակված կապիկներ լինեն,— քմեքծաղեց Շտայնբրենները:— Էյ, մեյմուենն՛ր, բանան չե՛ք ուզում, բանան:

Գրեթե զիմեց նորակոչիկներին.

— Դուք կմնաք որպես պահակ և պատասխանատու եք, եթե սրանց մի բան պատահի... Ձեզ հետո կփոխեն: Ձեզանից որեւէ մեկը դերմանիւրեն գիտի՝... — հարցրեց նա ռուսներին:

Ոչ ոք չպատասխանեց:

— Հետո կմտածենք՝ դուք և ձեզ համար մի քիչ ծղոտ ճարենք... Գնանք, — զիմեց Գրեթերը Շտայնբրեններին:

— Իսկ բմբուլի բարձ չե՞ս ուզում ճարել...:

— Գնանք: Իսկ դուք հսկե՛ք:

Նա Ռաեին զեկուցեց, որ բանտը հուսալի է:

— Պահակությունը վերցրեք ձեզ վրա և դրա համար զինվորներ ջոկեք, — ասաց Ռաեն: — Հույս ունեմ, որ մի քանի օրից հետո, երբ դրությունը լավանա, մենք նրանցից կազատվենք:

— Հսում եմ:

— Երկու հոգի բավական է:

— Այո՛, նկուղը քարից է շինված: Եթե այնտեղ գիշերեի, մենակ էլ կարող էի գլուխ հանել: Ոչ ոքի չի հաջողվի դուրս պրծնել:

— Ավելի՛ լավ. այդպես էլ կանենք: Նորակոչիկները մեզ պետք են: Հարկավոր է շտապ գոնե մի փոքր վարժեցնել նրանց: Վերջին լուրերը... — Ռաեն հանկարծ լռեց. նրա տեսքը վատ էր: — Ասենք, դուք ինքներդ էլ լավ գիտեք, թե ինչ է կատարվում: Դե, գնացեք:

Գրեթերը գնաց իրերը բերելու: Նրանց դասակում համարյա բոլորը նոր մարդիկ էին:

— Ինչ է, բանտապահ՝ հես դարձել, — հարցրեց Իմաներմանը:

— Այո. Այնտեղ գոնե մի լավ կքնեմ: Դա ավելի լավ է, քան այս կաթնակերներին վարժեցնելը:

— Դժվար թե կարողանաս մի կուշտ քնել: Չե՞ս տեսնում, թե ինչ է կատարվում ուղիղ ճակատում:

— Կարծես թե ամեն ինչ գրողի ծոցն է գլորվում...:

— Այո: Նորից «մարտերով նահանջում ենք»: Ռուսներն ամեն կողմից ճեղքում են ճակատը: Արդեն մի ժամ է, ինչ

մեր վրա խուճապալից լողունքներ են թափում: Մեծ հարձակում է սկսվում, իսկ այստեղ հարթավայր է և ոչ մի բանից կառչելու հնարավորություն չկա: Չէ, այս անգամ հիմնավոր նահանջ կլինի:

— Ինչ ես կարծում, եթե մենք գերմանական սահմանին հասնենք, կոխվեւ կդադարեցնենք...

— Իսկ դո՛ւ ինչ ես կարծում...

— Ես կարծում եմ, որ ոչ:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում: Ո՞վ կհանդգնի մեզ մոտ այդ անել: Համենայն դեպս ոչ գլխավոր շտաբը: Նա իր վրա այդպիսի պատասխանատվություն չի վերցնի... — Իմ մերմանը դառը քմծիծաղեց: — Անցյալ պատերազմին նա հաղիվ կարողացավ այդ որոշումն անցկացնել, և այն էլ, դրա նախօրյակին շտապ կաղմված ժամանակավոր կառավարության միջոցով: Այդ ապուշներն իրենք իրենց զլուխը կացնի տակ գրին՝ հաշտությունը ստորագրեցին, իսկ մի շաբաթ հետո մեղադրվեցին պետական դավաճանության մեջ: Հիմա ամեն ինչ ուրիշ կերպ է: Կառավարությունը համապարփակ է, ուստի, համապարփակ պիտի լինի նաև պարտությունը: Բանակցություններ վարելու համար երկրորդ պարտիա գոյություն չունի...

— Եթե չհաշվենք կոմունիստներին, — դառնությամբ նկատեց Գրեբերը: — Նույն համապարփակ կառավարությունն է և նույն մեթոդները: Դե, ես գնացի քնելու: Միակ բանը, որ ինձ անհրաժեշտ է, այն է, որ ես մտածեմ այնպես, ինչպես ուզում եմ, ասեմ այն, ինչ ուզում եմ, և անեմ այն, ինչ քեֆս կուզի: Բայց, այն օրից ի վեր, ինչ մեզ մոտ աջից ու ձախից մեսիաներ են հայտնվել, դա ավելի մեծ հանցանք է համարվում, քան ուղածդ սպանությունը:

Գրեբերն ուսապարկը վերցրեց ու գնաց դաշտային խոհանոց: Այնտեղ նա ստացավ հաց, սխեռի ապուր և ընթրիքի համար մի բաժին երշիկ: Այժմ այլևս հարկ չէր լինի գյուղ վերադառնալ:

Արտասովոր խաղաղ երեկո էր: Նորակոչիկները, ծղոտ ճարելուց հետո, գնացին: Լեզվամաճակատը թնդում էր, բայց թվում էր, թե օրը հանգիստ է անցել: Նկուղի մոտ եղած

մարզերի խոտը արորված էր ու արկերից բզկաված, բայց, այնուամենայնիվ, կանաչում էր, իսկ արահետի եզրերին այս ու այնտեղ ծաղիկներ էին ծաղկել։ Այգում, կեչիների ծառուղուց այն կողմ, Գրեքերը փոքրիկ, կիսավեր մի տաղավար ածաւով, որտեղից լավ երևում էր բանտ-մարազը։ Նա այնտեղ գտավ մի քանի սակեղույն, խունացած եզրերով կաշեկազմ զրքերու։ Նրանք բոլորք, բացի մեկից, անծրեից ու ձյունից փշացել էին։ Յրանսերեն մի դիրք էր դա՝ հիանալի բնակարանների ոտմանտիկ փոքագրություններով։

Գրեքերը գանդաղ թերթում էր դիրքը։ Փորագրությունները քիչ-քիչ նրան գրավեցին։ Նրանք Գրեքերի հոգում արթնացրին ինչ-որ տանջալից ու անհույս մի թախիծ, որ, զիրքը փակելուց հետո, դեռ երկար ժամանակ չէր անցնում։ Կեչիների ծառուղիով նա գնաց գեպի լիճը։ Այնտեղ, չբիմուտների ու ցեխի մեջ, նստած էր սրնգահար Պանը։ Պանի եղջյուրներից մեկը ջարգված էր. մնացած ամեն ինչով նա բարեհաջող կերպով դիմացել էր հեղափոխությանը, կոմունիզմին ու պատերազմին։ Պանը, ինչպես նաև զրքերը, պատկանում էին տառջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող լեգենդար դարաշրջանին։ Այն ժամանակ Գրեքերը գեռ չկար։ Նա ծնվել էր առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, մեծացել դրամի արժեքազրկման հարուցած թշվառության ու հեռապատերազմյան տարիների թոհուրոհի մեջ և խելահաս գարձել միայն երբ պատերազմի ժամանակ։

Գրեքերը մի պատույտ գործեց լճակի շուրջը, անցավ տաղավարի կողքով և, գերիների մոտ վերադառնալով, ուշադիր զննեց երկաթե դուռը։ Այդ դուռը երևի հետո էին սարքել։ Գուցե նա, ում պատկանել էին այս շենքն ու պուրակը, այս դռան ետևում սպասել էր իր սեփական մտզվանքը։

Տարեց կինը քնած էր, իսկ ջահելը թեք էր ընկել մարագի անկյունում։ Տղամարդիկ կանգնել, նայում էին մայրամուտին։ Նրանք շրջվեցին Գրեքերի կողմը։ Զահել կինն ուղիղ իր դիմացն էր նայում, իսկ ամենից տարեց տղամարդը հայացքով հեռուում էր Գրեքերին։ Գրեքերը շուտ ձկաւ ու պատկեց խոտի վրա։

Երկնքում սամաեր էին լողում: Կեչիների վրա ճովողում էին թռչունները: Կապույտ մի թիթեռ թռչում էր ձազարից ձազար և մի ծաղկից դեպի մյուսը: Քիչ հետո մի ուրիշն էլ հալտնվեց. նրանք անհոգ ճախրում էին իրար ետևից: Ռադ-մաճակատից լավող գղրղյունն ուժեղանում էր: Թիթեռները մոտեցան իրար և հենց այդպես էլ, իրար կպած, թռան-գնացին տոթ, արեակեղ օդի միջոց: Գրեթե բնեց:

Երեկոյան նորակոչիկներից մեկը գերբներին ճաշի նման մի բան բերեց, օխսեռի ապուրի թերմացք՝ ջրի հետ խառնած: Նորակոչիկն սպասեց, մինչև դերվներն ուտեն և ամանները հավաքեց: Նա բերել էր նաև Գրեթերին հասանելիք սիգարետները, որոնք սովորականից ավելի շատ էին: Դա վատ նշան էր՝ ուտելիքի բարելավումն ու սիգարետի բաժինների ավելացումը ծանր օրեր էին նախագուշակում:

— Այսօր երեկոյան մեղ երկու ժամ ավել պիտի վարժեցնեն,— ասաց նորակոչիկը: Նա լուրջ նայեց Գրեթերին:— Մարտական ուսուցում, նռնակի նետում և սվիսամարտ:

— Վաշտի հրամանատարն իր գործը դիտի: Նա ձեզ զուր աեղը չի ուղենա չարչարել:

Նորակոչիկը գլխով արեց: Նա ուշագիր նայեց ուսներին այնպես, ինչպես կենդանաբանական այգում դաճաններին են նայում:

— Ինչ ես աչքերդ չռել. մարդիկ են...— ասաց Գրեթերը:

— Այո, ուսներ են...

— Թեկուզ և ուսներ: Վերցրու այս հրացանը և կաղմ ու պատրաստ կանգնիր: Սկզբում հերթով գուրս կթողնենք կանանց...

Գրեթերը դռան վանդակապառ մասի միջից հրամայեց.

— Բոլորդ քաշվեք ձախ անկյունը: Թող պառավը գուրս գա, իսկ հետո, հերթով պետքարան կգնան նաև մյուսները:

Մերունին ինչ-որ բան ասաց մյուսներին, և նրանք ենթարկվեցին: Նորակոչիկը հրացանը ձեռքին պատրաստ կանգնած էր: Պառավը մոտեցավ ելքին: Գրեթերը դուռը բաց արեց, գուրս թողեց նրան և դուռը նորից փակեց: Կինը լաց եղավ՝ նա կարճեց, թե իրեն գնդակահարելու են տանում:

— Ասացեք, որ նրան ոչինչ էլ չի պատահի. թող հանգիստ գնա ու դա,— հրամայեց Գրեբերը ծերունուն:

Ծերունին թարգմանեց: Կինը լացը կտրեց:

Գրեբերն ու նորակոչիկը նրան տարան շենքի այն կողմը, որտեղ գեռ երկու պատ էր մնացել: Գրեբերն սպասեց, մինչև նա այնտեղից դուրս գա, ապա դուրս բերեց ջահել կնոջը:

Ջահելն, արագ, ճկուն քայլվածքով գնաց ու եկավ: Տղամարդկանց գործն ավելի հեշտ էր: Գրեբերը նրանց տարավ շենքի անկյունն՝ առանց նրանցից աչքը հեռացնելու:

Ջահել նորակոչիկը, ներքևի շրթունքը մտահոգ կախած, պատրաստ բռնել էր հրացանը: Նա ոտքից-գլուխ եռանդ էր ու ղզոնոթյուն: Վերջին գերուն ետ բերելուց հետո, նա դուռը փակեց ու ասաց.

— Հոգիս դուրս եկավ:

— Տե՛ս է...— Գրեբերն իջեցրեց իր հրացանը:— Իսկ հիմա կարող ես գնալ:

Նա սպասեց, մինչև նորակոչիկը հեռանա, ապա սիգարետները հանեց և ծերունու միջոցով ամեն մի դերուն մի սիգարետ տվեց: Հետո լուցկին վառեց ու դռան վանդակի միջով ներս մեկնեց: Բոլորն սկսեցին ծխել: Սիգարետի կրակները մթնում լուսավորում էին ուռանների դեմքերը: Գրեբերը նայեց ուռա ջահել կնոջն ու հանկարծ սարսափելի կարոտեց էլիզաբեթին:

— Դուք բարի...— Գրեբերի հայացքին հետևելով, ջարդված դերմաներենով ասաց ուռա ծերունին ու դեմքը մոտեցրեց դռան վանդակին:— Պատերազմ տանուլ տված... ձեզ համար: Դուք եք բարի...— ցածրաձայն ավելացրեց նա:

— Հիմարություն...

— ...ինչո՞ւ... մեզ չազատել... մեզ հետ չգալ...— Նա մի պահ դեմքը շրջեց դեպի ջահել կինն ու նորից նայեց Գրեբերին:— ...Գնանք մեզ հետ... Մարուսյան ձեզ թաքցրնել... լավ տեղում... Ապրել... ապրել...— կրկնեց նա համառորեն:

Գրեբերը գլուխը տարուրերեց. «Դա ելք չէ,— մտածեց նա,— ոչ, ոչ. դա ելք չէ: Իսկ ո՞րն է ելքը...»:

— ...Ապրել... Չմեռնել... Միայն՝ գերի...— շշուշաց ուռա:

սը:— Դուք նույնպես չմեռնեիք: Մեզ մոտ լավ... Մենք ոչ մեղավոր...»

Պարզ խոսքեր էին դրանք: Գրեթե շուտ եկավ: Մթնշաղի նուրբ, մարտդ շողերում այդ խոսքերը բոլորովին հասարակ էին հնչում:

«Հա՛վանաբար այս մարդիկ իսկապես անմեղ են: Նրանց մոտ զենք չեն գտել, և նրանք պարտիզանի նման չեն. համենայն դեպս՝ ծերունին ու սլառավը: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե ես սրանց բաց թողնեմ... հը՞... — մտածեց Գրեթերը: — Դրանով ես գոնե մի բան արած կլինեմ, գոնե մի փոքր բան՝ կազատեմ մի քանի անմեղ մարդկանց: Բայց նրանց հետ ես չեմ կարող գնալ: Գնալ այնտե՞ղ՝ ոչ, ոչ մի դեպքում: Ես չեմ կարող գնալ դեպի այն, ինչից փախչել եմ ուզում...»:

Նա թափառեց պուրակում և նորից գնաց շատրվանի մոտ: Կենդանիներն արգեն սևին էին տալիս երկնքի ֆոնի վրա: Գրեթերը վերադարձավ: Ինչ-որ մեկի սլոպերեաի կրակը գեռ առկայծում էր մարազի խորքում: Ծերունու դեմքն սպիտակին էր տալիս վանդակի ետևում:

— Ապրել... — ասաց նա: — Մեզ մոտ լավ...

Գրեթերը մնացած սիգարետները ևս դրեց նրա լալն բոան մեջ, ապա տվեց նաև լուցկու տոմիք:

— Վերցրու... գիշերը կծխեք...

— Ապրել... Դու՞ չահել... Այն ժամանակ քեզ համար պատերազմ վերջանա... Դու բարի... Մենք ոչ մեղավոր... Ապրել... Դուք... Մենք... Բոլորը...

Նրա ձայնը ցածր էր ու խորունկ: Այդ ձայնը այնպես էր արտասանում «ապրել» բառը, ինչպես սև շուկայում առևտրականը «կարագ» է փսփսում և պոռնկուհին շշնջում է քսե՛ր... Այդ բառը հնչում էր համառ, շողոթորթ, հրապուրիչ և կեղծ... Կարծես թե կյանքը կարելի է դնել... Գրեթերն զգաց, որ այդ ձայնը տանջում է իրեն:

— Լո՛իր,— դուռաց նա ծերունու վրա,— հերիք է շատախոսես, թե չէ իսկույն կգնամ-կզեկուցեմ և ձեր բանը բուրդ կլինի...

Նա նորից սկսեց շրջադայել: Ռազմաճակատն ավելի ու ավելի ուժեղ էր զդրդում: Երևացին առաջին աստղերը:

Հանկարծ Գրեքերն իրեն սարսափելի մենակ զգաց՝ երանի թե նորից պառկած լիներ ինչ-որ սեղ, բլինդածում, գարշահոտության ու իր ընկերների խումփոցի մեջ։ Նրան թվաց, թե ինքը լքված է բուրդից և պարտավոր է մեն-մենակ ինչ-որ վճիռ ընդունել։

Նա փորձեց քնել և պառկեց տաղավարում, ծղոտի վրա։ «Գուցե նրանց հաշտվի փախչել այնպես, որ ես չնկատեմ...»։ Ո՛չ, դա անհնար էր։ Նա գիտեր, որ նրանք չեն կարող փախչել։ Այն մարդիկ, որոնք վերակառուցել էին մարգր, ժամանակին մտածել էին այդ մասին։

Ռազմաճակատն ավելի ու ավելի անհանդիստ էր դառնում։ Խավարում հոնդում էր ինքնաթիռներն ու ճարճատում գնդացրային հերթադարկերը։ Հետո ուռմբերի խուլ պայթյուններ լսվեցին։

Գրեքերն ականջ գրեց։ Որոտը սաստկանում էր։ «Գոնե նրանք փախչեին...» — մտածեց նա նորից։

Նա վեր կացավ ու մոտեցավ մարագին։ Այնտեղ ամեն ինչ լուռ էր։ Թվում էր, թե գերիները քնած են։ Նա աղոտ կերպով նշմարեց ծերունու դեմքն ու վերադարձավ։

Կեսգիշերից հետո Գրեքերի համար պարզ դարձավ, որ առաջավոր գծում կատաղի մարտ է գնում։ Թշնամու ծանր հրետանին զնդակոծում էր ռազմաճակատի գծի խորքերը։ Արկերն ավելի ու ավելի մոտ էին ընկնում գյուղին։ Գրեքերը գիտեր, թե ինչքան թո՛ւյլ են ամրացված իրենց դիրքերը։ Նա մտովի պատկերացրեց մարտի առանձին փուլերը։ Շուտով, ուր որ է կգրոհեն տանկերը։ Հոգն արդեն ցնցվում էր փոթորկային կրակից։ Որոտը թավալվում էր հորիզոնից հորիզոն։ Գրեքերն զգում էր նրան իր ո՛ղջ էությունը, զգում էր, որ շուտով այդ որոտը կհասնի նաև իրեն։ Նրան թվում էր, թե այդ որոտն ահեղ պտուտահոգմի պես գալարվում է իր և այն փոքրիկ, սպիտակ շենքի շուրջը, սրտեղ կուչ են եկել ուս գերիները։ Համատարած մահվան ու ավերումի մեջ նրանք կարծես հանկարծ դարձել էին կատարվող բոլոր զեպքերի կենտրոնը և ամեն ինչ կախված էր այն բանից, թե ի՞նչ կպատահի նրանց հետ։

Գրեթե բոլորն էլ առաջ էր քայլում, մտաբերում մարազին ու վերադառնում, շոշափում գրպանի բանալին և ապա նորից թեք ընկնում ծղոտի վրա:

Միայն առավոտյան դեմ էր, որ նա հանկարծ բնեց ծուկը ու տազնապալից քնով:

Դեռ նոր էր լուսանում, երբ Գրեթերը վեր թռավ քնից: Առաջավոր դժուր դժոխքն էր մոլեգնում: Արկերն արգեն պայթում էին գյուղի վրա և գյուղի ետևում: Գրեթերն արագ մի հայացք նետեց դեպի մարազը: Դռան վանդակն անվնաս էր: Վանդակի ետևում գերիները շարժվեցին: Քիչ հետո Գրեթերը տեսավ վազող Շտայնբրեններին:

— Նահանջում ենք... — դուռաց Շտայնբրենները. — Ռուները ճեղքել են ճակատը: Հավաքը նշանակված է գյուղում: Շուտ արա, ամեն ինչ գլխիվայր է լինում: Ունեցած-չունեցածդ հավաքիր և գնանք...

Շտայնբրենները սրընթաց մոտեցավ:

— ...Իսկ սրանց մենք ձեռաց վերջ կտանք...

Գրեթերն զգաց, թե ինչպես իր սիրտը թպրտաց:

— Ո՛ւր է հրամանը... — հարցրեց նա:

— Հրաման... Ի՞նչ հրաման... Մի տես, թե ինչ է կատարվում գյուղում: Ի՞նչ հրամանի մասին կարող է խոսք լինել... Ինչ է, չե՞ս լսում, թե ինչպես են նրանք զրոհում...

— Կում եմ...

— Էլ ինչի՞ մասին է խոսքը: Կարծում ես, թե մենք այս ավազակախմբին հետներս քա՞րշ ենք տալու... Ձեռաց վերջ կտանք՝ հենց դռան վանդակի միջից:

Շտայնբրենների աչքերը կապտին էին տալիս, և նուրբ քթի ոտնգերը լայնացել էին: Նրա ձեռքը ջղաձղորեն շոշափում էր ատրճանակի պատյանը:

— Նրանց համար ես եմ պատասխանատու, — պատասխանեց Գրեթերը: — Քանի որ հրաման չունես՝ հեռացիր:

Շտայնբրենները քրքջաց:

— Կավ, այդ դեպքում ի՞նքդ գնդակահարիր:

— Ոչ, — ասաց Գրեթերը:

— Մեկնումեկը պիտի գնդակահարի՞, թե չէ... Հո մենք

չենք կարող սրանց մեզ հետ քարշ տալ... Եթե շղերդ թույլ են, դու գնա. ես հետո քեզ կհասնեմ...

— Ոչ,— կրկնեց Գրեբերը.— ես թույլ չեմ տա, որ դու նրանց զնդակահարես:

— Ո՛չ...— Շտայնբրենները նայեց նրան:— Ասում ես ո՛չ...— հատ-հատ կրկնեց նա:— Դու հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ ես ասում...

— Հասկանում եմ:

— Ախ հասկանո՞ւմ ես... Այդ գեսլքում պիտի նաե հասկանաս, որ գու...

Շտայնբրենների դեմքը ծամածուլեց: Նա ձեռքը տարավ ատրճառակին: Գրեբերը բարձրացրեց հրացանն ու կրակեց: Շտայնբրենները հրերաց ու ընկավ: Նա երեխայի պես հոգոց հանեց, և ատրճառակն ընկավ նրա ձեռքից: Գրեբերն անթարթ դիակին էր նայում: «Սպանություն՝ ինքնապաշտպանության նպատակով» — ազդու անցավ նրա մտքով:

Հանկարծ պուրակի վրա արկի ոռնոց լսվեց:

Գրեբերն սթափվեց, մոտեցավ մարագին, բանալին պըրպանից հանեց և դուռը բացեց:

— Դուրս եկեք,— ասաց նա:

Թուաները լուռ նրան էին նայում: Նրանք չէին հավատում նրան:

Գրեբերը հրացանը մի կողմ շարտեց:

— Գնացեք, զնացեք...— անհամբեր կրկնեց նա և ցույց տվեց, որ իր ձեռքին ոչինչ չկա:

Ջահել ռուսն զգույշ մի երկու քայլ արեց: Գրեբերը շուռ եկավ ու վերադարձավ այնտեղ, որտեղ Շտայնբրենների դիակն էր ընկած:

— Մարդասպան...— ասաց նա, ինքն էլ չիմտնալով, թե ում նկատի ուներ:

Նա երկար նայում էր Շտայնբրեններին. և ոչինչ չէր զգում: Հանկարծ մտքերը մեկը մյուսից առաջ ընկնելով խուժեցին նրա վրա: Կարծես թե սարից մի մեծ քար պոկվեց ու գլորվեց: Ինչ-որ բան անդարձ վճռվեց նրա կյանքում: Նա այլևս չէր զգում իր քաշը՝ կարծես նյութեղեն չէր: Նա հասկանում էր, որ պարտավոր է ինչ-որ բան անել, քայց նախ

Հարկավոր էր մի որեէ բանի կառչել, որպեսզի կարողանար կանգնել իր տեղում: Նրա գլուխը պտտվում էր: Ոտքերը զգուշ զննելով, նա ծառուղիով շարժվեց: Հարկավոր էր ինչ-որ խիստ կարևոր բան անել, բայց Գրեբերը ոչ մի կերպ չէր կարողանում կառչել դրան՝ դեռ չէր կարողանում: Այդ բանը դեռ չափազանց հեռու էր, չափազանց նոր ու անսովոր և միաժամանակ ցավ պատճառելու աստիճան պարզ ու հստակ:

Գրեբերը տեսավ ուռաներին: Նրանք վազում էին խմբով, կռացած: Կանայք վազում էին առաջից: Մերունին շուռ եկավ ու նկատեց Գրեբերին: Հանկարծ ծերունու ձեռքին հրացան հայտնվեց: Նա բարձրացրեց հրացանն ու նշան բռնեց: «Ուրեմն իսկապես պարտիզաններ են եղել...» — անցավ Գրեբերի մտքով: Նա իր առաջ տեսավ հրացանի, կարծես աստիճանաբար մեծացող, սև փողը: Գրեբերն ուզեց բարձր գոռալ: Հարկավոր էր արագ ու բարձրաձայն այնքան բան ասել...

Նա հարվածը չղգաց, միայն հանկարծ տեսավ իր դիմաց կանաչ խոտն ու, հենց ուղիղ իր աչքերի առաջ, կիսով չափ տրորված մի բույս: Այդ բույսը նուրբ, բարակ թերթեր ունեւր և կարմիր ողկույզների նմանվող ծաղիկներ, որոնք աճում էին ու մեծանում, աճում ու մեծանում: Այդպես մի անգամ էլ էր եղել, իսկ թե ե՞րբ՝ Գրեբերը չէր հիշում: Օրորվող այդ բույսը մեն-մենակ էր հորիզոնի նեղացող ֆոնի վրա՝ Գրեբերի գլուխն արգեն ընկել էր խոտերին...

Նա բնականորեն ու անձայն Գրեբերին կատարյալ անգործութուն էր բերում և փոքրիկ իրերին հատուկ պարզագույն մի սփոփանք: Աճում էր այդ բույսը, աճում ու մեծանում, մինչև որ ծածկեց ամբողջ երկինքը, և Գրեբերի աչքերը փակվեցին:

Հրին Մարիա Ռեմարկ

Ապրելու ժամանակը և մեռնելու ժամանակը

Խմբագիր՝ Գ. Վիրապյան
Նկարիչ՝ Լ. Մանասերյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Դասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Եղանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Զ. Աղասյան,
Ա. Աբրահամյան

Պատվեր 1594

Տիրաժ 20 000

Հանձնված է արտագրության 4/X 1962 թ.

Ստորագրված է տպագրության 30/III 1963 թ.

**Թուղթ՝ 84X108¹/₂: Տպագր. 28,25 մամ. = 23,06 պայմ. մամ.,
հրատ. 20,1 մամ.: Դիմը՝ 75 Լ.**

**ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների
և պոլիգրաֆ արդյունաբերության Գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆիկոճրինատ, Երևան, Տեղան 91:**